BEN VE TOPLUM

SOSYAL PSİKOLOJİ - 1

financial levels of the rich and the poor in the village. The standards which an individual uses in judging wealth vary according to his own relative position on that scale.

4. The radius of the world in which the individual lives his daily life and to which he can adapt easily widens with the degree of contact with the products and facilities of modern technology, with modern means of transportation.

The Hollow Folk in America

Rather than presenting further material from different culture areas, we will continue with an example from the United States, a country where technology has reached perhaps its highest and most widespread development, but where groups of people were isolated from the impact of modern technology until fairly recent years. One such area in the Blue Ridge Mountains

Fig. 22.3. In countries such as Turkey, as well as others, the old and new existing side by side create problems of adjustment. (Courtesy of Professor M. B. Kiray.) a. (*left*) A Volkswagen on a street meant for pedestrians and donkeys. b. (*below*) Truck and donkey, as well as traditional elders and modern children travel the same thoroughfare.

BARLAS TOLAN
GALİP İSEN
VEYSEL BATMAZ

TEORİ

BEN VE TOPLUM
SOSYAL PSİKOLOJİ - I

TEORİ YAYINLARI

●

BİRİNCİ BASKI : ARALIK 1985

TEORİ YAYINLARI
VERSO ANONİM ŞİRKETİ
Konur Sokak 13/7 Kızılay - ANKARA
Tel : 25 68 95
PK : 359 Kızılay - ANKARA

Kapak düzeni : Gönül Özkan
Kapak fotoğrafları : Muzafer Sherif ve Carolyn W. Sherif'in SOCIAL PSYCHOLOGY (1969) kitabının 506. ve 303. sayfalarıdır.
Dizgi, baskı, cilt : FERYAL Matbaacılık, Tel : 30 80 61 - ANKARA

BEN
VE
TOPLUM
SOSYAL PSİKOLOJİ I

Doç. Dr. Barlas TOLAN
Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Öğretim Üyesi

Galip İSEN
Sosyal Psikolog
Yat Kaptanı

Veysel BATMAZ
Ankara Üniversitesi Basın-Yayın
Yüksekokulu Araştırma Görevlisi

V TEORİ

ÖNSÖZ

Bu kitap, ana hatlarıyla 1981 - 1982 yıllarında gerçekleştirilmiş, ancak çeşitli nedenlerle yayınlanması gecikmiş bir çalışmanın ürünüdür. Aradan geçen süre içerisinde özgünlüğünü bir miktar yitirmiş olsa bile, bir yazarımızın bir makalesinin başlığında belirttiği «Sosyal Psikolojinin Olağanüstü Önemi»ne olan inancımız, bu çalışmayı yeniden gözden geçirerek yayınlamamıza neden olmuştur. Yine bu inanç ile, sosyal psikolojinin bazı başlıklarını, ilk kez 1975 yılında Toplum Bilimlerine Giriş başlıklı kitabımızın uzunca bir bölümünde toplamış idik. Bu çalışmamız betimsel, «sosyolojist» ve «kültüralist» nitelikleriyle haklı olarak oldukça eleştirildi. Bu kitabın hemen ardından gelen Kâğıtçıbaşı ve Cüceloğlu'nun çalışmalarının, sosyal bilimlerdeki bu boşluğun doldurulmasına katkıları gerçekten büyük oldu. Son yıllarda kültürel göreciliği yeniden gündeme getiren epistemolojik bakış açısının kültüralist ve sosyolojist akımlara yeni bir güç kazandırmasına rağmen, biz bu çalışmayı tasarımlaştırırken bu tür kısıtlayıcı yaklaşımlardan uzak kalmaya özen gösterdik.

Kuşkusuz her bilimsel çalışma mükemmele doğru giden uzun yolculukta bir aşama niteliğini taşır ve aşılma isteğini de beraberinde getirir. Bu çalışmayı bitirip matbaaya teslim ettikten sonra biz de bazı hatâ ve yanılgılarımızın farkına vardık; diğerlerini ise eleştiriler geldikçe görebileceğiz. Kitabımız bir takım çalışmasının ürünü olduğundan, tüm çabalarımıza rağmen üslûp ve deyim bütünlüğüne ulaşamadığımız anlaşılmaktadır. Bunda bizim suçumuz olduğu kadar, genel bir kabul görmüş bir sosyal bilimler terminolojisinin Türkçe'de henüz yerleşmemiş bulunmasının da payı vardır. Bunun yanısıra, bazı alanlarda ayrıntılı bilgilere kadar inilmiş, diğer bazılarında ise soyut kavramlaştırma ve tanımlama düzeyinde kalınmıştır. Belki biraz da kasdî olarak alan araştırmalarına ve lâboratuvar deneylerine gereken ölçüde değinilmemiştir. Ancak örnek, şekil, grafik gibi anlaşılmayı kolaylaştıracak çeşitli ögelerin yeterince kullanılamaması, sonuçta büyük bir pedagojik boşluk yaratmıştır. Kuşkusuz böylesine kısa bir özeleş-

tirinin, bizleri hatâ ve yanılgılarımızın sorumluluğundan arındıracağını düşünmüyoruz. Ama bu kitabın yeni bir baskısı söz konusu olduğunda bu eksikliklerin düzeltileceğini okuyucaya bildirmek de, en doğal hakkımız olsa gerektir.

Bu kitabın hazırlanmasında birçok dostumuzun emeği geçti. Bunlar arasında öncelikle özverili katkıları nedeniyle genç arkadaşımız Belma Tokuroğlu'nu anmak yerinde olacaktır. Çalışmanın müsveddelerini okuyup değerli uyarılarda bulunan Doç. Dr.Orhan Aydın'a da teşekkürlerimizi sunarız. Bu arada arkadaşımız Fitnat Altunbaş'ın yardımlarını belirtmeden geçemiyeceğiz. Teori Yayınlarının yöneticisi Erhan Göksel, her zamanki dostluğu ve hasbî davranışı ile bu kitabın yayınlanmasında bizlere büyük destek oldu. Verso Şirketler Grubu teknik yönetmeni şair Ahmet Telli'ye de teşekkür borçluyuz. Nihayet hatalarımızı olağanüstü bir sabır ve anlayış ile karşılayan Feryal matbaası sahibi ve yönetmeni M. Yalçın Dinçer'e ve matbaanın tüm çalışanlarına en içten şükranlarımızı sunarız.

Barlas TOLAN
Ankara, Aralık 1985

GİRİŞ

Sosyal psikoloji, bireylerin grup içi ve çevreye yönelik davranışlarını açıklamakta tek başlarına yetersiz kalan psikoloji ve sosyolojinin melezleştirilmiş bir biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle sosyal psikoloji, ağırlıkla psikolojiden ve diğer toplumsal bilimlerden yararlanarak, bireyin grupsal davranışına toplumsal bir çerçeve çizmeyi ve sosyolojik bir bakış açısı getirmeyi amaçlamaktadır.

Sosyal psikoloji, en yalın tanımıyla bireyin grup içindeki davranışlarını açıklayan bir disiplindir; bireyin psikolojik yapısını, gündelik yaşamında dışa vurduğu tutum ve davranışları aracılığı ile inceler. Kuşkusuz bütün toplumsal bilimlerde rastlanan «paradoksal lâbirent,» sosyal psikoloji için de geçerlidir. Bireyin psikolojisi mi toplumsal davranışlarını açıklamakta, yoksa toplumsal düzenleme ve yapılar mı bireyin psikolojisini biçimlendirmektedir? Bu tür bir ayırım toplumsal bilimlerin başlangıç çağında yaygın bir tartışma konusu olmuşsa da, günümüzde artık terkedilmiş bulunmaktadır. Bu vazgeçme soruya bir yanıt bulunamamasından değil, böyle bir ayırımın açıklayıcı bir yanının olmamasından kaynaklanmaktadır. Gerçi bu ayırım halâ bilimsel bir merak konusu olarak incelenmektedir ama günümüzde genel bir bilimsel kabûl gören yaklaşımlar, artık toplumsal ve psikolojik biçimlenmelerin, birbirlerini karşılıklı ve çoğu kez aynı anda etkileyerek insan davranışlarını ortaya çıkardıklarını varsaymaktadırlar. Zaten sosyal psikoloji de, bu tür varsayımların en fazla sınandığı bir disiplindir.

Sosyal psikolojinin bilimsel bir alan olarak varlığı, yarım yüzyılı aşkın bir tarihin sonucudur. Sosyal psikoloji, toplumsal bilimlerin özellikle son elli yılda getirdiği ve görgül araştırma yöntemlerinin ve istatistik tekniklerinin yardımlarıyla toplanan ve çözümlenen yığınlarca davranışsal bulguların derlenip sistemleştirildiği bir bilim dalıdır. Sosyal psikolojiyi farklı bir disiplin olarak inceleyen ilk ingilizce çalışmalar, bir rastlantı sonucu 1908 yılında aynı anda yayınlanan William McDougall ile E.A. Ross'un kitaplarıdır. McDougall bir piskolog olarak, toplumsal davranışın oluşmasını «içgüdülere» bağlamaktaydı. Saklı bir biyolojik determinizm yandaşı gibi gözüken McDougall, aynı zamanda «sentiments» diye ad-

landırdığı sosyal psikolojik değişkenleri inceleyerek, günümüzde yaygın olarak araştırılan «tutum-kanâat» konularının da öncülüğünü yapmıştır.

Bir sosyolog olan E.A. Ross ise, «taklit» davranışlarının toplumsal eylemlerde temel bir rol oynadığını ileri sürmekteydi. Daha genel olarak, «toplumsal durumların» bireylerdeki davranış değişiklikerini ne yönde etkilediğini araştıran Ross, temelde Tarde (Taklit Davranışının Yasaları, 1890) ve Le Bon (Kalabalıkların Psikolojisi, 1896) adlı kişi Fransız düşünürünün düşüncelerinden etkilenmişti. Ross bu iki yapıtı, daha güncel ve sıradan grupsal davranışları incelemek için kullanmıştı. Görüldüğü gibi, ilk sosyal psikoloji kitapları, halâ güncelliğini sürdüren «Toplum mu? Birey mi?» tartışmasının odak noktasında yoğunlaşmışlardı.

1930'lara kadar konuyla ilgili başka önemlice bir çalışma görülmedi. Arada geçen yıllar hem sosyolojinin, hem de psikolojinin olgunluk çağına rastlamaktadır. Weber, Durkheim ve Freud gibi düşünürler, daha sonra sosyal psikolojide olduğu kadar diğer toplumsal bilimlerde de kullanılan kavram ve çözümleme yöntemlerini bu yıllarda (yaklaşık olarak 1890-1935) geliştirdiler.

Sosyal psikoloji. Kıta Avrupası'ndaki bu gelişmelerden görece bağımsız olarak özellikle II. Dünya Savaşı öncesi ve sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nde olgunlaşmaya başladı. Amerikan Ordusu'ndaki askerleri bir lâboratuvar olarak kullanan birçok görgül araştırma, sosyal psikolojiye ilk bulguları sağladı. Bu bilgiler, sonrasında çeşitli gruplarda sürdürülen araştırmalarda sınanarak sistemleştirildiler. Böylece propagandadan tutum değişimine, uyumcu davranıştan durumsal koşullanmaya kadar varan, sosyal psikolojiye özgü bir dizi araştırma alanı ortaya çıktı.

⁂

Elinizdeki kitap, Türkiye'deki ve anglo-sakson dünyasındaki diğer sosyal psikoloji kitaplarından önemli ölçüde ayrılmaktadır. Herşeyden önce, bu kitapta görgül araştırmalara gereğinden fazla yer verilmiştir. Bunun nedeni, bu genç bilim dalının ortaya koyduğu görgül bulguların genelleme özelliklerinin oldukça kısıtlı olmasıdır. Sosyal psikoloji bugünkü hâliyle ağırlıkla bir «Amerikan bilimi» olduğundan, görgül araştırmaların çoğu Amerikan insanının gündelik toplumsal sorunlarını ele almaktadır. Bu yüzden, sosyal psikolojinin birçok konusu ülkemiz için geçerli değildir. Örneğin «ırçılık» Türkiye'de ya yoktur; ya da çok farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Bu da, Amerikan sosyal psikolojisinde önemli

bir yer tutan «zencilere karşı ırkçı davranışlar»la ilgili bulguların ülkemiz için pek anlamlı olmadığını gösterir. Fakat saldırganlık, uyumcu ve yetkeci kişilik yapısı, referans grupları, sevgi gibi konular, Türkiye'nin gizil ya da açık güncel sorunları oldukları için, bu kitabın temel bölümlerini oluşturmaktadır.

Ayrıca, sosyal psikolojinin klâsik konuları içinde yer almayan dil, düşünce biçimleri psikanalitik ve bilişsel psikolojik gibi başlıklara bu kitapta yoğun olarak yer verilmiş bulunmaktadır. Genel olarak hem sosyal psikolojinin, hem de ülkemizde toplumsal ve psikolojik konularla uğraşan bilimlerin, bu tür bilgilere fazlasıyla gerek duydukları düşünülmüştür.

Sosyal psikoloji kuşkusuz henüz tam bir kavramsal tutarlılığa ulaşamamıştır. Toplumsal yaşam her geçen gün ortaya yeni sorunlar çıkartır ve geçmiş davranış kalıplarının bir bölümü toplumsal düzlemden silinip giderken, bu dinamizmi yakalamaya ve sistemli olarak çözümlemeye çalışan genç bir bilim dalından farklı bir şey beklenmek iyimserlik olurdu. Fakat her şeye karşın, sosyal psikolojiye özgü bazı temel araştırma alanları su üstüne çıkmaya başlamıştır. Tutum-davranış değişimi, kişilik ve çevre ilişkileri kitleselleşme olgusunun kitle iletişim araçları ile yeni boyutlara varması, uyma davranışı vb. konular, artık yalnız sosyal psikoloji ve özgü araştırma alanları olmaya başlamıştır. Kendine özgü bu tür araştırma alanlarına sahip oldukça, sosyal psikolojinin kavramsal tutarlılığa varması da pek gecikmeyecektir.

Sosyal psikoloji, disiplinlerarası bir anlamda gözlenebilecek tüm fazlalık ve eksikliklere sahiptir. Sosyal psikolojide tartışılan birçok konu ya psikolojinin, ya da sosyolojinin konusudur. Bilişsel süreçler, dil, kişilik oluşumu, toplumsallaşma, çevresel etkiler, kalıtım ve cinsellik, bu tür konulara örnek gösterilebilir. Psikoloji veya sosyoloji kitaplarında bu başlıkların ayrıntılı olarak ele alındığı görülebilmektedir. Fakat sosyal psikoloji, her iki alandan eşit miktarda pay almış değildir. Nitekim «sosyal psikoloji» teriminde bile, «psikolojinin sosyal olanı» gibi bir vurgu, yani psikolojinin ağırlığına doğru bir anlam kayması söz konusudur. Bu doğrultuda Muzafer Sherif, sosyal psikolojiyi, «geçerli bir sosyal psikoloji iyi bir birey psikolojisidir; geçerli bir birey psikolojisi de iyi bir sosyal psikolojidir» önermesiyle tanımlamaktadır.

Konulara bu perspektiften yaklaştığımız Birinci Kitap'ta, psikolojiye özel bir ağırlık verme çabası içerisinde bulunulmuştur. Kuşkusuz bu psikolojik ağırlık, uzmanı olmadığımız psikolojinin

klinik görgül açıklamalarından ziyade spekülâtif kuramlara yönelen bir ağırlıktır. Bu yüzden Freud, Piaget, Vygotsky, Chomsky, Reich ve Fromm gibi kuramcıla ayrıcalıklı bir konum kazandılar; fakat buna karşılık Skinner ve Watson gibi davranışçılara da önemli bir yer ayrılmıştır.

Bu kitap, «sosyal psikoloji eğer psikolojiden çok şey alacaksa, bu yararlanma daha çok bilişsel-gelişimsel psikoloji alanında gerçekleşmelidir» önermesine yatkın ve yakın bir yapı içinde taşarımlanmıştır. Örneğin güdülenme süreçlerinin davranışçı yaklaşımdan ziyade bilişsel açıklamalarla anlatılması ,genel olarak Muzafer Sherif'in izinden giden bir sosyal psikoloji anlayışından kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz kitabın bu hâli, Sherif'in kitaplarından oldukça derin çizgilerle ayrılmaktadır. Hattâ bu kitapta sıkça kullanılan bilişsel süreç, davranışçı psikoloji, psikanalitik çözümleme gibi terimler bile, Sherif'in kullanmaktan ısrarla kaçındığı terimlerdir. Yine de Sherif'in sosyal psikolojiyi temelde «bilişsel-motivasyonel» bir çerçeve içerisinde ele alış biçimi, bu kitabın genel yapısı olarak benimsenmiştir.

Kitap, birbirleriyle yer yer çakışan konuları kapsayan iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün üç ana başlığı vardır. Birinci kısmın başlığını oluşturan toplumsal süreçler ,kalıtımsal belirlenmelerden yola çıkarak psikanalitik açıklamaları ve zihnin gelişimsel olgunlaşmasını ele almaktadır. Başka bir deyişle toplumsallaşma süreçleri, bireyin psikolojik gelişimine katkıları açısından işlenmektedir. Psikanalizle bilişsel psikoloji arasında bazen dolaylı, bazen de açık olarak gözlenen önemli bir bağ vardır. Burada bu bağın ne olduğundan çok, genel nitelikteki bir sosyal psikoloji kitabında olması gereken konulara değinilmiştir. Bilişsel psikoloji ve psikanaliz, davranışçı psikoloji gibi davranışları yaratan süreçleri etki-tepki basitliği içinde görmedikleri için, toplumsallaşma süreçlerinin karmaşıklığını açıklamak daha anlamlı gözükmektedir. İkinci kısım tümüyle, toplumsallaşmada bilişsel süreçlerin açıklanmasına ayrılmıştır. Bu kısım birinci kısmın daha ayrıntılı bir sunumu olduğu kadar, kültür, algılama ve bilgi konularına da yeni katkılar getirmektedir. Üçüncü kısım ise «Kişilik Oluşumu Süreçleri» başlığını taşımaktadır. Toplumsallaşma süreçleri ve kurumları, toplumsal yaşamın kurallarını bireylere öğretirken, aynı zamanda bir «kişilik» yapısı oluşturmaktadırlar. Yani bireylerin kişilikleri ile onların toplumsallaşma süreçleri aarsında yakın bir ilişki vardır. Özetle Birinci Bölüm, üç ana başlık altında, psikanalitik ve bilişsel psikoloji kuramlarının toplumsallaşama süreçlerini

nasıl açıkladığını, eleştirel bir bakış açısından davranışları dikkate olarak aktarmaktadır.

Kitabın İkinci Bölümü, insanın toplumsal bir birey olma serüveni olarak toplumsallaşmayı daha geniş bir düzleme incelemektedir. Bu düzlem, her türlü etki ortamını içeren «Etkileşim Süreçleri»dir. İlki gibi İkinci Bölüm de üç ana başlığa ayrılmaktadır. Birinci kısım «Toplumsal Etkileşim»i ele almakta, etkileşimin ve iletişimin temeli olan dili, dilin oluşumunu ve çeşitli düşünürlerin bu alandaki kuramlarını incelemektedir. Bu kısımda, felsefi ve kuramsal çözümlemelerin ayrıntılarına girmeksizin, toplumsal etkileşimi oluşturan dilin aynı zamanda toplumsal ilişkileri de yansıttığını, hattâ biçimlendirdiğini ileri süren düşünürlere de yer verilmektedir. Kuşkusuz bu yaklaşım, dilin hem bilişsel bir süreç olduğunu, hem de toplumsallaşmanın bilişsel boyutlarıyla yakından ilişkili bulunduğunu bize birleştirerek göstermektedir.

İkinci kısımda ele alınan «Kişilerarası İlişkiler»in temel ögeleri olan tektipleştirme, dilsiz bilgilenme ve sözsüz iletişim gibi konulara önemli bir yer ayrılmıştır. Bu iki kısım bir bütün olarak, toplumsal etkileşimin kişilerarası boyutlarında dil ile dilsiz iletişimin karşıtlarını ve benzerliklerini vurgulamayı amaçlamaktadır. İkinci kısmın diğer bölümleri, kişilerarası ilişkileri belirleyen kişilik, rol ve statü etmenlerini sosyal psikolojinin ekseni etrafında incelemektedir. Bu tür ilişkilerin özgül ve önemli bir boyutu olan «sevgi» ilişkilerine de özel bir yer ayrılmıştır. Bu amaçla, toplumumuzda giderek yaygınlaşan kuşaklararası ve kişilerarası sevgisizliğe burada yeni bir bakış açısı getirmeye özen gösterilmiştir.

Üçüncü kısım «Grup İçindeki Birey»i ele alarak, özellikle uyma davranışlarını ve tutumları vurgulamaktadır. Grup yapısını ve verimliliğini belirleyen etkenler ile tutumların oluşum süreçleri ayrıntılı olarak bu kısımda incelemektedir. Bu kısım (ve kitap) tarihin belki de her döneminde toplumsal yaşamı derinlemesine etkilemiş olan yetke karşısındaki davranışların çözümlenmesiyle sona ermektedir. Böyle bir çerçeve içerisinde uymacı (ya da yaygın deyimiyle «yetkeci») kişilik yapılarının oluşum nedenlerini, tehditkâr boyutlarını, toplumsal ve bireysel özgürlüğe ilişkin yanlarını ele almaya çalıştık. Toplumumuzda yazılan her sosyal psikoloji kitabı için değinilmesi vazgeçilmez bir konuyu, yani kişilik yapılarımızda bazen açık bazen de sinsice olarak, yerleşmiş olan yetkeci kişilik ögelerinin varlığını burada vurgulamayı toplumsal bir görev saydık. Kuşkusuz bu tür genellemeler için, Türkiye'de henüz

yeterince görgül araştırma yapılmamıştır. Ama yadsınması çok daha zor bazı toplumsal olguların varlığını ileri sürmek, hiç de titiz bir biçimde hazırlanmış görgül yöntemleri ve ayrıntılı istatistik bulguları gerektirmiyor. Yakın tarihimize şöyle bir bakmak, kılı kırk yararcasına girişilen bilimsel çabaların getirebileceklerinden daha açık sonuçları gözler önüne seriyor. Fakat yine de, nasıl bir toplumsal düzenlemeler ağı içerisinde yaşayacaklarını gelecek kuşaklara gösterebilmek için, yetkeci kişilik örüntüsünü geniş araştırmalarla ortaya koymak gerekmektedir. Bu kitap diğerleri gibi bu konuda yalnızca kuramsal çerçeveleri ve ön bilgileri vermekle yetinmektedir.

Bu kitapta yer almayan, fakat kitabın üçüncü bölümü olarak tasarımlanıp hazırlanmakta olan kısımlara da kısaca değinmekte yarar vardır. Böylece hem bu kitabın ne tür bir mantıksal yapı içinde geliştirildiğini ortaya koyulmuş hem de okuyucu bu bölümdeki konular üzerine şimdiden düşünmeye itilmiş olacaktır. Yıl sonuna kadar ayrı bir kitap olarak yayınlanacağını ümit ettiğimiz bu bölüm, kitleseleşme süresinde bireyi ele almaktadır. Özellikle çağdaş bir olgu olan kitleselleşme, sosyal psikolojinin öncüleri olarak kabûl edilen Le Bon, Tarde, McDougall ve Ross'dan beri üzerinde durulan bir konudur. Fakat bu olgunun güncel önemi, teknolojinin getirdiği bir dizi yeni sorunla çığ gibi büyümüştür. Kitleselleşme süreci, çeşitli etkenlerle toplumun bir «sürü», bireyin de «uygarlık» makinasının çarkında bir «dişli» niteliğine dönüşme serüvenini içermektedir. Yetkeci kişilik ve uyumcu davranış gibi psikolojik boyutların yanısıra, kitle iletişim araçlarının kültürel ürünleri tekdüzeleştirme mekanizmaları da bu süreci belirleyen etkenler arasında yer almaktadır. Bu bölüm, bir anlamda çağdaş insanın baskısı kitle toplumu içindeki eedilginliğini ele almaktadır. Bu genel başlık altında özetle, propaganda, reklâm, tanıtma gibi etkileme yöntemleri, kitle iletişim araçlarının getirdiği sorunlaı ve kültür endüstrisi toplu şiddet ve terörün sosyal psikolojisi sevginin metalaşarak tecimsel ve pornografik bir nitelik kazanma süreci, moda, söylenti ve kalabalık olgularının tekdüzeleştirme işlevleri vb. konular incelenmektedir.

Hiç kuşku yok ki sosyal psikoloji, günümüzde yaşanılan olguları açıklamak için gerçekleştirilen çözümlemelerin, çoğu kısır döngüler içinde bocalayan alışılagelmiş klâsik yaklaşımlardan giderek kurtulmasını sağlayacaktır. Elinizdeki kitabı, böyle bir anlayış ile çeşitli sosyal psikoloji bilgilerinin belki bir miktar özgün bir çerçeve içinde derlenmesinin mütevazi bir ürünü olarak değerlendirmek gerekir.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ ... V
GİRİŞ ... VII
İÇİNDEKİLER ... XIII

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSALLAŞMA SÜRESİNDE BİREY 3 - 163

I. KISIM: TOPLUMSAL SÜREÇLER ... 3 - 58

Poragraf 1. Toplumsal yaşamın öğrenilmesi ... 3 - 6
a. Öğrenmenin toplumsal çerçevesi ... 3 - 4
b. Bireyler kültürel çevreye uymayı nasıl öğrenir? Toplumsallaşma süreci ... 5 - 6

Paragraf 2. Davranışta biyolojinin rolü ... 6 - 12
a. Doğarken neleri biliyoruz? Kalıtsallık ... 6 - 8
b. Kalıtımın öğeleri: Kromozomlar, DNA, proteinler ... 8 - 9
c. Davranışlarda kalıtımın ve olgunlaşmanın payı 9 - 11
d. Öğrenmede fizyolojik etkenlerin rolü ... 11 - 12

Paragraf 3. Çevre ve davranış ... 12 - 22
a. Koşullanma yoluyla öğrenme ... 12 - 14
b. İşlemsel (operant) koşullanma ... 14 - 16
c. Koşullanma-öğrenme ilişkisi ... 16 - 17
d. Pekiştirme ... 17 - 18
e. Koşullanmanın silinmesi (sönmesi) ... 18
f. Olumlu ve olumsuz pekiştirme ... 18 - 19
g. Sınama ve yanılma ... 19 - 20
h. Taklit yoluyla öğrence ... 20 - 21
ı. Özdeşleşme ... 21 - 22

Paragraf 4. Psikanalizde öğrenme-olgunlaşma ilişkisi ... 22 - 25

Paragraf 5. Düşünme biçiminin oluşumu ve öğrenme: Bilişsel gelişim ... 26 - 49
a. Pekiştirmeci kurama getirilen eleştiriler ... 26 - 27
b. Biliş gelişimi ... 27 - 31
c. Piaget'in öğrenme konusundaki görüşlerinin bir özeti ... 31 - 34
d. Piaget'e göre bilişsel gelişmenin dört aşaması ... 34 - 40
e. Psikolojik alanın bütünlüğü: molar ve moleküler davranış ... 40 - 49

Sayfa

Paragraf 6. Toplumsallaşma kuramları ... 49 - 58
a. Toplumsallaşmanın temel birimi olarak kişilik 52 - 55
b. Organizmacı kuramlar ... 55 - 57
c. Bilişsel kuramlar ... 57 - 58
d. Toplumsallaşma kuramları genel bir bakış ... 58

II. KISIM: BİLİŞSEL SÜREÇLER ... 58 - 108
Paragraf 1. Güdülenmenin «öğrenilmesi» ... 58 - 69
a. Güdülenmede biyolojik gereksinmelerin rolü: Daşranışcılar ve Freud ... 62 - 63
b. İtki azaltma kuramı ... 64 - 65
c. Olumlu ve olumsuz dürtü ... 65 - 66
d. İkincil itkiler ... 66 - 67
e. Öğrenilmiş güdüler: B.F. Skinner ... 67 - 69
Paragraf 2. Psikanalize göre güdülenme ... 69 - 78
a. Freud ve içgüdüler: Bilinçdışı ve libido kuramı ... 69 - 71
b. Parapraxes ... 71 - 72
c. Freud'cu anlamda güdüler ... 72 - 75
d. Gerçeklik ilkesi ve yüceltme ... 75 - 77
e. Eros-Thanatos: Aşk ve ölüm ... 77
f. Homeostatik güdülenme kuramlarına kısa bir bakış ... 78
Paragraf 3. Bilişsel psikolojide davranışın dinamiği olarak güdümleme ... 79 - 82
Paragraf 4. Evreni tanımanın psikolojisi: Algılama ve çevre ... 82 - 97
a. Algılama ve bellek ... 83 - 86
b. Duyuların işleyişi ... 86 - 88
c. Duyumların algıya dönüşmesi ... 88 - 90
d. Algılama ve kültür ... 90 - 92
e. Toplumsal durumların algılanması ... 93 - 95
f. Algılamada tutarlılıkların rolü ... 95 - 97
Paragraf 5. Algılama konusuna bazı yaklaşımlar ... 97 - 99
a. Gestalt kuramı ... 97 - 98
b. Kurgusalcı yaklaşım ... 98 - 99
Paragraf 6. Bilişsel yapı ve algılama ... 99 - 108
a. Bilgi ve algı ... 99 - 101
b. Algılamada yapısal ve işlevsel etkenler ... 101 - 108

III. KISIM: KİŞİLİĞİN OLUŞUM SÜREÇLERİ ... 108 - 163
Paragraf 1. Bir toplumsal uyum işlevi olarak kişilik ... 109 - 130
a. İnsan, toplum ve kişilik ... 109 - 122
b. Kişilik ve algılama ilişkisinin bir görünümü: Kalıp yargılar ... 122 - 125
c. Kişilikte bazı belirleyiciler ... 125 - 130

Sayfa

Paragraf 2. Belli başlı psikolojik sistemlerde «kişilik» kuramları ... 130 - 144
a. Psikanalizde kişilik ... 130 - 131
b. Psiko-seksüel evreler ... 131 - 132
c. Oedipus kompleksi ve etkileri ... 132 - 133
d. Kişiliğin bölünümü ... 133 - 136
e. Kişilik ve bilinç ilişkisi ... 136 - 137
f. Psiko-seksüel «cathexis» aşamaları ... 138 - 144

Paragraf 3. Kişiliğin bilişsel boyutu ... 144 - 154
a. Molar bir birim olarak kişilik ... 144 - 150
b. Bazı çağdaş yaklaşımlar ... 150 - 153
c. Davranış alanının bütünselliği ... 153 - 154

Paragraf 4. Kişiliğin oluşumu ve işlevi ... 154 - 163
a. Kişilik oluşundaki etkenler ... 154 - 155
b. Kişilik yapısının belirleyici özellikleri ... 155 - 156
c. Özcü ve durumsalcı kişilik anlayışları ... 156
d. Karakter çizgileri ve faktörler ... 156 - 157
e. Tipolojik yaklaşımlar ... 157 - 163

İKİNCİ BÖLÜM

ETKİLEŞİM SÜRECİNDE BİREY 167 - 303

I. KISIM: TOPLUMSAL ETKİLEŞİM ... 167 - 195

Paragraf 1. Genel bilgi ve kavramlar ... 167 - 172

Paragraf 2. Etkileşim araçları ... 172 - 187
a. Etkileşimde dilin yeri ... 172 - 174
b. Dilin doğuşu ... 174 - 177
c. Düşünme biçimleri ... 177 - 187

Paragraf 3. Dil, düşünce ve iletişim ... 187 - 195
a. Vygotsky ve düşünce ile dil arasında bağlantı ... 187 - 189
b. Dil ve iletişim: konuşmanın işlevi ... 190 - 191
c. Dil kuramında bir karşılaştırma: Piaget ve Vygotsky ... 191 - 195

II. KISIM: KİŞİLERARASI İLİŞKİLER ... 195 - 238

Paragraf 1. Kişilerarası ilişkilerde bilişsel etkenler ... 195 - 213
a. İzlenim oluşturma ... 195 - 203
b. Sözsüz iletişim: Beden mesajdır ... 203 - 210
c. Sözsüz iletişimin bedensel boyutları ... 210 - 213

Paragraf 2. Kişilerarası ilişkilerin özel bir boyutu: Sevgi ... 213 - 227
a. Fiziksel ortam: Bedensel temas ... 214 - 216
b. Erich Fromm, Wilhelm Reich ve Neo-Freudculuk 216 - 227

Sayfa

Paragraf 3. Kişilik, rol ve statü ... ... 227 - 238
a. Norm ... ... 228 - 229
b. Kişilik ve toplumsal roller ... ... 229 - 232
c. Elde edilen ve verilen statüler ... ... 232 - 234
d. Rol gelirimi ve verilen statüye direnç ... ... 234 - 238

III. KISIM GRUP İÇERİSİNDE BİREY: UYMA VE TUTUMLAR ... 238 - 303

Paragraf 1. Toplumsal örgütlenmenin somut biçimleri: Gruplar ve gruplararası ilişkiler ... ... 238 - 258
a. İç grup - dış grup: Gruplararası ilişkinin ortamı 240 - 243
b. Grup yapısı ve dinamiği ... ... 244 - 247
c. Grup verimliliği ve bütünlüğü ... ... 247 - 250
d. Gruplararası ilişkinin davranışsal boyutları ... 250 - 258

Paragraf 2. Tutum ve tutum kuramları ... ... 258 - 282
a. Genel giriş ve tanımlar ... ... 258 - 260
b. Tutumun yapısı ... ... 260 - 269
c. Tutumun işlevleri ... ... 263 - 266
d. Tutum ve kişilik ... ... 267 - 270
e. Tutumların ölçülmesi ... ... 270 - 272
f. Tutum ölçekleri ... ... 272 - 276
g. Tutumların değişimi ve tutum kuramları ... ... 276 - 282

Paragraf 3. Toplumsal bütünlük ve yetkenin psikolojik boyutu 282 - 303
a. Toplumsal bir paradoks: uyma davranışı ... ... 282 - 286
b. Uymacı davranışın boyutları ... ... 286 - 297
c. Yetkeye boyuneğme eğilimleri ... ... 297 - 300
d. Yetkeci kişiliğin ölçülmesi: F ölçeği ... ... 300 - 303

KAYNAKÇA ... ... 305 - 311

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSALLAŞMA SÜRECİNDE BİREY

I. KISIM : TOPLUMSAL SÜREÇLER

Paragraf 1. Toplumsal Yaşamın Öğrenilmesi

a) Öğrenmenin Toplumsal Çerçevesi

Her canlı, belirli bir çevre içinde doğar, yaşar ve ölür. Yaşamı boyunca da, varlığını sürdürebilmek için, o çevreyle en iyi uyum sağlamasına olanak veren bir takım davranış biçimleri geliştirir. Kırmızı karıncalar yeraltındaki yuvalarına taşıdıkları besinlerle soğuk kış günlerini güvence içinde geçirirler; kunduzlar barajlar yapar; tilkiler, halkbilimi diline kurnazlık diye geçen vur-kaç yöntemleriyle hem karınlarını doyururlar, hem de düşmanlarından korunmaya çalışırlar.

Öte yandan, canlılar «doğal» olarak bildikleri çevrenin değişmesiyle birlikte, yeni ortaya çıkan koşullara da uymaya çalışırlar. Bunu başarabilmek için ise, yeni bir takım davranışlar geliştirmeleri gerekir. Örneğin, denizdeyken bir balığı yakalamak için kovalamak zorunda kalabilen bir yunus, sirk havuzunda kendisine verilecek balığı hakedebilmek için bir ateş çemberinden atlamak ya da değişik gösteriler yapmak zorunda kalabilir.

İnsan da bir canlı, bir organizma olduğuna göre, o da çevresine en iyi biçimde uyum sağlamak, o uyumu getiren bazı davranış tip ve örüntülerini oluşturmak zorundadır. İnsan için, söz konusu çevre, içinde yaşadığı toplumdur. Dolayısıyla, bireylerin davranışlarının özelliklerini belirleyen dışsal etkenler ve ögeler de, toplumun (çevrenin) niteliklerinden kaynaklanır.

Toplumu, kısaca, sürekli birarada yaşayan ve varlıklarını sürdürebilmek için birbirlerine gereksinme duyan örgütlü bir insan topluluğu olarak tanımlayabiliriz. Bu insan topluluğu, karşılaştığı çeşitli sorunların —beslenme, barınma, çocukların yetişmesi, sağlık v.b.— çözümlenmesi için değişik araçlar, yöntemler, düşünme

ve örgütlenme biçimleri ortaya koyar. İşte bu amaçla toplumların yarattıkları maddi, manevi ve düşünsel ürünlerin tümüne, «kültür» adı verilir. Söz konusu değerler, insanların gerek maddi evrenleriyle, gerekse birbirleriyle —hatta kendileriyle— kurdukları ilişkilerde nasıl davranacaklarına ilişkin bir takım kuralların (normların) da belirlenmesine kaynak oluşturur. O ilişkiler ve normlar çerçevesinde toplumlara ya da toplumdaki gruplara özgü davranış örüntüleri ortaya çıkar.

Kültürel ögeler davranış örüntülerini birçok yönden etkiler. Örneğin, cinsel rollerin öğreniminde, her kültürün kadınlara ve erkeklere verdiği yer ve atfettiği önem, üyelerinin karşı cinsten bireylere olduğu kadar, kendi cinsinin üyelerine karşı göstereceği davranışların da belirlenmesinde önemli bir etkendir. Bir tanıma göre roller, kültürel olarak, toplumun belli bir kesiminden beklenen davranış örüntüleridir. Eğer kültür, cinsiyet ölçütüne göre, bireylere birbirlerinden farklı davranmaları yönünde bir etkide bulunuyorsa, kadınlar ve erkekler arasındaki rol değişiklikleri de belirginleşecektir.

Yine, toplumlar dünyayı benimsedikleri yaşam ve düşünme biçimine (kültüre) bağlı olarak algılar, yorumlar; kavram ve inançlarını ona göre belirlerler. Örneğin bir balıkçı kentinin halkı, havadaki değişimlere karşı endüstriyel bir bozkır kenti insanından daha duyarlı olabilir. Çünkü denizin sakin ya da fırtınalı olduğu dönemleri bilmek, yaşantısını sürdürebilmesi için önemli bir etkendir. Eskimo dilinde birçok değişik tipte «kar», Arapçada ise gündelik yaşamda bir zamanlar önemli bir yeri olan deveye ilişkin altıbin dolayında sözcük olduğu bilinmektedir.

Kültürler, kendilerine özgü birtakım amaçların ortaya çıkmalarına da yol açarlar. Bu amaçlar toplumun birçok üyelerince de benimseniyorsa, toplumsal değerlerden sözedilir. Çeşitli kültürler, bu değerler arasında, kendilerine özgü bir hiyerarşi kurarlar. Örneğin, Türk toplumunca yer yer halâ küçümsenen şarkıcılık, Navajo kızılderilileri için saygı duyulan kutsal bir eylem türüdür. Yine değerlere bağlı olarak toplumlarda bireylere aşılanan bazı alışkanlıklar, gelenekler ve normlar ortaya çıkar. Normlar, toplumların uyulmasını istedikleri davranış örüntüleri diye tanımlanabilir. Toplum, normu benimseyen üyelerini kabul eder, yerine göre ödüllendirir; etmeyenleri ise dışlar ve cezalandırır (Tolan, 1985).

b) Bireyler Kültürel Çevreye Uymayı Nasıl Öğrenir? Toplumsallaşma Süreci

Dünyaya geldiği çevrenin yardımı olmaksızın yaşaması olanaksız bir bebek, nasıl toplumun yetişkin bir üyesi haline gelir? Canlıların hiçbir türünde yeni doğanlarla yetişkinler arasındaki fark, insandaki kadar büyük değildir. Bu çevreye uyum sağlama süreci, hiçbir canlıda insandaki kadar uzun bir zaman almaz. Çocuk, doğumundan başlayarak bir takım bilgileri ve becerileri nasıl edinir ve toplumdaki çeşitli ilişkiler çerçevesinde kendisine nasıl bir yer oluşturur?

İnsan dünyaya gözünü açtığı andan başlayarak, çevresindeki varlıklarla birtakım ilişkiler içine girer. Bu varlıklar arasında kuşkusuz en önemlisi, öteki insanlardır. İster çocuk olsun isterse yetişkin, bir toplumun bireyleri için önde gelen en belirgin ve belirleyici ilişkiler öteki insanlarla kurulanlardır. Dolayısıyla, bir bakıma çocuğun toplumun bir bireyi haline gelmesinde en büyük ağırlığı taşıyan etken, «toplumsal ilişkilerin kurulmasının öğrenilmesi»dir. Sosyal Psikolojide bu sürece verilen ad «toplumsallaşma»dır (socialization, acculturation). Toplumsallaşmanın temel ajanları öteki insanlar, özellikle de çocuğun ana-babası, öğretmenleri, kardeşleri, arkadaşları ve onun için önem taşıyan kimselerdir. Onlarla kurduğu ilişkiler sonucu, bilinçli ve sistemli bir biçimde kendisine aşılanmasa bile çocuk, toplum içinde varlığını nasıl sürdürebileceğine ilişkin bilgileri, bir başka deyişle toplumsal yaşama uyumu etkin bir biçimde öğrenir.

Secord ve Backman (1974) gibi bazı sosyal psikologlar, toplumsallaşmayı yalnızca çocuğun yetişme süreci ile sınırlayan eski görüşlere katılmamakta, yetişkinler için de geçerli olduğunu, belli bir yaşta sona ermeyip, doğumdan ölüme değin sürdüğünü belirtmektedirler. Gerçekten de, toplumsal ilişkiler doğumla başlayıp ancak ölümle sona erdiğine göre, toplumsallaşma da yaşam boyu devam eden bir süreç olarak ele alınabilir.

Bu söylediklerimizden sonra toplumsallaşmayı, «kişinin, üyesi olduğu toplumun ve/ya da grupların beklentilerine uyum sağlayan davranışları öğrendiği, oluşturduğu ve değiştirdiği bir etkileşim süreci» olarak tanımlayabiliriz. Ancak, toplumsallaşma, kişinin standart bir toplumsal kalıba göre biçimlendirilmesi anlamına gelmez. Bireyler, süreç boyunca birbirinden çok değişik bir çok etke-

nin baskısıyla karşılaşırlar ve bunlara farklı biçimde tepki göstererek kendilerine özgü davranış örüntüleri oluştururlar. Dolayısıyla, bireyler bazı yönlerden birbirine benzer özellikler kazanırken, başka yönlerden de tümüyle farklı niteliklere bürünürler. Öte yandan, kültür de doğası gereği değişkendir. Ayrıca, özellikle çağdaş toplumun çok yönlü, çok boyutlu yaşantısında bireylerin birbirinden farklı biçimde «toplumsallaşmalarına» yolaçan birçok değişik etkenden sözedilebilir. Çeşitli grup ve sınıflar, toplumun ortalamasından yer yer farklılıklar gösteren yaşam biçimlerine, dolayısıyla düşünce, değer ve davranış örüntülerine sahiptirler.

Böylece, toplum içinde değişik konumlarda bulunan bireyler, kendi özelliklerine en uygun düşünce ve davranış biçimlerine girerek, o toplumda yaşamasını «öğrenirler». Demek ki toplumsallaşma, özünde bir «öğrenme süreci»dir. Toplumsallaşmanın konusu, bireyin tutumlarında ve davranışlarında öğrenme sonucu ortaya çıkan değişmelerdir. Öte yandan bir toplumsallaşma olgusundan sözedebilmek için, bu öğrenmenin «bireyin öteki insanlarla giriştiği etkileşimin bir ürünü» olması gerekir. Bir başka deyişle, insanın fizik ve sinir sistemi yapısında görülen değişikliklerin —örneğin, büyümenin ya da yaşlanmanın (matusation)— bir yansıması olarak ortaya çıkan davranış değişiklikleri toplumsallaşma kapsamının dışında kalır. Çocuğun ayağa kalkmayı ve yürümeyi öğrenmesi «motor» bir gelişmedir; yani bedendeki ve sinir sistemindeki gelişmelerin bir ürünü olarak, kasların belirli işlevleri üstlenmeye hazır duruma gelmesidir. Ama yürümeyi öğrenen bir kız çocuğun anasının ya da babasının yanına gitmek istemesi, toplumsal bir davranıştır. Yüzme öğrenmek ise motor bir becerinin geliştirilmesidir; genç kızlara gösteriş yapmak için tramplenden atlamak, çevredeki başka insanlarla ilişkiler sonucunda beliren toplumsallaşmış bir davranıştır: toplumsal olarak öğrenilmiştir.

Genel öğrenme ile toplumsal öğrenme arasındaki bu ayırımı kısaca vurguladıktan sonra, bir bütün olarak öğrenme sürecinin ne gibi kalıtsal, fizyolojik ve psiko-sosyal etkenler sonucu ortaya çıkan bir davranış değişikliği süreci biçiminde belirdiğine bakalım.

Paragraf 2. Davranışta Biyolojinin Rolü

a) Doğarken Neleri Biliyoruz? Kalıtsallık

Doğal ve toplumsal bilimlerin en önemli kesişme noktalarından biri, organizmaların, yaşamlarına ne ölçüde hazırlıklı olarak

başladıkları, yani özgün sayılan niteliklerinin ne kadarını atalarından aldıkları, ne kadarını yaşadıkça edindikleri konusudur. Soyaçekimin kişilik oluşumundaki payı, salt biyolojik ve teknik bir olgu değildir. Bu konu, «bazı insanların doğuştan gelen nitelikleri ve yetenekleri dolayısıyla ötekilere üstün olabilecekleri» savına kadar varan birçok toplumsal-siyasal tartışmaların da kaynağıdır.

Bireyin psikolojik yapısının oluşmasında biyolojik ve kültürel ögelerin taşıdığı göreli öneme ilişkin iki temel görüşten sözedilebilir. Bunlardan birincisi kalıtsal özelliklerin kişilik gelişimindeki etkilerini «fizik-bedensel yapı» ile sınırlamakta, çevreye uyumu sağlayan zekâ, yetenek gibi etkenlerin ise, bireyin kültürle ilişkisi sonucunda, toplumsallaşma sürecinin niteliklerine göre oluşacağını savunmaktadır. İkinci yaklaşım ise, kültürel - toplumsal etkeni yadsımamakla birlikte, bireyin topluma «genetik» yollarla zaten önemli ölçüde doğarken hazır olarak katıldığını söylemektedir.

Gerçekte, biyolojik ve kalıtsal etkenler ile toplumsal-kültürel-çevresel etkenlerin birbirinden ayrı biçimde hiçbir işlev görmedikleri, bir etkileşim içinde bölünmez bir bileşimi oluşturdukları söylenebilir. İnsan dünyaya gelirken bir takım gizil (potansiyel) yeteneklere sahiptir. Ancak bunları nasıl kullanacağı, değerlendireceği, içinde bulunduğu toplumsal-kültürel çevreye bağlı olarak ortaya çıkacaktır.

Kalıtım - çevre tartışması, günümüzde biyoloji, tıp ethology (hayvan davranışlarını inceleyen bilim dalı) ve psikoloji alanında sürdürülen çalışmalardan sonra yeni boyutlar kazanmaya başlamıştır. Kalıtımın ajanı olan «gen»ler üzerinde yapılan araştırmalar, kalıtımın çevrecilerce gösterilmek istendiği kadar önemsiz bir etken olmadığını ortaya koymaktadır. Bulgular, genlerin, salt saç ya da göz rengi, boy v.b. fiziki özellikler üzerinde değil, canlı türlerinin davranışları üzerinde de belirleyici bir rol oynadıklarını ortaya koymaktadır. Örneğin, toplumsal dilbilimciler (linguistics) tüm insanların konuşulan tüm dilleri anlamaya ve öğrenmeye doğuştan yetenekli olduklarına inanmaktadırlar (Chomsky bölümü). Çocuk psikologlarının yürüttükleri birçok araştırma sonunda, bu tezin kısmen doğruluğunu kanıtlayan veriler elde edilmiştir. Bebekleri annelerini dinlerken filme alan psikologlar, çocukların, söyleneni anlamadıkları halde rastgele hareket etmediklerini, bazı ses ve tonlara göre belirli davranışlarda bulunduklarını saptamışlar-

dır. Amerika'da yapılan araştırmanın Japonya'da yinelenmesinden de benzer sonuçlar alınmıştır. Bebekler, tepkileri önceden «programlanmışçasına», elleri, kolları, bacakları ve yüzlerindeki anlatım ile söylenenlere yanıt vermektedirler (Mc Keachie et al., 1976).

Kalıtsal etkenlerin kişilik yapısının oluşmasındaki rolünü yadsımak ne derece olanaksızsa, kalıtımın önemini aşırı ölçüde abartmak, hele «tek belirleyici öge» statüsüne yükseltmek de o denli anlamsız görünmektedir. Bir bütün içinde bakıldığında, kalıtsal özellikler, bir bireyin gelişebilmesi için sahip olduğu olanakların çerçevesini çizmektedir. Başka bir deyişle, bireyin «ne olabileceği» genetik verilerle, «ne olacağı» ya da «ne olduğu» ise, çevresel koşullarca belirlenmektedir. Her canlı türü, ancak uygun çevresel koşulları bulabildiğinde kalıtsal olarak edindiği yeteneklerini gerçeğe dönüştürebilmektedir. Biyolojik ve psikolojik yaşam, böylece, genetik ve çevresel ögelerin etkileşimi sonucunda gelişmektedir.

b) Kalıtımın Ögeleri: Kromozomlar, DNA, Proteinler

İnsanın gelişiminde önemli bir yer tutan kalıtım, türsel ve bireysel birtakım bilgilerin, fizyolojik oluşum sırasında hücreden hücreye aktarılmasından ibarettir.

Her insan yaşamına, anadan gelen yumurta ve babadan gelen sperm hücrelerinin birleşmesinden oluşan «bir tek hücre» olarak başlar. Bu hücrenin çekirdeğinde (nucleus), adına «kromozom» denilen 46 adet çubuğa benzer oluşum bulunur. Hücreler bölünerek üredikçe, bu kromozomların birer kopyası da yeni hücrelere iletitilir. Böylece, her hücrenin çekirdeğinde 46 kromozom bulunur. Bunun tek istisnası, 23 kromozoma sahip olan seks hücreleridir.

Her kromozom «deoksiribonükleik asid» ya da kısaca DNA diye anılan uzun bir molekülden oluşur. Hücre çekirdeğinde, DNA molekülünün bir bölümü aynen kopya edilerek, benzer özelliklere sahip bir «ribonükleik asid» ya da RNA molekülü üretilir. RNA, bundan sonra çekirdeği terkeder ve bir süreç sonunda çok sayıda amino asid birimlerine dönüşür. Bu amino asid birimlerinin biraraya gelerek oluşturduğu moleküllere ise «protein» adı verilir.

Böylece bedenin her hücresi, gereksinme duyduğu proteini kendi üretebilecek bilgiye (information) sahiptir. Belli bir protein türünün yokluğu (hatta protein yapısının gerekenden değişik ol-

ması) kişide gözle görülebilir yapısal farklılıklar doğurabilir. «Gen» ise, bir kromozomun belli bir tip protein üretebilmek için gerekli bilgiyi depolayan bölümünden ibarettir. Her kromozomda, belli bir özelliği kontrol eden yüzlerce değişik «protein üretim bilgisi» vardır. Bunlara, eski Yunanca'da «can veren, doğuran» anlamına gelen «genes» sözcüğünden türetilerek, «genler» denilmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi, seks hücreleri öteki hücrelerin yarısı sayısında kromozom içermektedir. Ana rahminde (ya da deney tübünde) erkek seks hücresi ve dişi seks hücresinin birleşmesiyle, yeni insanın ilk hücresindeki kromozom sayısı da böylece 46'ya ulaşır. Hücredeki normal kromozom sayısının 46 olduğu anımsanırsa, seks hücrelerinin neden yirmiüçer kromozomdan oluştuğu da anlaşılabilmektedir. Çünkü ancak böylece ilk hücrede normal sayıda 46 kromozoma erişilebilecektir. Bu sayı herhangi bir şekilde değişirse, patolojik durumlar doğmaktadır. Örneğin 47 krozomlu çocuklarda «mongolism» denilen bir tür zekâ geriliğine rastlanmaktadır. Ancak kromozomların yarısı anadan yarısı da babadan geldiği için, doğacak çocuk her ikisinden değişik özellikler kapacaktır. İşte, çocuğun ana-babasından geçen ve onun «gelişim olanaklarının çerçevesini çizen» genler bileşimine, «genotip» adı verilir. Bu genotipin, çevresiyle etkileşimi sonucu edindiği gözlenebilir özelliklere ise «fenotip» denir.

Genetik kalıtım, genotiplerin sağladığı «gelişme planı» çerçevesinde, DNA moleküllerinin taşıdığı bilgiler ve giriştiği bazı kimyasal reaksiyonlar yoluyla hücrelerin işlevsel organlar ve sistemler oluşturmasını sağlar. Örneğin, boy uzaması, kasların gelişmesi, bazılarına göre de, zekâ fonksiyonlarının çalışmaya başlaması, hep bireyin «genetik planının» gösterdiği doğrultuda oluşur. Bireyin fizik gelişimine «büyüme» denir. Kalıtsal olarak izlediği gelişme sürecine ise «olgunlaşma» (maturation) adı verilir. Bu kavram kalıtsal olarak gelişen davranış değişmelerini içerecek anlamlarda da kullanılmaktadır.

c) Davranışlarda Kalıtımın ve Olgunlaşmanın Payı

Bazı davranışların oluşması, salt sinirsel sistemdeki olgunlaşmanın bir sonucudur. Sinir sisteminde kendiliğinden oluşan bazı etki-tepki mekanizmaları o davranışın ortaya çıkmasını sağlar. «Tepke» (refleks) adını verdiğimiz bu tür davranışlar, uygun uyarı-

cıların varlığı halinde kendiliğinden oluşurlar; öğrenilmeleri gerekmez. Örneğin, parlak ışık karşısında, gözbebeklerinin daralması bir refleks davranıştır.

Öğrenilmeyen bir başka davranış türü de, özellikle hayvanlarda varolan içgüdülerdir. Belli karmaşık uyarıcılara karşı, belli bir canlı türünün tüm üyelerince otomatik biçimde aynen gösterilen bu değişik tepkilere «türe özgü davranışlar» (species - characteristic behavior) da denir. Eşleşme, analık v.b. içgüdüler aslında türlerin soylar önce öğrendikleri ve genetik özellikleri arasına alarak kuşaktan kuşağa ilettikleri davranış biçimleridir.

Kalıtım, herhangi bir organizmaya belli bir yönde olgunlaşabilmesi için gerekli temel gizil donanımı sağlar; ya da tersine, gelişimini engelleyen bazı özellikler aşılar. Ancak, kalıtsal bir gizilgüç, yalnız uygun bir çevresel ortamda «fenotipik» bir özellik halini alır ve gerçeğe dönüşür. Bu konuyu kapatmadan önce, Cooper ve Zubek (1958)'in fareler üzerinde yürüttükleri bir deneye de değinerek kalıtsal-çevresel etkenlerin belirleyiciliklerine bir örnek verelim :

Bir labirent içinde yolunu bulmayı çok iyi başaran erkek farelerle aynı başarıyı yineleyebilen dişi fareler eşleştirilmiştir. Öte yandan da, yolunu bulmakta olağanüstü beceriksiz dişi ve erkek fareler de kendi aralarında çiftleştirilmiş ve birkaç kuşak boyunca bu yöntem izlenmiştir. Sonuçta, «becerikli» ve «beceriksiz» iki safkan fare grubu türetilmiştir. Her iki türden fareler, yaşamlarının ilk birkaç ayında üç değişik çevreye sokulmuşlardır.

Birinci çevrede yavrularının merak edebileceği ve araştırabileceği çeşitli odalar, bölmeler, oynayabilecekleri nesneler ve öteki fareler bulunmaktadır. İkinci çevre ise, hayvanlara ilginç gelebilecek herhangi bir görüntü ya da sesten yoksun küçük ve dar bir kafestir. Üçüncü «standard» çevre ise, kuşaklar boyunca bu farelerin atalarının yetiştirildikleri olağan lâboratuvar ortamıdır.

Yavru fareler, sokuldukları çevreden çıkarılıp da lâbirente atıldıklarında, şu gözlemler elde edilmiştir : Hem «becerikli» hem de «beceriksiz» soydan gelip de, «sınırlı» çevreye alıştırılan farelerin yollarını bulmakta aynı derecede başarısız oldukları saptanmıştır. İster «becerikli» ister «beceriksiz» soydan olsunlar, «birinci» çevrede yetiştirilen yavrularsa, aynı derecede başarılı olarak lâbirentte karşılaştıkları sorunları çözebilmişlerdir.

Standard lâboratuvar ortamında yetiştirilen fareler arasında ise, «becerikli» soydan gelenlerin yollarını beklenen ölçüde başarıyla buldukları, «beceriksiz» soydan gelenlerin ise o başarıyı gösteremedikleri gözlenmiştir.

d) Öğrenmede Fizyolojik Etkenlerin Rolü

Çoğumuzun kafasında «öğrenme» kavramı okulla, eğitimle özdeş bir anlam kazanmıştır. Oysa yaşamın her alanında, her bağlamda öğrenme söz konusudur. İlk kez gömleğinin düğmesini diken birinin sarsak hareketleri, zamanla ustalaşır. Piyanonun tuşlarından çıkan çatlak sesler, tuşlarla tonlar arasındaki ilişki «öğrenildikçe» kulağa hoş gelen ezgilere dönüşür. Yeni gidilen bir kentte önceleri yitirilen yollar, alışkanlık kazanıldıkça farkında bile olunmadan bulunur.

Verdiğimiz örneklere bakacak olursak, öğrenmenin, yeni bazı uyarıcılar karşısında deneyim kazanılması yoluyla davranışların kolayca unutulmayacak biçimde kazanılması ya da değiştirilmesi olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. Bu ögeleri birleştirirsek, öğrenmeyi «daşranışlarda, deneyimler sonucu oluşan görece kalıcı değişiklikler» diye tanımlayabiliriz. «Görece kalıcı» deyimi, geçici ve kısa süreli —yorgunluk, ilâçların etkisi, sarhoşluk v.b.— nedenlere bağlı davranış değişikliklerini «öğrenme» kapsamının dışında bırakmaktadır. «Deneyimler sonucu» deyimiyle ise, büyüme ya da olgunlaşma sürecinin bir sonucu görünümünde ortaya çıkan değişikliklerin öğrenme sayılamayacağı vurgulanmaktadır.

Öğrenmenin, davranışları oluşturan mekanizmayı nasıl değiştirdiği konusunda pek fazla bilgi toplanabilmiş değildir. Genel olarak, beyinin çalışmasında bir takım değişikliklerin oluştuğu, bunun da «neuron» denen sinir hücrelerinde meydana geldiği sanılan bazı fizyolojik değişmelerin sonucu olduğu varsayılmaktadır. Ancak beynin hangi bölümünün öğrenmeden «sorumlu» olduğu halâ bilinmemektedir. Öğrenmenin gerçekleştiğini anlamanın tek yöntemi ise, böylece, davranışlardaki değişikliğin gözlenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsan, ilişkide bulunduğu, uyum sağladığı çevresiyle belli bir durum içinde (situation) bir bütün oluşturur. Bu bütünün içinde toplam fizik enerji, bireyin «olağan» diye algıladığı bir denge içerisindedir. Denge, bir sonraki zaman biriminde değişecek olursa,

ortaya uyum sağlanması gereken yeni bir durum çıkmış demektir. O koşullarda, bireyin de bir parçası olduğu çevredeki fizik enerjide meydana gelen ve bireyin duyusal organlarını etkileyen değişmelere «uyarıcı» (stimulus) adı verilir. Geniş anlamı ile, bireyin kendi bedeni içinden kaynaklanan ve duyu organlarını uyaran değişmeler de —örneğin açlık ya da seks gereksinmesi— bu tanımın kapsamına girer. Bireyin denge durumunu yeniden sağlamak için davranışlarında oluşturduğu değişiklik ise, o uyarıcıya karşı gösterdiği «tepki» (response)dir. B.F. Skinner (1953, 1957), Dollard ve Miller (1939, 1941) gibi bazı yazarlara göre öğrenme sürecinde uyarıcı-tepki ilişkileri, belli sayıda yinelemelerden sonra, «koşullandırılmış», yani belirli bir kalıcılığı olan davranışların oluşmasına yolaçar.

Paragraf 3. Çevre ve Davranış

a) Koşullanma Yoluyla Öğrenme

Koşullanma kuramı ilk kez ünlü Rus bilgini Ivan P. Pavlov tarafından (1849-1936) ortaya atılmıştır. Bir fizyolog olan Pavlov köpeklerin yalnız birşeyler yerken değil, örneğin sahiplerinin ayak seslerini duyduklarında da ağız salgılarının arttığını görmüş, bunun üzerine herkesçe bilinen deneyine girişmiştir. Bir diyapazondan çıkan sesin hemen ardından köpeğin önüne yiyeceğini koymuş ve uygulamayı birkaç öğün yinelemiştir. Başlangıçta, ancak yiyeceğini ağzına aldığında salya salgılayan köpek, bir zaman sonra diapozonun sesini duyar duymaz, daha yiyeceği önüne konmadan salyasını akıtır olmuştur. Pavlov ayrıca, koşullandırma süresi uzadıkça, yani ses ve yiyeceğin birlikte sunulduğu deneylerin sayısı çoğaldıkça salgılamanın da arttığını saptamıştır.

Gündelik yaşamdan da buna benzer bir örnek verebiliriz. Karnı acıkan küçük bebek, önce bir takım sesler çıkarmaya, sonra çırpınıp tepinmeye, sonunda da ağlamaya başlar. Annesi gelip de onu kucağına alıp doyurmaya (hiç değilse ağzına plâstik bir meme verip avutmaya) başlayıncaya kadar da ağlamasını sürdür ve ancak o zaman susar. İşlem birkaç kez yinelendiğinde, bebek, artık annesinin ayak seslerini duyunca ağlamasını keser; hattâ hoşnutluk belirtileri gösterir.

Gerek Pavlov'un lâboratuvar deneyinde, gerekse gündelik yaşamdan verdiğimiz örnekte bir «öğrenme olgusu» söz konusudur. Köpek diyapazonun, bebek annesinin adımlarının sesini duyduğun-

da, kendisine yiyecek verileceği beklentisiyle davranışını değiştirmektedir. Psikolojide, öğrenmeyi böyle açıklayan görüşe «klâsik koşullandırma» (classical conditioning) kuramı adı verilir.

Klâsik koşullandırma mekanizmasında iki tür uyarıcı söz konusudur : bir «bağımsız uyarıcı» ile, bir «koşullandırılmamış uyarıcı».. Koşullandırılmamış uyarıcı etkisini yaptığında organizma, tepkesel (refleks) bir «tepki» göstermektedir. Koşullandırma öncesinde «bağımsız uyarıcı» kendi başına bu otomatik ve «koşullandırılmamış» tepkiyi doğurmaz. Pavlov'un köpeği için diyapazonun, bebek için ise annesinin adımlarının sesi, «bağımsız uyarıcı» işlevini görmektedir. Köpeğe verilen et ve annenin memesi ise, birer «koşullandırılmamış uyarıcı»dır. Bu uyarıcıya tepki olarak çocuk ağlamasını keserken, köpek ise salya salgılamasını tepkesel (reflexive) olarak arttırmaktadır.

Koşullandırma «bağımsız uyarıcı» ile «koşullandırılmamış uyarıcı»nın birbirinin hemen ardından organizmaya, birbiriyle ilintilendirilecek biçimde sunulması sürecinden ibarettir. Bu işlem sonunda, «bağımsız uyarıcı», artık «koşullandırılmamış uyarıcı»nın gerçekleşmek üzere olduğunun bir habercisi rolüne bürünür. Öyle ki, annesinin ayak seslerini duyan bebek, diyapazonun tınısını işiten köpek, bunun ardından memenin ya da bol yağlı kanlı bir bifteğin geleceğini bilip, onu beklemeye başlar. Bu durumda, eskiden «bağımsız» diye nitelendirdiğimiz uyarıcı, bir «koşullu» uyarıcıya, ona gösterilen tepki de «koşullu» bir tepkiye dönüşmüştür. Pavlov, koşullandırma işleminin, yani diyapazon sesi ile yiyeceğin birbirini izleyerek köpeğe verilmesinin, yinelendikçe daha güçlü bir biçimde koşullandırılmış tepkiyi doğurduğunu saptamıştır.

Klâsik koşullandırmaya ilişkin bulgular, solucanlardan üniversite öğrencilerine değin hemen hemen her tür organizma üzerinde sınanmış ve sonuçlarının genelleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Örneğin bazı durumlarda, birden fazla bağımsız uyarıcı birlikte sunulduğunda aynı koşullu tepkiyi doğurabilmektedir. Örneğin sesle birlikte köpeğe bir ışığın gösterilmesi durumunda, yalnız ışık da koşullu uyarıcı olarak salya salgılamayı etkileyebilmektedir. Buna verilen ad ise, «koşullanmanın genelleştirilmesi»dir. Berkowitz ve Knurek (1969), bu tür bir genelleştirmenin izlerini, ırk ayırımcılığında çeşitli gruplara karşı benimsenen düşmanca tutumlarda da bulmuşlardır. Çocukların ve gençlerin önem verdikleri kişilerin (ana, baba, öğretmen v.b.), bu grupların veya etnik topluluk-

ların aleyhinde söyledikleri olumsuz sözler, onları etkilemekte ve çocuklar kendilerine, örneğin «sen zencileri sevmeyeceksin» diye açıkça söylenmediği halde, o ırkın üyelerine karşı çeşitli olumsuz yaklaşımları genel bir koşullanma sonucu benimsemektedirler.

b) İşlemsel (Operant) Koşullanma

Klâsik koşullanmada gördüğümüz gibi, belli bir tepkiyi öğrenmek için organizma herhangi bir eylemde bulunmak zorunda değildir. Çevresinde gelişen olaylar onu etkileyerek koşullanması sonucunu doğururlar. Bir başka tür koşullanmada ise, koşullanma konusu organizmanın (deneğin) eylemleri öğrenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. «İşlemsel koşullandırma» (operant conditioning) ya da «araçsal koşullandırma» (instrumental conditioning) dediğimiz bu süreçte, deneğin gösterdiği tepki, yani davranışı, «pekiştirici» bir etkenle güçlendirilmekte ve desteklenmekte, böylece koşullu uyarıcının her sunuluşunda aynı eylemin yinelenmesi olasılığı arttırılmaktadır.

İşlemsel öğrenme birçok bakımdan klâsik koşullanmaya bağlı öğrenmeden ayrılır. Klâsik koşullanmada öğrenilen tepki (bebeğin susması, köpeğin ağzının salyalanması), bir uyarıcının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Burada ise, işlemsel koşullanma sonunda öğrenilecek olan tepki, ya olgunlaşma (maturation) süreci içinde, ya da daha önce öğrenilenlere bağlı olarak «kendiliğinden» belirmektedir. Bunu şöyle bir örnekle açıklayabiliriz. Küçük Ayşe henüz konuşmayı bilmemekte, babasının yanında, kendi kendine çeşitli anlamsız sesler çıkararak oynamaktadır. Bu arada anlamını bilmeksizin «ba-ba-ba-ba» demeye başlar. Koltuğunda oturmuş gazetesini okumakta olan babası, bu sesleri duyunca birden ilgilenmeye başlar. «Ne diyormuş benim cici kızım, bir daha söyle bakayım» gibi cesaretlendirici bir ilgiyle Ayşe'nin üzerine gider. Babasının sevindiğini gören Ayşe, yeniden «ba-ba» der. Ve bu işlem yinelendikçe, Ayşe belki de rastlantısal olarak çıkardığı bazı seslerin babasınca «pekiştirilmesi» sonunda «baba» demesini öğrenir.

Klâsik koşullanmada uyarıcılar, organizmanın tepkileri ne olursa olsun, aynı biçimde sunulmaktadır. Pavlov köpeğine, sesi işittikten sonra salyası aksa da akmasa da yiyeceğini vermekteydi. İşlemsel öğrenmede ise, organizmanın eylemi elde edilecek sonucu etkilemektedir. Örneğin Ayşecik, anlamsız sesler çıkarırken değil, yal-

nızca «ba-ba-ba-ba» hecelerini söylemeye başladığında, yani özgül bir eylemde bulunduğunda babasının ilgisine mazhar olmaktadır.

İşlemsel öğrenmeye ilişkin tipik deneyler, B.F. Skinner'ın geliştirdiği ve «Skinner Kutusu» diye anılan bir kafes içinde yapılmaktadır. Kutuda küçük bir kol vardır. Deney hayvanı (fareler, kobaylar, kediler, güvercinler ve hattâ insanlar bu deneylerde kullanılmışlardır) kola dokunduğunda tepedeki bir delikten herhangi bir yiyecek maddesi önüne düşmektedir. Bu işlem yinelendikçe, acıkan hayvanın kola dokunma olasılığı da yükselmektedir*.

Kullanılan bir başka araç da, lâbirent benzeri kafeslerdir. Deney hayvanları, kafesteki bazen hiçbir yere çıkmayan sayısız koridorlardan yollarını arayıp bularak, sonuçta bir «ödül»e —genellikle bir yiyecek maddesine— ulaşırlar.

Skinner Kutusu'nda ya da lâbirent - kafeslerde, öğrenmenin amacı, bir ödüle, yani istenen herhangi bir nesneye ulaşmaktır. Ancak bunun tersi de, yani kaçınılması gereken bir uyarıcı olan ceza, işlemsel koşullandırmada etkili bir ögedir. Özetleyecek olursak, işlemsel koşullanmada, organizmaların eylemlerin bir sonucu olarak elde edeceği ödüller ya da karşılaşacağı cezalar, belli türdeki davranışların edinilmesini ve yerleşmesini sağlar. Bu ödül ve cezalar ise, o davranışların benimsenmesini, aynı uyarıcılar karşısında yinelenmesini getiren «pekiştirici»lerdir. Bu arada şunu da belirtmek gerekir. Cezanın işlemsel öğrenmede olduğu kadar, klâsik koşullanmaya bağlı öğrenmede de pekiştirici bir rolü vardır. Ancak, birinci durumda, denek (organizma) cezadan kaçınmak, kurtulmak için belli birtakım davranışlarda bulunabilirken, klâsik koşullanmada böyle bir olanaktan yoksundur. Klâsik koşullanmada ceza, o davranışın yapılmaması gerektiğinin öğrenilmesini sağlar; bir sonucu da korkunun öğrenilmesidir. Örneğin, sigaranın ateşine dokunup eli yanan çocuk, bir daha aynı davranışı yinelememeyi ve canını acıtan ateşten korkmayı öğrenir.

İşlemsel koşullanmaya bağlı öğrenme ile klâsik koşullanmaya bağlı öğrenme arasındaki bir başka fark da, ikincisinde hem koşul-

---

* (Deney psikolojik lâboratuvar araştırmalarında öylesine klâsikleştirilmiştir ki, uygulama tersine çevrilerek bir espri konusu bile yapılmıştır. 1959 da yayınlanan bir karikatürde, kutudaki fare, arkadaşına deneyi yürüten bilim adamı —belki de Skinner'ın kendisi— için şöyle demektedir: «Birader gördün mü adamı nasıl koşullandırdığımı? Şu kola ne zaman dokunsam, hemen delikten yiyecek birşeyler atıyor»).

landırılmamış hem de koşullu tepkenin niteliğini organizmanın sinir sistemi belirlerken, işlemsel koşullandırmada, organizmanın daha önce hiç denemediği bir tepkiyi öğrenebilmesinin mümkün olmasıdır.

Klasik koşullandırmanın konusu olan «ödül»ün ortadan kaldırıldığı «silinme» (sönme extinction) adı verilen durumlarda, organizma alıştığı ve öğrendiği tepkiyi daha fazla göstermez. Ancak bu, onun öğrendiğini unuttuğu, koşullanmadan önceki durumuna döndüğü anlamına da gelmez. Bir zaman sonra, koşullu uyarıcı (ses) ile yeniden karşılaştığında aynı koşullu tepkiyi gösterecektir. Buna «kendiliğinden anımsama» ya da «geri gelme» (spontaneous recovery) denir. Ancak, kendiliğinden anımsamadan sonraki deneylerde de, koşullu uyarıcı (ses), koşullandırılmamış uyarıcı (yiyecek) verilmeksizin sunulacak olursa, koşullu tepki (salya salgılama) gittikçe azalarak ortadan kalkacaktır. Yine de, bu durumdaki bir organizmanın yeniden koşullandırılmasının, hiç koşullandırılmamış bir organizmanınkinden zaman ve çaba olarak çok daha kolay gerçekleştiğini Pavlov (1917) ortaya koymuştur.

c) Koşullanma - Öğrenme İlişkisi

Pavlov'un koşullu tepkelere ilişkin bulguları özellikle A.B.D.'de davranışçı okulca benimsenerek psikolojideki en etkili kuramlardan bir durumuna gelecek biçimde geliştirilmiştir. «Uyarıcı - Tepki Kuramı» (Stimulus - Response Theory) (S-R Kuramı) çerçevesinde örgütlenen bu okulun görüşleri yer yer çeşitlilik göstermekle birlikte temelde, her davranışın kesinlikle dışsal bir uyarıcıya tepki olarak biçimlendiği savından yola çıkar. Uyarıcı, kısaca, «organizmanın davranışında değişmeye yolaçan içsel ya da dışsal bir olay - olgudur». Bu olay ya da olgunun sonucunda beliren davranış değişikliği ise «tepki»dir (response). Uyarıcı ve tepki birlikte bütün öğrenmelerin ve bir bütün olarak öğrenmenin temelini oluşturur (Kimble, 1961).

Davranışçı okul, her davranışı neden - sonuç ilişkileri içinde belli uyarıcı ve tepkilere bağlayarak açıklama eğilimindedir. Ancak her konuda bire bir ilişkiler içinde koşullanmalarla öğrenmenin gerçekleşemeyeceği durumlar da söz konusudur. Örneğin dil öğreniminde, her sözcüğün ya da kavramın özgül koşullanmalar sonucu öğrenilmesi, bir insan ömrünün yetmeyeceği kadar uzun bir

zamanı kapsayabilir. Oysa dilin temel yapısı, yaşamın ilk yıllarında kazanılmaktadır.

Böyle durumlarda, birtakım bağımsız uyarıcıların koşullanma süreci içinde koşullu uyarıcının niteliklerine büründüğü ve aynı koşullu tepkiyi yarattığı görülür. Bu mekanizmaya ise «genelleme» adı verilmektedir. Burada, genelleme ve ona bağlı olarak ortaya çıkan «ayrımlaştırma» süreçlerinin öğrenme üzerindeki rollerine biraz daha değinmek gerekmektedir.

Ayrımlaştırma (discrimination) kısaca, birbirine benzer birden fazla uyarıcı ile karşılaşıldığında bunların hangisine gösterilecek tepkinin uygun tepki olduğunu belirleyen süreçtir. Örneğin, bir futbol maçında, oyuncular hakemin düdüğünü duyduklarında oyunu kesmeye koşullandırılmışlardır. Oysa, tribünlerdeki seyirciler de ıslık, boru, borazan v.b. ses çıkaran nesnelerle takımlarını desteklemektedirler. Bir oyuncunun olmadık bir yerde oyunu kesmekten kaçınması için, yalnızca hakemin düdüğünü duyduğunda durması, yani öteki uyarıcılar arasından bu asıl uyarıcıyı ayırdetmesi gerekir.

Böylece, genelleme ve ayrımlaştırma mekanizmaları çerçevesinde koşullandırılan organizma, hangi durumda hangi uyarıcıya hangi tepkiyi göstermesi gerektiğini de öğrenmiş olur.

d) Pekiştirme

Klâsik koşullandırma kuramı ile işlemsel koşullandırma arasında belirgin iki fark bulunmaktadır. Öğrenmede, öncelikle belli bir tepkinin «keşfedilmesi» gerekmektedir. Skinner Kutusu içindeki fare ya da güvercin, kolu harekete geçirdiği anda yemin önüne düştüğünü kendisi bulmak zorundadır. Klâsik teoride ise öğrenilecek tepki, özgül bir uyarıcının varlığı halinde kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. (Diken batınca irkildiğimizde olduğu gibi.)

İki koşullandırma kuramı arasındaki öteki fark ise, klâsik koşullandırmada pekiştirme olmamasıdır. Örneğin köpeğin salyaları aksa da, bunun sonucunda önüne et gelmeyebilir. İşlemsel koşullanmada ise, öğrenilen tepki belli bir sonucun meydana gelmesini de sağlar. Örneğin kolu oynatmayı keşfeden farenin önüne, mutlaka bir buğday tanesi (tabiî deneyci kutuyu doldurmayı unutmamışsa) düşecektir. Böylece, işlemsel koşullanmada doğru tepkinin öğ-

renilmesi (keşfedilmesi) istenen bir sonuç ile ödüllendirilmektedir. Davranışların belli ödül ya da cezalarla sonuçlanması, bu kuramın önemli varsayımlarından biridir. Buna bağlı biçimde, ödül - ceza dengelerinin denetlenmesi yoluyla, çevresel uyarıcıların kontrolu sayesinde insan davranışının istendiği gibi düzenlenebileceği de varsayılmaktadır.

B.F. Skinner, uygun tepkiyi gösterecek biçimde koşullandırılan organizmanın ödüllendirilmesi (ya da cezalandırılması) sonucu, o davranışın yerleşmesi sürecine «pekiştirme» (reinforcement) adını vermektedir. Davranışın sonucunda elde edilen ödül ise «pekiştireç»tir.

e) Koşullanmanın Silinmesi (Sönmesi) (Extinction)

Gerek klâsik gerekse araçsal koşullandırma kuramlarında «silinme» (extinction) yani unutma olgusu da, uyarıcı - tepki ilişkisi içinde açıklanır. Klâsik kurama göre, koşullu uyarıcının bir süre için koşulsuz uyarıcı olmaksızın sunulması halinde, koşullandırılmış tepke zamanla silinecektir. Bir başka deyişle köpeğe ses ya da ışık (koşullu uyarıcı) verildiğinde, bununla birlikte yiyecek (koşulsuz uyarıcı) verilmezse, salya salgılama (koşullu tepke) davranışı da yavaş yavaş ortadan kalkacaktır.

İşlemsel koşullanmada ise, keşfedilen tepke istenen sonucu doğurmuyorsa, bu davranış yavaş yavaş terkedilecektir. Örneğin, fare kolu ne kadar oynatsa da buğday tanelerinin Skinner Kutusuna düşmediğini anladığında, artık kol ile oynamaktan vazgeçecektir. Buna «silinme» denmektedir.

f) Olumlu ve Olumsuz Pekiştirme

Skinner'ın başlattığı çığırı izleyen psikologlar, pekiştirme türleri arasında bazı farklılaştırmalara da gitmişlerdir. Bu çalışmalarda temel kavram olarak, belli davranışların yerleşmesinde ödül ve ceza sistemlerinin oynadıkları rol esas alınmaktadır.

«Olumlu pekiştirme»de, belli bir durumda belli bir tepkiyi gösteren organizmanın aynı tepkiyi yineleme eğilimini arttıran bir pekiştireçle karşılaşması söz konusudur: kolu kaldıran farenin, buğday tanesine kavuşunca aynı tepkiyi yeniden göstermesinde olduğu gibi.. Buna bir başka örnek olarak, iyi not alan bir öğrencinin o der-

se özellikle ilgi göstermesi de verilebilir. Olumlu koşullandırmanın bir adı da «ödülle eğitim»dir.

«Olumsuz pekiştirme»de ise, pekiştireçin ortadan kaldırılması, onu doğuran tepkinin pekişerek yerleşmesini sağlamaktadır. Skinner kutusunun bir başka türünde, kutunun zeminine elektrik şoku verilmektedir. Kutudaki fare, şoktan kurtulmak için yine bir kolu indirmeyi öğrenmek zorundadır. Böylece, istemediği ve hoşlanmadığı bir durumdan kurtulmak çabasındaki fare, belli bir tepkiyi öğrenecektir. Ancak burada bu tepki, istenen bir sonuç getirmeye değil, hoş olmayan bir durumu sona erdirmeye dönüktür. Yine de farenin başarısı, hoş olmayan durumun sona ermesiyle birlikte ödüllendirilmektedir.

Olumsuz pekiştirme, ceza ile eğitimden farklı bir durumdur. Olumsuz pekiştirmede belli bir davranış alışkanlığının yerleşmesinin istendiği ortadadır. Cezalandırmada ise tersine, belli bir davranışın (yani tepkinin) zayıflatılması ve ortadan kaldırılması söz konusudur.

g) Sınama ve Yanılma

Pavlov'un ünlü çalışmasını gerçekleştirdiği sıralarda, Atlantik'in öte yakasında genç bir bilim adamı, Edward Lee Thorndike (1940) kedilerden yararlanarak benzer bir konu ile uğraşmaktaydı.

Thorndike, kedilerini bir takım hileli kutuların içine hapsedip, nasıl ve ne kadar sürede kurtulabildiklerini karşılaştırıyordu. Kutuların kapağının açılması, kedilerin, ya karman çorman yün yumaklarını çözebilmesine, ya bazı düğmeleri çevirmesine, ya da bazı kolları oynatmasına bağlı idi. Kediler, önce bu engellerin hangisi önlerine gelirse ona saldırıyorlardı. Ancak bir kaç deneyden sonra, istedikleri çözümü sağlamayan girişimleri terkederek denemedikleri çözümleri sınıyorlar ve bunları öğreniyorlardı. Bir başka deyişle kediler, kurtuluş seçeneklerini birer birer sınıyor, yanıltıcı seçenekleri bir daha denemiyor ve yalnız başarılı olan tepkilerini sürdürüyorlardı. Thorndike buna, «sınama ve yanılma yöntemiyle öğrenme» adını verdi.

Sınama - yanılma denemelerinin değişik türleri de, hamam böceklerinden üniversite öğrencilerine kadar çok çeşitli denekler üzerinde yinelendi. Thorndike'ın çalışmalarından elde ettiği sonuç, bir deneğin, sınama ve yanılma deneylerinde doğru tepkiyi nasıl aklında

tutup öteki (yanlış) tepkileri elediğini, «egzersiz ve sonuç yasaları» ile açıklamasıydı.

Egzersiz yasasına göre, doğru tepkinin çeşitli deneylerde yinelenme sıklığı ve yinelenmeler arasında geçen sürenin kısalığı, yanlış tepkilerinkinden daha fazla ise, doğru tepki akla yerleşmekteydi. Ancak bu, öğrenme için yeterli olmuyordu. Doğru tepkinin yerleşmesinde yalnız ve yalnız bu tepkinin, denek için «iyi» bir sonucun doğmasını sağlaması da önemli bir rol oynuyordu. Bu da sonuç yasası idi.

h) Taklit Yoluyla Öğrenme

Genellikle maymunlara atfedilen bir yetenek ise de, «taklit», özellikle çocukların toplumsallaşma sürecinde önemli yer tutan öğrenme yollarından biridir. Bu tür öğrenmede davranışta bulunan bireyin, davranışlarını kendine örnek seçtiği bir modelin davranışlarına uydurması ve benzetmesi söz konusudur. Bu doğal anne veya baba, bir arkadaş, ünlü bir futbolcu v.b. gerçek bir kişi de olabilir; TV'den, romanlardan, filmlerden tanınan uydurma bir karakter de..

Taklit yoluyla öğrenme, klâsik ve araçsal koşullandırma kuramlarının öğrenme olgusunu yeterince açıklamayı başaramaması üzerine, görece yakın bir geçmişte psikologların dikkatini çekmeye başlamıştır. Bu alanın önderlerinden Albert Bandura (1969; 1971), modellerin taklit edilmesiyle gerçekleşen öğrenmede dört aşamanın varlığından sözetmektedir. İlk aşama modelin, yani taklit edilecek kişinin davranışlarının incelenmesidir. Daha sonra, izlenen davranışların yeniden zihinde canlandırılması gerekir. Üçüncü olarak taklitçi, aynı davranışları yineleyebilecek «yeti»ye sahip olmalıdır. Ve son olarak da, o davranışı taklit edecek bir «güdülenme» bulunması zorunludur. Örneğin tüm ilgisini futbola vermiş bir gencin ünlü bir bale dansçısını kendisine model diye seçmesi için pek fazla bir neden yoktur. Oysa, aynı kişi yıldız bir futbolcu gibi yürüyüp, saçını onun gibi taramaya pekalâ özenebilir.

Taklit yoluyla öğrenmede, öğrenilen davranışın mutlaka «pekiştirme» kurallarına uyması gerekmeyebilir. Bandura, taklitte bireylerin, somut bir ödül söz konusu olmasa da, bazı davranışları gözlemleyip, nasıl yapıldıklarını iyice izleyip daha sonra aynı davranışı yineleyebildiklerini belirtmektedir. Oysa, her davranışı ko-

şullanma kuramlarıyla açıklamaya çalışan «pekiştirmeci» psikologlara göre, pekiştirilmeyen davranış öğrenilemez.

1) Özdeşleşme

Özdeşleşmeyi taklidin daha geniş boyutlu ve kapsamlı bir türü olarak ele almak, sanırız mümkündür. Taklitte, birey açısından hoşa giden bir davranışın benimsenerek yinelenmesi söz konusudur. Özdeşleşmede ise, bireyin kendisini bir başkası ile «eş duruma getirmesi», kendisini ona benzetmesi esastır. Birey, hoşuna giden bir ya da birkaç davranışı değil, başka bir kişide hoşuna giden, onun kişiliğinin bir parçasını oluşturan davranış biçimini taklit etmektedir. Buna kabaca, bir başkasının kişiliğinin taklit edilmesi de diyebiliriz.

Özdeşleşme kavramı, psikoloji yazınındaki yerini, Sigmund Freud ve onun kurucusu olduğu psikanalitik okul ile bulmuştur. Belli başlı psikoloji okullarının tümü için de, öğrenme - toplumsallaşma süreçleri, aynı zamanda kişilik oluşumunun da bir parçası anlamına gelmektedir. Özdeşleme de, Freud (1932) ileride göreceğimiz kişilik kuramında anahtar bir yer tutmaktadır. Çocuğun karşı cinsten olan ebeveynine karşı duyduğu cinsel duyguları simgeleyen Oedipus kompleksinin çözümü, onun aynı cinsiyetten olan ebeveyn ile özdeşleşmesi ile gerçekleşir. Böylece, özdeşleşme yoluyla erkek çocuk babasına benzemeye, daha doğrusu «babası gibi olmaya», kız çocuğu da kişiliğine bir model olarak annesini seçmeye başlayacaktır.

Psikanalistlerin belirlediği ikinci bir özdeşleşme ise, anne ya da babanın çocuktan sevgi ve ilgilerini esirgemesi ile bağlantılıdır. Hiçbir anne ya da baba, zamanının tümünü, ne denli severse sevsin çocuğuna ayıramaz. Oysa çocuklar bu konuda oldukça bencil yaratıklardır. Bir an tüm sevgi ve ilginin merkezi olmak, hemen ardından da yalnız bırakılmak hiç de hoşlarına giden bir davranış tarzı değildir. Dolayısıyla çocuk, ana ve babasının belirli (kendince olumlu nitelik taşıyan) yönlerini, gelişen kişiliğinin bir parçası olarak benimser. Böylece, sembolik anlamda kendisine ilgi ve sevgi gösterenleri, onu hiç yalnız bırakmayacak biçimde kişiliğiyle bütünleştirerek içinde taşır. Sonuçta da onlar gibi davranmayı öğrenir.

Freud'un (1932) sözünü ettiği bir başka tür özdeşleşme de, Oedipus kompleksinin çözümünden sonra gerçekleşir. Çözülme sü-

recinin (en azından Batı toplumlarında) 4-5 yaşlarında başladığını gözönüne alırsak, daha ileride de belirtileceği gibi özdeşleşmenin çocuğun toplumsal yaşamının genişleyip çeşitlendiği bir döneme rastladığını da görmemiz kolaylaşacaktır.

Freud'a göre, çocuk yalnız anne ve babasıyla değil, toplumsal ilişkilerinde anne ya da baba yerine konabilecek, onların sahip olduğu yetkiyi temsil edebilecek kişilerle de bazı yönlerden özdeşleşebilir. Bu kişiler, öğretmenler, akrabalar, futbol takımının kaptanı, mahallenin en güzel kızı, siyasal liderler v.b. olabileceği gibi, bir sinema oyuncusu gibi uzaktan tanınan, hattâ bir romandaki kahramân gibi gerçekte varolmayan karakterler de olabilir. Çocuk, psikanalize göre, kendi «ego»sunu bu kişilerinki gibi biçimlendirerek onlara benzer ve onlarla özdeşleşir.

Özdeşleşme kavramı, böylece taklit edilen bir davranış ya da davranışlar sistemi ile, kaynağı bireyin çocukluk döneminde bulunan duygusal eğilimleri bağdaştırmaktadır. Bu bakımdan özdeşleşme yalın bir taklitçilikten farklıdır. Çocuk annesine ve babasına, daha sonra öteki yakınlarına karşı beslediği duyguların etkisiyle onların davranış biçimlerini kendisine model olarak seçmekte, değerlerini benimsemekte ve bu yolla toplumsallaşmaktadır.

Paragraf 4. Psikanalizde Öğrenme - Olgunlaşma İlişkisi

Yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi, öğrenme genellikle toplumsal bir çevre içinde, en azından o çevreye yönelik birtakım amaçlar çerçevesinde gelişen bir eylem olduğu için, toplumsal yaşamın öğrenilmesi, yani toplumsallaşma, bireyin kişiliğinin belirlenmesi ile çok yakından ilgili bir süreçtir. Birey, içinde yaşadığı toplumsal çevreye uyma konusunda «kendine özgü» bir takım çözümler geliştirdikçe, kişiliği de biçimlenecektir. Bireyin bu «kendine özgü» bilgi birikimi, onun değişik toplumsal durumlarda başkalarından farklı biçimde davranmasını ve onu başkalarından yalnız fizik yönleriyle değil, düşünme ve davranış biçimleriyle de ayırdedebilmemizi sağlayan birtakım yapıların ortaya çıkmasına yol açacaktır. Bu görece kalıcı ve sürekli yapılar onun kişiliğinin temel taşlarıdır.

Pekiştirme kuramcıları (davranışçılar, ya da davranışın açıklanmasında klâsik ve özellikle işlemsel koşullanma kuramlarına ağırlık tanıyanlar), kişiliği öğrenilmiş kalıcı tepkilerin (yani alışkanlıkların) bir bütünü olarak görmektedirler. Aşağıda öğrenme ile ilgili

görüşlerini inceleyeceğimiz «bilişsel okul» ise, kişiliğin bireyin davranışlarına yön veren kendine özgü «düşünme biçimi»nin ya da teknik deyimle «bilişsel üslûbunun», yaşam deneyimleri karşısında öğrenilenlere bağlı olarak gelişmiş özgün bir örgütlenmesi olduğunu ileri sürer. Psikanalistler ise kişiliği cinsel kökenli, haz aramaya dönük psişik isteklerin doyumu için bireyin özellikle çocukluk (0-6) yaşlarında geliştirdiği çözüm sistemleri diye tanımlarlar. Üç kuramda da, yaşam boyunca öğrenilen bilgilerin bireye bir özgünlük, yani kişilik kazandırdığı savı, tanımların karşılaştırılmasıyla kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Kişilik ile öğrenme arasındaki ilişki psikanalistler açısından öylesine doğal bir bağlantıdır ki, Freud ve izleyicileri öğrenme kavramı üzerinde pek az durmuşlardır. Psikanalizde kişilik gelişimi, fizyolojik olgunlaşmaya koşut bir yol izlemektedir. Buna göre, yeni doğmuş bir bebek, kendisini baskı altında tutan birtakım bedensel gerilimlerden —açlık gibi— kurtulmaktan başka hiçbir güdü ile yönlendirilmemektedir. Sözü edilen gerilimlerin giderilmesi, bebek için bir «haz» kaynağıdır. Bu haz, cinsel organlarla o çağda ilişkili olmamakla birlikte, Freud'a göre, kesinlikle cinsel bir bileşkeni de barındırmaktadır.

Yeni doğmuş bir bebek için dış dünya ilişkilerinin ilk karşılaştığı araç ağız bölgesidir (oral dönem). En temel gereksinmesi olan gıdayı ağız yoluyla alan bebek, böylece en önemli gerilimini ortadan kaldırarak «haz» duymayı da ağızı sayesinde sağlar. Bu fizyolojik kökenli gerilimin giderilmesi sırasında, aynı zamanda dünyasına ilişkin ilk bilgileri de edinmeye başlar. Başta onu besleyenler olmak üzere, çevresindekilere ilişkin görüntüleri, sesleri v.b. zihnine yerleştirmeye başlar. Hattâ, ona gösterilen ilginin sıklığı ve niteliği ile bağıntılı biçimde, içinde yaşamaya başladığı dünyanın «iyi» ya da «kötü» bir yer olduğuna ilişkin temel görüşleri bile bu dönemde yerleşik (Kurt. W. Back et. al., 1977). Psikanalistler, yaşamın bu ilk günlerinde edinilen bilgilerin (bu bilgilerin hemen tümü zamanla bilinç dışında kalmaktadır) ileri yaşlardaki alışkanlık ve tutumlar üzerinde önemli etkiler yapabildiğini vurgulamaktadır. Örneğin oburluk, aşırı sigara ve içki düşkünlüğü, bu dönemde bilincine varılmaksızın öğrenilen bazı alışkanlıklara bağlanabilmektedir.

Oral dönemi izleyen «anal» dönemde, çocuk, sindirim sisteminin son aşamasını kontrol eden (makat, anus) bölgedeki kasların

kullanılmasını (kısaca, dışkısını içinde tutmayı ya da dışarı bırakmayı) öğrenmiştir. Kendi bedeni üzerinde kazandığı bu beceriyi çevresi ile ilişkilerinde de kullanmaya başlar. Örneğin, onun için *dışkısı*, artık bir egemenlik ve sevgi simgesidir.

Freud'un kuramında yeralan psiko-seksüel gelişim aşamaları üzerinde kişilik konusunda daha ayrıntılı biçimde duracağız. Burada Bellak'ın (1956), bu aşamalarda dünyanın algılanış biçimine dayanarak ortaya attığı psikanalitik yönsemeli öğrenme kuramı üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Çocukların dünyayı algılama ve tanıma tarzlarının büyüklerinkinden çok farklı olduğunu biliyoruz. Yeni doğmuş bir bebek için ise, «çevre» dediğimiz nesneler ve kişiler topluluğu tam bir karmaşa halindedir. Görme, işitme vb. duyularının beyine getirdikleri mesajlar birçok yerde birbirine karışmakta, bunun sonucunda bebek, çevresindeki nesneleri birbirinden ayırdetmesini sağlayacak net ve açık-seçik bir «zihinsel resim» oluşturamamaktadır. Zamanla, çevre ile ilişkisinde bir takım çizgiler ötekilerden ayrılmaya başlayacaktır. Örneğin çocuk, devamlı kendisini emziren annesini çevredeki başka kişilerden ayırdetmeyi başaracaktır. Ancak Bellak, belirginleşmeye başlayan bu algıların (yani nesnelerin zihindeki resimlerin) da bir önceki, herşeyin birbiri ile karmakarışık bir bütün halinde algılandığı dönemden kalan algıların kalıntılarından etkilendiğini söylemektedir. Bir örnekle açıklayacak olursak, çok sayıda insanın yaşadığı bir odada ilk günlerini geçiren ve bundan rahatsızlık duyan bir bebek, insanlar ile kendisini rahatsız eden «gürültülü kalabalık» arasında algısal bir ilişki kurmuşsa, ilgisine karşın, annesini gördüğünde de ağlamaya başlayabilecektir. Bazı bebeklerde bunun tersi de söz konusu olabilir. Tek başına bırakıldığında ağlayan çocuk, beşiği kalabalık bir odaya taşındığında mışıl mışıl uyumaya başlayabilir.

Bellak'ın burada vurgulamak istediği, bebeğin çevresini seçmeyi becerebildiği evrede bile, algılarının henüz netleşmediği dönemde zihninde yer eden izlenimlerden etkilendiği gerçeğidir. Algıların birbirini etkileyip, tamamlayıp, bütünleyerek zihinde oluşturdukları bilgi ve izlenim bütününe, Gestaltcı ve psikanalizci psikologlar «önalgısal kütle» (apperceptive mass) adını vermektedirler.

Öğrenme açısından önemli olan, geçmiş dönemlerde edinilen izlenimlerin bir birikimi niteliğindeki bu önalgıların, «burada ve

şimdi» gerçekleşen algıları da etkilemesidir. Bebekler de tıpkı büyük insanlar gibi, daha önceden görüp tanıdıkları birtakım algı nesnelerini daha büyük bir kolaylıkla başka nesnelerden ayırdedebilirler.

Buna bağlı biçimde algıların ve onların sonucu olarak önalgısal kütleyi oluşturan bilgi kırıntılarının hangi temel izlenimler çerçevesinde oluşacağını belirleyen iki kural bulunmaktadır: öncelik ve sıklık kuralları..

Öncelik kuralı, algılanan bir nesnenin bebeğin yaşamındaki önemi ile ilgilidir. Örneğin, onu doyuran, besleyen, giydiren, çeşitli gereksinmelerini gidermesine yardım eden kişiler, bebek için «öncelik» taşıyan ve öncelikle tanınan kişilerdir. Sıklık kuralı ise, onun hangi tür davranış ve yaklaşımlarla en çok karşı karşıya kaldığı ile ilgilidir. Çocuk, sürekli ilgi ve sevgi görüyorsa algıları ona göre belirlenecek, ilgi ve sevgi kendisinden esirgeniyorsa dünyaya ilişkin izlenimlerini farklı biçimde örgütleyecektir.

Bellak, psikanalitik geleneğe uygun olarak, tüm öğrenilen davranışların kökeninde yaşamın ilk dönemlerinde edinilen önalgıların izlerinin bulunabileceğini ve davranışların tohumlarının bu çağda atılmış temel eğilimlere bağlı biçimde örgütleneceğini belirtmektedir. Örneğin, önalgıların ilk oluşmaya başladığı dönemde edinilen bir «anne» imajı, bir erkeği, eş seçiminde belli (annenin imgesine uygun) özellikleri aramaya itebilecektir.

Böylece, psikanalitik kuramda öğrenme, doğumla birlikte (hattâ Otto Rank gibi bazı bilginlere göre, doğumdan öncesini bile kapsayan) oluşmaya başlayan izlenimlerin birbiriyle ilişkili biçimde büyüyen bir önalgısal kütle yaratmasına bağlanmaktadır. Her algı, bu kütle içindeki yerini aldıkça, zihinde de belirli bir bilgi birikimi meydana gelecektir. Bu bilgilerden hangilerinin bilinç düzeyine yükselebileceği birçok farklı etkene göre belirlenmektedir. Örneğin bazı bilgiler —özellikle Oedipus kompleksiyle ilintili olanlar— hemen hemen her zaman bilinçdışında kalmaya mahkûmdurlar. Ancak bunlar insanın düşünce ve davranışlarını yine de etkilemekten geri kalmazlar. Freud'un psikoloji bilimine getirdiği en büyük katkılardan biri, bilinçli olarak gözlemlenebilen birtakım düşünce ve davranış kalıplarının ardında, bilinçdışı bazı nedenlerin yattığını gösteren «psişik determinizm» kavramı olarak belirtilmektedir.

Paragraf 5. Düşünme Biçiminin Oluşumu ve Öğrenme : Bilişsel (Cognitive) Gelişim

a) Pekiştirmeci Kurama Getirilen Eleştiriler

Özellikle Amerikalı psikologlar arasında geniş bir izleyici kitlesi kazanan Skinner'cı pekiştirme kuramları (bunlara davranışçı okul ya da öğrenme kuramcıları da dendiğini bir kez daha anımsatalım), insan davranışını mekanist birtakım kurallara indirgeyerek açıkladığı için de pek çok eleştiri ile karşılaşmıştır. Daha önce de değindiğimiz gibi davranışçılar (kendileri bu deyimi küçültücü buldukları için, pekiştirmeci sıfatını yeğlemektedirler), her türlü insan eyleminin dış çevresel koşullara bağlı olarak örgütlenebileceğini, bir başka deyişle çevresel koşulların denetimi yoluyla davranışların da denetlenebileceğini öne sürmektedirler. Organizmanın (çocuğun, farenin, kuşun, köpeğin v.b.) bazı davranışlarının «pekiştirilebilmesi» (olumlu - olumsuz pekiştirme, ya da ceza eğitimi ile), yani birtakım ödül - ceza dengeleri ile süreklilik kazanma yönünde «pekiştirilebileceği» ya da ortadan kaldırılabileceği, bu kuramın temel görüşünü oluşturmaktadır.

Sosyal Psikolojide bilişsel okulun belli başlı temsilcilerinden David Krech ve Richard S. Crutchfield (1947), insanlara koşullandırma yoluyla «alışkanlıklar» biçiminde bazı davranışların kazandırılmasının, ancak bu alışkalıkların bireyi o anda etkileyen bilinçli ve bilinçdışı bazı gereksinmelerini karşılayan bir «işlev» yapmaları halinde mümkün olabileceğini söyleyerek, davranışçıların temel görüşlerinden birine karşı çıkmaktadırlar.

Krech, Crutchfield ve Livney (1974), koşullanma ile organizmanın bir ölçüde «kalıcılık» taşıyan bazı davranış kalıplarını «alışkanlık» olarak kazandığını vurguladıktan sonra, şu sorunu gündeme getirmektedirler. Eğer, organizma aradan belirli zaman dilimleri geçmesine karşın, «alışkanlık» kazandığı davranışı yineleyebiliyorsa, davranışın «yinelenebilirliğini» sağlayan nedir ? Buna hiç psikoloji eğitimi görmemiş birinin vereceği yanıt da, Krech ve arkadaşlarının yanıtından farklı değildir : bellek (hafıza).. Oysa, öğrenme kuramcıları, bellek ile alışkanlık arasındaki bu yakın ilintiye karşın, bu etken üzerinde pek durmamaktadırlar. Hayvan deneyleri, koşullanma yoluyla alışkanlık edinimini açıklayabilse de, daha karmaşık modeller için bu sonuçların geçerliliği kabul edilememektedir.

Bilişsel psikologlara göre öğrenmede, koşullanmanın ötesinde öğrenmenin hızını ve niteliğini belirleyen pek çok etken bulunmaktadır. Örneğin öğrenilecek şeyin kapsamı ve içeriği, sonucu etkileyecektir; bir ekmek, bir paket sigara, bir de kibritten oluşan çarşı-pazar listelerini ezberlemek kolaydır da alınacak malların listesi 20 kalemi buluyorsa, her birini kağıda yazmak gerekebilir.

Sözcüklerle yapılan öğrenme deneylerinden çıkan başka bazı sonuçlar, öğrenmenin değişik faktörlerden etkilendiğini göstermektedir. «Anlamlılık» bu faktörlerin en önemlilerinden biridir. Ezberleme deneylerinde, deneklerin birçok sözcük arasından, anlamı belirgin olan, örneğin «erkek» gibi bir sözcüğü, anlamı belirsiz «krek» gibi bir sözcükten çok daha kolay öğrenebildiği görülmüştür. Ayrıca, sözcüklerin simgelediği kavramların zihinde bir takım «görsel imajlar» yaratabilme yetkinlikleri de öğrenmeyi çabuklaştırabilmektedir. Denekler, su, ağaç, anne gibi sözcükleri, demokrasi, dostluk v.b. soyut kavramlardan daha rahat öğrenebilmektedirler. Derneklere sunulan sözcük listelerinde yeralan kavramlar arasında birtakım ilişkiler varsa, yine öğrenme kolaylaşabilmektedir.

Bunların dışında, önalgılardan sözederken değindiğimiz gibi, eskiden öğrenilen bilgiler, yeni bilgilerin öğrenilmesinde de kolaylık sağlayabilmektedir. Bilişsel psikologlar (özellikle dilbilim —linguistics— ile ilgilenen psikologlar) buna «transfer etkisi» adını vermektedirler. Transfer etkisi, olumlu ya da olumsuz bir nitelik taşıyabilir. Olumlu transferde, mevcut bilgilerin yeni edinilecek bilgiyle kolayca bağdaştırılarak öğrenilmesinin hızlandırılması söz konusudur. Olumsuz transferde ise, yeni bilgilerin nesnesinin, o güne değin öğrenilmiş olanla yer yer çatışması söz konusudur. Örneğin, lâtince bilgisi, olumlu transfer yoluyla, lâtin kökenli italyanca, fransızca, ispanyolca hatta ingilizce öğreniminin kolaylaştırırken, tümüyle ayrı bir dil grubundan gelen almancanın öğrenimini zorlaştırabilmektedir.

Görüldüğü gibi bilişsel psikoloji de, öğrenmede psikanalitik okulla birlikte geçmişin belleksel (mnemonic) birikimlerine önemli bir yer vermektedir.

b) Biliş Gelişimi

Bilişsel psikoloji, bilginin nasıl oluştuğunu, nasıl edinildiğini, nasıl yapısallaştırıldığını, nasıl depolandığını, nasıl işlendiğini ve

nasıl kullanıldığını araştıran bir psikoloji dalıdır (Neisser, 1967). Kurt Lewin'ın (1951) «alan kuram»ından yola çıkan bu psikoloji dalı, insanın yaşamı ve deneyimleri ile o yaşama ilişkin bilgileri arasındaki ilişkiyi kendine konu edinmektedir. Bir başka deyişle, bilişsel psikoloji insanın yaşamı ve ona bağlı olarak düşünme biçimi üzerinde durmaktadır. «Biliş» kavramı (cognition) genellikle «bilme eylemi» ile ilgili çeşitli işlemleri kapsamak üzere kullanılmaktadır: algılama, anımsama, imgelem, kavramlar kurma, değerlendirme, karar verme gibi (Drever, 1952).. Bilişsel süreçleri, bilgisayarların bilgi işlemeleri ile karşılaştırabiliriz. Festinger (1957) «bilişsel ögeler»den sözederken, bu görüşe de yaklaşmaktadır: «bilişsel ögeler» insanın, çevresi, kendisi ve davranışı ile ilgili olarak sahip olduğu herhangi bir bilgi, kanı ya da inançtır. İnsanın kendi duygularına, isteklerine ve onlara erişme yollarına, başka insanların düşünce ve değerlerine ilişkin bilgilerini de bilişsel ögeler olarak ekleyen Brahm ve Cohen gibi yazarlar da bulunmaktadır. Brown'ın (1964) belirttiği gibi, burada kullanılan «bilgi», «kanı» v.b. kavramların ne demek oldukları da açıklık taşımamakla birlikte, «biliş»ten söz ettiğimizde bilinçli olarak ne anlama geldiğini kavrayabileceğimiz birtakım ögelerle karşı karşıya bulunduğumuzu söylemek mümkündür.

Ancak burada hemen bir uyarıda bulunmamız gerekmektedir. Bilişler, yani bilişsel ögeler, kendimize ve dünyamıza ilişkin görüşlerimiz, düşüncelerimiz, kanılarımız, yargılarımız, «bilinçli» olmakla birlikte, bunları sağlayan yapılar ve süreçler «bilincimizin dışında» kalabilir. Bir başka anlatımla ne düşündüğümüzü biliriz ama, bizi bu «bilişe» yani bilmeye götürenin ne olduğundan haberimiz yoktur. Farkında olduğumuz, başkalarına iletebildiğimiz, hattâ karşıt tezler karşısında savunduğumuz bilişsel ögeler (bazı yazarlar, örneğin Festinger, bunlara «bilişler» de demektir), «biliş» sürecinin bilince yansıyan «sonuçlarıdır». Bu sonuçları getiren işlemler ise, bilinçdışında kalmaktadır Piaget, 1973).

Piaget (1972), bilişsel süreçleri olgunlaşmaya bağlı biçimde gelişen zekâ, ya da sorun çözebilme yetenekleri ile bağdaştırmaktadır. Zekâ gelişiminde geçirilen aşamaları aşağıda inceleyeceğiz. Burada üzerinde durmak istediğimiz, zekânın, düşünmeye elverecek biçimde nasıl «yapılaştığı», ya da «bilişsel yapı»dan ne anlaşılması gerektiğidir.

Piaget'ye göre, yaşamın konuşmayı öğrenmeden önceki yaklaşık 18 ayında «zekâ vardır, ama düşünce yoktur» (1973). Çocuk için zekâ yeni bir sorunun çözümlenmesi, o anda henüz uzakta bulunan bir amaca ulaşabilmek için birtakım yolların eşgüdümlendirilmesi demektir. Bu yaşlardaki bir çocuğa bir battaniye (ya da örtü) verip altına ona farkettirmeden bir bere saklayalım. Sonra, çocuğa ilgisini çeken bir oyuncağı gösterip, battaniyenin altındaki (çocuğun orada bulunduğunu bilmediği) berenin altına saklayalım. Çocuk, oyuncağı bulmak için önce battaniyeyi kaldıracak, aradığının orada olmadığını görünce, bu kez de berenin altına bakacaktır. Bu çok basit görünen işlem, aslında çocuk için karmaşık bir sorun çözme (zekâ) girişimidir. Önemli olan, burada sorunun «zihinde temsil edilerek değil», doğrudan doğruya «eyleme» başvurularak çözülmesidir.

«Düşünce» ise, sorun çözmek için girişilmesi gereken eylemin, simgesel olarak zihinde canlandırılması (temsil edilmesi), bir başka deyişle sorunun çözülmesi için yapılacak işlemin eyleme geçmezden önce, simgelerle (örneğin dille) «tasarlanması» demektir. Böylece, üstün zihinsel etkinliğe olanak verecek bir düşünme düzeyine erinceye kadar, bireyin düşüncesi, onun düşünebilmesini sağlayan ama varlığından haberdar bile olunmayan bir takım «yapı»larca yönlendirilecektir. Bu yapıların özelliği, onun salt ne «yapabileceğini», yani sorun çözme yetisinin sınırlarını değil, aynı zamanda ne «yapması gerektiğini», yani eldeki sorunun çözümü için hangi tür davranışın uygun olduğunu da belirlemesidir. Herhangi bir şeyin «nasıl **yapılması gerektiği**» bir takım normlara (kurallara) göre belirlenir. Burada da, ne yapılması gerektiğini bireye gösteren bir takım mantıksal normlar söz konusudur. Yani, Piaget'nin üzerinde durduğu —ve çeşitli deneylerle gösterdiği gibi—, «düşünme» ile mutlaka birlikte bulunması gereken bir de mantıksal süreçler vardır.

İşte Piaget, kendileri bilinçli olmasa bile, insanın bilinçli düşüncesine yön veren ve olgunlaşma ile gelişen bu yapılara «bilişsel yapı» adını vermektedir. Bilişsel yapıyı oluşturan, bireyin düşünme süreci içinde kullanabileceği ve düşünmek için kullanmak zorunda olduğu «mantıksal bağlantı sistemleridir» (1973). Böylece Piaget'nin sisteminde bilişsel yapının ortaya çıkması, birtakım mantık kurallarının birbirini bütünleyecek biçimde bağlantılar yaparak bilinçdışına yerleşmesi (Piaget buna bilişsel bilinçdışı demektedir) ve birey düşüncesine yön vermesinin bir sonucudur. Bilişsel yapılar bi-

reyin, karşılaştığı sorunları nasıl çözümleyeceğini, bir başka deyişle, sorunun çözümünde hangi mantık kurallarına başvuracağını belirlerler.

Mantıksal bağlantıların birbirini bu biçimde bütünlemeleriyle, zihinde bir takım «şemalar» oluşur. Çocuk daha doğduğu anda, biyolojik donanımı açısından öğrenmeye hazır bir yaratıktır. Bu, her organizma gibi onun da yaşamak için başarmak zorunda olduğu «çevreye uyum» gereksinmesinin zorunlu bir aracıdır. Uyum, salt dış dünyanın koşullarını kabul etmek değil, onunla etkileşimde bulunmak, birtakım tepkiler gösterebilmek demektir. Başlangıçta, bu tepkiler doğal refleksler yolu ile gösterilir. Zamanla çocuk belli deneyimleri yaşamaya başladıkça tepkiler, birbirlerine bütünleyici bir biçimde bağlanabilecektir. Örneğin birkaç aylık bir bebek, başucunda asılı duran çıngırağın sallandıkça ses çıkardığını algılayacak, birkaç kezde kendisi dokununca oyuncağın şıngırdağını deneyimleriyle kavrayacak ve ondan sonra, şıngırdaması için kendisi çıngırağa uzanacaktır. Böylece, zihninde ileride bilişsel yapının oluşmasını sağlayacak ilk temel eylem şemaları meydana gelmeye başlayacaktır. Bu bağlantıların «neden - sonuç ilişkisi» diyebileceğimiz bütünlükler içinde sistemleşmesiyle de mantık ortaya çıkacaktır.

Bu şemalar, çocuğun yaşı ve olgunlaşma düzeyi ile yakından ilintilidir. Olgunlaşma ile, şemalar da birbirleriyle ilişkilendirilmeye başlayacak ve daha karmaşık bir hâl alacaklardır. Piaget, zihinsel eylemin ögeleri olan şemaların birbiriyle böylesine bağlantılanma sürecine «örgütlenme» adını vermektedir. Bilişsel yapı ve onu oluşturan şemalar, gitgide daha karmaşık bir örgütlenmeye doğru yönelmektedir. (Daha ayrıntılı bilgi için Bkz. II. Bölüm).

Bilişsel yapının gitgide daha üst ve daha karmaşık düzeylerde örgütlenme eğilimi, aslında organizmanın çevresine daha iyi uyum yapabilme ve onunla daha iyi etkileşim içine girebilme yönündeki doğal eğiliminin bir uzantısıdır. Birey, bir sorunu çözme, çabası içindeyken, öncelikle «hazır şemalardan yararlanma», yani bilinen çözümleri uygulama eğilimindedir. Ancak, aynı zamanda adetâ doğal bir biçimde, bu şemaların uyum sağlayıcı niteliğini çoğaltmayı, yani çevresiyle daha etkin bir etkileşim içine girmeyi de amaçlamaktadır. Bu ise, ancak şemalar arasındaki bağlantıların gitgide daha kapsayıcı biçimde genişlemesi ile mümkündür. İşte, bilişsel yapının daha iyi uyuma elverecek biçimde gelişmesi sürecine Piaget (1973), «dengelenme» (equilibration) adını vermektedir.

Krech, Crutchfield ve Livney (1974) dengelenme sürecinde önemli bir noktaya işaret etmektedirler. Piaget, bu kuramında öğrenme ya da merak güdüsünün, insanda doğuştan varolan bir güdü olduğunu ileri sürmektedir. Başka kuramlarda (örneğin davranışçılarda) ise, öğrenme güdüsü, insanın temel gereksinmelerini giderme eğiliminin bir türevi olarak ele alınmaktadır. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, Piaget'yi haklı gösteren bir takım sonuçlar getirmiştir. İnsandaki öğrenme güdüsü, başka gereksinmelerden bağımsız, kendi başına varolan bir araştırma, inceleme, denetleme ve bilme gereksinmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örgütlenme ve dengelenme süreçleri birlikte daha üstün bilişsel yapıların ortaya çıkmasını sağladıkça, organizmanın çevreye uyum yeteneği de artmaktadır. Öte yandan, çevreyle artan etkileşim, bilişsel yapı üzerinde yeni baskılar getirmekte, böylece örgütlenme ve dengelenme süreçleri de yeniden harekete geçmektedir.

Örgütlenme, dengelenme ve uyum süreçleri, böylece sacayağı oluşturarak, çocuğun salt motor reflekslere dayalı davranıştan, zihinsel temsile, yani düşünceye dayanan çözümlere doğru gelişmesini sağlamaktadır.

c) Piaget'nin öğrenme konusundaki görüşlerinin bir özeti

Bu gelişmede iki tür öğrenme ile karşılaşıyoruz : 1) Çocuğun kendisi dışında, kültürel yolla aktarılanı öğrenmesi, yani «psiko-sosyal öğrenme»; 2) Çocuğun, zamanla kendiliğinden buluşlar yaparak kendi kendine öğrenmesi, yani «psikolojik öğrenme».

Koşullanma kuramlarını anlatırken verilen bilgiler gözden geçirilirse, bu kuramlarda psiko - sosyal öğrenmeye önemli bir ağırlık atfedildiği sezilecektir. Piaget için ise (1973) psiko - sosyal öğrenme, psikolojik öğrenmeye göre ikincil bir yer tutmaktadır. Çocuğun çeşitli bilişsel ögeler arasındaki ilişkileri kavrayabilmesi, bu nesnelerin onun yaşamında tuttukları yere bağlı olarak, onlarla kendisi arasındaki ilişkilerin niteliğine bağlı biçimde gelişmektedir. Bilişsel yapı belli mantıksal çözümlemeleri yapabilecek ölçüde gelişmedikçe, kavramların öğrenilebilmesi mümkün değildir.

Piaget (1973) bu görüşünü desteklemek için, Smedslund'un da (1961) gösterdiği gibi, «davranışçı» okulun önerdiği üzere «pekiştirilerek» öğrenilen bir davranışın son derece sınırlı bir öğrenme getirdiğini belirtmektedir. Pekiştirme ile öğrenilen davranış, belli

bir mantık silsilesi ile oluşturulan bir davranışlar sisteminin yalnızca sonucudur. Öğrenilen bilginin kalıcılığı, ancak o sonucu doğuran mantık sisteminin bilişsel yapıda yerleşmesi ile sağlanabilir. Örneğin çocuk, belli yasakları ceza baskısı altında pekalâ öğrenebilir ve kendisini cezalandıracak herhangi biri varken, istenmeyen biçimde davranmayabilir de.. Ancak bilişsel yapısı, mantıksal olarak neden dolayı öyle davranmaması gerektiğini kavrayacak kadar gelişmemişse, kendisini denetleyecek kimsenin bulunmadığı bir ortamda, yasaklanan davranışları da kolaylıkla yapabilecektir.

Kısaca, Piaget'ye göre, bir «sonuç» olan davranışın yerleştirilmesi ile o sonuca götürecek mantıksal sistemlerin oluşması, farklı olgulardır. Bunlardan ikincisi, yani psikolojik öğrenme gerçekleşmeden, ilki, yani psiko - sosyal öğrenme sağlansa bile, öğrenilen bilgi kalıcı olamaz.

Böylece öğrenme, davranışçıların ileri sürdüklerinin tersine, birtakım bilgilerin yığılması biçiminde değil, «mantıksal gelişime bağlı olarak, çevreye uyum sorununun çözümüne katkıda bulunan ögelerin belli ilişki örüntüleri içinde zihinde tasarlanması» olarak karşımıza çıkmaktadır.

Piaget'ye göre, öğrenmede zaman, iki nedenle önemli bir etkendir. Öncelikle (yukarıda anlattığımız gibi), öğrenmede «kalıcılığı» sağlayacak mantık örüntülerinin bilişsel yapı ile kaynaşmaları bakımından belli sürelerin geçmesi zorunludur. Ayrıca, belli bir gelişim aşamasından bir üst aşamaya geçişi sağlayacak yeni mantıksal yapıların oluşabilmesi için de, bir önceki yapının tamamlanması zorunludur. Tıpkı, bölme işlemlerini yapabilmek için toplama ve çıkarmayı bilmek zorunluluğu gibi..

Piaget'ye göre, çocukluktan erginliğe kadar süren mantıksal gelişme aşamalarını dört grupta toplamak mümkündür. Ancak, bu aşamalara geçmeden önce, öğrenme sürecinde çok önemli yer tutan iki bilişsel yöntemden sözetmek istiyoruz : özümleme (assimilation) ve uygunlaştırma (accomodation).

Özümleme (Assimilation) : Zihni, bilgi ile beslenen ve bilgi öğüten bir «mide» gibi düşünürsek, özümleme kavramının anlaşılması da daha kolaylaşacaktır. Mide, şaşırtıcı yeteneklerine karşın, her türlü nesneyi aynı kolaylıkla öğütebilen bir organ değildir. Ekmeği ya da ıspanağı daha kolay, sert bir bifteği ise daha güçlükle sindirebilir. Taş, naylon, saç, tırnak gibi maddeleri ise hemen hiç öğütemez.

Zihin de, midenin yaptığı gibi, «sindiremeyeceği» bilgileri kolay kolay kavrayamaz. Bir başka deyişle, bilişsel yapıyı oluşturan şemaların sınırını aşan bilgileri sindirebilmesi söz konusu değildir. Gündelik dilde, bunlar «mantığın almadığı» sorunlardır.

Piaget zihindeki bilişsel şemaların, çevredeki uyarıcıların hepsini birden değil, ancak üstesinden gelebilecekleri, yani mantıksal bağlantılar içinde kavrayabilecekleri kadarını kabul edebildiklerini söylemektedir. Yani mantıksal - bilişsel yapı, birçok bilgi arasından yalnız sindirebileceklerini seçmekte ve bunları öğrenmektedir. Bir başka deyişle, çocuk için (hattâ bir yetişkin için) dünya, yalnızca onun bir anlam verebildiği ögeler arasındaki ilişkilerden ibarettir. Bu anlamı belirleyen ise, zihinde zaten varolan mantık şemalarından başka bir şey değildir. Çevreden gelen yeni bilgiler, bilişsel yapıda (yani şemaların oluşturduğu yapıda) en az değişikliğe yolaçacak biçimde emilir. Piaget'nin kuramında «assimilation» ya da «özümleme», bu anlama gelmektedir.

Özetle, özümleme ile anlatılmak istenen, çevredeki uyarıcıların değerlendirilmesinde, yeni bilgilerin o ana değin öğrenilen bilgilere bağlı olarak işlenebileceğidir. Bu bilgilerden ne kadarının işlenebileceği ise, o andaki bilişsel gelişme düzeyine göre mantık bağlantılarının nasıl kurulabildiğiyle belirlenmektedir.

Uygunlaştırma (Accomodation) : Özümleme, görüldüğü gibi, zihinde varolan bilgilerin elden geldiğince az değişmesine —belki de böylece uyum sağlayıcı özelliklerinin korunmasına— yönelik bir süreçtir. Öğrenmede tek mekanizma özümleme olsa idi, bilişsel yapının gitgide karmaşık ve kapsamlı bir bütüne dönüşmesi de güçleşebilirdi. Uygunlaştırma ise, bilişsel yapının daha karmaşık ve kapsamlıya doğru gelişmesini sağlayan süreç olarak belirmektedir. Bilişsel yapının gelişmesi, özümleme ve uygunlaştırma süreçlerinin birlikte yürümelerinin bir sonucudur.

Uygunlaştırma, belli bir çevresel uyarıcının, «varolan zihinsel şemalarla özümlenemediği halde, özümlenmesini gerektirecek bir baskı yaptığı durumlarda» başvurulan bir mekanizmadır. Uygunlaştırma ile mantıksal şemalar, yeni uyarıcıyı kapsayacak biçimde genişleyerek yeniden kurulur, ya da onu da içerecek (özümleyecek biçimde değiştirilir. Çok basit bir örnekle, bir kapıyı ittiği halde açamayan çocuğun sonunda kapı kolunu farketmesi, onunla oynadıktan sonra kapıyı iterek bu kez açması, tipik bir uygunlaştırma işle-

midir. Burada bilinen çözüm şemaları ya da mantık sistemleri (örneğin kapıyı itérek açmak) karşılaşılan sorunu çözemeye yetmemekte, bunun için yeni bir bilişsel ögenin (kapı kolu) özümlenmesi gerekmektedir. Bu yeni öge (kapı koluyla oynanınca kapının açılacağına ilişkin bilgi) bilişsel yapıya katıldığında, bu sorunla (kapı açmak sorunuyla), ilgili olarak o ana kadar bilinenler de yeni bir örgütlenmeden geçirilecektir.

d) Piaget'ye göre bilişsel gelişmenin dört aşaması

Piaget'ye göre çocuğun entellektüel gelişimi, birbirinin tamamlayıcısı ve bütünleyicisi olan ve birbirini izleyen dört aşamadan geçmektedir. Yeni bir mantıksal şemanın oluşabilmesi için, ondan önce gelen bir takım aşamaların tamamlanması zorunludur. Bir başka deyişle, yeni bir kavramın ortaya çıkabilmesi, ancak bireyi mantıksal olarak o yeni kavrama götürebilecek olan eski bilgilerin de var olması ile mümkündür. Şimdi, bu dört aşamanın birbirini nasıl izlediğini gözden geçirebiliriz :

i) Duyusal - motor (Sensorimotor) Zekâ Dönemi : 0 - 18 ay, hattâ bazen 24 ay arasındaki, bir başka deyişle henüz konuşmayı-becereme yen çocuklarda, zekâ vardır ama düşünme yoktur. Bu iki kavram arasında Piaget'nin vurguladığı farkı daha önce açıkladığımız için, burada uzun uzun üzerinde durmayacağız. Zekâ, anımsanacağı gibi, bir sorunun çözümü için çeşitli yolların eşgüdümlendirilmesi (coordination) anlamına gelmekteydi. Düşünce ise, bu zekânın, soruna doğrudan doğruya «eylem» yoluyla değil, zihinsel olarak ve «simgeler kullanarak» uygulanması, yani «zekânın içselleştirilmesi» idi.

Duyu - motor dönemde zekâ, duyularla saptanan çevresel uyarıcılar önünde kasların hareketini düzenleyen «motor ssitem»ce oluşturulan «eylemler» aracılığıyla kullanılmaktadır. Konuşma, simgeler aracılığı ile birtakım zihinsel resimlerin (imgelerin) oluşmasını sağlayabildiği için, soruna uygulanacak çözümün «eylemden önce» zihinde canlandırılabilmesine olanak vermektedir.

Piaget, çözümün eylemden önce zihinde canlandırılmasına «içselleştirilmiş eylem», ya da doğrudan doğruya «işlem» adını vermektedir. İçselleştirilmiş eylem (interiorized action) ya da işlemler, maddi olarak değil, «simgesel» olarak yapılabilen eylemlerdir.

Ancak, zihnin işlem (içselleştirilmiş, simgelerle zihinde canlandırılabilen eylem) yapabilmesi için, önce maddi olarak birtakım eylemleri yerine getirmeyi başarabilmesi gerekir. Bir başka deyişle çocuk, maddi olarak, kaslarını kullanarak bir takım eylemlerde bulunmayı öğrenmemişse, yapmadığı bu eylemleri zihninde canlandırması, onları «içselleştirmesi», simgeleştirmesi ve düşünceye dönüştürmesi de olanaksızdır. Düşünceyi sağlayan eylemler ve onların anlamını belirleyen simgelerin kullanılabilmesi için, zihnin, sınıflama, düzenleme, ilişkilendirme vb. birçok «işlem»den yararlanması gerekir. Ancak bu işlemleri becerinceye kadar, çevresiyle ilişkilerini yalnızca duyusal - motor eylemlerle kuracağı uzun bir dönem geçirmesi gerekir. Bu eylemlerin içselleştirilerek işleme, yani düşünceye dönüşmeye başlaması ile çocuk konuşmayı da öğrenecektir. Konuşma, eylemlerin dildeki simgelerden yararlanılarak işlemlere dönüştürülmesinden başka bir şey değildir. Dil konusunda ayrıntılı açıklamayı daha sonra vereceğiz.

ii) İşlem - öncesi Dönem (Preoperatory stage) : Konuşma - düşünme, çocuğun yapacağı, yapmayı bildiği eylemi, simgeler yoluyla zihninde «temsili olarak» canlandırmasını sağlar. Simge kullanmak demek de, zaten, herhangi bir şeyin (nesne, kavram v.b.) daha başka bir şeyle (sözcük, işareti resim vb.) «temsil edilmesi»nden ibarettir.

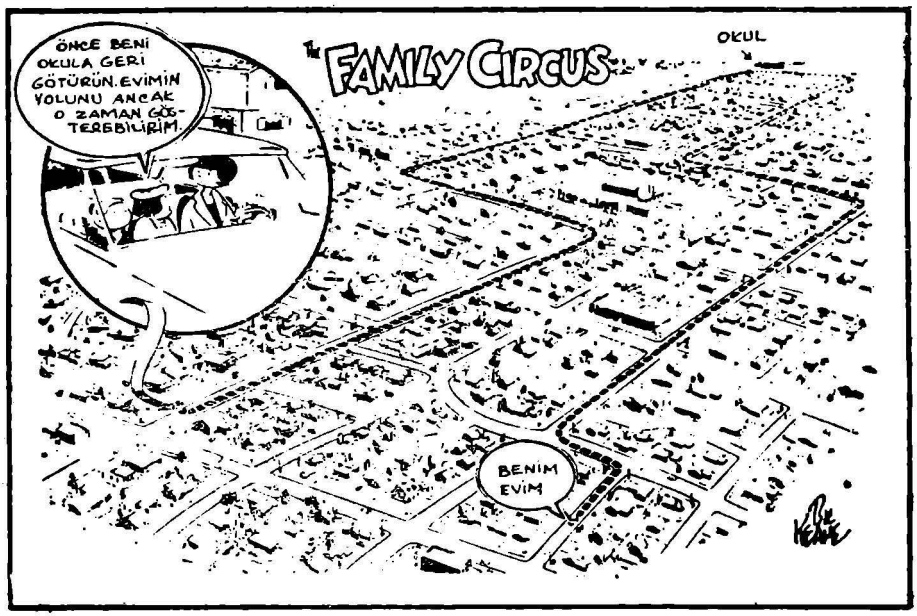
18 - 24 aylık çocuklarda (bu sürelerin genellikle Batı kültürü içinde yetişmiş çocuklar için daha geçerli olduğunu vurgulamalıyız. Süreler kuşkusuz, yere, zamana ve kişiye göre değişebilmektedir. Piaget de bu aşamalara kesin kronolojik süreler atfetmenin doğru olmayacağını belirtmektedir) konuşma ile birlikte, bu temsil yeteneğinin kullanılabilir hale geldiğini görüyoruz. Kuşkusuz konuşma, simge kullanmanın tek yolu da değildir. Çocuğun kendi iç dünyasında canlandırdığı anlamları iletmek için kullandığı ve kendi buluşu olan simgeler de söz konusudur. Piaget buna bir örnek olarak kendi oğlunun, duvarda gezerken gördüğü bir kediyi simgelemek için «miyav» diye ses çıkararak elindeki kutuyla oynamasını vermektedir. Nitekim bu dönemde oyun, çocuk için gerçekten simgesel bir eylemdir. Daha önceki dönemde oyunun işlevi ise motor eylemlerin yapılışmasını sağlayan «egzersizler»dir. Oyun dışında taklit de, bu dönemde kullanılan simge sistemlerinden biridir. Bu simgeler hep birlikte «düşünce»nin oluşmasının sağlar. Düşünce, yani içselleştirilmiş eylemler, bir mantıksal örgü çevresinde birbirine bağlanıp eşgüdümlenerek «işlem»lerin doğmasına yol açarlar.

Burada kısaca geçiştirdiğimiz süreçlerin tamamlanması, yedi - sekiz yıl gibi uzun bir zaman almaktadır. Yani, simgesel işlevlerin ortaya çıkması ile bilişsel yapının zihinsel «işlem»lere başvurabilme yeteneğini kazanması arasında, bir hayli uzun zaman dilimleri yer almaktadır. Bunun ardında Piaget'ye göre, şöyle bir neden yatmaktadır. Çocuk için, daha önce de belirttiğimiz gibi, ilk sorun çözme aracı motor - kas eylemlerde (action) kendini gösteren zekâdır. Bu eylemler, kuşkusuz ortaya bazı çözümler çıkaracaktır. Belli bir çözüm (sonuç) sağlayan belirli eylemler, ancak o an için çocuk tarafından içselleştirileceklerdir. Fakat, bu özgül eylemler arasında henüz mantıksal - şematik bağlantılar kurulabilmiş değildir. Simgesel temsil yeteneğinin gelişmesi ile başlayan dönemde çocuk, eylem düzeyinde iken öğrendiği bir takım çözüm yöntemlerini simgeler aracılığıyla zihninde canlandırarak yeniden öğrenmektedir. Örneğin, 0 - 18 aylık süre içinde «eylem yaparak» battaniyenin altına konan berenin altına saklanan oyuncağı bulan çocuk, 5 - 7 yaşları arasında aynı sorunu eyleme başvurmaksızın, simgelerle «düşünerek» çözmeyi de öğrenecektir.

Burada söz konusu olan, eylemlerin düşünceye çevirilmesi veya tercümesi değil, eylem düzeyinde iken edinilen bilgilerin, düşünce düzeyinde birbiriyle bağlantılı olarak «bir yapıya kavuşturulması, bilişsel yapı içinde bütünleştirilmesidir». Bu yapılaşma birçok özümleme ve uygunlaştırma sürecini kapsayacağı için, oldukça uzun bir sürede gerçekleşebilmektedir.

Örneğin birbuçuk yaşlarındaki bir çocuk, bahçede oynarken, nereye nasıl gideceğini bilmekte, başladığı yere yine dönebilmekte ve bu hareketleri yineleyebilmektedir. Dümdüz yürüse de, zig-zaglar çizerek koşsa da, başladığı yere dönebilmeyi başarabilir. Ancak, bunlar duyusal - motor düzeyde kazanılmış davranışlardır. Ne yaptığını ve başladığı yere nasıl döndüğünü anlatması istendiğinde, bunu beceremeyecektir. Çünkü duyusal - motor düzeyde öğrendiğini, henüz temsili düzeyde öğrenememiştir. Duyusal - motor eylem şemaları oluştuğu halde, simgesel işlevler henüz eylemde kullanılan zekânın o derecede içselleştirilmesine elverişli ölçüde gelişmemiştir. İkinci dönemin sonuna değin de kolay kolay gelişmeyecektir. Piaget, Szeminska (Piaget, 1973) ile 4 - 5 yaş çocukları arasında yaptığı bir deneyle bunu da göstermiştir. Deneydeki çocukların hepsi kendi başlarına okullarına giden yolu bildikleri halde, temsili olarak hangi yolu izlediklerini deneycilere açıklayamamışlar, motor

düzeyde bir temsili simgeleyen «buradan —el işaretiyle— şöyle dönerim, sonra da bu yöne —yine el işareti— dönerim» gibi anlatımlarla betimlemişlerdir. Aşağıdaki karikatür, çocukların mekânsal şemaları zihinsel - simgesel olarak değil, motor düzeyde kavramalarına bir örnektir.

Kaynak: Maps In minds (Reflections On Cognitive mapping), Roger M. Downs ve David Stea; (Harper ve Row, Publishers, New, York), s. 14.

Böylece bilişsel yapının, sonuçları bilince yansıyan çözümlerden değil, belli bir sorunda istenen çözümlere ulaşılabilmesini sağlayan eylemlerinin birbiriyle ilintili olarak ve zamanla simgesel temsile olanak verecek biçimde bir mantık silsilesi içinde bağlanarak içselleştirilen zihinsel şemalardan oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Bu şemalar, bireyin bilimcine yansıyan, yaşadığı deneyimlerden farklı bir yapı oluşturmaktadır. Bu yapı da onu, belli bir biçimde «davranışa» hazırlayan, götüren, hattâ zorlayan şemalar arasındaki «iş-

lemsel» bağlantılardır. Şemalar arasındaki ilintilerin ve etkileşimin kapsamı genişledikçe, bilişsel yeniden örgütlenme ve dengelenme yoluyla çözümlenebilecek sorunların kapsamı da genişlemektedir. Ancak unutulmaması gereken nokta, bilişsel yapı ve içerdiği şemaların gelişmesinin, bir zaman sorunu olduğudur.

iii) Somut İşlemler Aşaması : Yaklaşık yedi yaşlarına geldiğin de, çocuğun entellektüel yaşamında önemli bir dönem de başlar. Bu yaşta çocuk öyle bir mantık düzeyine gelmiştir ki, artık işlemleri zihinsel canlandırma ile yineleyebilmektedir. Bahçede oynarken yolu tanımlayabilmekte, ya da karikatürdeki gibi, on adım ötedeki evine ulaşmak için kilometrelerce yol katetmesi gerekmemektedir. Ancak bu düzeydeki mantığı da, yetişkinlerin, hattâ ergenlik çağının mantığı ile karıştırmamak gerekir. 12 - 15 yaşlarından itibaren insanlar, «önermeler üretebilecek» hipotezler kurup çıkarsamalar (inferences) yaratabilecek bir mantık düzeyine erişirler. Kuşkusuz, bu mantığın temel araçlarından biri dil, yani konuşmadır. Daha genel bir deyimle bunu kavramsal anlatım diye de niteleyebiliriz. Ancak, bu mantıksal yapıya kavuşmadan önce de geçilmesi gereken bir aşama vardır. Piaget, bu aşamaya «somut işlemler aşaması» adını vermektedir.

Somut işlemler aşamasına damgasını vuran mantık, sözel anlatıma değil, somut nesneler ve bunlar arasındaki ilişkilerin kontroluna dayalı bir mantıktır. Çocuk bu yaşlarda, nesneleri sınıflayabilmekte, birbirleriyle ilişkilerini kurabilmekte, sayabilmekte, ancak bu işlemlerden bir takım önermeler çıkaramamaktadır. Bunlar, görüldüğü gibi «somut» birtakım işlemlerdir. İşlemler, birbirlerini bütünleyen sistemler halinde canlandırılabilmekte, sistemler içinde gruplandırılabilmektedir. Örneğin, yedi yaşlarından itibaren bir çocuk, iki veya daha fazla nesneyi büyüklüklerine göre gruplayabilmektedir. Büyüklük, bir «orantı» ilişkisinin zihinsel olarak canlandırılmasını gerektirir. Tek başına duran bir taşın «büyük» ya da «küçük» olduğunu söyleyemeyiz. Böyle bir orantı, ancak başka taşlar da varsa kurulabilir. Bu orantı ise, başlıbaşına bütünsel bir yapının zihinde kurulmasını gerektirir.

Çeşitli ögelerin yapısal ilişkilerine dayanarak düzenlenmesi (örneğin taşların bir büyüklük/küçüklük orantısına göre dizilmesi) çocuğun yedi yaşından itibaren mantıksal olarak üstesinden gelebileceği bir sorundur. Piaget, buna «dizilenme» (seriation) adını vermektedir. Yedisinden küçük bir çocuk, kendisine verilecek bir dizi

sopayı boy sırasına dizmesi istendiğinde bunu başarabilir. Ancak, yaptığı işlemlerde, mantığa değil, «sınama ve yanılma» konusunda gördüğümüze benzer deneyimlere başvuracaktır. Yedi yaşından sonra ise, aynı sorunu sistemli bir mantığa dayanarak çözecek, örneğin —daha küçük bir çocuğun yapabileceği gibi, bütün sopaları yanyana koyup aralarından rastgele seçmek yerine— en küçük sopayı bulacak, onu yerleştirecek, elinde kalanlardan en kısa olanı seçip onu da yerleştirecek ve gide gide diziyi tamamlayacaktır. İstendiğinde de bu işlemi her zaman yineleyebilecektir; çünkü, bulduğu çözüm rastlantısal deneyimlere değil, mantıksal «dizilenme» yapılarına bağlıdır. İkinci bir yapı da «sınıflama» (oranlama) ile ilgilidir. Piaget'nin bu kavramdan anladığı, «bir alt kategorinin daha genel bir kategori içinde yer aldığının bilinmesi» diye özetlenebilir. Bir başka deyişle bu işlem, «parçanın bütünden küçük olduğunun anlaşılması»dır.

Bize son derece basit gelen bu sorunun çocuk için çözümlenmesi, ancak 7 - 8 yaşlarında mümkündür. Daha önce çocuk böyle bir ilişkinin varlığını çözecek yapıların yardımından yoksundur. Örneğin, çocuğa içinde altı elma ile altı armut bulunan bir tabağı gösterip «armutlar mı çok meyvalar mı?» diye soracak olsanız, büyük olasılıkla «altı tane birinden, altı tane öbüründen var» gibi bir yanıt alabilirsiniz. Armudun da meyva olduğu, yani bütünün bir parcası olduğunu kavratacak mantık gelişimi çocukta henüz yerleşmemiştir.

Yedi yaşından itibaren başlayan bir başka zihinsel süreç de «sakınım» (conservation) ilkesiyle ilişkilidir. Burada da bir takım oranlar söz konusudur. Örneğin 30 gramlık bir plâsterini sosis biçimine soktuktan sonra, aynı plâsterini yuvarlayıp top haline getirerek, çocuğa sosisin mi, topun mu ağır olduğunu sorun. Yedi yaşından küçük çocukların hemen hepsi, aynı miktardaki plâsterinin sosis gibi uzunken ya da top gibi yuvarlakken daha ağır olduğunu söyleyebilecektir. Bilişsel şemalar henüz aynı nesnenin biçiminin değişmesiyle ağırlığından bir şey yitirmeyeceğini kavrayacak işlemsel çözümlemelerle donatılmış değildir.

iv) Biçimsel (Formel) İşlemler Dönemi :

Önce şu soruyu yanıtlayın «Glink Zuv'dan uzun boylu, Blam'dan kısa ise, en uzun olanı hangisidir?»

Glink, Zuv ve Blam arasındaki boy sıralaması, bir önceki aşamada, çocuğun somut olarak elinde tuttuğu sopaların boy sırasına

dizilmesi sorunundan bir tek yönden ayrılmaktadır. Burada, «hipotetik» yani varsayımsal bir durum söz konusudur. Bir başka deyişle, çocuğun elinde tuttuğu ve görerek karşılaştırdığı değişik boydaki sopalar yerine, kafamızda birbirinden boyca farklı nesneleri «canlandırarak» sıralama durumundayız. Yani bu son aşamada, çocuk artık «somut işlemleri hipotetik, yani somut olmayan durumlara uygulayarak sorun çözebilme» yeteneğine kavuşmuştur.

Yukarıdaki örnekten de anlaşılabileceği gibi 12 - 15 yaşlarında başlayan bu son aşamada artık çocuk oransal ilişkileri zihninde canlandırabilecek bir bilişsel donanıma sahiptir. Artık elle tutulur, somut nesnelere dayanarak —elmalar ve meyvalar arasındaki ilişki gibi— uslamlama yapabileceği (akıl yürütebileceği) çıkarsamalarda bulunabileceği gibi, «teoriler» yani mantığa dayalı birtakım açıklayıcı «önermeler» de formüle edebilecektir. Daha önceki mantık yapılarının üzerine yeni bir mantık örüntüsü kurulmaktadır. Bu da onun soyut kavramlarla ilk kez karşılaştığı olguları bile anlamasına elverişli varsayımları —sentezleri— başarabilmesini sağlayan bir «önermeler mantığı»dır.

Bu dönemden itibaren, çocuk artık öğrenmeyecek diye bir şey söz konusu değildir. Tersine, artık her türlü bilgiyi soyut olarak kavramlaştırabilecek bir bilişsel - mantıksal donanımın tüm ögeleri buyruğundadır. Bir başka deyişle çocuk, uyum kapasitesi yüksek bir «bilişsel olgunluk» düzeyine erişmiştir.

e) Psikolojik alanın bütünlüğü : molar ve moleküler davranış

Koşullanma kuramlarında, bir davranışın, kişinin öteki davranışlarıyla ilişkisiz de olsa, klâsik koşullanma ya da pekiştirme yöntemleriyle öğrenilebileceği —daha doğrusu öğretilebileceği— varsayımı yer almaktaydı. Piaget ve bilişsel okulda ise, öğrenilen (daha doğrusu oluşan) belli bir nihai davranıştan çok, bir sorunun çözümüne yönelik olarak birbirine bağlı bir dizi davranışın nasıl yapılacağını belirleyen mantık örüntüleri vardır. Böylece, koşullanmacı kuramlarda kendi başına bir birim olan davranış, bilişsel psikolojide başka davranışlar, onları harekete geçiren güdülenme mekanizmaları ve tüm tekil davranışlar arasında bir eşgüdümü ve bütünlüğü sağlayan bilişsel yapı ile ilişkilendirilmektedir. Hattâ Piaget, davranışların belli düzeyde uyumsal nitelik kazanabilmesi için, bağlı oldukları yapısal bütünün de belli yaş aşamalarından geçmesinin zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

Koşullanma kuramlarında dış - çevresel etkenler bireyin belli bir biçimde davranmasına neden olurken, bilişsel psikolojide, davranışların kaynağı dış uyarıcılarda değil, bunların bireyin «zihninde» tasarlanma biçiminde yer almaktaydı. Bir başka deyişle, eğer birey davranışçıların önerdikleri gibi bir uyarıcıya tepki gösterme durumundaysa, bunu otomatik biçimde yerine getirmiyor; söz konusu uyarıcıyı zihninde değerlendirip anlamını özümledikten sonra, yine zihinsel süreçlerinde süzdüğü bilinçli bir tepkiyi oluşturup dış dünyaya yansıtıyor. Dış dünyanın uyarıcıları ile davranışın düzenlenmesi sırasında insan zihninde oluşan bu «merkezi süreçlere» verilen ad «bilişsel süreçler» dir. Uyarıcıların merkezi biçimde değerlendirilmesi, kuşkusuz daha önceden orada depolanmış bir takım bilgilere dayanılarak yapılmaktadır. Bu bilgilerin, yaşam boyunca karşılaşılacak değişik durumlara anlam verilmesini sağlayacak biçimde örgütlenmiş hali «bilişsel yapı»yı oluşturur. Yapının kendisi bilinç ile kavranmasa bile, içinde örgütlü bir biçimde depolanmış bilgiler, bilinçli bilgilerdir. Bu yapı ve içerdiği bilişsel ögeler, Neisser'ın (1967) deyimiyle, duyusal girdilerin dönüştürüldüğü, indirgendiği, işlendiği, depolandığı, anımsandığı ve kullanıldığı süreçler»in çalışmasını sağlıyordu. Bu süreçlerin tümüne birden verilen ad ise «biliş» (cognition)tir. Bu koşullarda «biliş» «bilme eylemi»nin kendisinden başka bir şey değildi. Ayrıca bilişsel süreçlerle edinilen bilinçli bilgide bilişin bir parçasını oluşturmaktaydı (Shaw ve Costanzo, 1970).

Böylesine yapısallaşmış bir bilgi birikiminin ve bunlara bağlı olarak gelişen «biliş»in (yani bir eylem olarak bilmenin) süzgecinden geçen ve söz konusu yapılarla bütünleşen herhangi bir insan davranışının, koşullanmacıların ileri sürdüğü gibi, bir davranış sisteminden kopuk biçimde, tek başına, öteki davranışlarla ilintisizce varolabilmesi olanaksızdı.

Krech ve Crutchfield, bilişsel okulun görüşlerini sosyal psikolojiye uyguladıkları **Sosyal Psikoloji - Teori ve Sorunlar** (1947) adlı yapıtlarında, insan davranışının bir takım temel mekanizmalar çerçevesinde örgütlü bir bütün olarak geliştiğini söylerler. Buna göre davranış birtakım güdüler çevresinde oluşur. Ancak güdüler, yani bir takım hedeflerin bireyce seçilmesi, bireyin, kendini, dünyasını ve o dünya içindeki söz konusu hedefleri algılamasına bağımlıdır. Hedefe erişmek amacıyla birey, belli bir eylemde bulunur. Hedefe erişmek için herhangi bir eylemde bulunan bireyin davranışı ve

düşüncesi, onun çevresine uyumuna yöneliktir. Bu da öğrenme sorunuyla ilgilidir. Kısaca, bireyin belli bir andaki davranışı, Krech ve Crutchfield'e göre, güdülenme, algılama, öğrenme (yani davranış ve düşüncenin uyuma yönelmesi) ya da düşünme süreçlerinin hepsini aynı anda içermektedir. Bu süreçler hep birlikte, «biliş» dediğimiz, dünyayı tanıma, yorumlama, anlama ve ona uyum sağlayacak tepkileri geliştirme sürecini oluşturmaktadır. Dolayısıyla davranış, birtakım bilişsel yapılara uygun olarak gelişen, dolayısıyla bazı başka davranışlarla bütünsel bir şema oluşturan bir uyum çabasıdır.

Krech ve Crutchfield insan davranışının, birtakım gereksinmeler, hedefler ve bunların ardındaki bilişsel süreçlere bağlı anlamlı ve örgütlü bir birim olarak ele alınması gerektiğini savunmaktadırlar. Böylesine bir örgütlenme içindeki davranış «molar davranıştır». Aksi halde, davranışı bir takım sistemsiz, anlık, sınırlı, birbirinden kopuk ve ilintisiz tepkiler olarak ele almak gerekir —ki davranışçı psikolojinin yaptığı budur—. Kas kasılması, yutma, terleme vb. bu tür basit ve parça parça edimlerden oluşan davranışa verilen ad «moleküler davranış»tır. «Moleküler davranış» bir birim olarak, bireyin eylemini bir bütün halinde değil, bire-bir etki ve tepki ilişkileri içinde açıklamaya çalışır. «Molar» bir birim olarak davranış ise, bireyin aynı zaman dilimi içinde ortaya çıkan tüm davranışını (gereksinme, heyecan, düşünce, algı vb.) birarada konu edinir. Molar davranış bir başlangıcı ve sonu olan, kendi içinde bütünsel olarak anlaşılabilen ve anlamlandırılabilen tek tek aşamalardan oluşur (oy verme, evlenme, bir toplumsal olaya katılma vb.). Bu aşamalar birbirinden kopuk değildir. Herbirinin kendisine özgü bir yönü olsa da, aslında her aşama bir önceki ve sonraki ile içiçe geçmiştir. Çünkü, aslında tüm bu davranışlar aynı biliş merkezinden, aynı bilişsel yapıdan yürütülmekte ve denetlenmektedir. Dolayısıyla davranışlar, kendi içlerinde farklı amaçlı hedeflere yöneliyor gibi görünse de, aralarında yine de bir bağıntı vardır. Örneğin toplumsal görüşü, kadınların evde oturup çocuk büyütmeleri gerektiği yönünde oluşan bir erkeğin, evleneceği zaman kendisine bir eş olarak kadın özgürlükleri hareketinin başkanını seçmesi beklenemez.

Böylece molar bir birim olarak davranış, hedefler ve gereksinmeler ile kesinlikle ilişkilendirilmektedir (bu güdülenme ögelerinin ardında da bilişsel yapının yattığını bir kez daha anımsatalım). Eğer bir davranış bize belli bir güdüye bağlı değilmiş gibi görünüyorsa,

bu durum, davranışı incelemekte kullanılan molar birimin değil, davranışı gözlemleyenin bir eksikliği sayılmaktadır.

Sigmund Freud her ne kadar böyle bir ayırım yapmadıysa da, «psişik determinizm» ilkesini ortaya atmakla, her davranışın bir takım psiklojik nedenlerle açıklanabileceğini belirtmiştir. Bu açıdan, psikanalitik ve bilişsel okullar arasında bir yaklaşım benzerliğinden sözetmek olasıdır. Ancak bilişsel psikologlar, «molar davranışın dinamiğini» bireyin o anda içinde bulunduğu psikolojik alanda ararken, Freud ve psikanalitik okul, şu andaki davranışlar ile bireyin geçmiş, özellikle de çocukluk dönemine ilişkin deneyimleri arasında zorunlu bir bağlantı kurmaktadırlar. Bilişsel okula göre ise, bireyin belli bir andaki psikolojik özellikleri ve içinde bulunduğu psikolojik çerçeve tanınabilirse, onun davranışı hakkında yeterli açıklamalar yapılabilir. (Lewin 1936). Ancak, burada psikanalitik yöntemin, yani davranışın kökenlerinin geçmiş çocukluk dönemlerinin anısal (mnemonic) izlerinde bulunabileceğini savunan yaklaşımın «yanlış sayılması» söz konusu değildir Krech ve Crutchfield, 1974). Davranışı açıklamakta bugün ile geçmiş arasında bir köprü kurmanın «ussal olabileceği» bilişsel psikologlarca da kabul edilmekle birlikte, «bunun, şu andaki davranışın açıklanmasındaki nedenleri gözden saklayabileceği» varsayımına dayanılarak «gereksiz» bulunması söz konusudur.

Davranışı molar birimler halinde inceleyen bilişsel psikologlar için bu bütünsellik çerçevesinde —öğrenmenin yukarıda yapılan tanımını yadsıyan bir biçimde— öğrenme, kendi başına bir olgudan çok, «davranışın bilişsel yapının örgütlenmesi ve yeniden örgütlenmesine (reorganization) bağlı olarak değişmesi» ile ilintilendirilerek incelenmesi gereken bir konudur.

Krech ve Crutchfield'e göre (1974) bireyin davranışı, bir sorun ile karşılaştığında, fizyolojik durumu değiştiğinde (örneğin hastalandığında ya da sarhoş olduğunda), ya da anımsama sürecinde bazı dinamik etkenler harekete geçtiği zaman değişir.

Lewin'ın «alan kuramı» (field theory)ndan esinlenen «psikolojik alan» kavramını, Krech ve Crutchfield, bireyi etkileyen bir takım na bir örnektir. Biz, dış gözlemciler olarak, hastanın bacağının veya kolunun kesildiğini ve yerinde olmadığını bilmekteyiz. Ancak, kendisi, halâ o organında fizyolojik ve kendince gerçek bir ağrı duyabilmektedir. Geçmişin sinirsel izleri diye tanımladığımız anılar da

zamanla yaşandıkları biçimden farklı algılanabilir. Dolayısıyla Krech ve Crutchfield (1947), psikolojik alanda kurgulanan (construction) dünyaya ilişkin biliş ile dış dünya arasında tam bir denklik bulunmayabileceğini vurgulamaktadır.

Psikolojik alan, Piaget'yi incelerken gördüğümüz gibi, daha üst düzeylerde dengeli, örgütlü ve kararlı bir sürekli yapılaşma eğilimi içindedir. Bu denge durumunda, psikolojik alan içindeki çeşitli gerilim durumları (sorunlar, gereksinimler vb.) çözümlenmiş hâl dedir. Ancak psikolojideki dengeler, terazi dengelerinden oldukça farklıdır. Burada denge ile anlatılmak istenen, bireyin psikolojik alanının gerilimin başlangıcı anındaki durumuna dönmesi değildir. Aksine, her gerilimin giderilmesiyle (örneğin bir gereksinmenin karşılanmasıyla) öncekinden farklı bir denge oluşur.

Psikolojik alandaki her gerilim ve gerilimlere getirilen her çözüm, bu alanın merkezindeki algılama, tanıma, bilme ve eylemde bulunma işlevlerini örgütleyen bilişsel yapının (biliş) daha kararlı bir nitelik kazanmasını sağlayacak doğrultuda bir etki yapar.

Davranışların psikolojik alanda beliren değişmelere bir uyum tepkisi olarak değişmesi, bir «bilişsel yeniden örgütlenme» sorunudur. Düşünme, sorun çözme, öğrenme, unutma, yeni hedeflerin ve sezgilerin belirmesi gibi psikolojik olaylar, bilişsel yapıdaki yeniden örgütlenmenin özgün görünümlerinden başka bir şey değildir. Davranış değişmesine bu çerçeve ile yaklaşıldığında, çok farklı öğrenme alanlarını bir bütün halinde inceleme olanağı da doğar.

Bir insanın davranışının molar biçimde bir bütünlük oluşturduğunu kabul edersek, bu bütünün belirlenmesinde, onun dünyayı nasıl tanıyıp yorumladığı sorunu yatar. Dolayısıyla Krech ve Crutchfield'ın (1947) yaptıkları gibi, bireylerin sosyal davranışları arasındaki farkları, onların bilişsel yapılarındaki farklılıklara yüklemek doğru olacaktır. Bu yapılar arasındaki fark da, yine insanların fizik evrenleri, karşılaştıkları sorunlar veya yetişme tarzı gibi etkenlerce belirlenmektedir. Yazarlar, bu etkenlerin kişiden kişiye değişebildiği gibi, zaman boyutu içinde aynı kişi için de değişik nitenöropsişik durumlar olarak ele almaktadırlar. Psikolojik alanın oluşumunda, bireyin yaşam deneyimleri ile beynindeki (buna sinir sisteminin öteki organlarını da katmak gerekir) sinirsel olaylar etkendir. Bireyin dış fizik çevresi, iç fizyolojik durumu ve anıları, yani yaşadığı deneyimlerin sinir sistemindeki izleri, psikolojik alanı oluş-

turur. Ancak önemli olan, bu üç etkenin dışarıdaki gözlemcilere nasıl göründüğü değil, psikolojik alanın merkezi olan bireyin zihninde nasıl temsil edildiğidir. Örneğin bir hapishane hücresi, bir dış gözlemciye, bir gardiyana ve bir mahkûma başka başka görünecektir. Yani somut bir fizik çevrenin, değişik zihinlerde değişik biçimde temsil edilmesi ve değişik biçimde anlamlandırılması söz konusudur. Yine iç fizyolojik olaylar da onları yaşayanlarca başka, dışarıdan gözleyenlerce başka yorumlanabilir. «Phantom limb» olayı, yani kesilen bir organda hastanın birtakım ağrı ve kaşıntılar hissetmesi bulikler kazanabileceğini vurgulamakta, ve dolayısıyla, bilişsel yapıların da değişebileceğini belirtmektedirler. Bilişsel yapıları değiştiren etkenler arasında, kiişnin yeni bir duruma uyum yapacak davranışı geliştirmesi diye tanımlayabileceğimiz öğrenme ve birtakım bilgilerin bellek sürecindeki dinamikler sonucu unutulması, başlıca yeri tutmaktadır.

Krech ve Crutchfield, her koşulda öğrenme ve düşünme eylemlerinin bağımsız birer süreç olmadığını, «davranışın dinamiği, yani güdülenmeyi sağlayan istek ve gereksinmelerle sıkı sıkıya ilintili olduğunu» özellikle vurgulamaktadırlar. Dolayısıyla, öğrenmeyi ya da daha geniş bir bağlamda bilişsel örgütlenmeyi belirleyen husus, uyarıcıların yinelenmesi sonucu bir tepkinin oluşması, bunlar arasında bir neden - sonuç bağıntısının bireyin zihninde kurulması değildir. Bu yinelenmelerin de, yeni karşılaşılan bilişsel ögelerin de, bireyin zihnindeki olaylara anlam verilmesini sağlayan şemalarca özümlenebilmesi (assimilation), bir başka deyişle, bireyin bu ögeleri algılamasını sağlayacak bir bilişsel yapıyı örgütleyebilmiş olması gerekir. Örneğin, yatağını ıslatan bir çocuğun bu huyundan caydırılması için cezalandırılması, ancak yatağını ıslatmasının bir kabahat olduğunu algılayabiliyor ve ceza ile bu kabahat arasında bir bağlantı kurabiliyorsa öğrenme ile sonuçlanacaktır. Yoksa nedensellik, algılara bağlı biçimde farklı olarak da kurulabilir. Örneğin çocuk, kendisini döven annesi ile ceza arasında bir bağıntı kurup, yatağını ıslatmasını bir sorun olarak algılamıyor ve düşünmüyorsa, tepkisini annesinden korkma davranışı geliştirerek de gösterebilir.

Krech ve Crutchfield (1947) gerek bu tür bir tuvalet alışkanlığının öğrenilmesinde, gerekse hayvanların Skinner kutusundaki ayırımlaştırarak öğrenmesinde, ya da belli bir (örneğin siyasal, uluslarası) sorunun çözümünde ortaya atılan yeni bir görüşün öğrenilmesinde önemli etkenin, yeni oluşacak bilişsel örgütlenme ile varolan

bilişsel yapı arasında bir sürekliliğin bulunması olduğunu söylemektedirler. Bunu, öğrenmenin gerçekleşebilmesi için öğrenilecek bilgi ya da davranışın işlevsel (fonksiyonel) olması gerektiği biçiminde de yorumlayabiliriz. Neyin işlevsel olup olmadığına da varolan bilişlerimize danışarak karar veririz. Tek başına bir uyarıcının yinelenmesi öğrenme için yeterli değildir. Bu uyarıcının bilişsel şemalarımızda yeralan anlamlandırma mekanizmalarıyla bir ilişkisinin kurulması gerekir. Örneğin, bir komşumuzla yıllarca aynı sokakta yürüyüp, aynı çarşılardan alış - veriş ederiz; yine de kalabalık içinde onu tanımayız. Aynı komşunun güzel bir kızı ya da yakışıklı bir oğlu olduğunu duyarsak, uyarıcı (komşu), bir takım anlam bağıntıları (aşk, güzellik vb.) içinde yerini bulacağından, kolayca öğrenilecektir. Artık o komşuyu kalabalıktaki öteki yabancı yüzlerden ayırdetmeye başlarız.

Böylece, Krech ve Crutchfield (1947), öğrenme sorununu daha geniş bir bağlam içinde «davranışın (belli dinamiklere bağlı olarak) değişmesi» çerçevesinde ele almaktadırlar. Davranışın değişmesi ise, bilişsel yapıdaki örgütlenmenin değişmesi, ya da «bilişsel yeniden örgütlenme» anlamına gelmektedir. Yazarlar bu konuyu açıklamak üzere, dört önermede bulunmaktadırlar :

i) Davranışımızın dinamiğini belirleyen hedeflere giden yolda bir engel ile karşılaşıldığında, bilişsel yeniden örgütlenme eğilimi ortaya çıkar. Bu yeni örgütlenme, engellenmeden doğan gerginliği giderme yönündedir. Bu önermeye göre amaçlarımız ile aramızda duran engeller, sorunu algılama biçimimizi öyle bir değiştirecektir ki, yeni bir çözüm yolu bulabilmek için, sorunu yeniden yorumlamamız, bilişlerimizi de bu yeniden yoruma elverecek biçimde yeniden birbiriyle bağlantılandırmamız gerekecektir. Örneğin, Eukleides geometrisinin iki boyutlu kavramlarının uzay sorunlarına uygulanamaması dolayısıyla, derinlik ilişkilerini de hesaba katan bir uzay geometrisinin doğması zorunluluk halini almıştır.

Genel bir ilke olarak yeniden örgütlenmenin bireyin uyumsal yeteneğini arttırıcı bir yönde gelişmesi gerekir. Ancak, gereksinmenin şiddeti, bireyin engellenmeye karşı gösterdiği özgül tepkiler vb., psikolojik alanda bir takım dengesizlik ve daralmalara yol açarak, sorunun gerçekçi olmayan bir biçimde algılanması sonucunu da doğurabilir. Örneğin, bildiklerini sınav kağıdına dökemeyen bir öğrenci, gerçeği yanlış tanımlayarak, hocasının kendisine düşman olduğu gibi bir yoruma saplanabilir.

ii) «Bilişsel yeniden örgütlenme, tipik olarak, aralarında hiyerarşik bir ilişki bulunan bir dizi örgütlenmeden oluşur.» Yukakarıda anlatılanlardan anlaşılacağı gibi, öğrenme, yani bilişsel örgütlenme zamana bağlı bir süreçtir; süreklidir. Krech ve Crutchfield (1947), belli bir zaman dilimindeki yeniden örgütlenmenin üç aşamadan geçtiğini söylemektedirler. İlk aşamada bilişsel yapı örgütlü ve anlamlıdır (özgün bilişsel yapı). İkinci aşamada, bu örgütlülük bozulmuştur. Algılar ve çağrışımlar kopuk kopuk ve anlamsızdır. Yaşanan deneyler, yeni sorunlar ve çözümler, kanı ve inançlar, üçüncü aşamada bu dağınıklığın yeniden örgütlenebilmesini sağlar. Gestalt psikologlarının izinden yürüyerek geliştirdikleri bir açıklamaya dayanarak, bilişsel psikologlar yaşanılan soruna bağlı olarak pek çok yeniden örgütlenme sürecinin bir dizi halinde, her biri kendi içinde anlamlı bir bütün oluşturacak biçimde, hiyerarşik bir ilişki oluşturduğunu söylemektedirler. Bu hiyerarşide neyin üstte yer alacağı ise işlevsel biçimde belirlenmektedir. Bireyin uyumu açısından en işlevsel olan örgütlenmeler hiyerarşinin en üstünde yer alacak ve sorunların tanımlanmasında en önemli rolü oynayacaklardır. Böylece, düşünme süreci bir bilişsel yapının değişik örgütlenmeleri arasındaki ilişkilere bağlı biçimde sürmektedir.

iii) «Bilişsel yapılar zamanla örgütlenme ilkelerine uygun olarak değişirler». Her nekadar, engellenmeler bilişsel yapıda yeniden örgütlenmeye yol açarsa da, bütün bilişsel yapılar gerginlik giderici davranışlardan oluşmaz. Bir yapının ortaya çıkışı ile somut sorunlara uygulanması arasında bazı değişikliklere uğraması söz konusudur. Bu değişikliklerin en önemlilerinden biri «unutma»dır. Unutmada, bir zamanlar öğrenilen birimlerin ortadan kalkması ya da örgütlü birimlerin dağılıp çözülmesi söz konusu değildir. Ancak işlevsel etkenlere bağlı olarak bir takım bilişsel ögeler silinecektir.

iv) Dördüncü önermeye göre, «bilişsel yeniden örgütlenme sürecinin kolaylık ve hızlılığı, özgün (orijinal) bilişsel yapıdaki farklılaşma, soyutlanma ve katılığın bir fonksiyonudur (ürünüdür).» Burada, belli bir engel çıksa da, bilişsel örgütlenmede neden her zaman bir değişiklik doğmadığı üzerinde durulmaktadır. Örneğin, bazı kişilerin belli konulardaki düşünceleri, aksine kanıtlar yığılmış olsa bile kolay kolay değişmemektedir. İnsanın aya ayak bastığı sırada, ayın bir ışık topu olduğunu ileri sürenler halâ vardır. Bu tür bilgilerin yeniden örgütlenme sürecini nasıl etkiledikleri, bu önerme ile araştırılmaktadır.

Psikolojik alanlar, bireyden bireye karmaşıklık yönünden değişebileceği gibi, aynı birey için de sorunun niteliğine göre farklı karmaşıklık dereceleri taşıyabilirler. Örneğin bazıları, tüm politikacılar hakkında basit bir bilişsel örgütlenmeye sahip olabilir. Onlar için tüm politikacılar aynıdır. Bazıları ise, «iyi» ve «kötü» politikacılar arasında bir farklılaştırma yapabilirler. Ayrıca, bilişsel yapıyı oluşturan çeşitli bilişsel örgütlenmeler, birbirlerinden az-çok soyut bütünler halinde yanyana bulunabilirler. Örneğin —aralarında kesinlikle bir bağlantı bulunmakla birlikte— hepimizin spor hakkındaki düşünceleri siyaset hakkındaki düşüncelerimizden farklı bir bilişsel örgütlenme oluşturmaktadır. Böylece, spor ve siyasete ilişkin yapılar birbirinden az-çok soyutlanmaktadır. Buna göre, spora ilişkin görüşlerimizde meydana gelecek her değişiklik, mutlaka siyaset hakkındaki görüşlerimizde de bir değişmeye yol açmayabilir. Kuşkusuz bu durum, bireyden bireye değişebilir de.. Bazılarında bilişsel yapı birbiriyle son derece bağıntılı örgütlenmeler arasındaki ilişkilerden oluşmaktadır. Bu durumda, örneğin spor konusunda öğrenilecek bir bilgi, hemen siyaset konusundaki bilgilerin de bir yeniden örgütlenmesine götürebilir.

Farklılaştırma, her bilişsel ögenin kendi özgül niteliklerine göre anlamının belirlendiği bir bilişsel örgütlenmeyi gösterir. Böyle bir yapıda yeni bilgilerin özümlenmesi (assimilation) de daha kolay ve hızlı gerçekleşecektir. Yeni bilişsel ögeyle ilişkili pek çok bilgi zaten zihinde vardır. Dolayısıyla, ötekilerden farklılaşmış her bilişsel öge yeni bir takım başka bilişsel ögelerle birlikte gruplandırılabilir.

Öte yandan, soyutlanma da öğrenmenin kolaylığı ve hızı üzerine bazı etkiler yapabilmektedir. Ancak burada, soyutlanmanın etkisinin olumsuz olduğunu görüyoruz. Varolan bilişsel örgütlenmelerin birbirinden kopukluğu, sorun çözmeyi güçleştirebilmektedir. Bunu bir deneyle açıklayalım :

Bir kafesteki şempanzelerin elleriyle ulaşamayacakları bir noktaya yiyecek konur. Maymunun yemeğini ele geçirebilmesi için, kafesin arkasında, tavandan sarkan bir sopa ile tabağı önüne çekmesi gerekmektedir. Soyutlanmış bir bilişsel örgütlenme içindeki şempanzeler, dikkatlerini salt yemek ve ona erişmelerine engel olan parmaklıklar üzerinde yoğunlaştırmaktadırlar. Daha «zeki» şempanzeler ise, sopa, parmaklıklar ve yemek tabağı arasındaki ilişkiyi sezerek, karınlarını doyurmayı başarabilmektedirler. Burada, «zeki»

şempanzelerin tavandaki sopaya ilişkin bilişsel örgütlenmeleri ile, ulaşamadıkları yiyeceğe ilişkin örgütlenmeleri arasında bir bağlantının, ilintinin kurulabilmesi söz konusudur. Bir başka deyişle, bu şempanzelerin bilişsel yapısını oluşturan örgütlenmeler (sorun çözmeye ilişkin şemalar) birbirlerinden soyutlanmamıştır Krech ve Crutchfield, 1947).

Farklılaşma ve soyutlanmayı belirleyen çeşitli etkenler vardır. Bunlar arasında, biyolojik bir kapasite olarak zekâ, bilişsel örgütlenmedeki özgün değişiklikler, özgün bilişsel yapının doğuşunu belirleyen koşullar, davranıştaki heyecan ve güdülenme etkenleri (Krech ve Crutchield, 1947) sayılabilir. Örneğin, eğitim yoluyla bilgilerin birbirlerinden soyutlanmış olarak verildiği özgün bir yapıda, bu yolla öğrenilenin dışında kalan bilgilerin özümlenmesi güçleşebilmektedir. Ayrıca, eğitimin sürekliliği de böyle bir yapının oluşmasına yol açabilmektedir. Dördüncü etken ise, gereksinme ve yoğun duyguların algılama ve düşünmede bir «ketlenme» (inhibition) yaratması ile ilgilidir. Örneğin, deneydeki bazı şempanzeler, yoğun bir açlık hissettikleri için sorun çözme yetenekleri de zayıflayabilmektedir.

Pragraf 6. Toplumsallaşma Kuramları :

Böylece, belli başlı psikoloji okullarının öğrenme konusundaki görüşlerini özetle gözden geçirmiş bulunmaktayız. Burada, özünde bir öğrenme süreci olduğunu vurguladığımız «Toplumsallaşma» konusuna ilişkin bazı kuramsal yaklaşımların üzerinde de kısaca durmak istiyoruz.

Toplumsallaşma, anımsanacağı gibi Talcott Parsons'a göre, «topluma yabancı barbarların bitip tükenmeyen istilâ girişimleri gibidir». Toplum, bu barbarları, yapısı içinde eriterek, onlara kendi uygarlığını aşılıyarak, her yeni kuşağı evcilleştirme sürecine sokar. Toplumsallaşma, toplumbilimin ve sosyal psikolojinin bir kavramı olarak, belirli bir kültürel ve toplumsal yapının içinde bireylerin geçirdiği en genel sürece verilen bir addır. Bu süreç, toplumun manevi yapısını oluşturan tutum, davranış, bilgi, görgü ve hukuk normlarını kapsayan, bireyin varoluşunun zorunlu koşullarını biçimleyen bir süreçtir. Birey, her türlü toplumda, bu tür bir «üstyapısal» sürece girmek zorundadır. Bir başka deyişle, toplumsallaşma, üstyapısal kuralları bireye kazandırma okuludur. Böylece, hem birey toplumda varlığının tanımını yapabilecek, hem de toplum, bireyin

desteğini ve uyumunu sağlayacaktır. Kuşkusuz, insanlık tarihi, toplumsallaşmanın böylesi bir kuramsal yetkinlikte işlediğini göstermemektedir. Toplumsallaşma, uyum ve destek sağlamak için bireyi topluma kazandırıcı biçimlerde işleyeceği gibi, karşıt yönde, bireyin toplumsal değiştirici eylemlere girişmesine de yol açabilir. Ama, yine de, kazanılmış bu tür karşı-toplumsallaşmalar bile, belirli bir toplumsal ve kültürel çerçeve içinde yer alacaktır.

Dar anlamıyla toplumsallaşma, belirli bir kültürü almak, toplumun bir parçası olmak demektir. «Belirli bir kültür ve toplum içerisinde birey, kendisini çevreleyen fiziki evreni bile, içinde yaşadığı toplumun kültürel yorumları ve simgeleri aracılığı ile algılar; davranışlarını da bu kültürel algı modeline göreli olarak belirler. Bireyin fiziki çevresi veya evreni bütünüyle, o bireyin içinde yaşadığı toplumun kültürüyle bütünleşmiştir, yani **akültüre** olmuştur». (Tolan, 1985).

Geniş anlamıyla ise, toplumsallaşma, sürekli bir biçimde öğrenmektir. Birey, doğumuyla birlikte bu tür bir gelişmenin içine girer. «İnsanları 'toplumsal hayvan' yapan ve diğer hayvanlardan ayıran en önemli özelliklerinden birisi, eğitime olan büyük gereksinmeleridir. Hayvanların bir kısmı pek az bir eğitimle, bir kısmı da hiç eğitime gereksinim duymadan yaşamını sürdürebilir. Oysa, bir kuşaktan diğerine düzenli bir bilgi akımı olmazsa, insanların bireysel ve toplumsal yaşamı tam anlamı ile felce uğrayabilir... Kuşaklar arasındaki bu bilgi akımı, toplumsallaşma adını verdiğimiz olguyu yaratır». (Alkan, 1980)

Gördüğümüz gibi, gerek eğitim süreci olarak, gerekse kültürleşme biçimi olarak toplumsallaşma, bireyin tüm yaşamını kapsayan, istese de istemese de içinde bulunduğu ve kolay kolay terkedemediği bir süreci tanımlamaktadır. Toplumsallaşmanın her iki anlamı da aynı olguyu gösteriyor gibiyse de, aralarında önemli bir yaklaşım farkı vardır. Dar anlamdaki toplumsallaşma, bireyin çocukluk dönemine ağırlık tanır. Çünkü kültür temel olarak çocukluk ve gençlik çağında edinilir ve yaşamın geri kalan bölümünde, edinilen bu kültürel kalıp yeniden üretilir. Bu yüzden, çocukluk çağı, toplumsallaşmanın temel sürecini kapsar. Geniş anlamdaki toplumsallaşma yaklaşımında ise, birey, tüm yaşamı boyunca bir toplumsallaşma süreci içindedir. Çocukluk dönemi önemli bir dönem ise de, insanın yetişkinlik dönemi de farklı toplumsallaşmalara girdiği yaşam bölümlerini oluşturmaktadır. Bu yüzden, ancak

bu yaklaşımla, yetişkinin toplumsallaşmasından söz edilebilmektedir. Bu yaklaşıma göre birey, belirli **durumlarda** değişik davranışlarda bulunabilir ve bu değişim çocukluk dönemiyle tutarlılık göstermeyebilir. Yani birey, yaşamı boyunca süren, çocukluk döneminden çok bulunduğu değişik durumların özgül yapılarına göre belirlenen davranış kalıplarına sahiptir. Her iki yaklaşım da birbirlerini içeren ögelerle donanmışlardır. Fakat, güncel gelişme, özellikle sosyal psikolojide, çocukluk çağının başat olmasından ayrılarak **durumlara** ağırlık tanımaya başlamıştır. (Secord ve Backman, 1974)

Toplumsallaşma, hangi yaklaşımla kullanılırsa kullanılsın, bireyin, toplumdaki diğer bireylerle olan benzerliklerinin yanısıra, farklılıklarının da oluştuğu, kişileri birörnek biçimlere sokmaktan çok, onları kişilikleriyle uyarlı olarak, toplumun bir işlevi durumuna getirmeyi amaçlayan toplumsal süreçlerden biri olarak görünmektedir. Toplumsallaşma terimini kullanan bilimsel disiplinler de, bu sürecin çeşitliliği karşısında bir çok yan dallara ayrılmıştır. Örneğin, gelişimsel psikolojiden, çocuk sosyolojisine, klinik psikolojiden grup psikolojisine, kültürel antropolojiden kişilik kuramlarına kadar çok çeşitli alan, toplumsallaşmayı kendileri için önemli bir başlık olarak seçmişlerdir. Böylece toplumsallaşma, en genel alan olarak sosyal psikolojinin temel birimi durumuna gelmiştir. Secord-Backman'a (1947) göre, sosyal psikoloji toplumsallaşma başlığı altında şu dört değişik süreci incelemektedir :

1 — Toplumsal öğrenme mekanizmaları: taklit, özdeşleşme, rol edinimi.

2 — Bireyin içsel ve moral denetim mekanizmaları oluşturması ve özellikle bilişsel süreçlerle, benlik kavramının biçimlenmesi.

3 — Bazı toplumsal davranış örüntülerinin gelişmesi : bağımlılık, saldırganlık ve başarı güdüsü.

4 — Toplumsal sistemin ve daha geniş toplumsal yapının toplumsal davranışları oluşturma süreçleri.

Görüldüğü gibi, bu dört değişik süreç, bireysel düzlemden toplumsal düzleme doğru çıkan yatay bir inceleme sürecini gösteriyor. Bütün bu dört süreç de, en temel olarak **kişilik** oluşumu ile ilgilidir. Toplumsallaşma, bir anlamda, topluma uyarlı bir kişilik yapısının da edinilmesi demektir.

a) Toplumsallaşmanın temel birimi olarak kişilik

En genel tanımıyla kişilik, «bireyin, belirli bir eğilim sisteminin, ardarda gelen belirli durumlarda oluşan davranış bütününe» denmektedir. (Yinger, 1965, s. 141). Kişiliğin, Horton ve Hunt'a (1965) göre, dört temel etmeni vardır :

a) Biyolojik kalıtım,

b) Fiziksel çevre,

c) Kültürel çevre,

d) Kişisel ve grupsal deneyim.

Bu dört etmen, kişiliğin oluşum ortamını yaratır ve bireyi bir hamur gibi yoğurarak, yaşamla ve diğer insanlarla ilişkilerini belirler. Bireyin, davranışları kişiliğinin birer işlevidir. Kültürel, fiziksel çevreler ve deneyim, biyolojik kalıtımla belirlenmiş bir yapıyı yeniden oluştururlar. Kuşkusuz oluşmakta olan kişilik, bireyin değişmez bir ögesini yaratmaz. Tam karşıtı, değişen durumlarda bireyin değişen tepki ve davranışlarını belirler. Bu yüzden bu etmenlerin içeriğinin ve niteliklerinin de yaşam boyu değişmesiyle, birey kalın çizgiler içinde hareket eden, fakat hiçbir zaman sabit olmayan bir kişilik yapısına kavuşur.

Kişilik oluşumu, bu yaklaşımın karşıtı olan bir çok kuramcıya göre evrensel özellikler göstermektedir (Örneğin Piaget ve Freud'un kuramları). Oysa antropolojinin ortaya çıkardığı bulgular özellikle Freud.un kuramını sarsmaya başlamıştır. Kültürlerarası farklılık, belirli bir kültürde oluşan kişilik farkını da oluşturmaktadır. Kişilik ve kültür arasındaki bu karşılıklı alış veriş, toplumsallaşmanın oluşumu açısından da önemlidir. Kişiliğin farklı olduğu toplumlarda, kuşkusuz toplumsallaşma süreçleri de farklı olacaktır.

Antropolojinin bulgularına konumuz açısından verilen geleneksel iki örneği özetlemek yararlı olacaktır : (Horton ve Hunt, 1965).

Melanezya'nın Dobu kabilesinde gözlenen toplumsallaşma ve kişilik oluşumu süreçleri şu özellikleri taşımaktadır :

— Dobu'da çocuk çok nadir bir biçimde şefkat görür.

— Belirli bir yaştan sonra, tüm dünyanın büyü tarafından yönetildiğini öğrenir.

— Doğal hiçbir yasal yoktur; herşeyi insanlar büyü yoluyla elde ederler.
— Korku bir Dobu'lu için vazgeçilmez bir duygudur.
— Zehirlenme korkusu birincil bir korkudur.
— Bu yüzden, yemek hiçkimseyle birlikte yenmez; en çok karı-koca birlikte yemek yiyebilirler.
— Başarılı hırsız en fazla kutsanan kişidir.
— Arkadaşlık ilişkisi kurmak istemek, çoğu kez aldatmak için yapılan bir tuzak olarak görülür.

Bir toplumsallaşma ortamı olarak, bu tür toplumlarda, nefret dolu, kıskanç, esirgeyici, kuşkucu, sözcüğün tam anlamıyla paranoid kişilik yapıları doğar. Elde edilen antropolojik bilgilerin gösterdiği gibi, Dobu yerlisi birey, diğer kabilelerdeki bireylerle ilişki içine girdiği anda, kendi toplumsallaşmasının varettiği davranış kalıplarını kırmaya başlamaktadır. En azından, düşmanca olsa bile, diğer davranış kalıplarından etkilenmektedir. Bu da, davranışın örüntüsel gelişimi yerine, durumsal gelişimi kuramlarını güçlendirici bir etmen olarak gözükmektedir.

Bu tür bir topluma karşılık, diğer bir tür toplumdaki toplumsallaşma süreci tam karşıtı bir davranış biçimi geliştirmektedir. New Mexico'da yaşayan Zuni kabilesi, Ruth Benedict tarafından bu tür bir topluma örnek olarak gösterilmektedir : Zuni'lerde,

— Çocuk sevilerek büyütülür; sevgi ve şefkat görür.
— Çocuğa sıkı bir terbiye verilmez.
— Öldürme, Zuni'lerde rastlanmayan bir davranıştır.
— Ceza görülmez.
— Tartışma ve söz kavgası ise hemen hemen hiç bilinmemektedir.
— Büyüye başvurulur; fakat doğa-üstü güçler ile insanların aynı düşüncede oldukları kabul edildiğinden doğa-üstü güçlerden korkulmaz.
— Çocuklar arasında rekabet yoktur.
— New Mexico'daki bir okulda yapılan bir araştırma da Zuni'li bir öğrencinin bildiği bir soruya yanıt vermeyi saygısızlık olarak nitelendirdiğini göstermiştir.

Bütün bu etmenler yüzünden bu tür bir toplumda, insanlar dayanışmacı, iyiliksever, cömert ve şefkat besleyen bireyler olarak yetişmektedirler.

1900'lerin hemen ilk on yıllarında yapılan bu antropolojik çalışmalar, kişilik ve toplumsallaşma kuramlarına yeni açılımlar kazandırmıştır. Bu bulgulara göre, kişilik, bireyin kendi kültürüne uyarlı davranışını simgelemekte ve ortamsal koşullardan fazlasıyla etkilenmektedir. Örneğin, Malinowski'nin Trobriand adalarında yaptığı araştırmalarda, Freud'un Oedipus kompleksinin evrensel olmadığı öne sürülmektedir. Bu yüzden, toplumsallaşma kuramlarında bireyin tüm yaşamı süresince etkili olan çocukluk deneyiminde edindiği davranış kalıplarının önceliği görüşü yavaş yavaş terkedilmeye başlanmaktadır (Reich, 1976).

Görüldüğü gibi, kişilik deyimi toplumdan topluma değiştiği gibi, kişiliğin kendisi de ortamdan ortama, durumdan duruma değişebilmektedir. İşte bu yüzden de, gizli (kapalı-covert) ve açık (görünen-overt) kişilik özelliklerinden söz edilebilmektedir. Kapalı kişilik, bireyin sakladığı ve ortamsal koşullarda ve grupsal ilişkilerde açığa vurmayı yeğlemediği kişilik davranışıdır. Açık kişilik ise, ortamın koşullarına göre değişebilen, bireyi, diğer bireylere kabul ettirme güdüsüne sahip, esnek bir kişilik yapısıdır. Birinci kişilik tanımı, kişiliğin bir kalıp olduğunu ve değişmesinin kolay olmadığını ileri sürenler tarafından, diğeri, durumsal kuramcılar tarafından önerilen tanımlar olmaktadır.

Kişiliğin değişime karşı direnci konusundaki ilgili görüşleri, «kişilik» bölümünde daha ayrıntılı olarak vereceğiz.

Kişiliğin tanımı Allport'a göre, iki temel kümede toplanabilir: Biyososyal ve biyofiziksel. Biyososyal tanım, terimin popüler kullanıştaki anlamını vermektedir. Kişilik, belirli bir etkiye yanıt olarak gösterilen bireysel davranışa denir. Biyofiziksel tanım, toplumsal olarak beklenilen normlara göre yapılan kişilik tanımlarını içermektedir. Bu gruptaki tanımlara göre, kişilik, kültürel beklentilerin birey üzerinde yarattığı etkilerin dışavurumundan başka bir şey değildir.

Bu tanımlardaki kişilik deyimi, bazen kişiliği bütünleyici bir etmen, bazen de topluma uyarlı olmayı vurgulayan özellikleri kapsayan bir etmen olarak görülmektedir. Diğer bir çok tanım ise, kişiliği insanın değişmez temel noktası olarak görme eğilimindedir. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, bu yaklaşım farkları, insan doğasının evrensel olup olmadığı tartışmalarından kaynaklanmakta ve göründüğü kadarıyla, bu ontolojik sorunun çözümüne kadar,

toplumsal bilimcileri uğraştıran bir sorun olarak varolmaya devam edecektir. Bütün bu tanımların en geneli ise, hiç kuşkusuz Allport'un (1937) biraz da mizah yüklü deyişiyle: «Kişilik, insan ne ise odur». Örüntüsel kişilik kuramlarının hemen tümü de, Freud'dan esinlendikleri temel bir önermeyi benimsemektedir. Bu da, kişiliğin belirli bir kalıp olduğu önermesidir. Freud'un kişilik oluşumuna ilişkin görüşlerini ileride ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz için burada üzerinde durmayacağız. Bunun dışında, güdü, sistem ve davranış özellikleri açısından temel olarak ikiye ayrılan bir kuramlar bütününden söz etmek olasıdır.

b) Organizmacı kuramlar

Organizmacı kuramlar, kişilik bütününü örgütlenmiş bir yapı olarak görmektedirler. Kişilik, kısaca bir organizmadır. Bu görüşün temel yaklaşımları şöyle özetlenebilir:

(1) Organizmacı kuramlar kişiliği bir bütünlük, tutarlılık, birlik ve bağımlılık içinde görürler. Organizasyon, organizmanın doğal hali, dezorganizasyon patolojik halidir.

(2) Organizma ancak bütünün anlaşıldığı oranda anlaşılabilir; bütün kurulduktan sonra parçalar incelenebilir. Tek başlarına parçaların incelenmesi bütünü anlamaya yetmez; çünkü parçaların işlevleri bütünde yoktur. Organizma, bir örgütlendiriciye gereksinim duymadan, **a priori** (önceden) olarak örgütlenmiş bir biçimde işlemektedir.

(3) Kişilik bir tek dürtü ile güdülenmiştir: Kendini gerçekleştirme (Self-actualizing).

(4) Kişilik, dış etkinin en az olduğu kapalı bir sistem gibi ele alınmalıdır.

(5) Kişilikte kötü olan bir şey yoktur; onu kötü yapan yetersiz çevredir, olanaklardır.

(6) Organizma ancak **Gestalt** psikolojisi yoluyla çözümlenebilir (Hall ve Lindzey, 1978, s. 243).

Bu yaklaşımın iki önemli adından biri olan Kurt Golstein'e göre, bireyde «ortalama» bir enerji bulunur; fazlalık ya da azlık halinde «denkleştirme» uygulanır. Bu denkleştirme, kendini gerçekleştirme güdüsünden kaynaklanan ikame mekanizmalar ile ve çevreye uyum sağlamak yoluyla oluşmaktadır.

Bu kuramın ikinci önemli adı ise Abraham Maslow'dur. Maslow'a göre, içinde yaşanılan dünya yetersiz bir dünyadır. Bu tür bir yetersizlik içinde bireylerin çoğu kendilerini gerçekleştirecek dinamiklerden yoksun olarak yaşamaktadırlar.

Maslow'a göre kendini gerçekleştirmiş kişi, yaşadığımız toplumda görülemeyecek bir olaydır. Çünkü, yaşadığımız toplum, gereksinimler hiyerarşisi adını verdiği kişilik aşamalarının sonuncusu olan kendini gerçekleştirme basamağına yetersiz çevre koşulları yüzünden gelememektedir. Maslow, kişinin beş aşamalı bir gelişme izlediğini öne sürmektedir :

(1) Barınma, yemek-içmek gereksinimleri
(2) Cinsel-üreme gereksinimleri
(3) Sevilme-bağlanma gereksinimi
(4) Kendine saygı duyma gereksinimi
(5) Kendini gerçekleştirme gereksinimi

Maslow, bu gereksinim hiyerarşisinin derece derece elde edilebileceğini ve şimdiye kadar ancak toplum olarak dördüncü basamağa gelinebildiğini söylemektedir. Fakat, bir çok «dahi» insanı inceleyerek, «kendini gerçekleştirmiş» insanın temel özelliklerini de belirtmektedir. Maslow'a göre «kendini gerçekleştiren» kişide şu özellikler bulunur :

— Gerçekçi bir biçimde yönlenmiştir.
— Kendini, diğerlerini ve çevreyi olduğu gibi kabul eder.
— Kendiliğindenlik özelliğine sahiptir.
— Egosantrik değil, (problem-oriented) sorun-merkezlidirler.
— Mahremiyet gereksinimleri vardır.
— Özerk ve bağımsızdırlar.
— Tektipçi bakış açıları yoktur.
— Dindar olmadıkları halde mistik ve ruhsal deneyimlerden geçmişlerdir.
— İnsanlıkla özdeşleşmişlerdir.
— Sevdikleri insana duyusal-duygusal olarak yaklaşırlar.
— Demokratiktirler.
— Araç ile amacı karıştırmazlar.
— Mizahçı karakterleri alaysı değil felsefidir.

— Yaratıcıdırlar.

— Genel-geçer kültüre uyum sağlamaktan kaçınırlar.

— Çevrelerini aşmışlardır.

Bu özellikler, kuşkusuz yeterli bir çevre olmaksızın gerçekleşemeyecek özelliklerdir. Salt kişinin öz-dinamikleri ve organizmasının donanımlarıyla varılamıyacak niteliklerdir. Maslow ve arkadaşlarına, birçokları tarafından «hümanist» ya da «varoluşçu» psikolog denmesinin nedeni ise, insan kişiliğine bakış açılarındaki felsefî temeldir.

c) Bilişsel kuramlar

Bilişsel kuramın en önemli öncülerinden biri, öğrenme konusundaki görüşlerini geniş biçimde incelediğimiz Cenevreli psikolog Jean Piaget'dir. Anımsanacağı gibi, Piaget'ye göre, çocuğun öğrenmesi, belirli yaş ve aşama gruplarında ortaklaşa (evrensel) özellikler gösteren bir sıra izleyerek olmaktadır. Daha önceki bölümlerden de anımsanacağı gibi Piaget, bir yandan bazı içsel belirlenmiş yapılara önem verirken, bir yandan da aşamalı bir gelişme süreci önerdiğinden, dış etkilere de aynı ağırlıkta olmasa da değer verilmesi gerektiğini söylemektedir. Fakat, temel olarak bilişsel (zihinsel) süreçler, çocuğun doğuşundan beri, belirli biçimlerde gelişen aşamalarla, bireyin çevresini algılamasının ve ona uyum göstermesinin önkoşullarını hazırlamaktadır.

Piaget (1980), her bireyin (çocuğun), iki önemli kapasitesi olduğunu ileri sürmektedir: Eşgüdümleme ve uyum gösterme (adaptation). Bu iki kapasite, özümleme ve uygunlaştırma ilkeleriyle işlemekte ve çocuğun algılama yetisini oluşturmaktadır.

Bireyin gelişimini (yetişmesini-toplumsallaşmasını) dört temel etmen oluşturmaktadır. Bu etmenler: **Biyolojik Etmen**-ilksel sinir sistemini oluşturarak, algının fizyolojik yapısını belirlemektedir. **Eylem Dengelemesi Etmeni** - Biyoloji ile toplumsalın çatışmasından kaynaklanmakta ve bireysel eylemi ayarlamaktadır. **Bireylerarası Eşgüdüm Etmeni** - Toplumsal ilişkilerdeki tutarlılık oluşumunu varetmekte ve genel olarak mantık kalıplarıyla işlemektedir. **Eğitsel ve Kültürel Etmen** - Bireyin yaşadığı toplumun özelliklerinden oluşmakta ve bireye toplumunun özelliklerini kazandırmaktadır.

Piaget'nin bu tür bir aşamalı psikolojisi, davranışçı açıklamada yeri olmayan, içsel (bilişsel) ögelerin de rollerini açıklamaktadır. Bu yaklaşım hem bireysel farklılıkların nedenlerini açıklayabilmekte, hem de bireylerin belirli yaş gruplarında nasıl ortak karakterdeki davranışlarda bulunabileceğinin ipuçlarını vermektedir.

d) Toplumsallaşma kuramlarına genel bir bakış :

Toplumsallaşma süreci, daha önce de belirttiğimiz gibi, kişilik ile yakından ilgilidir. Daha doğru bir söyleyişle, kişiliğin oluşma süreci ile toplumsallaşma süreci hemen hemen aynı psikolojik mekanizmaları izlemektedir. Dolayısıyla, kişilik kuramları toplumsallaşma kuramları ile yakından ilişkilidir. Toplumsallaşma, genel anlamda bir öğrenmedir. Bu süreçte öğrenilen şey davranış olmakta, bu da toplumla uyum içinde bulunulduğunda bir anlam kazanmaktadır. Kuşkusuz, yine daha önce belirttiğimiz gibi, topluma karşıt olarak gelişen toplumsallaşma süreçleri de yaşanabilmektedir.

Toplumsallaşma, birçok toplumbilimci tarafından artık değişken bir çizgisi olan bir süreç olarak algılanmaktadır. Bu iki yaklaşım, şimdilik, genel olarak toplumsallaşmanın oluşumu hakkında bir fikir vermek amacıyla anlatılmıştır. Fakat, örneğin siyasal toplumsallaşma konusunda yapılan araştırmaların gösterdiği gibi, yeni toplumsallaşma kuramlarına gereksinim vardır. Yeni kuramların, bireyin değişken ve değişebilen davranışlarının çözümlemesini bireyin özgün etkinlik alanlarının incelenebilmesini gerçekleştirecek ögelere sahip olmaları da gerekmektedir.

II. KISIM : BİLİŞSEL SÜREÇLER :

Paragraf 1. Güdülenmenin «Öğrenilmesi»

Öğrenme üzerinde dururken, birey davranışlarının, birtakım gereksinmeler açısından en iyi biçimde çevreye uyum yapacak çözümleri geliştirme yönünde oluştuğunu görmüştük. Burada bireyi belli bir biçimde davranmaya değil, doğrudan doğruya «davranmaya» zorlayan ne gibi psikolojik etkilerden söz edilebileceğini inceleyeceğiz. Bireyi «davranmaya» zorlayan, zihni üzerinde bu yönde bir baskı yapan psikolojik sürece «güdülenme» diyoruz.

Güdülenme konusu, değişik okullardaki psikologların farklı yaklaşımlarla ele aldıkları bir süreç olmakla birlikte, çeşitli psiko-

lojik yapılar arasında bir bağıntıyı zorunlu görmeyen davranışçıların kuramlarında bile merkezi bir yer tutmaktadır. Bunu da doğal karşılamak gerekir. Varolan her canlı organizma varlığını sürdürmek için belli eylemlerde bulunmak zorundadır. İçinde bulunduğu çevre ise onun varlığını sürdürebilmesi için yönelebileceği hedefleri belirlemektedir.

Kalıtım-çevre tartışması güdülenmeye ilişkin kuramlarda da bir ölçüde kendini göstermektedir. Bazı yazarlar, insanın doğuştan biyolojik olarak birtakım güdülerle donatıldığı görüşünü savunmaktadırlar. Daha doğrusu, kimse güdülenme sürecindeki biyolojik etkeni yadsıyamamakta, ancak bazı okullar, kuramlarında buna daha geniş bir yer vermektedirler. Psikanalistler ve pekiştirmeciler gibi önemli psikoloji okullarının yanında, bu alanda Edward O. Wilson'ın (1975, 1978) öncülüğünü yaptığı «sosyobiyoloji» topluluğunu da saymak gerekir.

Sosyobiyoloji, böceklerden insanlara kadar çeşitli hayvanlarda görülebilen toplumsal davranış örneklerinin ardındaki kalıtsal etkenleri araştırmaktadır. Frankel (1980) «insanın, toplumsal kurumların ve davranış kurallarının salt gelenek, tarihsel rastlantılar, egemen sınıfların ideolojisi ve savaşları gibi etkenlerin değil, biyolojik evrim sürecinde gelişen ve türün genetik mirasının ürünü olan bazı eğilim ve güdülerin de ürünü olduğu» varsayımıyla sorunlara yaklaşmaktadır.

Sosyobiyologları özellikle ilgilendiren insan ve hayvan davranışları arasında özgecilik (altruism), saldırganlık, yaşanan alanın o canlının egemenlik bölgesi sayılması (territoriality), hatta uyma (conformism gibi çok değişik davranış kalıpları yer almaktadır (Frankel, 1980). Bu kalıplara ilişkin yargı ve bulgular, çoğunlukla zooloji ve psikoloji arasında yer alan ve hayvan davranışını —hattâ bilinç, düşünce ve duygularını— inceleyen «ethology» adlı bilimden kaynaklanmaktadır. deKoenigsberg (1977), sosyobiyologların insanlar ve öteki hayvanlar arasında varolan davranış benzerliklerini üç alanda yoğunlaştırdıklarını belirtmektedir. Bunlar cinsler arasındaki ilişkiler, davranış ve işbirliği, ebeveyn-çocuk çatışmaları ana başlıkları altında toplanmaktadır.

Aslında bir zoolog olan Wilson gibi, bir antropolog olan Donald Symons da (1981), erkek ve dişi davranışları konusunda hayvanlar ve insanlar arasında önemli benzerlikler bulduğunu ileri

sürmektedir. Örneğin eş seçerken bir kadının kocasında «toplumsal» diye nitelediğimiz bazı özellikleri (iyi bir iş, bir ev v.b.) araması, salt toplumsal değerlerin etkisinden değil, genetik koşullanmalardan da kaynaklanmaktadır. Bir tür bataklık kuşunun dişisi —tıpkı mahallenin en güzel kızı gibi— kendisine kur yapan pek çok erkek arasından birini seçmek zorundadır. Bu Çit Kuşlarının erkekleri son derece çapkındır. Her birinin geniş bir «haremi» vardır. Bir kez «eşleştikten» sonra, dişilerine ve ondan olan yavrularına fazla yüz vermezler. Dişi seçimini, kendisinin ve yumurtadan çıkaracağı yavruların yaşamlarını en iyi biçimde sürdürebileceği bir ölçüte göre yapar. Yuvası yiyecek bulabileceği bölgelere en yakın ve avcı hayvanların dolaştığı yerlerden en uzak olan erkeği seçer —tıpkı toplumsal koşullanmalara uygun biçimde, mahallenin güzel kızının kendisine en iyi maddi olanakları sağlayacak talibiyle evlenmesi gibi!—.

Burada söz konusu olan, kuşun —ve mahallenin güzelinin— genetik bir programa uyarak kendisinin ve türünün (yavrularının) yaşamlarının sürekliliği açısından davranışını yönlendirmesidir. Yani, toplumsal koşullanma gibi görünen bazı değerlerin ardında, Darwin'in «en iyi uyum yapanın yaşaması - survival of the fittest» gibi biyolojik bir ilkenin bulunduğu görülebilmektedir (deKoenigsberg, 1977).

Erkek hayvanlarda (özellikle kuşlarda) görülen ve insanlarda da kendini gösteren bir başka örnek de «uzun nişanlılık» (ya da kur yapma) dönemleridir. Hayvanlar böylelikle, dişinin daha önce başka bir bireyce gebe bırakılıp bırakılmadığını anlayabilmekte, «gereksiz yere» kendi soylarının bozulması olasılığının önüne geçmektedirler (deKoenigsberg, 1977). Symons'a (1981) göre bütün hayvanlar aleminde (insanları da içerinek üzere) erkekler arasında dişiler için yürütülen rekabet, dişilerin erkekler için yürüttüklerinden daha fazladır. Bunun evrimsel değeri ortadadır. Bu rekabetten başarılı çıkan erkek, adaylar arasındaki «en iyi»dir. Onun bırakacağı döl, büyük olasılıkla «survival of the fittest» ilkesine uygun olarak, en iyi uyum yeteneğine sahip yavruların doğması ve türün sürekliliğinin olabildiğince korunması ile sonuçlanacaktır. Yine, genellikle erkeklerin çok eşlilikten (poliygyny), dişilerin ise daha çok monogamiden (tek eşlilik) yana olduğu görülebilmektedir. Bu da genetik kurallarla açıklanabilmektedir. Erkek ne kadar çok tohum saçarsa, soyunun sürekliliğini o ölçüde güvenceye almaktadır. Kadın ise,

eş seçiminde «survival of the fittest» ölçütünü gözönüne aldığından, doğuracağı yavruların soyunu karıştırmamak için, tek-eşlilik yönünde güdülenmiştir. Öte yandan, erkeklerin daha kıskanç olduğu da anlaşılmaktadır. Erkek hiçbir zaman yavrularının babasının gerçekten kendisi olduğuna kesinlikle güvenememekte ve döl karışımını önlemek üzere kıskançlık göstermektedir.

Symons, güzellik, gençlik v.b. ögelerin erkeklerin dişilerde aradığı özellikler olduklarını, dişilerin ise ustalık, beceri, güç ve statü gibi özelliklerden etkilendiklerini belirtmektedir.

Yine evrimsel baskıların etkisiyle, bazı hayvanların insanlara özgü olduğu sanılagelen «fedakârlık» gibi diğergâm davranışlarda bulunabildikleri saptanmıştır. Örneğin, bazı kuş türleri, yavrularının yakınında bulunan av hayvanlarını yuvadan uzaklaştırabilmek için, kendilerini tehlikeye atarak sakatlık taklidi yapmaktadırlar. Dişi karıncaların çoğu, bir tek kraliçe için «işçi» olarak çalışmaktadır. Bütün bunlar, türün sürekliliğinin bazı canlılarda bireyin yaşamından daha büyük bir önem taşıdığına işaret etmektedir.

Türün sürekliliğini sağlayan genetik örgütlenmelerin getirdiği öteki güdüler arasında «territoriality», yani canlının kendisine ait sayarak yaşadığı bölgeyi başka bireylerin egemenliğine kapatması (genellikle bu bölge yuvanın ya da av alanının bulunduğu bölge olmaktadır), canının, yuvasının, yavrularının ve bölgesinin korunmasına yarayan saldırganlık gibi bazı örnekleri de saymak mümkündür. Hattâ İngiltere'de yapılan bazı çalışmalarda (Baker, 1980) insanların hiç tanımadıkları açık alanlarda bırakılsalar bile, herhangi bir yön bulma aracı olmadan da evlerinin yönünü sezebildikleri ve o yönde ilerlemeyi yeğledikleri saptanmıştır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, henüz sosyobiyolojinin sosyal bilimciler arasında geniş bir kabûl gördüğü, hattâ bir bilim dalı olarak sayıldığı söylenemez. Özellikle hayvan davranışlarının analoji yoluyla insan davranışlarını ve toplumlarını açıklamakta kullanılması, birçok toplumsal bilimcinin tepkisini çekmektedir. Örneğin Erich Fromm, saldırganlığın insanın evrim sürecinde koruyageldiği hayvansal bir kalıtım - davranış kalıbı olduğu görüşünü kesinlikle yadsımakta (1979), davranışçılar da genelde «tüm davranışlar gibi, saldırganlığı da toplumsal öğrenme ile açıklayabileceklerini» ileri sürmektedirler. Sosyobiyologlar insanın öteki hayvanlardan daha karmaşık bir psişik - davranışsal yapısı bulunduğunu kabul etmekte,

ama David Barash'ın (1977) belirttiği gibi, «bunun evrimsel bir bakış açısını daha da gerekli kıldığını, çünkü insanda genetik ve kültürel olgular arasındaki etkileşimin karmakarışık örüntüsünün daha geniş ve evrimsel bir perspektiften daha kolay çözümlenebileceğini» ileri sürmektedirler. Gordon Childe'da (1978) özellikle memelilerdeki toplumsal yaşantının genetik etkenlerle değilse de, biyolojik farklılaşma sonucunda dişiler ve erkekler arasında ortaya çıkan rol ve iş bölümünden kaynaklanan biyolojik bir etkene de bağlı olduğunu söylemektedir. Örneğin ilkel insan toplumlarında dişilerin doğurma ve emzirme süreleri görece uzun sürmekte, ayrıca doğumlar sık aralıklarla birbirini izlemektedir. Bu durum, dişilerin çevrede diledikleri gibi dolaşmasını, örneğin avcılık - toplayıcılık yapmasını engellemektedir. Dolayısı ile, dişiler mekâna daha bağlı kalırken, erkekler beslenme - korunma v.b. gereksinmelerini karşılama işlevini üstlenmiştir.

a) Güdülenmede Biyolojik Gereksinmelerin Rolü : Davranışçılar ve Freud

Güdülenme kavramı, Levine'ın belirttiği gibi (1975), insan davranışının «işlevsel» olduğu, yani gereksinmeleriyle bağlantılı bir amaca yöneldiği varsayımını içerir. Sosyobiyolojik kuramları incelerken, bireylere kalıtım yoluyla yansıyan davranışların, o bireyleri aşan bir «türsel süreklilik» gereksinmesine yönelik olduğunu görmüştük. Burada da, yine biyolojik kökenli gereksinmeler, ama daha çok türsel değil, bireysel nitelikteki biyolojik gereksinmeler dolayısıyla yapılan davranışlar üzerinde duracağız. Ayrıca, bu biyolojik gereksinmelerin giderilmesinde rol oynayan ilkelerin toplumsal güdülenmelere nasıl uygulandığını da göreceğiz.

Güdülenme kuramları insan davranışının «niye» yapıldığını anlamaya ve açıklamaya yöneliktir. Peters (1958) bu «niye» sorusuna çeşitli açılardan yanıtlar getirilebileceğini belirtmektedir. Bunlardan biri, bireyin bilinçli olarak davranışı ardındaki güdülere getireceği yanıttır. Oysa, bazen insanlar davranışlarının ardındaki gerçek nedenleri başkalarından, hattâ kendilerinden bile saklarlar. Bu saklı nedenlerin bulunması, ikinci bir tür güdülenme araştırmasının konusunu oluşturmaktadır. Davranışlar ile güdüler arasında evrensel bazı nedensellikler de söz konusu olabilir. Ayrıca, bazı mekanizmaların işleyişlerine dayanarak da davranış açıklanabilmektedir —örneğin açlığın giderilmesiyle bedenin bir dengeye

kavuşmasında olduğu gibi—. **Homeostasis**, bu son türden mekanizmalara bir örnektir. Bir fizyolog olan Dr. Claude Bernard'ın (1813 - 1878) ortaya attığı bu kavrama, göre canlı organizma dış ve iç çevrelerin etkilerine karşı bedenin ortamsal dengelerini korumaya yarayan birtakım ayarlayıcı - düzenleyici sistemlerle donatılmıştır. Örneğin terleme, beden ısısının artması karşısında denge sağlayıcı bir işlev yapar. Benzer biçimde, değişik organlar, kandaki şeker oranını, proteini, alyuvar - akyuvar dengelerini de ayarlar.

Homeostasis, tutarlılığın ve dengenin her türlü dinamik ilişkilerde taşıdığı önem dolayısıyla, hemen her bilimin başvurduğu bir kavram haline gelmiştir. Psikoloji de bu kavrama başvuran bilimlerden biridir.

Fizyolojik anlamda homeostasis, sağlıklı bir bedenin işleyiş koşullarını belirler. Bu koşulların sağlıklı bir işleve olanak verecek düzeyde kalmasını «homeostat» görevi yapan çeşitli organlar sağlar. Fizyolojik ya da psikolojik kökenli herhangi bir gerilimde beden dengesi bozulursa, homeostat organlar bu dengeyi yeniden sağlar. Bu organların çalışmalarındaki ayrıntılar kesinlikle bilinememekteyse de, denetimlerinin «beyin sapı» ve beyin sapının bağlı bulunduğunu «hypothalamus» aracılığıyla gerçekleştiği bilinmektedir.

Bu denge kurma eğilimi, psikolojik süreçlere de uygulanabilir. Organizmanın belli bir uyarıcı karşısında psikolojik ya da fizyolojik dengesinin bozulması durumunda belli bir davranışta bulunarak yeniden denge kurması söz konusudur. Hatta, Walter Cannon'ın (1932) Bernard'a getirdiği katkılara göre, bu davranışın kendisi homeostatik bir işlevdir. Böylece, fizyolojik mekanizma «eski denge durumuna» gelecektir.

Bazı güdülenme kuramlarını da, psikolojik olarak homeostasis yaratmaya dönük insan eylemlerini odak aldıkları için, homeostatik kuramlar arasında sayabilmek mümkündür. Bu kuramların temel varsayımı, psikolojik mekanizmaların biyolojik gereksinmelerin etkisiyle gerilim altında kaldığı ve davranışın bu gerilimi gidermeye yöneldiği önermesiyle özetlenebilir. «İtki azaltıcı kuramlar» diye de anılan (Levine, 1975) bu kuramlar arasında, güdülerin davranışçı psikolojinin ölçütlerine göre açıklanmasına çalışıldığı gözleme dayalı önermeler ile psikanalitik okulun «nirvana» görüşü sayılabilir.

b) İtki Azaltma Kuramı (Drive Reduction Theory)

İtki azaltımını davranışın arkasındaki temel dinamik mekanizma olarak ele alan bu görüşü, aslen bir mühendis olan Clark Hull ilk kez olgunlaştırmıştır. Davranışçı okulun bir üyesi olan Hull, güdülenme sürecini izlerken, bu okulun «bilimsel psikoloji ancak gözlemlenebilen ve deneysel olarak ölçülebilen davranışları inceler» temel varsayımından yola çıkmıştır. Davranışçılar için bilişsel süreçler ya da bilinçdışı etkenler açıklayıcı kavramlar değildir. Kuramsal olarak oluşturulan varsayımlar (hipotezler) ancak sıkı denetim altında yapılan gözlem, deney ve ölçümlerle doğrulanırsa bilimsel psikoloji yapılmış olur.

Kuramını oldukça karmaşık ve ağdalı bir dille, büyük ölçüde matematik formüllerle destekleyerek kuran Hull, yola yine öğrenme davranışından çıkmakta ve birinci bölümde üzerinde durduğumuz koşullanma kuramlarınınkine benzer bir sonuca varmaktadır. Hull'a göre, belli bir davranışın (tepki) öğrenilmesinde, organizmanın bir takım gereksinmelerinin giderilmesi önemli bir etkendir. Anımsanacağı gibi, koşullanmada bir uyarıcıya bağlı biçimde bir tepkinin öğrenilmesi söz konusu idi. Bu tepkinin öğrenilmesinde de ödül ya da ceza gibi pekiştirici ögeler (pekiştireçler) önemli rol oynuyordu. Hull'ın formülünde ise, pekişen davranışın bir «gereksinmeyi», daha doğrusu bir gereksinmenin yol açtığı gerilimi ortadan kaldırması ilkesi getirilmiştir.

Gereksinme, kısaca, organizmanın fizyolojik homeostasis durumunu bozan herhangi bir hâl olarak tanımlanabilir. Ancak, bu «fizyolojik» bir hâldir. Bir gereksinmenin doğurduğu psikolojik duruma ise «itki» (drive) adı verilir. İtki, gereksinmenin bir sonucu olmakla birlikte, onunla aynı şey değildir. Hilgard ve Atkinson'ın (1967) örneğini verirsek, açlık ve gereksinme hâlidir ve giderilmesi için organizmayı davranışa yöneltici bir itki doğurur. Ancak, organizma öylesine aç olabilir ki, yerinden kıpırdayacak durumda değildir. Burada çok güçlü bir gereksinmenin çok zayıf bir itki yaratabilmesi söz konusudur. Hull (1943) «gereksinme»yi, «organizmanın ya da türünün varlığını koruyabilmesi için optimum olasılıklar açısından bir eylemde bulunmasının ön koşul niteliği taşıdığı durumlarda bir gereksinme halinden söz edilir» diyerek (Peters, 1958) tanımlamaktadır. Hull'ın «pekiştirme yasası»na göre ise, «bir tepki, bir uyarıcı enerji ile zamanca bir süreklilik içinde (birbirini izleyerek) oluşur ve bu bileşimden gereksin-

menin azalması sonucu doğarsa, o uyarıcıya o tepkinin gösterilmesi eğiliminde bir artış meydana gelir».

Clark Hull'ın kuramında öğrenme, bir dürtü (incertive)'nün bir itkiyi azaltması ya da yoketmesiyle gerçekleşir. Bu süreçte, önce ortaya bir gereksinme çıkar ve bu fizyolojik gereksinme, psikolojik bir itkiye dönüşür. Bu itki bir gerilim ve genellikle organizmanın enerjisinin belli bir amaca yönelmesi sonucunu doğurur. Üçüncü bir aşamada, organizma itkiyi ortadan kaldıracak amacı aramaya, kendini amaca hazırlamaya başlar. Bu hazırlık aşaması başarılıysa (örneğin fare yem kutusunu bulduysa), organizma «dürtü» denen bir çevresel nesneye ulaşmış demektir. Dürtü sözcüğü burada gereksinme hâlini ortadan kaldırarak itkiyi azaltan herhangi bir nesneyi (yiyecek, su, seks v.b.) simgelemektedir. Bundan sonra, «eylemin tamamlanması» aşaması gelir. Fare yemini yer; civciv suyunu içer; cinsel doyum sağlanır v.b.. Bu tamamlanmayla birlikte, «güdülenmiş davranış süreci» de sona erer. Yani, Hull'a göre güdülenme, bir gereksinmenin itkiye dönüşmesi ve dürtüsünü araması sürecidir. Dürtü herhangi bir itkiyi azaltacak herhangi bir nesne ya da durumu simgelediği gibi, itkiyi azaltıcı bir niteliği «varmış gibi algılanan» her nesne de dürtü sayılır. Artık bu nesnenin bir fizyolojik gereksinmeyi giderip gidermemesi, onun «dürtüsellik» niteliğini değiştirmez. Örneğin, müzik belli bir fizyolojik gereksinmeyi gidermese de, birtakım itkiler doğurduğu için, dürtü sayılır (Hilgard ve Atkinson, 1967).

Hull (1943) bu biçimde bir motivasyon yaratan itkilere «birincil itkiler» demektedir. Birincil itkilerin azaltılması sürecinde birey, hem birtakım alışkanlıkları edinir, hem de bu alışkanlıklarla nerede, hangi itkileri nasıl azaltacağını öğrenir.

c) Olumlu ve Olumsuz Dürtü

Hull'ın (daha önce Pavlov, Watson, Tolman gibi davranışçı psikolojinin klâsik öncülerinin bulgularına dayanarak) formülleştirdiği «gereksinme, itki - dürtü» bağlamı, uzun yıllar güdülenmeyi açıklamakta temel bir anahtar olarak kullanıldı. 1950'lerde ise gözden düşmeye başladı. Bunun üzerine Hull, Spence ile birlikte (1956) kuramda birtakım değişiklikler yaptı. Bu değişikliklerden sonra «dürtü» de kendi başına güdülenme yaratabilecek bir öge olarak görülmeye başladı. Bir başka deyişle, ağırlık itkiden, onu azaltan incentive'in davranış yaratıcı özelliklerine kaydı. Hilgard

ve Atkinson (1967), bu olguya dikkati çektikten sonra güdülenmede «olumlu ve olumsuz dürtüler» («incentive»ler) arasında bir ayırım yapılması gereğine de dokunmaktalar. Buna göre, aranan dürtüler «olumlu» diye nitelenirken, belirlenebilir bir itkiyi azaltmaktan çok, davranışı kendilerinden uzaklaşma yönünde etkileyen nesne ve durumlar da «olumsuz dürtüler» kategorisini oluşturmaktadır. Buna göre, ödül olumlu, ceza ise olumsuz bir dürtü sayılabilir.

d) İkincil İtkiler : Açlık bir itkidir. Açıkta kalmak da öyle.. Hull'ın kuramına göre, davranış bu tür itkilerin azaltılmasında yararlı olan dürtülerin öğrenilmesiyle güdülenmektedir. Oysa Levine (1975)'ın belirttiği gibi, Hull'ın ülkesi olan Amerika'da toplumsal bir sorun olarak açlıktan çok aşırı yemek ve şişmanlıkla karşılaşılmaktadır. Bu, kuşkusuz insanların orada acıkmadıkları ve karınlarını doyurmadıkları anlamına gelmez. Levine, herhalde şaka yoluyla fizyolojik olmayan itkilerin de güdülenme ve öğrenmede rol oynayabileceklerini söylemektedir.

Nitekim Judson Brown gibi bazı psikologlar, doğrudan fizyolojik gereksinmelere yüklenemeyecek (atfedilemeyecek) «edinilmiş» ya da «ikincil» itkilerden söz etmektedirler. Bunlara bir örnek olarak, insanlardaki para kazanma güdüsü verilebilir. Kuşkusuz, insanlar paraya «aç» olarak dünyaya gelmemekte, ama yaşantıları boyunca böyle bir güdüyü edinmektedirler. Brown (1953, 1975), «edinilmiş itki»nin yalnızca bireyi davranışa güdülendiren bir itici güç olmadığını, aynı zamanda toplumsal yaşantı sonunda kazanıldığından, davranışçı kuramın deyimleriyle, «öğrenilmiş bir tepki» de olduğunu belirtmektedir. Böylece, edinilmiş ya da ikincil itkiler, «öğrenilmiş güdüler» olarak karşımıza çıkmaktadır. Brown'a göre itkiler işlevsel bazı özellikler taşımaktadır. Bu özelliklerden ilkine göre, bir itki organizmada varolan belirli tepkisel eğilimleri harekete geçirerek davranışa yol açar. Bir başka deyişle, bir itkinin azaltılmasında salt onun güdüsel gücü değil, itkiyi azaltacak ögenin (yani olumlu dürtünün) niteliği de rol oynar. Aç bir kedinin önüne patates, süt ve biftek koyarsak, bunlardan öncelikle bifteği sonra da sütü yeğleyeceğini kestirebiliriz. Oysa, bir seçenek tanımadan salt patatesi önüne koyacak olsak, onu da yemek zorunda kalabilirdi. Bir başka örnek olarak, çorbasını içmeyen, yemeğini yememekte direten bir çocuk, pekalâ içindeki açlık itkisini, örneğin çikolata isteyerek azaltmaya çalışacaktır. Brown, davranışçılığın te-

mel varsayımı olan bir itkinin azaltılmasını sağlayan tepkinin pekişeceği görüşünü de kabul etmekte, itkilerin bir işlevinin de bu tür tepkilerin oluşmasını ve yerleşmesini sağlamak olduğunu belirtmektedir. Üçüncü bir ilke ise, «olumsuz dürtü»lerle ilişkilendirilebilir. Bir tepki, itkinin azalması yerine çoğalması sonucuna yol açıyorsa, o itkinin o tepkiyle giderilmesi eğilimi azalır.

Brown bu saptamasından sonra, 1950'lerde «moda» özelliğini koruyan «edinilmiş itkiler» kavramının köksüzlüğünü de eleştirmekte, psikolojide (bununla kasdettiği davranışçı psikoloji olsa gerek; çünkü psikanalizde ve bilişsel okulda zaten böyle bir uygulama söz konusu değildi) «eğer organizmanın, yöneldiği her nesne ve durum için özgül bir itkinin etkisiyle davrandığı varsayımından kurtulunursa» daha hızlı bir gelişme görülebileceğini söylemektedir (1975). Edinilmiş istekler, ona göre, «yokluğunda bireyi hoşnutsuzluğa, bunalıma ve endişeye sürükleyen birtakım amaç - nesnesuzluğa, bunalıma ve endişeye sürükleyen bir takım amaç - nesnelere gösterilen öğrenilmiş eğilimlerden ibarettir». Bu da, işlemsel koşullanma kuramının en büyük yandaşı B.F. Skinner'ın aynı yıllarda formülleştirdiği güdülenmeyi yoksunluğa ve doyuma bağlayan görüşüne yaklaşmaktaydı.

e) Öğrenilmiş güdüler : B. F. Skinner

Levine (1975), davranışçı psikologların önderliği görevini bir ölçüde sürdüren B. F. Skinner'ın çalışmalarını salt gözlemlenebilir davranışlarla sınırladığını, gözlemlenmemiş ya da gözlemlenemeyecek davranışlarla ilgilenmekten hoşlanmadığını belirttikten sonra, Skinner'cı psikologların, bu çerçeve içinde «güdülenme» kavramını da (gözlemlenemeyen, bilişsel - merkezi yönleri ağır basan bir süreç olduğundan) kabule kolay kolay yanaşmadıklarını söylemektedir. Skinner, «açlık» gibi gözlenemez bir kavramın bile kullanılmasına karşıdır, değil bununla güdülenmenin açıklanmasına... Onun için önemli olan organizma ile davranışı arasındaki görgül (empirical) bağıntıdır. Bu bağlamda, kuramsal önermelerle güdülenmeyi ve davranışı açıklamaya çalışan itki azaltma kuramlarını da gereksiz bulmaktadır.

Skinner (1975) bir istek ya da gereksinmeyi, «yoksunluktan kaynaklanan ve olası belli bir tepki ile giderilebilecek bir tepki» olarak «yeniden tanımlamakta», yani daha önce yapılan tanımlara katılmadığını belirtmektedir. «İtki» deyimi ise, ona göre, organizma-

nın değişik davranış olasılıklarını bir arada kapsadığı için kullanılagelen «kolaycı» bir deyimdir. İtki, bir «sözel anlatım»dır ve deneysel soruları yanıtlayamaz. Bir organizmanın davranışı doğrudan onun açlığını, susuzluğunu ya da seks itkisini değiştirerek «denetlenemez». Bu durumları dolaylı yoldan değiştirmek için ise, yoksunluk ve doyum değişkenleri ile uğraşmak gerekir.

Skinner, «itki»nin bir «uyarıcı» olmadığını da özellikle vurgulamaktadır. Örneğin midedeki açlık sancıları, mideyi özgül bir biçimde «uyarmaktadır» ve genellikle, bu uyarıyı «açlık itkisi» ile karıştırma eğilimi vardır. Oysa, açlık sancısı (uyarıcı) karın doyurabilme (tepki olasılığı) ile yakın bir korrelâsyon içinde değildir. Skinner'a göre itki, bir fizyolojik durum da değildir. Hattâ bir psişik durum da değildir; çünkü «duyu» ile karıştırılmaktadır ve psişik durum ise «duyu»dur.

Görüldüğü gibi, genel bir başlıkla «davranışçı» psikoloji okulu içinde yer alan çeşitli yazarlar (bazen aynı olguya değişik adlar da vererek) güdülenme konusunda belirli bir noktada birleşmekte güçlük çekmektedirler. Skinner'ın «davranışın denetlenmesi» üzerine yaptığı aşırı vurguyu da gözönüne alırsak, insanı salt çevresel etkilerle «davranan» bir yaratık olarak gören, düşünme, kavramlaştırma, duygu gibi işlevlerini ise, salt nesnel olduğu ileri sürülen araçlarla ölçülemiyor diye gözardı edebilen bir düşünce okulu için bunu da doğal saymak gerekir. Aynı dağınıklık, iç çelişkiler ve «öznel» (subjektif) olandan neredeyse patolojik bir kaçış, bu okulun üzerine eğildiği öteki konularda da görülebilmektedir. Öyle ki, adı (kendilerine pejoratif de görünse) «davranışçı» olan bu psikologlar, aralarında anlaşıp da hepsinin paylaşabileceği bir «toplumsal davranış tanımına» bile ulaşabilmiş değillerdir (Berger ve Lambert, 1974). Kuramı, örneğin Coffer ve Appley'in (1959) yapısal bazı yaklaşımlar ya da (Hull gibi) bazı yandaşlarının yaptığı gibi uyarıcı-tepki arasına bazı ara süreçler (mediation) koyarak merkezi işlevlerle bağlantılandırma çalışmaları da sınırlı kalmıştır. Özellikle Miller'ın revizyon çabaları da fazla bir sonuç vermemiştir. Öte yandan, nörofizyolojinin son 20-30 yıldaki ilerlemeleri, duyuların algılanmasında merkezi sinir sisteminin etkisini, bunlar üzerinde de özellikle bilinçdışı psikolojik süreçlerin oynadığı rolü ortaya çıkardıkça, psikolojik açıklamanın merkezi, «zihin» kavramına doğru hızlı bir kayma göstermeye başlamıştır. Ünlü nörofizyolog, sistem bilimci ve psikolog Karl H. Pribram'ın (1980) da belirttiği gibi,

bu bulguların ışığında «artık beyini çevresel olasılıkların üzerinde istedikleri gibi oynayabildikleri bir telefon santralına benzetmek olanaksızdı. Kendini ayarlayan, homeostatik biçimde denetlenen, (uygun) çevresel olayları arayan ve seçici bir biçimde kabul eden yeni ve etkin bir organizma görüşü, eski uyarıcı - tepki imajını siliyordu. Artık, kesik ve kopuk uyarıcıların tetiğini çektiği tepkilere dayanan eski fizyolojik ve psikolojik görüşler yerine, (organizmanın merkezi süreçlerden geçirerek gösterdiği) tepkinin sinir sistemi üzerinde ilerideki tepkileri de etkileyecek bir itişte bulunduğu görüşü egemen oluyordu...» Gerçi, «işlemsel koşullanma» kuramı da bilişsel kuramlar gibi bilimsel bakış açılarındaki bu değişimlerden kaynaklanmıştı ama, «mekanik insan - homo mechanicus» imgesini (imajını) terketmekte çektiği güçlükler, bu işleve yeterince uyamamasına yol açtı.

Paragraf 2. Psikanalize göre güdülenme

a) Freud ve İçgüdüler : Bilinçdışı ve Libido Kuramı

Freud'un güdülenme konusundaki görüşlerine geçmeden önce, psikanaliz ve yöntemi hakkında birkaç söz söylemek gerekir. 19. yüzyılın psikolojisi, birçok alanda felsefeden farklılaşmamıştı. Konularının büyük bölümünü de, felsefenin temel ilgi alanı olan «bilinç»ten alıyordu. İnsanın bilinçli davranışı, gözlemlenebilir ve açıklanabilir nedenselliklere bağlanabilmekteydi. Ancak, bu durumda birtakım gözle görünür nedenlere bağlanamayan davranışlar —örneğin, çok basit gibi görünen, ama aslında çok karmaşık nedenlere dayandığını az sonra izleyeceğimiz dil sürçmesi— yeterli biçimde açıklanamıyordu. Freud'un yaptığı, bu bilinçli davranışların ardında yatan, bir anlamda onların motoru sayabileceğimiz ama kesinlikle bireyin bilincinin dışında kalan geniş bir duygular ve istekler evrenini günışığına çıkarmak oldu. «Bilinçdışı» denen, insan zihninin ve kişiliğinin bu karanlık bölümü, onun bilinçli birçok davranışının da nedenlerini içinde saklıyordu. Bu bilinçdışı istekler «transformasyon»a, yani biçim değiştirmeye uğrayarak bilinçli yaşama yansıyorlardı. Bu transformasyonların anlaşılması ile, davranışların ardındaki nedenler de ortaya çıkarılabilirdi. Örneğin, aşırı sigara, içki, yemek tutkusu ile ana memesine duyulan özlem, bilinçdışı transformasyonların etkisiyle yer değiştirebilmekte, bilince yansıyan davranışlar bu bilinçdışı isteklerin yerini alabilmekteydi.

Bilinçdışı, «direnç» denilen, yine bilinçdışından kaynaklanan bir psişik olgu nedeniyle kolaylıkla açığa çıkmıyordu. Bunda, bilinçdışı isteklerin çoğunlukla toplumsal yapı ve onun değerleri ile bağdaşamaması rol oynuyordu. Bilinçdışının anlaşılması, ancak dolaylı birtakım yollarla mümkündü. Örneğin, düşler bu konuda önemli birer yardımcı idiler. Düşlerdeki simgesel anlatımların yorumu ile, hangi bilinçdışı olaydan kaynaklandıklarını anlamak olanağı bulunabiliyordu. Görünen davranışla onun ardındaki bilinçdışı itici güç arasındaki ilişkiye psikanaliz, «psişik determinizm» adını veriyordu.

Freud'a göre, düşlerde bir «açık» (manifest), bir de «gizli» (latent) olmak üzere iki tür içerik bulunmaktaydı. Psişik determinizm uyarınca düşlerin görülen, anımsanan ve anlatılabilen «açık içeriklerinin» ardında, özünde bireyin gerçekleşmesini istediği arzularına işaret eden «gizil içerikleri» yer alıyordu. Bir başka deyişle, birey düşünde «gerçek olmasını istediklerini» görüyor, ancak bunları değişik simgelerle açık içeriğe yansıtıyordu. Bunun arkasında da bir «sansür» mekanizması yatmaktaydı. Bireyin kişiliğindeki onun dış evrenle ilişkilerini yürüten ajan, yani «ego», düşlerin açık içeriğini «kabul edemiyor», dolayısıyla bilinçdışı istekler düşte bile biçim değiştirmek zorunda kalıyorlardı. Bu direnç, «repression - bastırma» dediğimiz psişik mekanizmayı ortaya çıkarıyordu.

Düşler dışında, hipnosis, bazı ilâçların etkisi ve «serbest çağrışım» yollarıyla da bilinçdışı açığa çıkarılabilmekteydi. «Serbest çağrışım», hastanın —ya da deneğin— aklına geleni aklına geldiği gibi söylemesi idi. Böylece ortaya çıkan simgesel bağıntıların yorumuyla, hasta - deneğin salt söylediklerine değil, «neyi söyleyemediğine» de bakılarak bilinçdışı etkenler anlaşılabilmekteydi. Aynı yol, bilinçli denetim mekanizmalarının kısmen ortadan kalkmasını sağlayan bir «hipnosis» ile de denendi. Ancak Freud, başlangıçta bulgularının birçoğunu sağlayan bu aracı birtakım sakıncaları (örneğin, egonun her şeye karşın hipnosiste tümüyle etkisini bırakmaması, hattâ hekimi yanıltıcı bilgiler vermesi) nedeniyle terkederek, daha çok düşler ve serbest çağrışım üzerinde yoğunlaştı. Psikolojik amaçlarla çeşitli ilâçların kullanılması eskiye dayanan bir uygulama olmakla birlikte, bu maddelerin özellikleri dolayısıyla, araştırmalarda kullanılması pek yaygınlaşmamıştır. Örneğin «psychedelic». yani sözlük anlamıyla «zihni sergileyen» ilâçlar kategorisindeki Lysergic acid diethylamide - 25, ya da kamuoyunda bilinen adıyla

LSD, bir kaktüs türü olan mescaline gibi «bilinç genişleten» maddelerin, hipnoza benzer birtakım sonuçlar verdiği görülmüştür. Ancak, çeşitli yan-etkilerinden dolayı, bu tür ilâçlarla araştırma ve deneyler sınırlı kalmıştır.

Görüldüğü gibi, psikanalizin yöntemi, görgül davranış birimlerinin ardındaki bilinçdışı etkenleri, yani «psişik determinizm mekanizmalarını» ortaya çıkarmaktır. Bilinçdışı etkenler bazen kendiliklerinden de ortaya «çıkıverirler»...

b) Parapraxes

Herkesin gündelik yaşamında başına gelen ve genellikle «olağan bir rastlantı» diye yorumlanan bir olay vardır. Dil sürçmesi, bir sözcüğü yanlış okumak, söylenen bir şeyi yanlış anlamak, karşılaştığımız arkadaşımızın adının birdenbire «aklımızdan çıkması» v.b. Freud'a göre (1973, 1975) bunlar, göründüğünce basit olmayan psişik olaylardır. Bu gibi hallerde «zihni etkinlik» bir bakıma bozuk işlemektedir. Genellikle, böyle durumlar yorgunluğa, heyecana ya da bireyin o anda başka bir işle uğraşıyor olmasına bağlıdır. Yaşamdaki bu tür küçük yanılgılara psikanalistler «parapraxes» adını vermektedirler (tekili: parapraxis). Freud'a göre bunlar rastgele olaylar değildir; her parapraxisin bir «anlamı» vardır. «Günlük Yaşamın Psikopatolojisi»nde, (1901) parapraxisin, «bilinçdışında kalan ve kendisini örneğin dil sürçmesiyle açığa vuran bir düşünce, ya da söylenmek istenen cümlenin tümüne yönelik daha genel bir itici güç» dolayısıyla ortaya çıktığını belirtmiştir. Yani bilincin eşiğine değin gelmiş bir düşünce, ilk fırsatta kendini ortaya atmak istemekte ve konuşulan sözcüklerin arasına girmektedir. Ya da kişi, bilinçdışında açık olarak söylediği fikrine aykırı birtakım düşünceler barındırmakta, bilinçdışı da bu düşünceleri parapraxis yoluyla gerçeğe aktarmaktadır. Buna Freud'un hastalarından bir örnek verebiliriz. Freud hastasının ailesinden utandığı, hoşlanmadığı kuşkusuna kapılmıştır. Hasta böyle bir olasılığı yadsır (Bu psikanalizde sık rastlanan, hattâ tedavinin doğru yolda olduğunu gösteren bir olgudur). Ancak, ailesinden sözederken de «.. (ailem hakkında) şunu kesinlikle kabul etmek gerek: hepsinde **Geiz**-özür dilerim, **Geist** vardır..» Almancada «Geiz» sözcüğü «açgözlülük», hastanın bilinçli olarak söylemek istediği «geist» ise «akıl, zekâ, uyanıklık» anlamına gelmektedir. Yani hasta, söze ailesinin «akıllı» olduğunu söylemek için başlamış, ancak «açgözlü» olduğunu da arada söyleyivermiştir

Freud, 1975). «Psikanalize Giriş Dersleri»nde de Freud (1915 - 17) buna benzer başka bir örnek vermektedir. Evin dizginlerini ele geçirmiş bir kadın, kocasının perhizi hakkında şunları söylemektedir: «.. Kocam doktora nasıl bir perhiz yapması gerektiğini sordu. Ama, doktor ona perhiz yapmasına gerek olmadığını, istediğim herşeyi yiyebileceğini söyledi..» Freud (1975) bu dil sürçmesinden, evde efendinin kim olduğunun kolayca anlaşıldığını «ima» etmektedir.

Bu tür parapraxes ile ortaya çıkan, bilinçdışını açığa vuran davranışların kendi başlarına bir anlam, bir «amaç» taşıdığını görebilmekteyiz. Ortaya çıkan anlatımlar, bireyin gerçekleşmesini istediği bilinçdışı arzulardır. Bunlar bazen biçim değiştirerek, yani transforme olarak, bazen de çıplak biçimde ortaya çıkmakta ve bireyin o anda gerçekte ne düşündüğünü ve ne istediğini belirten ipuçlarını vermektedir. Bizim açımızdan şu anda önemli olan da bilinçdışı kökenli birtakım isteklerin bulunduğunun ve bunların insanı davranmaya yönelttiğinin (güdülenme) bilinmesidir.

c) Freud'cu Anlamda Güdüler* :

«Güdü», davranışçıların «itki - drive» tanımına benzer biçimde «zihne yapılan bir uyarıcı»dır (Freud, 1975). Ancak «güdü», davranışçı anlamda bir «uyarıcı» (stimulus) değildir. Bir kez «uyarıcı», organizmanın yaşayan dokularının (fizyolojisinin, bedeninin) dışından gelmektedir ve geçicidir. Güdü ise, bedenin «içinden» kaynaklanmaktadır; yani dışsal değil içsel bir uyarıcıya bağlıdır (Freud, içsel uyarıcıya «gereksinme» demektedir). Dolayısıyla, zihin üzerindeki baskısı da dışsal bir uyarıcıdan farklıdır. Bir gereksinmenin ortadan kalkması, «ancak iç uyarı kaynağının uygun biçimde değişime uğratılması ile mümkündür» (1975). Bir başka anlatımla doyum, yani gereksinmenin ortadan kalkması, ancak güdüye yol açan

---

* Freud'a göre insanın psişik eylemini harekete geçiren psişik enerjinin kaynağını «güdüler» Al (Triob) oluşturur. Levine (1975), Strachoy ve Richards (1973) gibi yazarlar, bu deyimin, aşağı - yukarı «itki» kavramı karşılığında kullanıldığında birleşmektedirler. «Triob»ın ingilizceye ve latin kökenli dillere çeviriliş biçimi «instinct»tir. Bu sözcük ise, hayvanlarda kalıtım yoluyla geçen refleksleri açıklayan «içgüdü» kavramının karşılığı olmaktadır. Oysa, bu yazarlar da, Freud'un kendisi de psişik itici güçten sözederken «etholojik» anlamda içgüdülerden sözetmemektedirler. Dolayısıyla, daha önce kullandığımız anlamıyla «içgüdü» deyimiyle karışabilecek olan bu çeviri yerine, Freud'un almancada «triob», ingilizce çevirmenlerin de «instinct» diye kullandıkları bu deyimi, biz türkçede «güdü» sözcüğü ile açıklamak istiyoruz.

bedenin içindeki uyarımın giderilmesiyle sağlanabilir. Dışsal (davranışçı anlamda, bir uyarıcıdan (stimulus), kas haraketleriyle (örneğin koşarak, el-kol sallayarak, kalkıp yer değiştirerek v.b.) kurtulabiliriz. Güdünün kaynağı içsel olduğu için, ondan kurtulmanın yolu isteğini ya doğrudan, ya da dolaylı biçimde yerine getirmekle ancak mümkündür.

Sinir sistemi güdülerin kendisine ulaştırdığı uyarıları ortadan kaldırmak ve «heyecan» halini en aza indirgemek üzere programlanmış bir araca benzetilebilir. Sinir sisteminin, zihinsel mekanizmanın görevi, «uyarıcıların efendisi olmak, egemenliğini ele geçirmek» ve böylece zihin üzerindeki uyarı baskılarını da en alt düzeyde tutmaktır. Kas hareketi ile baskılarından kurtulunmasına olanak bulunmayan «güdü»ler, sinir sistemini dış dünya ile belirgin bir biçimde ilişkide bulunmaya zorlar. Sinir sistemi (örneğin canlı organizma, birey) dış dünyayı (gerçekte ya da idealizasyon yoluyla), bu iç uyarıcı kaynaklarının doyumuna uygun biçimde değiştirme çabasına girişir. Bu güdülerin, sinir sistemi üzerindeki baskısı durmak bilmez ve kaçınılması olanaksız bir baskıdır. Sinir sistemi, salt kas hareketi yoluyla kaçınabildiği dış uyarıcılarla dolu bir dünyada varolsaydı, bu kaçınma yöntemi ile üzerindeki baskıları da en alt, hattâ asıl «ideali» olan yok olma düzeyine indirebilirdi. Oysa, iç kaynaklı uyarıcılar olan güdüler, kaçınma ile baştan sayılamayacak sürekli baskı kaynakları olduğu için, sinir sistemini, «uyarıcıların yok olması» idealini terketmeye zorlar. Dolayısıyla, Freud'a göre (1975) «sinir sisteminin işleyişindeki itici güç, dış uyarıcılar değil, güdülerdir».

Böylece «güdü», fizik ve psikolojik anlamı birbirine karışan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan fizyolojiktir; çünkü organizmanın içinden gelen bir fizyolojik uyarıyı temsil etmektedir. Öte yandan psişiktir; çünkü, bu uyarıyı bir baskı olarak zihinsel mekanizma üzerine yansıtmaktadır. Güdü, sürekli etkendir. Sürekli olarak doyum peşinde koşar. Doyum, güdünün tek ve vazgeçilmez amacıdır. Doyum, «hazzın kaynağı»dır. Haz ise, sinir sistemi ve zihinsel mekanizma üzerinde yoğunlaşan iç ve dış baskıların ortadan kaldırılmasından başka hiçbir şey değildir. «Acı» da, bu baskıların ortadan kaldırılamaması halidir. Sinir sistemini harekete geçiren ilke, yukarıda da anlattığımız gibi, güdüsel isteklerin doyuma, yani hazza ulaştırılmasıdır. Freud (1901) buna «haz ilkesi» adını vermiştir.

Güdülerin «nesneleri», onları doyuma ulaştıracak olan ne ise odur. Bu nesnenin dışsal olması da gerekmez; organizma kendi bedeninin bir parçasını da doyum sağlayacak olan bir «nesne» diye kabul edebilir (buna tipik bir örnek olarak, parmak emmeyi gösterebiliriz). Ayrıca, bir güdünün çeşitli nesnelere yönelerek doyum araması da söz konusu olabilir. Hattâ bazen bir güdü, bulabildiği «kısmi doyum» ile de yetinmek zorunda kalabilir. Bu durumda «amacı ketlenmiş bir güdü»den sözedilir.

Freud, konuya ilişkin tüm yazılarında (örneğin 1901, 1922, 1932) «güdü» deyiminin rastgele kullanılmasına, insanın her davranışının özgül bir güdünün (örneğin ata binme ya da saç tarama güdüsü) etkisine yorulmasına karşı çıkmıştır. «Psikanalize Giriş Dersleri»nin gözden geçirilmiş baskısında (1932), güdüler kuramının geçmişini açıklarken, başlangıçta güdüleri canlıların iki temel gereksinmesiyle, «açlık ve seks» ile bağlantılandırdığını, tüm güdüleri de böylece bu iki işleve bağlı olarak iki grupta nasıl topladığını anlatmaktadır. Güdüler kuramının bu ilk biçimine göre, iki temel güdü, «seks güdüleri» ve «ego», ya da «özü - koruma güdüleri» psişik yaşamın temelinde yatmaktadır. Birinci gruptaki cinsel güdülerin biyolojik temeli, insan türünün sürekliliğine, ikinci gruptakilerin temeli ise birey olarak insanın öz varlığını sürdürmesine dayanmaktadır. Ego güdüleri, bir takım dışsal eylemlerle (yemek, içmek, gıdayı arayıp bulmak v.b.) doyuma ulaştırılabileceklerinden, psikolojik açıdan önemli olan, doyuma ulaştırılması (çoğunlukla çevresel nedenlerle) baskı altına alınan, «bastırılan» (repression) «seks güdüleri»dir. Cinsel güdülerin sinir sistemi üzerindeki haz aramaya yönelik baskısını simgeleyen bileşik enerjiye ise «libido» (yaşam enerjisi) denmektedir. Libido, psişik mekanizmayı yaşatan, ayakta tutan enerjidir. Onsuz zihinsel eylem söz konusu olamaz. Psikanalitik kuram bu enerjinin işleyiş biçimini açıklayan «libido kuramı»nı anahtar bir kavramsal şema olarak kullanmaktadır. Freud'a göre libido, beşikten mezara kadar çeşitli doyum nesneleri arayan cinsel güdülerden kaynaklanan yaşamsal - zihinsel bir enerjidir. Acıdan kaçıp hazza yönelme eğilimindeki zihinsel mekanizma, kendisi üzerinde baskı yapan libidoyu en alt düzeyde tutabilmek için onun çeşitli doyum nesnelerine yönelmesini sağlar. Freud'un, bu yönelmeyi açıklamak için kullandığı deyim «cathexis»tir. «Cathexis», Helencede «yatırım» demektir. Böylece zihinsel mekanizma, psiko - ekonomik bir biçimde, libidoyu çeşitli nesnelere «cathexis» yapar (yatırır). Cathexis ile

güdüler tam ya da kısmi bir doyuma kavuşurlarken, zihinsel mekanizma da üzerindeki libido baskısından («libidinal baskı»dan) kurtulur. Görüldüğü gibi, bu mekanizmanın işleyişinde de «haz ilkesi» itici bir güç rolü oynamaktadır.

d) «Gerçeklik İlkesi ve Yüceltme (Sublimation)

Ancak, herkesin en azından yaşayarak öğrendiği gibi, cinsel güdülerin anında doyuma ulaştırılması pek de kolay değildir. Bu güçlük yalnızca cinsellik üzerindeki toplumsal denetim ve baskıdan değil, aynı zamanda güdülerin özgün niteliklerinden de kaynaklanmaktadır. Biyolojik olarak, cinsel güdülerin amacı, kadın ve erkek seks hücrelerinin buluşmasından ibarettir. Ancak, bu buluşmanın psikolojik işleyişi öyle basit bir olgu değildir. Bir kez, libido (cinsel kökenli, güdülerden kaynaklanan yaşam enerjisi) doğuştan itibaren birey üzerinde bir baskı yapmaktadır. Oysa, belli bir fizyolojik olgunluğa gelmeden önce, insanın doğrudan cinsel edimde bulunması olanaksızdır. Dolayısıyla ergenlik (büluğ) çağına gelene değin, cinsel libido hazzı, doyumu başka (beslenme, tuvalet gibi öz - koruma ya da ego güdüleri) güdülere «yapışarak» arar. Bir başka deyişle, cinsel güdüler, uzun bir dönem, «asalaklar gibi» başka güdülerin sırtından geçinir. Ancak bu dönem, Freud'a göre (ileride üzerinde duracağımız gibi) kişiliğin temel yapısının oluştuğu yaşlara denk gelmektedir. Libidonun bu dönemde kendine bulduğu doyum yolları ve daha da önemlisi doyumu sağlayan «cathexis nesneleri», kişiliğin oluşumunda kolay kolay terkedilemeyen bazı eğilimlerin yerleşmesine yolaçar. Freud (1979) bunların «karakter» oluşumunda oynadığı rolü önemle vurgulamaktadır. Bu cathexis nesnelerine olan eğilim, ileride, yani birey cinsel edimde bulunabilecek olgunluğa eriştiğinde, onun isteklerini ve «haz anlayışını» belirlemede önemli bir yer tutar. Bir başka deyişle, olgun bir birey, cinsel edimde bulunsa, orgazm yoluyla fizyolojik hazza ulaşsa bile, libidinal güdüleri açısından libidonun henüz asalak olduğu dönemde alıştığı türden bir hazza kavuşamaması nedeniyle, tam bir psikolojik doyuma ulaşamayabilir. Hattâ fizyolojik boşalma, bireyde örneğin birtakım suçluluk eğilimlerini ortaya çıkarmışsa, hazzın değil, acının çoğalmasına (zihin üzerindeki libidonun baskısının artmasına) da yol açabilir.

Görüldüğü gibi Freud'cu sistemde cinsellik, davranışçı ya da fizyoloji literatüründeki anlamından çok farklıdır. Bu farklılığın temelinde, cinsel güdülerin kökeninin cinsel birleşmede değil, daha

böyle bir fizyolojik kapasitenin bile olmadığı yaşlarda başlayan bir sürekli haz arama eğiliminde bulunmasındadır. Bu haz, ergenliğe kadar 1) fizyolojik yetersizlik, 2) dış çevrenin engellemeleri 3) güdülerin özgül cathexis nesnelerinin doğası gibi koşullar dolayısıyla, hiçbir zaman uyarıların yok olduğu düzeyde gerçekleşememektedir. Bir başka deyişle, libidonun cathexis yapması, hiçbir zaman tam doyuma, psikanalizdeki özgün adıyla «nirvana»ya erişmesi anlamına gelmemektedir. Ancak, libidonun dayanılmaz «acı»ya yol açmaması, gerçek amaçlara ya da gerçek amaçların yerine geçen «yüceltilmiş - sublimated» nesnelere cathexis yapması ile mümkündür. Dolayısıyla, libido kavramını cathexisten ayrı olarak düşünmek birtakım yanılgılara yol açabilir.

Yukarıda «gerçek amaç» ve onun yerine geçebilecek olan başka «cathexis nesneleri»nden söz ettik. Bundan da anlaşılabileceği gibi, libidinal güdülerin amaçları ve nesneleri birbirlerinin yerine geçebilmektedir. Freud'un (1979) özellikle toplumsal değerlerin etkisine yüklediği böyle bir amaç ve nesne değişmesi, «yüceltme - sublimation» diye anılır. Burada, bir amaç ya da cathexis nesnesinin yerini bir başkasının alması, bu değişmeye de genellikle çevresel engel ve yasakların yol açması söz konusudur. Örneğin, sanatta ya da sporda cinsel ya da saldırgan güdülerin bir «sublimation»ı yani «yüceltme»si söz konusudur. Freud, Leonardo da Vinci'nin büyük bir sanatçı olabilmesini, bilinçdışındaki «yakınıyla cinsel ilişkide bulunma arzusunu yücelterek kendini sanat ve bilim konularına adamasıyla» açıklamaktadır (Levine, 1975).

Libido'nun amaçlarının değişmesinde etken olan ikinci bir olgu da, «amaç ketlenmesi»dir. Burada libidonun tam doyuma ulaşmadan hemen önce bir nesneye cathexis yapması söz konusudur. Libidonun amacı cinsel doyum olmakla birlikte, öyle bir nesneye cathexis yapmaktadır ki, bu amacından vazgeçebilmektedir. Örneğin karşı cinsler arasındaki yakın arkadaşlık ilişkileri ve dostluk, böyle bir ketlenmenin ürünüdür.

Libido, sürekli bir nesneye cathexis yapma eğilimindedir. Eğer hiçbir nesne bulamazsa, o zaman bireyin kendi bedenine cathexis yapar. Dış nesnelere yönelik libidoya, bu nedenle «nesne - libidosu», özde cathexis yapmış libidoya ise «narkisistik libido» adı verilir. Başlangıçta libidonun, yani cinsel doyumun ilk ögesi insanın kendi vücudunda olduğu için, bir «narkisistik libido»dan söz edilir. Bunun

nesne - libidoya dönüşmesi ancak bebeğin bir takım nesnelerle ilişkiye geçmesinden sonra mümkündür. Burada değinmemiz gereken bir nokta, söz konusu nesnelerin «duyusal» (yani varlığı duyularla algılanabilen) bir içerik taşımaktan çok, insan zihninde somutluk kazanan «temsili» nesneler olduğudur. Örneğin annenin memesi, çocuğun «nesne libidosu»nu ilk cathexis yapacağı «nesne»dir. Ayrıca, Freud'un cinsellik kavramını üreme eylemi ile sınırlamadığı, her özgül davranışta (libidonun ilk dönemlerdeki «asalak» özelliğinin etkisiyle) bir cinsellik payının varlığını gözden kaçırmadığı da unutulmamalıdır.

e) Eros - Thanatos: Aşk ve Ölüm

Freud, «cinsel güdüler ve ego güdüleri» ayırımını bir süre kullandıktan sonra, «Haz İlkesinin Ötesi»ni yazdığında (1920) bunun yerine yepyeni, çarpıcı ve zaten hemen her çevreden yıldırımları üstüne çekmiş olan psikanalize karşı tepkileri büsbütün arttıran bir (karşıt ikililer) «dikotomi» getirmiştir. Saldırganlık güdüleri ve cinsel güdüler.. Daha sonraları ise, cinsel güdülere, Yunan aşk tanrısı «Eros», saldırganlık güdülerine ise, yine Yunanca ölüm anlamına gelen «Thanatos» adı verilmiştir. Saldırganlık içgüdüsü, aslında, insanın kendisini yoketmeye yönelik olan ölüm içgüdüsünden kaynaklanır. Ancak, «erotik» (cinsel yaşamı sürdürmeye yönelik) güdüler, organizmanın kendini yoketme isteğini, «yansıtma» mekanizması aracılığıyla dış nesnelere yöneltir; böylece saldırganlık ortaya çıkar. Saldırganlık, mutlaka kırıcı - dökücü görünümlerde belirmek zorunda değildir. «Yüceltme» mekanizmalarının süzgecinden geçerek, başka kılıklarda, örneğin yaratıcılık ya da rekabet biçiminde kendisini belli edebilir.

Freud Yeni Giriş Derslerinde (1932) Eros - Thanatos ikilisine sadizm ve mazoşizmden yola çıkarak ulaştığını belirtmektedir. Eros, cinsel güdüleri simgelemektedir. Bunların karşısında ise «yokedici» güdüler bulunmaktadır. Bu yokedici güdüler, başlangıçta insanın kendisine yöneliktir. Daha sonra «edilgen» (pasif) amaçlı, yani aslında insanın kendisine yönelik olan «mazoşist» yokedici güdüler, «sadizme» dönüştürülerek «saldırganlık» biçiminde dışa yansıtılır. Yokedici güdülerin algılanabilmeleri ancak belli bir miktar «erotik» güdüyle birleşerek, mazoşistik ya da sadistik amaçlara yönelmeleriyle mümkündür.

f) Homeostatik Güdülenme Kuramlarına kısa bir bakış

Böylece «homeostatik» diye nitelediğimiz davranışçı ve psikanalitik kuramların güdülenme konusundaki görüşlerini incelemiş oluyoruz. Anımsanacağı gibi, davranışçı kuramlarda organizmanın bir gereksinme konusunu belli bir tepki göstererek ortadan kaldırması ve eski dengesine kavuşması söz konusu idi. Bu homeostatik ilkenin psikanalizdeki karşılığını ise, «haz ilkesi» uyarınca sinir sisteminin «asgari uyarı» düzeyinde kalma çabasında görüyorduk. Bu en az uyarı noktasının, yoketme güdülerinin amacı olan «ölüm» ile yani «Thanatos» ile bir bağlantısı olduğunu söyleyebiliriz.

Freud (1979), «güdülerin, psişik dengeye ilişkin belli bir durum bozulduğunda, herşeyi eski haline geri getirme yönünde bir eğilimi» olduğunu belirterek, kuramındaki «homeostatik» faktörü de bize göstermektedir. Ancak psikanalizde, güdülerin «süreklilik ve kaçınılmazlık» özelliğini gözönüne alırsak, bu homeostasisin kolay kolay gerçekleşmeyeceğini de söyleyebiliriz. Psikanalizde söz konusu olan, bir cathexis dengesinin bozulmasıyla —gerek doğrudan amaçların, gerekse yüceltilmiş amaçların yeniden tanımlanması yoluyla— yeni bir cathexes dengesi düzeyinin aranmaya başlamasıdır. Dolayısıyla, Freud'un kuramını bir durağanlık ifade eden «homeostasis» yerine, sürekli yeni dengelerin aranması ve kurulmasını, daha sonra da değiştirilmesini içeren «homeorrhetic» sistemlerle ilişkilendirmek daha doğru olacaktır. Pribram (1980) yalnız psikanalizde değil, davranışçı psikoloji kuramlarında da, söz konusu homeostatik dengelerin kurulmasında temel alınan ilkelerin değişebileceğinin öngörüldüğünü belirtmektedir. Böylece bu kuramlarda, sürekli eski denge durumuna değil, yeni dengelere doğru bir yöneliş vardır. Bu da «homeorrhetic» sistemlerin bir özelliğidir. Yoksa, tam anlamıyla «eskiye dönen» bir homeostasis, ancak doğumun, hattâ döllenmenin öncesindeki «yokluk» dönemine dönüş sayılabilecek olan «ölüm» ile mümkündür. Her nekadar organizmada böyle bir «homeostasis»i özleyen güdüler varsa da, bunların karşısında da erotik, yani yaşama dönük güdüler bulunmaktadır. Ve ikisi arasındaki ilişki, sürekli dengelenme, yani «homeorrhesis» kavramına daha yakındır.

Homeostatik güdülenme kavramını, «homeorrhesis»i de kapsayacak bir süreklilik içinde düşünürsek, «psikolojik alanda sürekli yeni dengelerin kurulmasını» güdülenme kuramlarının önemli bir parçası yapan bilişsel psikologları da bu kategorinin içinde sayabiliriz.

Paragraf 3. Bilişsel Psikolojide Davranışın Dinamiği Olarak Güdülenme

Davranışçıların güdülenme kurumlarını, görgül (empirical) biçimde izleyebildikleri davranışlara göre çıkarsadıkları uyarıcı - tepki durumlarına, psikanalizin de bilinçdışı belirleyicilere dayanarak oluşturduklarını gördük. Değinildiği gibi, sosyobiyolojik akımlarda da, davranışların dinamiğinde hayvansal içgüdülerin önemli bir yer tuttuğu görüşü bulunmaktaydı.

Güdülenmeye ilişkin bilişsel görüşlerde ise davranışın, insanın bilinçli olarak seçtiği amaçlara yönelmesi teması işlenmektedir. Birey, bazı plânlar yapar; bu planlarda beklentiler, olasılıklar ve riskler bellidir; bunlara ulaşmak için hangi eylemlerde bulunması gerektiğini de bilir. Kuşkusuz bu amaçların ve onlara ulaşmadaki araçların belirlenmesinde, bireyin «bilişleri», yani dünyayı algılama ve tanıma biçimi, belirleyici bir rol oynayacaktır.

Hilgard ve Atkinson (1967) «amaçlı davranışı», bireyin ne istediğini, istediğini elde etmede karşılaşacağı güçlük ve riskleri bilebildiği bir davranış türü olarak belirtmektedir. Bazı yazarların (Miller, Galanter, Pribram) «İmge» (Image) diye adlandırdıkları örgütlü bilgi bütünü (ya da «biliş - cognition») zaten insanı ve onun içinde yer aldığı dünyayı belli bir biçimde tanımlamaktadır. Bu tanımın içinde, o kişinin kendisinin geleceğine ilişkin görüşleri, dolayısıyla plânları da zaten yer almaktadır. Ve onun davranışlarının yöneleceği amaçlar da bu İmgenin ve plânların içinde saptanmış durumdadır.

Kuşkusuz burada bireyin zihninde bilinçli anlatıma kavuşturulabilecek bir imgeden söz edilmektedir. Bu İmgenin gerçekle ne ölçüde bağdaştığı ikincil bir sorundur. Daha doğrusu birey, İmgesinin, evreninin gerçekleri ile uyuşmadığını anladığında biliş biçimini değiştirmek, bilişini yeniden örgütlemek zorunda kalacaktır. Buna bir örnek olarak Hilgard, Sait ve Magaret (1940) gerçekleştirdikleri bir deneyi verebiliriz. Bu deneyde öğrencilere belli sayıda basit aritmetik problemleri sorulmuş ve amacın, testi en kısa zamanda bitirmek olduğu söylenmiştir. Deneklerden bekledikleri başarı düzeyini (yani ne kadar sürede testi tamamlayacaklarına ilişkin kestirimlerini) belirtmeleri de istenmiştir. Test sonuçları, yani herkesin ne kadar sürede problemleri çözebildiği bütün deneklere açıklanmıştır. Bu sonuçların açıklanmasından sonra, deneklerin kesti-

rimlerinin grup performanslarına göre yeniden gözden geçirildiği (bilişsel olarak yeniden örgütlenmesi) saptanmıştır (Hilgard ve Atkinson, 1967).

Bireyin, belli bir sorun karşısındaki başarısına ilişkin kestirimi, daha genel bir anlatımla «İmge»sine bağlı olarak kendisi için seçtiği amaçlar, onun «umma düzeyi»ni (level of aspiration) belirler. Örneğin, üniversite giriş sınavlarında en yüksek puanlı okulları yeğleyen bir öğrencinin oldukça yüksek bir «umma düzeyi» vardır. Amaçlarını da bu düzeye uygun biçimde saptamaktadır. Bununla ilişkili bir kavram da «başarı güdüsü»dür. Bu kavramla, bireyin amaçlarını, ulaştığı bir mükemmellik anlayışına uygun biçimde saptaması ve bu mükemmellik ölçütüne uyarak o amacın peşinden koşması anlatılmak istenmektedir.

Krech ve Crutchfield **«Sosyal Psikoloji, Teori ve Sorunlar»**da (1947), güdülenme kavramına «davranışın dinamiği» olarak bakmaktadırlar. Bu dinamikte, inceleme birimi «molar»dır. Molar davranışın dinamiği olarak güdülenme, bireyin o anda içinde bulunduğu psikolojik alanın özellikleri, daha doğrusu bu özelliklerin bireyin bilincine o andaki yansıyış biçimlerine göre belirlenir. Bir başka deyişle, güdülenmede alışkanlık, gelenek, koşullanma v.b. etkenler değil, o andaki psikolojik sahanın belirlenmesinde rol oynayan amaç ve istekler vardır. Belli bir durumda, belli bir zaman dilimi içinde bireyin gereksinme ve hedefleri, onun davranışının dinamiğini oluşturur. Bu gereksinmelerin ve amaçların nasıl ortaya çıktığı ise, bir «genetik» (yani bu amaçların zaman içinde nasıl belirdikleri) sorunudur. Krech ve Crutchfield, psikanalizin yaptığı gibi, güdülenmeyi genetik soruna (yani zaman içindeki gelişime) eğilerek açıklamanın gereksiz olduğunu, «dinamik»in ölçütlerine bakılarak da yeterli bir açıklama yapılabileceğini savunmaktadırlar.*

Yazarların getirdikleri bir önermeye göre, psikolojik alanda ortaya çıkan düzensizlik ve kararsızlıklar, bu alanda bir engellenmenin (frustration) ortaya çıkmasına yol açar. Bu engellenme, bilişsel yapı üzerine, yeni bir denge düzeyinde daha tutarlı, kararlı bir örgütlenmeye geçiş için baskı yapar. Bu da davranışı harekete geçirir. Bir başka deyişle engellenme, yeni bir dengeye ulaşmak için

* «Genetik» deyimi, burada biyolojik anlamıyla değil, «bir süreç içinde ortaya çıkan olgular dizisini» tanımlayıcı anlamda kullanılmaktadır.

bir güdülenme yaratır. Ayrıca, bu engellenmenin mutlaka bilinçli olması da gerekmez. Bilinçdışı gerginlikler de huzursuzluk, tatminsizlik, keyifsizlik v.b. görünümlerle kendini açığa vuran gerilimler yaratabilir. Engellenmeyi işaret eden belirtiler (semptomlar) arasında, bazı gereksinmeler duyulması, istenen bu nesnelerin o anki psikolojik alanın dışında bulunması vb. sayılabilir.

Bilişsel yeniden örgütlenme konusunu işlerken bunun üzerinde durulduğu gibi, eğer amaçla birey arasında bir engel varsa, birey çevresine daha iyi uyum yapmasını sağlayacak yeni bir bilişsel örgütlenmeye giderek gerilimi ortadan kaldırmaya çalışır. Bu uyumun başarı derecesi, yine ikincil bir sorundur. Birey, belli bir hedefe ulaşmakta kullandığı araç ve yöntemleri, belli bir gerginliği gidermenin «karakteristik yolu» olarak öğrenip, bunu bilişsel yapısında temel bir yere oturtabilir de.. Bu önermede, davranışçıların ileri sürdüğü gibi, alışkanlıkların bir koşullanma sonucu değil, yaşantı boyunca kazanılmış bilişsel değerlere bağlı olarak, «işlevsel» biçimde kazanıldığı tezi savunulmaktadır. Birey, gereksinmelerini gidermek için birçok farklı hedef arasında birtakım seçimler yapacaktır. Seçimlerin sıklığı, seçeneklerin işlevselliği, yani karşılaşılan sorunu çözmekte ne ölçüde işe yaradığı ile orantılıdır. Farklı seçimler denendikçe, bu deneyime bağlı olarak, birey önceki hedeflerinde değişiklikler de yapabilir.

Sonuç olarak, Krech ve Crutchfield'e göre davranış, psikolojik alanda gittikçe daha yüksek düzeylerde örgütlenmeye yönelik genel bir eğilim içine girer. Bir başka deyişle bilişsel örgütlenme, amaçların ve hedeflerin «hiyerarşik» bir düzen içinde sıralanması sonucunu getirir. Bu hiyerarşi, hangi istek ve gereksinmelerin öncelikle karşılanacağını belirlemektedir. Öte yandan bu hiyerarşi, bireyde bir değerler, idealler ve bunların sistemleşmiş bir örüntüsü olarak «ideoloji»nin ortaya çıktığını simgelemektedir. Önceliklerin saptanmasında bu değerler - idealler - ideoloji sistemi, bir «referans noktası» işlevi yapar. Aynı zamanda birey, kendisini bu ideolojik sistemlere göre değerlendirir; örneğin «umma düzeyi»ni bu referans noktasına göre saptar. Burada ideoloji kavramının mutlaka siyasal bir içeriği bulunmadığını, bireyin kendisine ve dünyasına ilişkin değerlerinin onun davranışına yol gösterici bir bilişsel örgütlenme içinde derlenip bütünlenmesiyle ortaya çıkan bir sistem olduğunu da özellikle belirtmeliyiz. Siyasal ideoloji, bu sistemin bütününü değil, ancak bir parçasını oluşturabilir.

Görüldüğü gibi, bilişsel psikolojide davranışın dinamiği, yani güdülenme, bilince açık olan bilişsel ögelere dayanarak belli bir durumda ulaşılabilir nitelikteki seçenekler arasında yapılan birtakım «seçimlerle» belirlenmektedir.

Hilgard ve Atkinson (1967), bilişsel güdülenme kuramını, Atkinson'ın (1964) yaptığı gibi «karar verme kuramı» ile ilişkilendirerek, şöyle bir formüle ulaşmaktadırlar :

Güdü uyarımı : f (güdüsel eğilim × Dürtü × Beklenti)

Bu formüle göre güdülenme; 1) bireyden bireye değişen istek ve eğilimlerin, 2) amaca ulaşmanın teşvik edici etkisinin 3) bireyin o amaca ulaşmakla elde edeceğini umduğu çıkarların bir matematik fonksiyonu olarak ifade edilmektedir.

Paragraf 4. Evreni Tanımanın Psikolojisi : Algılama ve Çevre

Algılama, bilincin ilk ögesidir. Bu nedenle, yüzyıllardır yalnız psikologların değil, filozof ve fizyologların da başlıca ilgi alanlarından biri olagelmiştir. Örneğin, Phenomenology diye anılan felsefe akımının kurucusu Edmund Husserl, bilinçli yaşamın temelinde, dış dünyadaki nesnelerin insanda varolan açık ya da gizil önalgılara sunulmasının, yani «algılanarak» önalgılar kütlesine katılmasının olduğunu söylemekteydi (Schutz, 1975). 17. yüzyılda Alman felsefe okulları arasında Christian Wolff (1679 - 1754) gibi psikolojiye eğilen bazı düşünürler de bu konuya özel bir ağırlık vermişlerdi. Örneğin Wolff, insan eyleminde dış dünyanın zihinde oluşan imgelerinin (temsiller) etken olduğunu söylüyor, bu «temsiller»i ise «algılar» diye adlandırıyordu (Rappard, 1979). Bir bakıma, Krech, Crutchfield ve Livney'in belirttikleri (1975) gibi, dünya ile ilişkilerimiz duyular aracılığıyla yürüttüğümüz, «iyi» ya da «kötü» yaşam tanımlarımızı, duyularımızın bize ilettikleri mesajlara göre düzenlediğimiz için, filozof ve psikologların bu ilgisini yadırgamamak gerekir.

Algılama, konuyu izlerken de göreceğimiz gibi, salt duyulara bağlı fizyolojik bir süreç değildir. Bunun ötesinde —belki de daha önemlisi— duyuların merkezi sinir sistemine (SSS - Santral Sinir Sistemi) elektro - kimyasal yolla ilettikleri enerji kotalarından ibaret olan mesajların, yapısal bir biçimde anlamlandırılması sürecidir. Bu anlamlandırma, SSS'de daha önceden (belki de bir bölümü, sosyobiyologların öne sürdüğü gibi kalıtsal biçimde aktarılmış olan) varolan depolanmış bilgilerle (önalgılar) yeni bilgiler arasındaki

ilişkiler belirlenerek yapılır. Öğrenmeyi incelerken işlediğimiz «özümleme» (assimilation) ve «uygunlaştırma» (accomodation) mekanizmalarının algılamada da bir işlevi vardır. Duyusal mesajların anlamı, özümlenebiliyorsa «algılama» oluşur. Bilişsel psikolojinin ünlü adlarından Bruner, buna algılamanın «generic» karakteri demektedir. Tüm algılar, önalgılardan bazıları ile birlikte değerlendirilerek, yine onlarla birlikte gruplaşırlar. Anlamlarını da bu gruplaşmadan kazanırlar. Bir başka deyişle, duyuların algıya dönüşmesi, yani SSS'ne gelen duyusal mesajların, kendilerine özgü geçmişleri, gelecekleri, etkileri, değişimleri, gizli açık çeşitli özellikleri ile «nesneler», yani ilişkilerimizde anlam taşıyan varlıklar olarak algılanmaları, aynı sürcin farklı yönleridir. Bu yolla, elektro-kimyasal enerji, anlaşılabilir kavramlara, yani algılara «tercüme edilmektedir».

Öğrenme konusundan anılnsanacağı gibi «önalgılama» (apperception), bireyin şu anda yaşamakta olduğu bir deneyimi geçmiş deneyimlerin birikimleriyle birlikte özümleyerek (assimilation) yeni bir bilişsel bütüne ulaşmasıdır. Bu bilgi kütlesine verilen ad da «önalgısal kütle» (apperceptive mass)dir. Şimdiki algılamada, bu kütlenin kapsadığı bilginin azlığı ya da çokluğu, anlamlandırmada önemli bir etkendir. Bellak (1956) yeni doğan bebeklerin algılama düzeyinin düşüklüğünü, önalgılar kütlesinin zayıflığına bağlamaktadır. Nitekim, bu çağda henüz anlam yapıları oluşmadığı için, birçok duyusal verinin (görüntü, ses, dokunma vb.) birbirine karışması söz konusu olabilmektedir.

a) Algılama ve Bellek

Böylece, algılama ile geçmiş yaşantının bilgisel izlerinin depolanma işlemi olan «bellek» (hafıza) arasında işlevsel bir bağıntı da gözönüne serilmektedir. Bellek dediğimiz bilgi depolama sisteminin SSS içinde özgül olarak nasıl işlediğini henüz tam olarak bildiğimiz söylenemez. Eldeki bilgilere dayanarak yürütülen varsayımlara göre bellek beyinin birçok değişik bölgesindeki sinir hücrelerine (daha doğrusu, bu hücrelerin birbiriyle buluştuğu «synaptic kavşak» noktalarına) dağılmış durumdadır. Bilgi birikiminin böylesine dağınık bir alana yayılması, iki önemli işlevle açıklanabilmektedir. İlk olarak, beyinin belli bir bölümünün zarar görmesi halinde, bütünsel bir bellek yitimi (hafıza kaybı) önlenmektedir. İkinci olarak, böylelikle ortaya görkemli bir bilgi işleme kapasitesi çıkmaktadır. Hücrelerin

birbiriyle bağlantı biçimi, gerektiğinde depolanan bilginin kolayca bilince sunulabilmesini sağlamakta, ayrıca algıların bellekte de birarada gruplanması dolayısıyla, anımsanmak istenen özgül bilgi kırıntısıyla birlikte ona bağlı bilgilerin de çağrışım yoluyla anımsanabilmesini kolaylaştırmaktadır. Cooper (1980), bu bulgulara dayanarak, bellekteki böyle bir örgütlenmenin «mantık» denen ilintili düşünceler sürecinin doğması için fizyolojik bir olanak da sağladığını savunmaktadır.

Bu örgütlenme, bazı beyin hücrelerinin belli özellikler taşıyan duyusal mesajları kolaylıkla ve öteki mesajlardan daha önce kaydettiklerine ilişkin varsayımlarla da uyuşmaktadır. «Feature recognition - ayırıcı özelliğin tanınması» diye bilinen bu varsayıma göre, beyin hücrelerinin bir bölümü, görme, işitme, dokunma duyularıyla ilişkili olarak SSS'ne gelen belli uyarıcıları algılamakta «uzmanlaşmışlardır». Bu da algılamanın kolaylaşmasını sağlayan bir fizyolojik özellik olarak görülmektedir. Uzman sinir hücreleri, organizma için önemli olan mesajları kısa zamanda anlamlandırmakta ve onun uygun tepkileri geliştirebilmesini sağlamaktadır. (Pribram, 1980).

Bilişsel süreçlerin nörofizyolojik yönleri üzerinde duran araştırmacılardan Greenough, özümleme ve uygunlaştırma mekanizmalarının belleğin nörofizyolojik örgütlenmesinde de geçerli bir sistem olduğunu söylemektedir. Buna göre, yüzyılın başlarında ortaya atılan, yaşanılan deneyimin, beyinde «engram» adı verilen birtakım «bellek izleri» bıraktığına ilişkin savlar da bununla ilişkilidir. Özümleme ve uygunlaştırma ile, organizmanın zihinsel şemalarının nasıl oluştuğunu incelemiştik. Bu şemalar, organizmanın yaşadığı dünyanın, dolayısıyla da yaşantısının geçebileceği dünyanın bir tür zihinsel haritasını çizmektedirler. Buna psikolojide verilen ad «bilişsel harita»dır.

«Bilişsel harita»nın ne olduğunu anlamak istiyorsanız, aklınızda kaldığı biçimiyle yaşadığınız kentin ya da bölgenin, hattâ okulunuzun ya da işyerinizin bir haritasını çiziniz. Bu taslak, sizin içinde yaşadığınız dünyayı nasıl tanıdığınızı gösterecektir. Stea, (1976) bu görüntünün gerçeğe uymak zorunda olmadığını, «bilişsel harita»nın yaşadığımız deneylerden kalan izlerin şu anda yeniden canlandırılmasıyla çizildiğini belirtmektedir. Bir başka deyişle, çizdiğiniz, gerçeğin kendisi değil, sizin gerçeği görüş ve yaşayış biçiminizdir. Şimdi hazırladığınız haritaya bir bakınız. Yaşantınızın ağırlık noktaları —büyük olasılıkla— bu haritadaki eksenlerin merkezlerini

oluşturacaktır. Diyelim ki, zamanınızın büyük bir bölümünü evinizde, okulunuzda ya da işyerinizde, bir de işten sonra uğradığınız kahve, pirahane, pastahane vb. bir yerde geçiriyorsunuz. Haritanızda bu gibi, gündelik yaşantı ve ilişkilerinizin yoğun bulunduğu yerleri daha ayrıntılı biçimde çizdiğinizi farkettiniz mi?

Bilişsel harita çizimi, psikolojide insanların mekânlarını nasıl tanıdıklarını anlamak için (mekânsal biliş) çok sık başvurulan bir yöntemdir. Greenough, yaşanan deneyimlerle yalnız mekâna değil, organizmanın tüm yaşantısına ilişkin bilişsel haritaların (şemaların) değiştiğini izlerinin bağlantılı biçimde gruplandıkları ve SSS'nin synapsis noktalarına da bu biçimde yayıldıkları görüşündedir.

Böylece, yaşantımıza ilişkin bilgilerimiz, gerek nörofizyolojik düzeyde, gerekse psikolojik olarak duyu organlarımızın bize ilettiği mesajlarla ve depoladığımız bilgi birikiminin değerlendirilmesiyle örgütlenmektedir. Freud'dan ayrıldıktan sonra «Analitik Psikoloji» adı verilen kendi okulunu kuran C.G. Jung, **Psyche'nin Yapısında**, (1927) bunu şöyle açıklamaktadır. «...Bilinç, dış dünyadan içimize, duyu - algıları biçiminde akıyor gibi görünmektedir. Dünyayı görürüz, duyarız, tadarız ve koklarız; böylece de dünyanın farkına varırız (bilinç). Duyu - algılar bize (dünyada) birşeyin varolduğunu söyler. Ama bunun ne olduğunu söylemez. Bunu bize söyleyen algılama süreci değil, önalgılama (apperception) sürecidir. Duyu - algılama ...fizyolojik olduğu kadar psikolojik bir süreç değildir. Önalgılamanın karmaşıklığı ise, psişiktir.. Diyelim ki, ne olduğunu bilmediğimiz bir ses duyduk.. Bir süre sonra bu garip sesin kalorifer borularında hapis kalan havanın çıkardığı ses olduğunu anlarız : garip sesi **tanımışızdır.** Bu tanıma, düşünme adını verdiğimiz bir sürecin türevidir. Bize bir şeyin ne olduğunu, düşünme söyler...» (Jung, 1980).

Jung'un sözünü ettiği düşünme, özümleme, - uygunlaştırma sırasında SSS'de ortaya çıkan «temsili resim» ya da bilişsel haritayla ilgili olarak gerçekleşmektedir (Cooper, 1980). Bu resim, sinir sisteminde karakteristik bir elektrik akımının varlığı ile belirlenmektedir. Duyusal uyarılar bu karakteristik akıma uygun mesajlar gönderdiğinde, mesajın içeriği, bu resime (bilişsel haritaya) uyduğu ölçüde hemen tanınacaktır. Bir başka deyişle, önalgı, fizyolojik olarak yaşanan deneylerin beyinde oluşturduğu özgül nitelikteki birtakım elektrik akımlarından başka bir şey değildir. Bu elektrik akım-

ları, daha doğrusu akım şemaları, beyinin değişik yörelerine dağılmış durumdadır.

b) Duyuların İşleyişi

i. «Synapsis» ve «Synaptic Aktarım»

İnsan bedeninin haberleşme organı diyebileceğimiz «sinir sistemi», «neuron» adı verilen birbiriyle ilişki içindeki milyarlarca hücreden oluşmuştur. Cooper'ın (1980) benzetmesiyle, bir sinir boyunca ilerleyen nöronların görüntüsü, birbiri üzerinde büyüyen ağaçları andırır. «Reseptör» adı verilen nöronlara herhangi bir uyarı (örneğin görüş alanımıza giren güzel bir kız ya da yakışıklı bir delikanlı, ya da sıcak bir havada soğuk bir içki) geldiğinde, bu mesaj belli voltajda bir elektrik akımı halinde, sinir boyunca beyine doğru iletilir. Bu mesaj, bir ağacın (nöron) dallarından, onun üstündeki ağacın köklerine aktarılır. Ağaçlar her nekadar birbirinin üzerinde duruyorsa da, birbirleriyle temas halinde değildirler. Bu nöronun gövdesi (axon), aldığı mesajı üstteki nöronun dentritlerine (köklerine) bir elektrik voltajı üreterek iletir. Bu voltaj, iki hücre arasında «synapse» denilen küçük boşluklardan atlayarak aktarılır. Bu aktarıma «synapsis» adı verilir.

Synaptik aktarım mekanizmaları, sinir sisteminin ilişki içinde bulunduğu iç ve dış çevredeki ögelerden gelen herhangi bir enerji akımının reseptörlere (göz, kulak vb. sinirleri) ulaşması ile çalışmaya başlar. Organizmanın dış evreniyle ilişkisini kuran beş klâsik duyu, görme, işitme, dokunma, tadma ve koklama duyularıdır. Ayrıca beyindeki bazı bölümler beden içinden gelen uyarıcıları denetlemekle görevlidir. Bunlara «kinestetik» duyu organları denir. Kinestetik işlevler arasında hareketin denetlenmesi, denge, yerçekimine uyum sağlama, fizyolojik homeostasisi düzenleme vb. sayılabilir.

Çevredeki algı nesneleri (bunlar arasında masa, iskemle gibi somut nesneleri, sesleri, dokunma duyusunu etkileyen serin bir rüzgârı vb. de saymak gerekir) belli bir «medium»dan (ortam) geçerek reseptörlere gelir. Örneğin, hava sesi, ışık da görüntüleri ileten medyumlardır. Ancak, bir enerji kotasının reseptöre geliş biçimi de, algılama sürecini etkiler. Örneğin, aşırı parlak ışık, gözün kamaşmasına yolaçarak, algılamayı ketleyebilir. Bazı avcıların kullandıkları av hayvanının gözüne ışık tutarak, avcıyı ve silâhını gözden

saklama yöntemi buna bir örnek sayılabilir. Reseptörlerin alabildiği mesajlar, synapse'lar boyunca beyinin «prejeksiyon alanı» adı verilen bölgesine iletilirler ve burada anlamlandırılırlar. Bütün bu aşamalar birbirine bağlı bir tek süreci oluşturur. (Duyu - algı sürecini). Herhangi bir aşamada, ya da algıların önalgılarla özümlenmesi sürecinde meydana gelecek etkileşim kopuklukları, duyusal algıların değişmesine de yol açabilir. Göz yanılmaları, yanlış duymalar, bu kopuklukların bir ürünü olarak yorumlanabilir.

ii. Duyu Eşikleri :

Organizmalar çevreden gelen enerji - mesajlarının tümüne karşı duyarlı değildir. Örneğin, ışığın az olduğu bir yerde, herşey aynı netlikte görülmez. Duyuların uyarıma geçebilmesi için minimal (en az) ölçüde bir enerpinin reseptörlere yansıması ve synapse sistemini harekete geçirmesi gerekir. Bu enerji miktarına «saltık (mutlak) eşik» (absolute threshold) adı verilir. Görgül olarak, beş duyuya ilişkin saltık eşiklere şu örnekleri gösterebiliriz :

DUYU	EŞİK
GÖRME	Duru bir gecede 30 mil uzaklıktaki mum ışığı
İŞİTME	Sessiz bir ortamda 7 metredeki bir kol saatinin tıkırtısı
TAD	Yedi litre suda bir çay kaşığı şekerin tadı
KOKU	Altı odalı büyük bir evde bir damla parfüm kokusu
DOKUNMA	Bir santimetre yükseklikten insan yüzüne bırakılan bir bir sinek kanadı

Kaynak : Hilgard ve Atkinson (1967).

Aynı nitelikteki iki uyarıcının birbirinden ayırdedilebilmesi —örneğin, bir gamdaki sesler, ya da kırmızı rengin değişik tonları— için gerekli uyarıma ise «ayırım eşiği» (difference threshold) denir. Bu eşiğin altındaki uyarıcılar birlikte algılanır.

Bu eşikler, değişebilir değerlerdir. Örneğin uyarıcı mesaj sürekli aynı yoğunlukta reseptörlere gelecek olursa, duyusal duyarlılık azalacaktır. Buna, gürültünün önce rahatsız edici bir eşikte algı-

lanmasını, zamanla kulağın ve beynin bu ses düzeyine alışması bir örnek olarak verilebilir. Benzin gibi keskin kokulu maddelerle uğraşanlar, bir süre sonra bu kokuya alışırlar. Bu alışma olgusuna «duyusal uyum» adı verilir. Burada, bir bakıma organizmanın homeostatik biçimde dış çevrenin koşullarına uyması ve yeni bir dengeye ulaşması söz konusudur.

c) Duyumların algıya dönüşmesi

Evinde hayvan besleyenler, kedi ya da köpek yavrularının dünyaya gözleri kapalı olarak geldiklerini görmüşlerdir. İnsanlarda ise, böyle bir durum söz konusu değildir. Bebekler duyu organları «tam teşekkül» etmiş olarak doğarlar. Örneğin, normal bir bebekle normal bir yetişkinin optik (görme) kapasitesi aynıdır. Ancak, görülen nesnelerin beyinde-zihinde uyardığı etkileşimler farklıdır. Bir başka anlatımla, bebek görmeyi biliyordur ama, «bakmayı» bilmiyordur. Duyuların çizdiği «bilişsel harita»ya göre, bebek için dünya Vernon'ın (1971) deyimiyle «kocaman gürültülü bir karmaşa»dır. Bu karmaşa birbirinden alabildiğine kopuk sayısız uyarıcıdan oluşmaktadır. Bu kopukluk o derece büyüktür ki, ilk onbeş gün içinde bir gözün bir nesneye, ötekinin de bir başka nesneye yönelmesi bile (şaşılık) olağandır.

Zamanla, bu karmaşa içinde bazı tutamak noktaları belirmeye başlar. Artık, duyusal bilişimler birbirinden ayırdedilebilmektedir. Genellikle ikinci ayın sonuna doğru, bazı olayların yinelendiklerini kavramaya başlar. Örneğin bir «nesne» olarak algıladığı annesi, karnı acıktıkça onu doyurmakta, altını silmekte, rahatlatmaktadır vb.. Bu sürekli ve tutarlı ögeler onun bilişsel şemalarının ilk ögelerini ortaya çıkarmaktadır. Bebek, artık nesneler arasındaki ilişkileri kavramaya ve karmaşayı çözümlemeye başlamıştır.

Bu gelişme konusunda, Gestalt psikolojisinin önemli katkıları olmuştur. Gestaltçılara göre (Perls **et al**, 1976), «görme» işlevi başlangıçtan beri örgütlü bir eylemdir. Bir başka deyişle, görmede bir bütünlük söz konusudur. İnsan parçaları değil, o parçalar arasındaki bütünsel ilişkiyi görür. Örneğin, bir üçgende gördüğümüz, üç noktayı birleştiren çizgiler (parçalar) değil, tam bir şekil olarak üçgendir (bütündür). Böylece, görsel algılama çevresel nesneler arasındaki bütünsel ilişkilere yönelir. Görsel alan, «şekil» (figure) ve «zemine» (ground) göre yapısallaşmıştır. Şekil ve zeminin oluşturdukları

bütün ise «gestalt»ı oluşturmaktadır (Gestalt, sözcük olarak, şekillerin birleşmesi anlamına gelmektedir - configuration).

Bir **gestalt** (değişik şekillerin birbiriyle ilişki içinde parçalarından farklı olan yeni bir bütünsel şekil oluşturması halinde) içinde «şekil», ilginin odağını simgelemektedir. Bu bir nesne, bir örüntü vb. olabilir. «Zemin» ise, bu nesnenin içinde bulunduğu «çerçeve»dir. Kaba bir örnekle, denizdeki bir yelkenli resmini gözümüzde canlandırırsak, burada ilginin odağı olan yelkenli «şekil - figür» (bundan sonra «figür» deyimi kullanılacaktır), deniz ise «zemin» (ground)dir. Burada özellikle vurgulamak istediğimiz, figür ile zemin arasındaki ilişkinin nasıl bir bütün (yani **gestalt**) oluşturduklarıdır. Resimde, denizin ya da yelkenlinin tek başlarına algılanması söz konusu değildir. Resim, bir bütün olarak algılanmaktadır. Ancak, bu bütüne anlamını veren, parçaların deniz ve yelkenlinin) arasındaki ilişkidir. Böylece Gestalt psikolojisinde yapısal bütünlük, figür ve zemin arasındaki belirleyici ilişkiden kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, figürün anlamı onun zemin ile ilişkisinden, aynı biçimde, zeminin anlamı da onun figürle olan ilişkisinden ve bu ilişkilerin bütünsel bir gestalt oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Bundan çıkan sonuç ise, herhangi bir nesnenin tek başına değil, ait olduğu ilişkiler çerçevesinde algılandığında bir anlamı olabileceğdir.

Bebeğin dünyasını ilk algılamasında da böyle bir **gestalt** oluşumu söz konusudur. Örneğin, annesini bir figür (odak noktası) olarak algılamaya başlamasıyla, o «kocaman, gürültülü karmaşa» olarak ona yansıyan dünya içinde belirgin bir takım ilişkiler de, bebeğin algı alanına girmeye başlayacaktır. Anne, bu ilişkiler çerçevesi (zemin) içinde bir yere oturduğu ölçüde tanınacaktır. Örneğin, bu zemin karının açıklaması ya da altının kirlenmesi olabilir. Anne, bu gereksinmeleri karşılayan odaktır (figürdür).

Nitekim, Frantz (1959) gibi bazı araştırmacılar, çocukların ilk algılarının oluştuğu dönemlerde düz yüzeylerden çok, bir firgür-zemin ayırımına olanak veren yüzeylere, örneğin satranç tahtasındakine benzer desenlere ilgi duyduklarını saptamıştır.

Buradan da anlaşılabileceği gibi algılama, duyular aracılığıyla varlığı anlaşılan (Jung, 1980 birtakım nesnelerin belli ilişki sistemleri (**gestalt**lar) içine oturtularak «anlamlandırılmaları» süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu «anlamlandırma» ise, bireyin (bebeklikten itibaren) nesnelerden duyusal olarak gelen verilerle, veri-

lerin kaynağı olan nesneler arasında zihinsel bir ilinti kurulmasıyla gerçekleşir. Böylec, algılanan, yani anlamlandırılan nesne, bireyin evreni ile ilişkilerinin şeması (bilişsel haritası) içinde bir yere oturtulmuş demektir. Brown ve Gilhousen (1954), buna şu örneği getirmektedirler. Duyular bize bir şeyin «soğuk», «acı», ya da «kırmızı» olduğunu iletirler. Bunlar «daha basit bilinçli anlatımlara kavuşturulamayacak niteliklerdir». Oysa, bu nitelikler, birtakım «şey»lere ait olan niteliklerdir. Örneğin, bir ayakkabı kırmızıdır; hava soğuktur vb.. Buna göre, «soğuk, kırmızı» gibi mesajlar bizim «duyum»larımızı (**sensations**, yani duyu organlarıyla gelen mesajları), duyumların nesnelerle ilişkilendirilmesi de (soğuk hava, kırmızı ayakkabı) «algılarımızı» oluşturur.

Gestalt psikolojisinin bulgularına dayanarak, Schneiders (1954) algılamayı gözlemcinin (bireyin) bilincine burada ve şimdi sunulan bir nesne, durum ya da olayın anlamlı bir bütün (**gestalt**) halinde örgütlenmesi süreci» olarak tanımlamaktadır. Yani birey, yaşantısının bir parçası olan herhangi bir nesneyi, durumu ya da olayı, duyu organlarının ilettiği parçasal verilerden, bütünsel, yapısal bir anlama dönüştürerek algılamaktadır. Algılama, duyularla gelen parçasal verilere değil, bunlar arasındaki bütünsel ilişkilerin yapılaşmasına bağlı olarak gerçekleşir. Örneğin, bir masaya baktığımızda, masanın tümünü birden görmemiz olanaksızdır. Ama, değişik zamanlarda, değişik açılardan masanın bütününü canladıracak parçasal verileri toplamış olduğumuzdan, bunları bir bütün halinde örgütler, üç köşeli, iki bacaklı, perspektif kurallarına uygun biçimde eğri olarak gördüğümüz masayı, bütünsel bir imge olarak algılarız.

d) Algılama ve Kültür :

Algılamanın, duyumları anlam şemaları içine oturtmak demek olduğunu saptadığımız anda, bu anlamların neye göre belirlendiğini de sormamız gerekir. Anlamlar, tüm öteki etkenleri bir yana bıraksak bile, simge sistemleri (özellikle dil) aracılığıyla bilince yansıyan düşüncelerdir. Simgelerle düşünür, düşündüklerimizi simgelerle başkalarına iletiriz. Bu simge sistemlerinin en başında da dil gelmektedir. Dolayısıyla, «anlam vermek olarak algılama» sürecinde kültürel etkenlerin önemli bir rolü olduğunu, çünkü anlamların kültürel simgelere göre de belirlendiğini görüyoruz.

Antropologların araştırmaları, değişik kültürlerdeki insanların nesne ve olayları anlamlandırma, dolayısıyla algılama biçimleri arasındaki çeşitli farklılıkları göstermektedir. Örneğin, Batı Afrika'daki Yoruba kabilesinin insanları, kendi sanatlarında büyük ölçüde temsili (yani nesneyi olduğu gibi resmeden, figüratif) resimlere ağırlık verdikleri için, batılıların yaptıkları figüratif resimleri anlamlandırmakta bir zorluk çekmemektedirler (Vernon, 1971). Öte yandan komşu Nupe kabilesindeki resimler çok daha basit biçimleri yansıttığı için, Avrupalı ressamların resim çalışmalarında neyi temsil ettikleri Nupe yerlilerince algılanamamaktadır.

Her kültürün, duyumsal verileri kendine göre bir şemaya uygun biçimde anlama dönüştürdüğünün (transformation) bir başka göstergesi de, müzikte izlenebilmektedir. Batı müziği, birkaç yüzyıldır «pentatonik gam» denen, her gamın bir, üç ve beşinci seslerinden oluşan akorlara bağlı olarak gelişmiştir. Bu gamlar majör ve minör olarak iki sistem oluşturmakta ve akorlara (en az üç ayrı sesten oluşan armoni sistemlerine) dayandığı için çok sesliliğe kolayca elvermektedir. Doğuda ise, çok çeşitli gamların varolduğunu, çok sesliliğin ise pek yayılmadığını görüyoruz. Örneğin, «sultan-ı yegâh», «saba», «kürdili - hicazkâr» gibi musikî «makam»ları, kendilerine özgü farklı ses aralıkları olan gam sistemleridir.

Algılamanın toplumsal değerlerle olan yakın ilişkisi, birçok deneyle sergilenebilmiştir. Örneğin, «psikolojik değeri olan herhangi bir nesneye karşı bir vaziyet alış» diye özet tanımını yapabileceğimiz tutumların algılamayı ne yönde etkilediği aşağıdaki deneyden çıkarılabilir. Seeleman, Amerika'da yapılan bu deneyde, zencilere karşı ve zenci yandaşı tutumları olan deneklere bazı zencilerin resimlerini göstermiş, sonra bunları toplu bir fotoğrafın içinde bulmalarını istemiştir. Zenci karşıtı denekler «tüm zenciler birbirine benzer» kalıp - yargısına uyan bir biçimde, bireysel fotoğraflarını gördüklerinden pek azını toplu resimde tanıyabilmişler, buna karşılık zenci yandaşları, her zencinin ayırdedici fizik özelliklerini algılayabildikleri için, tanıdıkları simaları toplu fotoğrafta da seçebilmekte güçlük çekmemişlerdir (Tolan, 1985).

Toplumsal konumun, bireyin sınıfsal yerinin de algılamayı etkileyebildiği (hattâ yanlış algısal yargılara yol açabildiği) de deneylerle gösterilmiştir. Örneğin, bu deneyler alt sosyo - ekonomik toplumsal kesimlerden gelen deneklerin, paraların değeri ile boyutları

arasında gerçek dışı bir ilişki «algıladıklarını» ortaya koymuştur. Bu denekler, boyları aynı olan kağıt paraları, değerlerine bağlı olarak daha büyükmüş gibi algılamakta, böylece değeri fazla olan, örneğin bir bin liralığın, aynı boydaki bir on liralıktan daha büyük olduğunu «görebilmektedirler».

Genellikle, kültürel etkenler nitelikleri belirgin şekillerinin algılanmasını farklılaştırmamaktadır. Örneğin, karikatürlerin neye ilişkin olduğu (hayvan, insan, eşya vb.) kolayca anlaşılmaktadır. Buna karşılık Rorschach mürekkep deneylerinde, her deneğin kendi yaşantısı ve kültürüne daha yakın olan yorumlar yaptıkları da saptanmıştır. Belirsiz bir mürekkep bulaşığının içinden belirli biçimler yakalayıp çıkarmaya dayalı olan bu testte, örneğin, deniz kıyısında yaşayanların yelkenliler, gemiler, kayıklar, iç bölgelerde yaşayanların ise dağlar, tepeler görmeleri beklenebilir (Krech et. al., 1975). Psikolojik olarak, her kültürün kendi değerleri çevresinde örgütlenen bir ilişkiler sistemi bulunduğunu, insanın önalgılarının da bu sistem içindeki yaşantısının bir ürünü olduğunu, duyumlarını da bu önalgılarla yorumlayarak anlamlandırdığını anımsarsak, bu tür farklılaşmaların açıklanması da kolaylaşacaktır.

Nitekim, İngiltere'nin bir sömürge imparatorluğu olduğu sırada, bir toprak tartışmasının çözümü için Londra'yı ziyaret eden Swazi kabilesinin büyük şefi ve arkadaşları İngiliz yazar Sir Frederick Bartlett'in (1932) aktardığına göre, kendilerine İngiltere'nin nasıl bir yer olduğunu soran soydaşlarına, tüm ayrıntılarıyla yalnızca bir olayı anlatabilmişlerdir : İngiliz trafik polisini.. Polis, trafiği elini havaya kaldırarak yönetmektedir. Bu da Swazi simgelerine göre, bir dostluğun anlatımıdır. Berkowitz'e (1980) göre, Swazi'li büyük şef, bu imgeyi özellikle algılamış ve aklında tutabilmiştir; çünkü kendi düşünce ve kavramsal şemaları —bu şemalar kuşkusuz toplumsal yaşamın birer ürünüdür— içinde en kolaylıkla anlamlandırabildiği olgu budur. Bir psikanalist gözüyle aynı olaya bakarsak, düşük SES'li (sosyo - ekonomik - statü) deneklerin paralar konusundaki yanılmalarına benzer bir sürecin izlerini, Swazi kabile şefinin algılamasında da görebiliriz. Büyük şef, Londra'ya bir çözüm, bir «barış» aramaya gelmiştir. Dolayısıyla, bilinçdışı güdülenmelerin etkisiyle, bu isteğini gerçeğe yaklaştıracak simgeleri özellikle algılaması da beklenebilir. Buradan, algılamanın insanın beklenti ve isteklerinden de soyutlanamayacak bir süreç olduğu sonucunu çıkartabiliriz.

e) Toplumsal durumların algılanması :

Forgas (1981) bir deneyde belli, ortak bir kültürel çevreden gelen bireylerin belirli bir toplumsal olayı algılama ve tanıma biçimlerinde belli bir yakınlık bulunduğunu göstermeye çalışmıştır. Bir başka deyişle, paylaşılmış yaşantı ortamları (background), bireylerin toplumsal olayları tanımlamakta kullandıkları «bilişsel haritalar» rasında da bir benzerlik yaratmaktadır. Bu deneyde, ev kadınlarının insanlarla ilişkilerini yaşantılarının odak noktalarına göre, Oxford Üniversitesindeki öğrenci deneklerin ise, ilişkide bulundukları kişiye göre kategorileştirdiklerini göstermiştir. Örneğin (çoğu orta öğrenim görmüş, orta sınıf üyesi) ev kadınları, tanıdıkları insanları ya aileleri, ya da toplumsal yasantıları (komşu, ev sahibi, patron vb.) açısından değerlendirmekte, bunların dışında kalan ilişkileri ise, «rastgele ilişkiler» diye sınıflamaktadırlar. Öğrenciler ise, toplumsal bir durumu tanımlarken (arkadaş, tanıdık, yabancı, resmi görevli gibi) o durumda hangi kategoride bir insanla ne tür bir ilişki içinde olduklarına bakmaktadırlar. Yerleşik ve düzenli bir yaşantıları olan ev kadınlarının, toplumsal ilişkilerinde bu düzenin temel ögelerine dayanarak yargıda bulunmaları ve bu yargılara bağlı olarak toplumsal durumları algılamaları doğal sayılabilir.

Berkowitz (1980), toplumsal durumlara anlam vermekte kullandığımız, dolayısıyla toplumsal olaylara anlam verirken başvurduğumuz «kategorileştirme» sürecinin, çevreye uyum yapmamızda büyük kolaylıklar sağladığını vurgulamaktadır. Bu kategoriler, duyularımıza varlıklarını farkettirmeye çalışan sayısız algı nesnesi arasında hangilerini seçeceğimize «karar vermemizi» kolaylaştırmaktadır. Örneğin kalabalık bir arkadaş toplantısına gittiğimizde, neleri algılamaya öncelik veririz ? Odaya ilk girdiğimizde, aynı anda birçok duyusal veri birden reseptörlerimizle ilişkiye geçer. Hava çok sıcaktır, dumandan göz gözü görmüyordur, heyecanlı bir müzik çalmaktadır, bir sürü ışık yanmaktadır, bir yemek masası üzerinde nefis yiyecekler bizi beklemektedir, tanıdık - tanımadık bir sürü insan eğlenmekte, konuşmakta, gülmektedir vb.. Ne denli duyarlı olursak olalım, bu verilerin bir bölümü duyularımızdan kaçacaktır. Daha doğrusu biz, aynı anda tüm bu etkenleri algılamaktan vazgeçip dikkatimizi başka bir yöne çevirириz. Durumdaki bazı ayrıntılar, örneğin oradaki güzel bir kız ya da yakışıklı bir delikanlı, köşede duran masadan daha önemli gelecektir bize.. İşte bu «önemli» diye nitelediğimiz ayrıntılar, algılarımızın nerede yoğunlaşacağını belirleyen

«ipuçları»dır. Güzellik ya da yakışıklılık, bizim öteki ayrıntılara girdiğimiz ayrıntılarç, algılarımızın nerede yoğunlaşacağını belirleyen «ipuçları»dır.

Diyelim ki partide yabancı bir konuk var. Giyiminden, duruşundan, saçının - sakalının uzunluğundan, konuşmasından, hangi ulustan olduğunu çıkarmaya çalışırız. Örneğin, bir sarışının Kuzeyli, «cellâbiye» giymiş esmer, sakallı bir erkeğin de Arap olduğunu kolaylıkla varsayabiliriz. Çünkü önalgılarımız, saç rengi, giyim gibi ipuçlarına dayanarak insanların uluslarını kestirebilecek az - çok bilgi edinmemizi sağlamıştır. Bu ipuçlarına dayanarak bir «kategorileştirme» yapabiliriz.

«Kategorileştirme», bizi birçok zahmetten kurtarır. Öncelikle çevremizi çok daha basit bir biçimde algılayabiliriz. Bir başka deyişle, kategoriler algılarımızın gruplaşabilmesini sağlar. Örneğin, partideki yabancıyı «sarışın, uzun boylu, resmi tavırlı vb.. bir insan» diye tanımlamaktan, «bir kuzey Avrupalı» diye tanımlamak daha kolaydır. «Kuzeyli» kategorisine girdiği anda, o kişinin zaten kuzeylilere yüklenegelen özelliklere sahip olduğu da hemen varsayılır. Bir başka örnek olarak, bilim adamlarının gözlüklü, saçı dökülmüş, üstü - başı dağınık, dalgın kişiler olarak karikatürize edilen tanımlarını verelim. Bunlar bizi, bu betimlemeye uygun birini gördüğümüzde, «bu bay bir profesördür» yargı - algısına varmaya götüren ipuçlarına dayalı bir «kategorileştirme» yapmaya zorlar.

Bir kategori içine giren bireylerin (ya da nesneler ve olayların) özde önemli ölçütler açısından birbirine çok benzedikleri ve bu bakımdan başka kategorilerden ayrıldıkları varsayılır. Örneğin, «profesörler dalgın, tüccarlar ise uyanıktır» yargısı, bu iki kategorideki insanların benzer ve ayrılan yönlerini belirtmektedir. Toplumsal ilişkilerimiz açısından da, etkileşim içinde olduğumuz bir bireyin hangi kategoride olduğunu bilirsek, ona nasıl davranılması gerektiğini de bildiğimizi varsayarız. Bu da karşılaştığımız herkesi ayrı ayrı inceleyip onlarla ilişkili birçok bilgi toplamamıza gerek bırakmadığı için, bize bir kolaylık sağlar.

Ancak, bu kolaylığın toplumsal yaşantının çok basit bir düzeyde algılanması gibi bir sakıncası vardır. Daha önce bilişsel örgütlenmelerdeki farklılaşmanın ve soyutlanmanın bilişsel yapı üzerindeki etkilerini görmüştük. Böylesine az farklılaşmış birimlerden oluşan ve soyutlanmış kategorilerin meydana getirdiği bir bilişsel

yapı öğrenme ve sorun çözme için gerekli bilişsel sentezleri yapamayacak biçimde ketlenebilir. Kategorilerde iç farklılaşma azaldığı, kategorinin öteki bilişsel örgütlenmelerle aşırı ölçüde soyutlandığı durumlardan birine örnek olarak «stereotipler» verilebilir. Stereotip en kaba tanımıyla bir insan topluluğu hakkında son derece basitleştirilmiş inançtır. Fransızların eğlenceye düşkün, Almanların metodik ve çalışkan, İngilizlerin soğukkanlı ya da Batıda geçerliliğini halâ koruyan, Türklerin barbar oldukları gibi inançlar, birer stereotiptir. Farklılaşmama ve soyutlanmanın da etkisiyle, bu inançların (tutumlar bölümünde görüleceği gibi) değişmesi oldukça güçtür (Berkowitz, 1980).

Yararları ve sakıncalarıyla, «kategorileştirme» hepimizin düşüncede kullandığı bir bilişsel araçtır. Hepimizin, hangi algının hangi kategoriye girmesi gerektiğine ilişkin değişik ölçütlerimiz vardır. Her algı, uyuştuğu şemanın ait olduğu kategoride yerini alır. Ama, yine önceki bölümlerden anımsanacağı gibi, bilişsel yapı hiyerarşik bir sistemdir. Nasıl değerler, ideolojiler bir hiyerarşi içinde birtakım davranışların güdülenmesinde bir öncelik sırası yaratıyorsa, bu kategoriler de bir hiyerarşi içinde örgütlenirler. Belli bir sorun karşısında bazı kategoriler ötekilerden daha çok kullanılır. Genel olarak, insan yaşantısında daha sık karşılaşılan kategoriler, bu hiyerarşide daha üst yerleri tutarlar. Bruner'in (1957) belirttiği gibi, anlamı tam belirgin olmayan bir duyusal veri ile (ya da bir bilişsel öge ile) karşılaşan birey, bu bilgiyi o anda kullanımına hazır bulunan en yakın kategoriye sokarak değerlendirecektir. Örneğin, Türkiye'de batılılaşmanın tarihi konusunda okuldayken öğrendiklerini unutan birisi, sözgelimi endüstrileşme konusundaki görüşleri, tarihsel bir perspektif içinde değil de, belli bir siyasal partinin bakış açısından değerlendirebilecektir.

f) Algılamada tutarlılıkların rolü

Tachistoscope, algılama deneyleri için kullanılan özel bir araçtır. İçinde, büyük bir hızla dönen bir resim vardır. Hız dolayısıyla, resimdeki görüntüler birbirine karışmış durumdadır. Denek, aracın önünde oturarak, küçük bir pencereden ya da beyaz perdeden saniyenin küçük bir bölümü içinde gelip geçen resimlere bakar. Amaç, çok kısa süreler içinde neyin algılanabildiğini ölçmektir. Saniyenin yüzde biri kadarlık süreler bile, bu resimlerden belli bir şeylerin algılanması için yeterli olabilmektedir. Denek birkaç sına-

madan sonra, dikkatini nereye ve nasıl yönelteceğini öğrenirse, görüntüleri daha da iyi algılayabilmektedir.

Deneğe, bu deneyde belli bir «sabit nokta» gösterilir. Bir başka deyişle, deney sırasında o noktaya yoğunlaşırsa algılamanın kapsamı da artmaktadır. O nokta, bireyin algılarını tutarlı biçimde oluşturabilmesi için bir referans, bir ölçüt sağlamaktadır.

Bilişsel alanın genelde bir denge ve tutarlılık içinde olduğunu daha önceki bölümlerden bilmekteyiz. Duyusal verilerin, parçalar arasındaki tutarlı ilişkileri saptayarak algılara dönüştürüldüklerini de daha önce gördük. Buradan, bilişsel sistemin, kategorileştirme sırasında algılanan nesnelerde önalgılarla ilişkisi kurulabilecek bazı tutarlılık ögeleri aradığı sonucuna varmak mümkündür. Heider (1958), bu tutarlılık ögelerine «değişmezlikler» (invariances) demekte ve algılamada «değişmezlikler»in işlevini şöyle anlatmaktadır.

«Çevrenin olgusal (phenomenal) veriler olarak sunduğu, algılamanın yöneldiği parçalar ya da özellikler (çevrede) ya kendiliklerinden bir değişmezlik gösteren ya da değiştiklerinde makroskopik biçimde seçilebilir yasaları izleyerek değişen parçalardır... Algıladığımız haliyle nesne, çevrenin keyfî olarak seçilmiş herhangi bir parçasıyla eşleşmiş değildir; daha çok biçim, renk ve boy gibi özelliklerle, nesnenin görece değişmezlik taşıyan öteki olaylarla tutarlı ilişkiler gösteren nitelikleriyle eşleşir (dispositional proterties)».

Daha basit bir dile indirgeyecek olursak, Heider, algılamanın, nesnelerdeki tutarlı ve kalıcı özelliklere yöneldiğini söylemektedir Bir nesnenin anlamlandırılmasını kolaylaştıran da, onun daha kalıcı, ait olduğu ilişkiler sistemi içinde, durumlara bağlı olarak değişmeyen (dispositional) niteliklerinin algılanabilmesidir. Kategorileştirme ancak bundan sonra yapılabilir; çünkü nesnede onun karakteristik özelliklerini belirleyen kalıcı bir takım nitelikler yoksa, hangi kategoriye koymak gerektiğine karar vermek de olanaksızlaşır. Toplumsal algılama da aynı kurala uyar. Günü gününe uymayan kişilerle arkadaşlık etmek kolay bir iş değildir; çünkü o kişiyi ne zaman «iyi» ne zaman «kötü» kişi kategorisine koyacağımızı bilemeyiz. Belki de yaratıcı kişilerin çoğu zaman yalnız insanlar olmaları, davranışlarının sık sık değişebilmesinden ve çevredeki öteki kişilerin bu değişiklikleri algılamada güçlük çekmelerindendir.

Nesnelerdeki tutarlılığın (dispositional qualities) özellikle algılanmasının çevreye uymadaki yararları açıktır. Nesnelerin bilinen özellikleri dolayısıyla kolayca tanınabildiği bir dünyaya uyum yapmak, her şeyin her an değiştiği bir ortamda yaşamaktan kuşkusuz daha kolaydır. O yüzden de algılama sürecinde uyarıcılar —yani reseptörlere enerji dalgaları gönderen algı nesneleri— arasındaki en temel ögelerin değişmeyen ilişkilerine ağırlık veririz. Örneğin kar, gece de gündüz de çevredeki öteki ögelerden daha parlaktır. Bu parlaklık, onun algılanmasını kolaylaştıran kalıcı bir özelliğidir.

Paragraf 5. Algılama Konusuna Bazı Yaklaşımlar

Krech, Crutchfield ve Livney (1975) algılama konusunda bir «kuram» niteliğini kazanacak ölçüde fizyolojik ve psikolojik bilgileri birleştirerek bu olguyu açıklayabilen bir düşünsel sistemin henüz kurulmadığını belirtmektedirler. Bu yargıyı verenlerden ikisinin (Krech ve Crutchfield) oldukça ayrıntılı bir biçimde algılama konusuna yaklaştıklarını, ayrıca algılamanın felsefenin de temel ilgi alanlarından biri olduğunu düşünürsek, bu kuram boşluğunun bilgi ve sentezlerin yetersizliğinden değil, belki de çokluğundan ileri geldiğini düşünebiliriz.

a) Gestalt Kuramı

Algılama araştırmalarına önemli katkıları bulunan Gestalt'çıların kuramsal görüşlerini daha önce kısaca belirtmiştik. Burada ek olarak, Kurt Koffka, Max Wertheimer ve Wolfgang Köhler gibi ünlü Gestaltçıların, algılamayı insan beyninin doğası gereği sahip olduğu örgütleme eğiliminin bir ürünü saydıklarını belirteceğiz. Bu eğilimin sonucu olarak, algılama, basite doğru bir yöneliş içindedir. Örneğin, simetrik biçimler asimetrik nesnelerden, mekân ve anlam olarak yakın nesneler uzak olanlardan daha basit figür - zemin ilişkileri yarattıklarından, daha kolaylıkla algılanır. Gestaltçilere göre, parçaların bir figür-zemin bağlantısı içinde bütüne dönüştürülerek algılanması da, bu örgütlülük eğiliminin bir sonucudur. Perls ve arkadaşları (1976) algılamada neyin figür, neyin zemin olacağını, salt o andaki görme eyleminin belirleyeceğini şu sözlerle anlatmaktadır: «... Yaşam savaşında en önemli gereksinme (ne ise, o) figürdür ve bireyin davranışını bu gereksinme giderilinceye kadar yönlendirir. Daha sonra ...sıradaki en önemli gereksinme onun yerini alır». Yine bu yazarlara göre zemin, «sürekli olarak dikkat

alanından ayıklanan herşey»dir. «İyi» bir Gestalt ise, «daha birleşik (basit), parlak, keskin bir figürün gitgide boşalan, ilgi çekmeyen bir zeminde belirmesi»dir. Gestalt kuramı, insan isteklerinin de kendi aralarında bir bütün oluşturacaklarını belirttiği, ama bu isteklerin bireyin salt o andaki değil, geçmişteki olaylardan ve gelecekteki beklentilerden de kaynaklandığını ve «genetik» sorunları gözardı ettiği için eleştirilegelmiştir. Ayrıca, bu okulun çalışmalarını hemen tümüyle görsel algılama konusuyla sınırlandıklarını da belirtmek gerekir.

b) Kurgusalcı Yaklaşım

Gestalt'in gözardı ettiği belleksel sorunları özellikle vurguladığı için, algılamada en önemli rolü belleğe yükleyen «kurgusalcı yaklaşımı» (Constructionist) da incelemede yarar görmekteyiz. Bu okul, algılamanın bir «kurgulama» işlemi olduğu görüşündedir. Uyarıcıların sinir sistemini etkilemesiyle oluşan «duyum»lar (sensations), bellekte depolanan bir kısım bilgilerin seçilmesi, irdelenmesi ve bu duyumlara eklenmesi ile «algı»lara dönüştürülür. Belli bir algının örgütlenmesi, beyinin (Gestaltçilerin önerdiği gibi) doğal yeteneğinin bir ürünü değil, belleğe dayalı bilişsel bir kurgulama işlemidir.

Kurgusalcılar, görüşlerini bir takım gündelik deneyimlere bile uygulayarak destekleyebilmektedirler. Örneğin, kafamızı sağdan sola çevirecek olsak, her en küçük zaman diliminde yeni birtakım nesneler görürüz. Ama beynimizde oluşan imge (imaj), üstüste çekilmiş fotoğraflara benzemez. Çünkü, tıpkı bir kompüter gibi kendisine gelen bilişimi (information) irdeleyen beyin, bu değişik resimlerden tek bir görüntü «kurgulamayı» başarır. Bir başka örnek, yine hepimizin başına gelen, eksik sözcükleri doğru okumak olgusudur. Bu sözün doğrusu, depolanmış bilgilerimiz arasında zaten buulunduğundan, şimdi okuduğunuz tümcedeki yanlış yazılmış «bulunduğudan» sözcüğünü, büyük olasılıkla doğru okumuşsunuzdur. Yine okumayla ilgili olarak kurgusalcıların bir savı da, zor çözülebilen karakterlerle (harflerle) yazılmış sözcüklerin, algılamada daha fazla gayret gerektirmeleri dolayısıyla daha uzun süre anımsandıklarıdır.

Son yıllarda özellikle Sovyetler Birliğinde geliştirilen bazı deneylerde, algılamanın salt bir duyu organına dayanmadığına, tüm

duyuların ortaklaşa birtakım algıları yarattıklarına ilişkin veriler de toplanmıştır. Örneğin Zaporozhets (1961) bir körlük geçirdikten sonra yeniden görmeye başlayan beyni zedelenmiş vb. hastaların, yeniden görmeyi öğrenirken, cisimlerin biçimlerini parmakları ile de yokladıklarını saptamıştır. Kohler (Gestaltcı Köhler değil) bazı deneklere dünyayı başaşağı gösteren, sağ ile solu ters gösteren vb. gözlükler taktırarak yaptıkları deneylerde, görsel algılama ile birlikte öteki algıların da karıştığını izlemiştir. Bu tür yaklaşımlar da, argılama ile motor davranış arasındaki ilişkiyi konu edinmektedirler (Krech, Crutchfield ve Livney, 1975).

Paragraf 6. Bilişsel Yapı ve Algılama

Davranışçı okulun algılamayı görgül, uyarıcı-tepki ilişkilerine bağlı deneyimlerle edinilen bilgilerle özdeşleştiren görüşüne, Bilişsel okul, algılamanın dıştaki (distal) nesnelerin tutarlı biçimde zihine yansıtıldığı olgusal bir örgütlenme olduğu (Shaw ve Costanzo, 1970) görüşüyle karşı çıkmaktadır. Algılama, bu okulun kuramsal bütünü içinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Öyle ki, bilişsel psikoloji, klâsik davranışçılığın çıkış noktasını oluşturan «uyarıcı» kavramını bile bu ışıkta incelemekte, uyarıcının dışsal değil, insan zihninde anlamını bulan «algılanan» nesneler olduğunu savunmaktadır.

a) Bilgi ve algı

Piaget (1973), Genetik Epistemoloji Merkezinin çalışmaları sırasında, algılama ve öğrenmeyi de içermek üzere her tür bilginin, ancak bireysel edinlerin bir takım mantık - matematik yapılar çevresinde örgütlenmesiyle kazanılabileceğini göstermiştir. Ona göre, (genellikle davranışçı okulun ileri sürdüğü gibi) deneyimle edinilen görgül bilgi, mantık - matematik yapılardan bağımsız biçimde varolamaz; çünkü, bireyin ve insan türünün varolma çabası açısından bir anlam taşıyamaz. Dolayısıyla algılama, kesinlikle bazı çıkarsamalarla (mantık-matematik yapılarla bağıntılı biçimde edinilmiş bilgilere dayanarak yapılan yorumlarla) içiçedir. Algılama ile bilgi birikimi arasındaki etkileşim, içselleştirme (assimilation) uygunlaştırma (accomodation) yoluyla sağlanır. Algılamanın mekanizmaları mantık-matematik yapılar ve süreçlerle belirlenirken, duyusal kayıtların algı-bilgiye dönüşmesinde (yani öğrenmede) temel ölçüt de, deneyimin sonuçlarının bireyce anlaşılması, yani kullanılabilir hale getirilmesidir.

Algılamanın, ampirisist-davranışçı okulca benimsendiği gibi görgül deneyimlerle edinilen bilgilerden oluşmayıp, «uzaktaki (distal) nesnelerin tutarlı biçimde yansıtıldığı olgusal (phenomenal) bir örgütlenmesi» olduğu görüşündeki Bilişsel Okul (Shaw ve Costanzo, 1970), bu kavrama da geniş bir kuramsal yer vermiştir.

Algılama, her şeyden önce son derece öznel (sübjektif) bir bilişsel işlemdir. Brown ve Gilhousen (1954), algılamayı «organizmanın çevresi ile etkileşimi süresince geliştirdiği örgütlü bir tepkiler toplamı» diye nitelemektedirler. Bu tepki mutlaka doğru olmak zorunda da değildir. Bir başka anlatımla, algılama dışsal bir olgunun bireyce yorumlanarak bir anlama dönüştürülebilmesi demektir. Bazı durumlarda, çevredeki uyarıcılardan elde ettiğimiz ipuçları, «örgütlü bir bütün»e dönüştürülürken bazı yanlışlıklar da yapılabilir. Örneğin hızlı bir araç kullanırken, birkaç yüz metre ileride «geri giden» bir başka aracı «ileri gidiyormuş gibi» görebilirsiniz. Burada algılama bir «dışsal gerçekliği» değil, onun tümüyle öznel yorumunu yansıtmaktadır. Schneiders'a (1954) göre algılama tekil duyusal mesajların (görülen nesne, ağızdaki tad vb.) öznel bir biçimde örgütlenmiş bütünüdür; bu bütün içindeki parçaların, yani duyuların ilettiği mesajların bir toplamından ibaret değildir. Örneğin bir masa, duyu sistemi normal çalışan herkese aynı enerji mesajlarını iletmektedir. Masanın rengi, göze belli sıklıkta (frekans) ışık dalgaları yansıtacaktır. Her dokunan, masanın sertliğini hissedebilecektir vb. Ancak, aynı masa iki ayrı bireye farklı görünebilir; çünkü her nekadar duyusal veriler masanın nesnel niteliklerine ilişkin bilgileri iletmekte ise de, bu parçasal bilgiler her algılayıcının öznel deneyimleri ile bağıntılı olarak bir bütün halinde örgütlenecektir. Yani, Schneiders'a göre (1954) belli bir andaki algılamanın niteliğini yalnızca uyarıcılar değil, algılayıcının (özne) kişisel geçmişi, düşünce biçimi (bilişsel üslubu) gibi etkenler de belirleyecektir. Schneiders, buna dayanarak algılamayı «bireysel deneyimlerin burada ve şimdi gözlenebilen bir nesne, durum ya da olayı temsil eden anlamlı ve bilinçli bir bütün olarak örgütlenmesi süreci» diye tanımlamaktadır.

Algılama konusundaki araştırmalara deneysel çalışmalarıyla önemli katkılarda bulunan Murphy (1954), bireyin çevresini nasıl göreceğini belirleyen dört etkenden sözetmektedir. Bu dört etkenden birincisi «duyarlılık»tır. Duyarlılık, doğrudan doğruya duyu organlarının nitelik ve kapasitesi ile ilgilidir. Örneğin renk körleri

bazı renklere karşı duyarlı değildir. Ya da bazı kişilerde «müzik kulağı», yani sesleri birbirinden ayırdedebilme yeteneği, oldukça üstün düzeydedir. Bir başka deyişle duyarlılık, «duyu» ve «ayırım» eşikleri ile ilgili bir etkendir.

İkinci etkeni «algılanan nitelikler» oluşturmaktadır. Örneğin, bir rengin parlaklığı ya da bir sesin tınısı gibi deneyimi oluşturan ögeler bu kapsama girmektedir. Üçüncü etken ise, bireyin geçmişteki deneyimleri (bir başka deyişle önalgıları) ile ilintilidir. Daha önce de incelediğimiz gibi, bireyin yaşantısının izleri zihinde birtakım örüntülerin oluşmasını sağlar. Bu örüntüler, özümleme ve uygunlaştırma süreçleri aracılığıyla yeni deneyimlerin anlamlandırılabilmesine olanak verir. Murphy (1954), bu örüntülerin salt geçmiş yaşantının ürünü olmadığını, duyu organlarının ve SSS'nin yapısına da bağlı biçimde oluştuğunu özellikle vurgulamaktadır. Ancak bu fizyolojik ögenin yanısıra, yaşam boyunca edinilen bilgiler de örüntülerin oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, birimizin «soğuk» diye tanımladığı bir kişiyi, bir başkası da «ciddi» olarak görebilir. Burada, değişik düşünce yapılarına yolaçan yaşantıların, değişik algılar edinilmesini sağlaması söz konusudur.

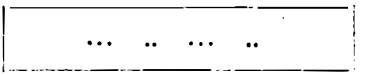
Deneyimin içinde gerçekleştiği «ortam»da algıların biçimlenmesinde önemli bir rol oynayabilmektedir. Murphy, Schaeffer ile birlikte yaptığı bir deneyde, aç kalan deneklerin anlamı belirsiz şekilleri yiyecek maddelerine benzettiklerini saptamıştır. Burada, açlık «ortam»ının, algıları nasıl etkilediği görülmektedir. Murphy (1954) karanlıkta orman ya da mezarlık gibi ıssız yerlerden geçenlerin, korkudan kıyıda-köşede haydutlar, hırsızlar, cinler vb. görmelerini de bu etkenle açıklamaktadır. Burada bireysel güdülerin, algılamayı öznel koşullara bağlı olarak etkilemesi vurgulanmaktadır. Aç insan her gördüğünü yiyeceğe, korkan birey de kıpırdayan her şeyi onu tehdit eden bir varlığa benzetebilmektedir.

b) Algılamada Yapısal ve İşlevsel Etkenler :

Krech ve Crutchfield (1967) algılamayı belirleyen temel etkenleri iki grupta ele almaktadır : «Yapısal» ve «işlevsel» etkenler..

Algılamadaki «yapısal etken» fizik uyarıcıların nitelikleri (parlaklık, tını, ekşilik vb.) ve bunların sinir sisteminde bıraktıkları etkiler (örneğin duyumlar) ile ilgilidir. Ruch'un (1954) algıların gruplaş-

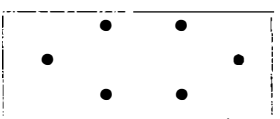
ması ile ilgili çalışmalarından buna bir örnek verilebilir. Aşağıdaki noktaların diziliş biçimine bir göz atınız :

Sanırız yukarıda bir dizi nokta değil, ayrı ayrı dört nokta grubu gördünüz. Burada, algı ögelerinin birbirine yakınlıkları nedeniyle, aynı örüntünün parçaları olarak algılanmaları ile karşı karşıyayız. Dolayısıyla, «yakınlık» bir yapısal etken olarak, algı örüntülerimizin belli bir biçimde gruplaşmasına yol açabilmektedir. Şimdi de şu şekile bir göz atalım :

o × × o o
o × × o o
× × × × ×
o o o o o

Burada da büyük olasılıkla, birbirine «benzeyen» ögeleri aynı grup içinde algıladınız. Bir başka deyişle, yalnızca «o» lardan ya da «×» lerden oluşan grupları algılamanız, «×» ve «o» ların karışık olduğu ilk igi grubu algılamanızdan daha kolay oldu. Bu radan da «benzerliğin» algılamayı nasıl etkilediğini anlamamız kolaylaşıyor. Birbirine benzeyen ögelerin birbirine aitmiş gibi gruplanması, algılamanın yapısal kurallarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ya burada ne gördünüz? Sağında ve solunda birer nokta bulunan bir kare mi, yoksa bütünsel, eliptik bir biçim mi? Herhalde ikincisini.. Çünkü bütünsel biçim, algı konusu olan tüm ögeleri birlikte kapsamaktadır. Bir başka deyişle, yapısal bir etken olarak «kapsayıcılık», algıların örgütlenmesinde bir rol oynamaktadır.

Böylece, «yapısal etken»in algılamadaki «nesnel», daha doğrusu «nesnelere ilişkin» özellikle ve bunların sinir sistemindeki örüntülerlé nasıl bağdaştığına göre belirlendiğini görmekteyiz. «İşlevsel etken» ise, algılamadaki daha öznel belirleyicilerle ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır. Krech ve Crutchfield (1947) işlevsel etkenin, algılayıcının gereksinmeleri, güdülenme biçimi, önal-

gıları, ruh hali (mood) gibi koşullara göre işlediğini belirtmektedirler. Yazarlar, Bruner ve Goodman (1947), yaptıkları bir deneyle işlevsel etkenleri açıklamaya çalışmaktadırlar. Boston'da yapılan bu deneyde Bruner ve Goodman, yoksul aile çocuklarının rakamı büyük olan paraların boyutlarını da büyük gördüklerini, zengin aile çocuklarının ise, karşılaştırmada gerçek boyutları daha doğru saptayabildiklerini göstermişlerdir. Buradan vardıkları sonuç, iki önerme ile özetlenebilir. «Algı nesnesi, toplumsal değerine orantılı biçimde, giderek artan ölçüde işlevsel etkenlere gereksinmeler, güdülenmeler vb. bağlı olarak algılanmaktadır». Paraya gereksinmesi daha fazla olan çocuk-deneklerin, paraları gerçek boyutlarından (yani algılamadaki yapısal etkenden) çok, onlar için taşıdığı değere (algılamadaki işlevsel etken) göre algılamalarında bu görülmektedir. Buna bağlı olarak, ikinci önerme de şöyle özetlenebilir: «Toplumsal değeri yüksek olan nesneye duyulan gereksinme ölçüsünde, algılamada işlevsel etkenin rolü de belirginleşir». Hem para deneyinde, hem de Murphy'nin aç bırakılmış deneklerle yaptığı deneyde bunu kolaylıkla görebilmekteyiz. Murphy'nin deneyini ele alacak olursak, deneklerin açlık güdülenmesi doğrultusunda, belirsiz şekiller içinden —işlevsel yönden anlam taşıyan— sandviçler, sosisler vb. görüp çıkarmaları, bu önermeyi desteklemektedir.

Ancak, Krech ve Crutchfield, bir süreç olarak algılamada salt yapısal ya da salt işlevsel etkenlerin tek başlarına belirleyici bir bir yol oynayamayacağını, her ikisinin birlikte algılamayı sağladığını da vurgulamaktadır. Her iki grup etken, bir etkileşim içinde bütünsel biçimde örgütlenerek algıların oluşmasına yol açmaktadır. Yazarlar, **«Teori ve Sorunlar»** da, bu işleyişi dört temel varsayımla açıklamaktadır.

1. Doğal halinde, insanın algısal ve bilişsel alanı anlamlı ve örgütlenmiş bir bütündür. Bu önermeye göre, bilişsel yapı içinde yer alan ögeler, birbiriyle anlamlı biçimde bağlantılandırılmış durumdadır. Çeşitli deneyimlerden edinilen izlenimler, duyularla toplanan mesajlar, bilişsel alan içinde birbirlerinden kopuk parçalar halinde yer almaz. Bu parçalar bağlantılı biçimde örgütlenerek «anlamlı» bir bütün oluştururlar. Bu anlam, mutlaka «doğru» olmak zorunda değildir. Önemli olan, gerek yetişkin bir bireyin, gerekse küçük bir bebeğin, yaşadığı deneyimi bir anlam bağıntılı içinde algılamasıdır. Bilişsel-algısal alana yabancı olan nesneler de, algılama anında birer anlamla yüklenerek bu örgütlü şemalar örüntü-

sü içinde bir yere oturtulacaktır. Bir başka deyişle, ilk kez karşılaştığımız bir uyarımı bile, hakkında ayrıntılı bilgiler toplamayı beklemeksizin belli bir biçimde niteleriz. Yazarlar buna bir örnek olarak, o güne değin hiç beyaz adam görmemiş «vahşi»lerin yaşadığı adaya, bir pilotun zorunlu iniş yapmasını vermektedirler. Yerliler daha önce ne uçakla karşılaşmışlardır, ne de pilot gibi beyaz derili bir insanla.. Ancak, bunlar onlara tümüyle anlamsız nesneler olarak mı görünecektir? Hayır. Örneğin, uçağı bir «kuş», pilotu da «kuşların sırtında gezen bir gök tanrısı» diye niteleyebileceklerdir. Burada nesnelere verilen anlamlar kuşkusuz yanlıştır. Ama yine de, algı nesneleri (doğru ya da yanlış) anlamlı olarak algılanacaktır. Bir başka deyişle, Krech ve Crutchfield'a göre insan «örgütleyici bir hayvandır», bu özellik de insan zihninin evrensel bir özelliğidir. Dolayısıyla, bilişsel alanımıza ne ölçüde yabancı olursa olsun, yeni bilgiler anlamlı bir biçimde örgütlenerek bu alanın içine sokulur.

ii. Algılama işlevsel bakımdan seçicidir. Algılamada «ekolojik yaklaşım»ın temsilcisi J.J. Gibson (1951, 1955), çevrenin ya da daha genel bir deyimle evrenin, yeterince yapılaşmış çizgileri birbirinden ayırdedilmiş bir algılar dünyası olduğu görüşündedir. Öyle ki, bireyin algılamak için (şimdiye değin belirttiğimiz görüşlerdekinin tam tersine) belleğinde depoladığı bilgilere gereksinmesi bile yoktur. Bu «yapılaşmış» dünyadaki nesneleri birbirinden ayıran çizgileri kavraması, algılama için yeterlidir. Krech, Crutchfield ve Livney, insanda cisimleri ayıran çizgileri görmenin doğal bir yetenek olduğunu da ileri sürmektedirler. Bu durumda, Gibson'ın yaklaşımına göre çevre, bireye algılamanın gerçekleştiği anda geçmiş bilgilere başvurmayı gerektirmeyecek ölçüde zengin ve doğru bilgiyi zaten sunmaktadır. Örneğin, bir tepeden manzaraya bakarken, ağaçların, evlerin, yolların, denizin vb. nerede başlayıp nerede bittiklerini, bir başka deyişle ayırıcı çizgilerini, kolayca seçebiliriz. Böylece çevresi, insana, aralarından algılamak için «seçim» yapabileceği çok sayıda bilgiyi sürekli olarak iletmektedir. «Seçicilik» bu zengin bilgi yığınından gerekli olanları ayırdetmek için başvurulan bir işlemdir. Ayrıca, ayırdetme yeteneği yaşla ve deneyimle de artmakdır. Gibson ve Gibson (1955) bazı deneylerle bu görüşlerini kanıtlamaya çalışmışlardır.

Kuşkusuz algılamadaki yapısal etkenleri belirleyen nesneler Gibson'ın söylediği gibi birbirinden bağımsız ve ayrı nesneler ola-

rak algılarımıza yansımaktadır. Nitekim, «modern» diye nitelediğimiz yaşam biçimiyle hiç karşılaşmamış bir Pasifik yerlisini elektrikli araçlarla dolu bir depoya soksak, bir buzdolabını bir saç kurutma makinesinden ayrı bir nesne olarak algılayacağına kesin gözüyle bakabiliriz. Bunların farkını anlamak için —zaten bu nesnelere ilişkin izleri içermeyen— belleğine başvurması gerekmeyecektir. Gibson (1951), algılamada görsel dünyamızın değişkenlerinin temel olarak anahtar bir rol oynadığı renkleri, biçimleri hareketleri, konumları, yoğunlukları, orantıları ile, «şey»lerin özgün biçimlerde görsel sisteme iletildikleri görüşündedir. Algılamada, bu özelliklerin her biri, görüntüler, hareketler, simge ve düşünceler, «uyarıcı» rolü oynamaktadır. «Etkin» bir algılamada bu uyarıcılar gerçeğe en yakın biçimiyle gözün **retinasına** yansıyacaktır. Dolayısıyla, uyarıcıların bu özellikleri nedeniyle, hepimiz dünyayı benzer biçimde algılamaktayız. Klein (1959), Gibson'ın bu kuramının genellikle «yanlış algılama»nın koşullarını inceleyen (sözünü ettiğimiz Schaeffer ve Murphy deneyindeki gibi) laboratuvar araştırmalarına bir karşı-sav olarak görülebileceğini, Gibson'ın «doğru ve etkin» algılamayı özellikle üzerinde durulması gereken sorun olarak gördüğünü yazmaktadır. Genel olarak Gibson, dünyanın görsel olarak algılanmasında, uyarıcıların belirgin biçimde birbirlerinden ayrıldıkları durumlarda belleksel bilgilere fazla gerek bırakmadığını söylemekle birlikte, önalgısal sistemleri de yadsımamaktadır. Birey, uyarıcıların örüntüleri belirgin çizgilerle ayrılmamışsa, geçmiş bilgilerine dayanarak yaptığı bir «yansıtma» ile gerekli ayırımları gerçekleştirecektir. Bir başka deyişle, çevredeki uyarıcı örüntüleri, ayırdedici özelliklerini —bunlara «değişmezlikler» (invariances) adı verilmektedir— görsel ssiteme sundukları sürece, algılamada da, görme ile dış dünya (görülen) arasında bir uyuşma söz konusudur. Bunun dışında, belli «şemalara» (ya da algısal stereotiplere) dayanarak da dünya algılanabilmektedir. Klein, Gibson'ın kuramındaki bu ikinci tür algılamayı «şematik algılama» diye nitelemektedir. Gibson'da «seçicilik», uyarıcalara ilişkin «değişmezlikler»in saptanması ile ilgili bir olgu biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Krech ve Crutchfield'a (1947) göre de, «algılanabilecek olan her şeyin bir anda algılanması» olanaksızdır. Bilişsel yapının bireysel özelliklerine bağlı biçimde, ancak belli uyarıcılar algılamada «kullanılır». Geri kalan uyarıcılar ya hiç kullanılmazlar, yani bilişsel-algısal alanın dışında tutulurlar; ya da sürecin bütünü içinde

daha küçük ve yardımcı roller oynarlar. Algılar, böylece seçilen, yani «kullanılabilir» nitelikte görülen uyarıcılara bağlı olarak örgütlenir. Bu nitelikteki uyarıcılar ise, genellikle algılayıcının (bireyin) o andaki amaçlarına, isteklerine, gereksinmelerine hizmet etmektedir. İşte bazı uyarıcıların algılamada öncelik ve özellikle kullanılması «algılamadaki seçiciliği»; bu uyarıcıların bireyin güdülenmesi (davranışının dinamiği) açısından bir işe yaraması ise, bu seçiciliğin «işlevselliği» anlamına gelmektedir.

iii. Zihinsel mekanizmanın işleyişinde, bir altyapının algısal ve bilişsel özellikleri, büyük ölçüde, parçası olduğu yapının özelliklerince belirlenir. Her algı, öteki algı ögelerinden oluşan bir düzen içinde yer alır. Bunların hepsi birarada bir «bilişsel yapı» oluşturulur. Bilişsel yapı da birçok altyapıya bölünebilir. Krech ve Crutchfield'ın (1949) bu konuya verdikleri örnek şudur: «... Bir politikacıyı algıladığımız zaman, bu algımız politikacılarla ilgili diğer algılarımızın etkisi altındadır. Ama temel yapı, yani politikacılar, birçok algısal altyapıyı kapsayabilir. Demokrat partili politikacılar, Cumhuriyetçi politikacılar...»

Birbirini tamamlayan altyapıların etkileşimsel bütününden oluşan bilişsel yapı, bu nedenle kolay kolay değişmeyen dirençli bir nitelik taşır. Ancak mevcut bilgilerin anlamada yetersiz kaldığı belli ve önemli yeni koşullarla karşılaşıldığında, algısal-bilişsel yapı kendisiyle çatışan verilere göre bir değişim geçirip yeniden örgütlenir. Çoğu zaman, varolan bilişsel yapıyla, yani mantık ve düşünme biçimi ile çatışan algılar, yapıda köklü değişimlere yol açmayacak biçimde «emilir». Örneğin bir zenci düşmanı bir zenciyi, nasıl davranırsa davransın, iyi bir insan olarak görmeye kolay kolay yanaşmayacaktır.

iv. Zaman ve mekânda birbirine yakın olan ve birbirine benzeyen algı nesneleri genellikle ortak bir yapının parçaları olarak algılanır. Böylece, insanın «dış» denen dünyaya ilişkin olarak giriştiği kavramlaştırmaların, algısal yansıtma dolayısıyla kendi iç evrenince de biçimlendirilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Freud'a göre «...dış gerçekliğe yansıttığımız, veri olan bir şeyin duyulara ve bilince sunulduğu bir durumdan başka bir şey olamaz; o duruma bitişik olarak, şeyin gizil (latent) olduğu, ancak yeniden belirginleşebileceği bir durum, yani **algılama ve belleğin birlikteliği** vardır. Genelleştirirsek, bilinçdışı psişik süreçler, bilinçli olanlarla yanyanadır...» (Freud 1971, Bellak 1956).

Buna göre, bilinç dışında doğumdan bu yana yer etmiş çeşitli algılar, bellek yoluyla (kuşkusuz, bu arada birbirlerini etkileyip yer yer değiştirerek) gizil (latent) ögelerin bilinçli içeriklere dönüştürülmesi süresiyle, «burada ve şimdi»ki algılamayı da etkilemektedir. Bu önalgılar kütlesinin merkezinde, çocuğun bir karmaşa içinde algıladığı evrende belli düzen ve tutarlılık yapılarının oluşmasını sağlayan ögeler yer alır. Bir bakıma bu ögeler, bilinçdışı ve bilişsel yapılarda köklü değişikliklere rastlanmadıkça, bir ömür boyu zihinsel süreçlere yön verecek algıların da belkemiğini oluşturacaklardır. Bireyin, yalnız algılarında değil, anlama ve yorumlara eylemlerinde de bu temel ölçütler anahtar bir rol oynayacaklardır. Psikanalizde Freud'dan beri bu ölçütleri belirleme işlevi «ego» ile bağıntılandırılmıştır. Egonun görevlerinden biri, içten ve dıştan gelen uyarıcıları, daha doğrusu bunların yol açtıkları uyarımı denetleyerek, «aşırı» güdülenmenin önüne geçmektir. Ego ya bilinçli olan, ya da bilince hemen çıkabilecek durumdaki önalgıları (apperceptions) içerir. Ego, bunlardan sorunlarını çözmeye yarayacak olanlarını «gerçeği sınama» işlevinde birer araç gibi kullanır. Bir başka deyişle, bilinçli biçimde şimdiki algıları saptayıp, seçerken bu ölçütlere başvurur (psikolojiye «seçici dikkatsizlik» diye geçen olgunun altında egonun bu özelliği yatar). Buradan yola çıkarak, egonun seçiciliğine temel olan önalgı ve algıların, daha yaygın ve örgün bir bilinçli bütün oluşturdukları ölçüde, bireyin tüm açık ve gizil (latent) ilişkilerinin de «bilince sunulmasını« kolaylaştırabilecekleri ve hızlandıracakları ileri sürülebilir. Bir başka deyişle, ego bireyin ilişkilerini bilinçli bir gözetim altında bulundurdukça, algısal-bilişsel çerçeve de genişleyecektir. Bu da zekâyla doğrudan ilintilendirilebilecek bir kavramdır.

Psikanalize göre, tüm bilinçli eylemler, algılama ile başlar. Freud, «Yeni Giriş Dersleri»nde (1932) ego ile ilişkilendirdiği «algısalbilinçli sistem»i, «zihinsel donanımın en dış ve yüzeysel bölümü, tüm zihinsel donanımın duyu organı» diye nitelemiştir. Sistem, yalnız organizmanın dışından gelen uyarıcılara karşı değil, zihinden kaynaklanan dürtülere karşı da duyarlıdır. Ego, idin, bireyi iç ve dış uyarıcılardan korumak üzere gerçekliğe uyum yapacak biçimde örgütlenmiş bir bölümüdür. Ego, idin isteklerini yerine getirecektir; ancak istek ve ona yönelik eylem arasına «düşünce»yi sokup biraz erteleyerek.. Düşünce sırasında kullanılan hammadde ise, daha önceki deneyimlerin algılarından oluşan belleksel kalın-

tılardır. İşlevini yerine getirdikçe, ego «dış gerçekliklerle» ilişkilerini kurarak doyuma ulaştırdığı içgüdüleri algılamakla yetinmeyip, denetlemeye başlayacaktır. Bu arada, egonun bir görevi de, bir yandan idin, bir yandan süperegonun, bir yandan da dış gerçekliğin zorladığı algısal-bilinçli işlevleri yerine getirerek uyarım düzeyini bir dengede tutmaktır. Bunu başaramayacak denli güçsüzse Freud'un deyimiyle, bu üç «efendi»den biri üste çıkar; «endişe» (anxiety) adı verilen psikopatolojik durum oluşur.

III. KISIM : KİŞİLİĞİN OLUŞUM SÜREÇLERİ

«Kendini tanı» özdeyişi, Sokrates'ten bu yana Batı düşüncesinde, ermeni ve bilgeliğin formülü olagelmiştir. Budizm, Zen, Tao gibi Uzak-Doğu, Tasavvuf gibi Yakın-Doğu felsefelerinde de insanın iyi ve kötü yanlarının bilincine varması, onu üstünlüğe ve tanrısallığa götüren, yücelten bir kazanımdır. İnsan, kendisini tanımakla yalnız özünü değil, insanlığın tümünü, yaşamın tümünü daha iyi anlayabilecek, mutluluğun anahtarlarını eline geçirebilecektir.

İnsan, tanınması kolay bir canlı değildir. Tek-biçimliliğin (uniformity) en ağır baskılarla aşılanmaya çalışıldığı toplumsal düzenler ve örgütlenmelerde bile, insandan insana birtakım düşünce, davranış ve yaklaşım farklarının doğması önlenememektedir. Demek ki, insan «bireysel» bir yaratıktır.

İnsana bu bireyselliğini kazandıran özellikler «kişilik» dediğimiz, onun kendisi ve çevresiyle, başkalarına benzemeyen «özgün ve özgül» biçimde geliştirdiği ilişkilerin yapısıdır. Yalnız kendi «kişiliğimiz» hakkında değil, başkalarınınkiler hakkında da bir şeyler bilmiyorsak, toplumsal yaşantımızın özü olan insanlararası ilişkiler lâbirentinde hangi kapılardan geçeceğimize, hangi köprülerden uzak duracağımıza karar vermemiz de güçleşecektir.

İşte bu ve benzeri nedenlerle «kişilik» konusu, psikolojinin, sosyal psikolojinin ve hattâ sosyolojinin en çok ilgilendiği olgulardan birisidir. Kuşkusuz, her bilim dalının ürettiği ve üreteceği bilgilerin değişik amaçlarla kullanılabileceği alanlar vardır. Kişilik konusunda da, insanların güdülenme, düşünme ve davranış yapılarının bilinmesiyle ulaşılabilecek çeşitli hedefler vardır. Bir reklâmcı bu bilgileri insanları belli malları almaya itmek için, bir siyasal önder de onların kendisini izlemeleri için kullanabilir. Ancak, bilgiden yararlanmanın bir yolu daha vardır ki, onu ancak insanın

kendisi izleyebilir : özgürleşmek için.. Eğer amaç buysa, bilgi edinmeye başlamak için en iyi noktalardan biri de, herhalde bireyin öz varlığı olsa gerekir.

Paragraf 1. Bir Toplumsal Uyum İşlevi Olarak Kişilik

Çağdaş psikolojide adı geçen her akım, insanlar arasındaki etkileşimin bireylerin az-çok tutarlılık gösteren davranış yapıları ve örgütlenmeleri sayesinde olanak kazandığını vurgulamaktadır. Bir başka deyişle kişilik, insan davranışlarını belirlemede ve saptamada (hatta ön-kestirimde) belli ölçüde bir referans noktası sağlamaktadır. Bu etkileşimlerdeki tutarlılık, bir noktada sosyo-kültürel sürekliliğin de bir aracı olmaktadır. İnsanın hemen her türlü ilişkisi toplumsal ortamlar (media) aracılığı ile geliştiğine göre, bu tutarlılık yapılarının da o ilişkilerde aranması doğru olacaktır. İnsan, kişiliğini ve bireyselliğini, çevresine yani topluma uyma süreci içinde kazanan, belli ilişki tiplerine bağlı olarak yapılaştıran bir varlıktır. İnsan, tüm canlılara özgü birtakım yaşamsal işlevleri yerine getirirken bile, bu toplumsallığının etkisi altındadır. Amipler de, timsahlar da, kediler de beslenirler, ürerler ama, bu gereksinmelerini giderirken kullandıkları yöntem, en ilkel kültürlerin insanlarıyla karşılaştırıldığında bile çok daha basit düzeylerde kalmaktadır. İşte, insanın bu toplumsallık içinde kendi bireysel yerini bulma çabası, süreci ve başarısı, onun «kişiliğinin» belirleyicisidir. Birey, doğal yetenekleri ile içine girdiği topluma uyumunu sağlarken, kişiliği de biçimlenecektir.

a) İnsan, Toplum ve Kişilik :

i) Toplumsal uyma ve sapma :

Bireyin topluma uyup uyamayacağı, ya da nasıl uyum sağlayağı kişilik açısından önemli bir sorundur. Bir kez, her toplum bireylerinin «nasıl davranması gerektiğine» ilişkin çeşitli değerler ve normlar üretir. Ayrıca bu normlar, çeşitli zorlayıcı ögelerle, yani yaptırımlarla desteklenerek bireylerin onlara uymasına çalışılır.

Dolayısıyla, bireyin «uyum»unun belirlenmesinde her şeyden önce bir değer yargıları sistemi rol oynamaktadır. Toplum ne tür bir davranışın uygun sayılabileceğini, «iyi» ya da «kötü» diye niteleneceğini, bu değer yargılarıyla saptar. Ancak, tarihin hiçbir döneminde, bu normlar ve değerler tümü kapsayıcı olamamış, bazı

bireyler bunların çizdiği alanların dışında davranabilmişlerdir. Zaten, çoğu zaman toplumlar da bunu öngörerek kurallarında bir esneklik payı bırakmışlardır. Kültürle (örneğin değer yargılarıyla) çizilen «normal»in sınırlarının aşılması, toplumbiliminde «sapma» diye anılır. Çoğu zaman, «sapma»da bile, kültürel modelin izlerine rastlamak olasıdır. Örneğin, Fransa'da akıl ve ruh hastalarının önemli bir bölümü, kendilerini o toplumda «büyük» diye tanınan bir önderle, Napolyon ile özdeştirirler (Tolan, 1985).

ii) Normlar ve toplumsal uyum:

Uyum biçiminin tanımlanmasında değer yargıları işe karıştığına göre, her değere uygun bir uyum kalıbı da önerilebilir. Burada, en klâsik uyum biçimlerinden birkaçına örnek vermek istiyoruz. Yalnız, daha önce, «uyum» ve «uyma» («adaptation» ve conformity») kavramlarının arasındaki ayırıma da değineceğiz. «Uyum», bir organizmanın varlığını sürdürebilmek için en uygun olduğuna inandığı yöntemleri benimsemesi olgusudur. Uyma ise, varolan ilişkiler düzeninin getirdiği kuralların (normların) birey açısından özgül geçerliliği eksik bile olsa kabullenilmesi demektir. «Uyma» bir «uyum» biçimidir ama, bir uyum biçimi olarak benimsendiğinde, bireyin varlığını sürdürmesi için gerekli koşulları sağlamayabilir de.. Öte yandan her toplumsal uyum bir uyma davranışını içermeyebilir.

Uyma, yani bireysel varlığın sürdürülmesi için en uygun yöntem olarak toplumsal kurallara körü körüne bağlanmak (conformism), çok sayıda bireyin benimsediği bir yöntem olagelmiştir. Bazı yazarların «şen dana» yaklaşımı diye niteledikleri bu yöntemde, birey kendi isteklerinden toplumun istekleri uğrunda tartışmasız vazgeçmektedir. Sonuç olarak, yaşantısını belirleyen hedefler de, hedeflere götüren yöntemler de kültürel değerlerce saptanmakta, «şen dana» salt kendisi için toplumca çizilen kalıplara uymakla yetinmektedir.

Freud'un öğrencisi iken ondan ayrılarak«Birey Psikolojisi» okulunu kuran Alfred Adler'ın geliştirdiği bir başka uyum tanımında ise, toplumsal çıkar ile bireyin istek ve yönelimlerinin bir sentezine ulaşılmaya çalışılmaktadır. Adler'a göre, birey toplumsal normlara bazan uymasa da olur. Ancak, bu sapma yine de toplum yararlarına hizmet etmek zorundadır. Sapmış bireyin davranışları baş-

kalarının refahına bir katkı yapıyorsa, önemli bir toplumsal işlevi yerine getiriyorsa, o zaman bu «uyum» tarzı, bazı normlara uymasa da geçerlidir. Kısaca, bu sistemde bireysel davranış, sağladığı toplumsal yarara göre uygun ya da sapmış diye nitelenmektedir. Yaklaşımın eksikliği, «toplumsal yarar»ın da o an geçerli norm ve değerlere göre saptanacağını gözardı etmesindedir. Toplum, «şen dana»ların izleyeceği yolu çizerken de, belli «sapma marjları» bırakırken de, zaten kendi yararını düşünmektedir. Bu marjın da sınırlarını aşanı, kendisi için zararlı saymaktadır. Buna bir örnek olarak Galileo'nun dramı verilebilir. Kuşkusuz güneş sisteminin özelliklerinin bilinmesi, uzun dönemde toplum için yararlıdır. Ama, Galileo'nun o an içinde yaşadığı toplum, dünyanın güneşin çevresinde döndüğünün farkına varılmasını o andaki «yarar»larına aykırı bularak bilgini idam ettirmiştir.

Bu yaklaşımların tam karşıtı diyebileceğimiz bir üçüncü yaklaşım ise, «uyum»un ölçütü olarak salt bireysel çıkarı ele almaktadır. «Ben-merkezli» (egocentric) bu yaklaşıma göre, bireye haz ve mutluluk veren her şey uyumsal (adaptive) bir nitelik taşır. Böyle bir uyum anlayışının aşırı boyutlarıyla uygulandığını düşünürsek, ortaya çıkacak toplumsal kaosu da zihnimizde canlandırabiliriz. Dolayısıyla, herkesin her istediğini yapabildiği bir uyum düzeni «ideal» olsa bile, aynı zamanda da (en azından şimdilik) olanaksız görünmektedir.

Yukarıdakilerden de anlaşılacağı gibi, «uyum»un genelgeçer bir tanımını yapmak oldukça güç görünmektedir. Belki de herkesin kendi benimsediği «değer»lere uygun bir biçimde çevresine, yani topluma uyum yapması, değerlerin herkesçe başka türlü yorumlanması, herkesin «kendine özgü bir varlık», yani bir kişilik olmasının nedenlerinden biridir.

iii) Çatışma ve engellenme :

1) Çatışma :

Birey «uyum» sağlama yoluyla, bir bakıma kendi istekleriyle toplumun gereksinmeleri arasında bir uzlaşma sağlamaya çalışır. Ancak, en yetenekli birey bile, çok çeşitli kaynaklardan gelen bu isteklerin ve istemlerin hepsini dilediği gibi, dilediği zaman karşılamayı beceremez. Birden fazla değişik nitelikteki istemin, aynı birey üzerinde aynı zaman ve mekân sınırları içinde yaptığı bas-

kı, onu bir «çatışma»ya iter. Buna göre «çatışma», bireyin bilinçli olarak aynı anda iki çelişik istek ile karşılaşmasından doğan bir kararsızlık durumudur.

Her birey, çatışmayı kendi yetenek, beceri ve donanımlarına bağlı biçimde çözümlemek için birtakım yollar bulacaktır. Bu yöntemlerin başarısı, bireyin çevresine ne denli iyi bir uyum yapabileceğini belirler.

Çatışma, hangi davranışın sosyo-kültürel normlar ile bireysel istek ve güdüler arasındaki gerilimi ortadan kaldıracağının bireyce bilinememesi durumudur. Dolayısıyla çatışma, başlıbaşına bir uyumsuzluk kaynağıdır. Bireyin psikolojik ve fizyolojik dengelerini bozacak bir gerilim yaratır. Bu gerilim, ancak çatışan isteklerden biri lehinde bir karar verilmesiyle son bulur. Ancak, o zaman da doyurulmayan isteğin yol açacağı baskılar, birey için bir psikolojik hatta psikopatolojik huzursuzluk, kaynağı haline dönüşebilir.

Freud, (1922) çatışmaya yol açan içtepinin (içtepi psikanalizde, «eyleme dönüşmek için zihinsel mekanizma üzerine baskı yapan bir süreç» diye tanımlanır) yarattığı baskının, bu istek doyurulmasa da, bilinçli olarak «yadsınması» ya da «suçlanması» ile giderilebileceğini söylemektedir. Yadsıma, bireyin bilinçli olarak içtepinin istediği eylemin yapılmamasına karar verme demektir. Örneğin, saçını başını yolmak istediğimiz birine saldırmaktan vazgeçerken kullandığımız gerekçeler, birer yadsımadır. İçtepinin bu isteğinin «kötü bir şey» olduğuna karar vermek ise, «suçlama» (condemnation) yöntemidir. Örneğin, yukarıdaki durumda «aklı başında insanlar döğüşmez, konuşarak anlaşır. Döğüşmek ayıptır» biçiminde bir yargıya varılması, o içtepinin suçlanmasıdır. Yadsıma ve suçlama başarılı ise, o içtepiye bağlı olarak zihin üzerinde baskıya yol açan libido ondan soyutlanır.

2) Bastırma:

İçtepinin bilinçli olarak (yadsıma ve suçlama ile) ortadan kaldırılamadığı durumlarda, çatışmanın önüne geçebilmek için kullanılan bir psikolojik mekanizma da «bastırma»dır (repression). Bu durumda içtepi, psişik enerjisinden (libido» soyutlanmayacak, ancak bilince yansımasına da izin verilmeyeceğinden, baskısını bilinçdışı yollarla açığa vuracaktır. Bu tür bastırılmış güdüler, kendilerini düşler ya da ruhsal hastalıkların «semptomlarında» (belir-

tilerinde) göstereceklerdir. Düşlerin bir işlevinin bilinçdışı isteklerin doyuma kavuşturulması olduğunu daha önce görmüştük. Düşlerin yorumlanması ile bilinçdışının bilince yansıtılması da, psikanalizin yöntemlerinden biri idi.

Semptomlar ise, bastırılmış güdülerin uyurken değil uyanıkken, yani Ego bilinçli işlevleri denetleme görevini yaparken kendilerini gösterme yöntemleridir. Semptomlar, aynı zamanda nevroz ve psikozların kendilerini açığa vurma yöntemidir. Bu semptomların ortadan kaldırılması, hastalığın sağaltıldığı anlamına gelmez. Sağaltım için, semptomların bilinçdışı kökenlerine inmek ve bu nedenleri bilince sunmak gerekir. Psikanalistin görevi de budur.

«Başarılı» bir bastırmada ise, «yasak» içtepinin psişik enerjisinin ondan soyutlanması yerine, Leonardo da Vinci örneğinde görüldüğü gibi, birtakım «yüceltilmiş» amaçlara doğru yönlendirilmesi söz konusudur. Bastırılmış güdülerin bilince yansımasına engel olan psişik mekanizmalara toplu halde verilen ad «savunma mekanizmaları»dır. Kaynağını yine Freud'un bilinçdışı üzerindeki çalışmalarından alan bu mekanizmalara ilişkin kuramsal çalışmaların en geniş boyutlusunu da, onun kızı, Ann Freud yapmıştır. Göreceğimiz gibi, bu savunma mekanizmalarını harekete geçiren etkenler, bastırma ve yüceltme ile ilişkili olanlardır.

3) Engellenme ve Savunma Mekanizmalar:

Burada, tüm savunma mekanizmalarını değilse de, belli başlı örneklerini anlatmaya çalışacağız. Savunma mekanizmalarının çoğu, «engellenme», yani bireyin istediği hedeflere ulaşmasında karşısına toplumsal bir engel çıkması haline tepki olarak başvurulan mekanizmalardır. Engellenme mutlaka «kötü» ve «olumsuz» sonuçlara yol açmaz. Hattâ bazen, —yine de Vinci örneğinde olduğu gibi— bireyi daha iyi uyuma götüren sonuçlar da doğurabilir. Öyle ki sonuçta, bireyin kişiliğini belirleyen etkenlerin arasında, onun çatışmalar karşısında verdiği bilinçli kararlar, engellenmelere karşı seçtiği ve uyguladığı yöntemler (savunma mekanizmaları), bastırılmış duygularının etkileriyle başa çıkma tarzı ve başarısında önemli bir yer tutar.

1 — Ussallaştırma: Bir savunma mekanizması olarak «ussallaştırma» (rationalization), bireyin kişisel yetersizlikler nedeniyle uğradığı başarısızlıkları haklı göstereçek ussal gerekçeler bulması-

dır. Bunun en tipik örneğini, «kedi uzanamadığı ciğere murdar der» atasözünde görmekteyiz. Burada birey, başarısızlığını kendi yetersizliğine yüklemektense, mantığa uygun nedenlerle kendisine ve başkalarına «mazur» göstermeye çalışmaktadır. Bazen ussallaştırma, bireyin «yapmaktan çekindiği, yapmak istemediği» eylemlerden kaçınmak için de kullandığı bir yöntemdir. Bunun bir değişik türü de, «pollyannacılık» dediğimiz, her kötüde bir iyi yanın da bulunduğuna ilişkin varsayımdır. Ussallaştırma aracılığı ile birey, mantığı yoluyla karşılaşmak istemediği kötü bir durumu kendisinden uzakta tutmaktadır.

2 — Yansıtma : Bireyin toplumca onaylanmayan ya da benliği açısından bilinçli olarak kabullenmesi olanaksız duygu ve düşüncelerini kendi varlığı dışındaki kaynaklara yüklemesi, «yansıtma» dır (projection). Freud (1913) «Totem ve Tabu»da, «yansıtma»nın kaynağında, çatışan karşıt duyguların varlığından söz eder. Bu karşıt duyguların başlıcaları, «sevgi ve düşmanlık»tır. Ancak, insan bilinçdışında, bu karşıt duyguları aynı kişiye (genellikle de baba ve anaya) de yöneltebilir. Doğaldır ki, bilince bu ikiliden yalnızca kabul edilebilir olanı, yani «sevgi» yansıyacak, «düşmanlık» bilinçdışında bastırılmış olarak kalacaktır. İşte bu bastırılmış düşmanlık, «yansıtma» aracılığı ile iç dünyamızdan ve bize yakın olanlardan uzaklaştırılır; «iç dünyamızdan dış dünyamıza çevrilir, benliğimizden sökülür çıkarılır; başkasının üstüne atılır». Yansıtmanın psikanalizdeki bir işlevi de iç algıların dış algılarla birleşmesindedir.

Yansıtma, öteki psikolojik kuramlarda, ya da psikanalizin Freud'dan sonraki uygulamalarında başka anlamlara gelecek biçimde de kullanılmaktadır. Örneğin, başarısızlıkların getirdiği psikolojik baskılardan «suçu başkalarına atarak» kurtulma da, bir tür yansıtmadır. Öğrencinin sınavdaki başarısızlığını, hocasının kötülüğüne, ya da soruların güçlüğüne «yansıtmasındaki» gibi..

3 — Denkleştirme : Dengeleme ya da «telâfi» diye de anılan denkleştirmede (compensation) bireyin, bir alandaki başarısızlığının verdiği engellenme duygusunu ortadan kaldırmak üzere, başka bir alanda başarı peşinde koşması, üstünlüğünü bu alanda kanıtlamaya çalışması söz konusudur. Örneğin, kızlarla arkadaşlık konusunda pek becerikli olamayan bir erkek, kendini bilimsel çalışmalara, ya da sportif eylemlere, hattâ siyasal yönelimlere kaptırabilir. Kuşaklararası ilişkilerde de denkleştirmenin değişik bir gö-

rünümüne rastlanabilir. Anne ya da babalar (genellikle kendi cinslerinden olan) çocuklarının kendi yapamadıklarını yapmaları için bir baskı uygulayabilirler. Örneğin, öğrenciliği hiç de parlak geçmemiş bir baba, oğluna sınıf birincisi olmadığı için kızabilir; ya da bir anne, kendisi için hayâlini kurup da kavuşamadığı türden bir evlilik yapması için, kızını belli bir biçimde davranmaya zorlayabilir.

4 — Özdeşleşme : Öğrenme konusunda psikanalizde önemli bir yer tuttuğunu gördüğümüz «özdeşleşme»nin ayrıntıları üzerinde diğer bölümlerde durulmuştur. Burada bir «savunma mekanizması olarak» özdeşleşmenin, bireyin hayranlık duyduğu bir başkasına benzemeye çalışarak kendi eksikliklerini giderme amacına yönelik olduğunu belirtmekle yetiniyoruz.

5 — Çabanın arttırılması : Bir engel karşısında genellikle ilk başvurulacak tepki, engeli aşabilmek için daha fazla çaba harcamaktır. Bu bir savunma mekanizması olarak sınıflansa da, aslında doğal bir «uyumsal» (adaptive) tepki olarak da yorumlanabilir.

6 — Hayâlle avunma: İsteklerine ulaşması engellenen bireyin, gerçekte doyuma ulaştıramadığı gereksinme ve eğilimlerini fantazilerinde yaşaması da bir savunma mekanizmasıdır. Örneğin sürekli kendini yalnız hisseden bir genç kız ya da delikanlı, akşamları yatağına yattığında tüm yakışıklı gençlerin ya da güzel kızların peşinden koştuğu bir hayâl alemine dalabilir. Bazıları da kendilerini, okudukları romanların, izledikleri filmlerin vb. kahramanları yerine koyarlar.

7 — Meşgale ile avunma : Sorunlarının çözümünde engellenme ile, ya da yaşamlarında büyük acılarla karşılaşmış bireylerin, bu sorunlarını unutmak üzere kendilerini sürekli meşgul edecek birtakım oyalanma çareleri bulduklarını izlemişizdir. İşte, bireyin gerçeklerin baskısından kurtulmak, ama toplumun da dışında kalmamak için başvurduğu savunma mekanizmalarından biri de budur.

8 — Yer değiştirme : Ünlü resimli romandaki «kötü adam» Dalton'ların en sevdikleri eğlencelerden biri, anımsanacağı gibi «iyi kahraman» Red Kit'in duvara asılı resmine ateş etmektir. İşte burada, karikatürize edilmiş biçimsel bir «yer değiştirme» (transference) mekanizması ile karşı karşıyayız. Bu da aslında bir denkleştirme mekanizmasıdır. Birey burada, bir kişiye karşı duyduğu

eğilimleri doğrudan o kişiye yansıtamadığı için, onu simgeleyen bir başkasına yöneltmektedir. Freud, hastalarının çoğunun bir «yer değiştirme» (transference) ile, tedavi sırasında kendisini bir baba gibi gördüklerini sık sık belirtmiştir. Aslında psikanalitik sağaltımda, yer değiştirme hem önemli bir engel, hem de hastanın özel sorunlarını algılayış biçimini hekime gösterdiği için, «vazgeçilmez bir yardımcı»dır.

Yer değiştirme ayrıca birtakım ruhsal hastalıklarda da kendini göstermektedir. Örneğin «phobia»lar (fobiler), «hysteria» (isteri) ya da zorlanma nevrozlarında (obsessional neurosis), hasta aslında başka bir şeyden korktuğu halde, korktuğu nesne aynı zamanda onun için «sevgili» bir nesne olduğundan (örneğin «babası»), bu korkunun kaynağını başka nesnelere (örneğin kedilere) aktarmakta, transfer etmektedir. (Genellikle bu hastalıkların kökeninde Oedipus kompleksine, ya da «iğdişleşme» korkusuna rastlanmaktadır).

9 — Gerileme : Bıreyin çözümsüz bazı sorunlarla karşı karşıya kalması (engellenmesi) halinde, yaşamının daha önceki bir dönemine, o dönemin düşünce ve davranışlarına dönmesine verilen ad «gerileme» (regression)dir. Freud «Giriş Derslerinde», gerilemenin hemen hep dışsal engeller yüzünden olduğunu söylemektedir. Bu durumda birey, engellenmeye yol açan sorunun başlangıç dönemine dönmektedir. Yani gerilemede, daha yaşamın ilk beş-altı yılı içinde çözümlenememiş olan bir psiko-seksüel çözüm etkendir.

10 — Yeniden yorumlama : Bir bakıma denkleştirmenin içinde ele alınabilecek olan bu mekanizmada bireyin ulaşamadığı, ulaşamıyacağını anladığı bir hedefi yeniden yorumlayarak (reinterpretation) kendisine daha başka, daha ulaşılabilir hedefleri seçmesi söz konusudur. Örneğin bir öğrencinin, üniversite giriş sınavlarında hep puanı yüksek okulları yeğlediği için açıkta kalmasından sonra, daha düşük puanlı bir okula da seçimleri arasında yer vermesi bir «yeniden yorumlama»dır.

11 — Dikkat çekme : Bu da bir çeşit denkleştirme mekanizmasıdır. Birey, belli bir psikolojik eksikliği (psikanalize göre bu eksiklik, çoğu zaman sevginin esirgenmesi duygusudur) gidermek üzere, kendini çevreye gösterecek davranış kalıpları içine girerek dikkati çekmeye çalışır. Çocuklarda bunun görünüşü, ilginin azalması anında feryadı basmak biçiminde karşımıza çıkar.

12 — Tepki oluşturma: Tepki oluşturma, özünde Egonun bilinçdışı bir isteğe karşı geliştirdiği dirençtir. Ancak «tepki - oluşturmalar» (reaction formations), karakter oluşumunun önemli bir etkenidir de (karakteri, kişiliğin toplumsal etkenler karşısında biçimlenen bölümü diye niteleyebiliriz).. Dolayısıyla, ilerideki bölümlerin daha kolay anlaşılabilmesi bakımından, bu konu üzerinde daha geniş açıklamalarda bulunmamız gerekmektedir.

«Bastırma»dan söz ederken, bazı bilinçdışı isteklerin bilince yansımasının önüne geçilmesinden, yani bir tür «sansür» mekanizmasından söz etmiştik. Bilinçdışı istekler, Egonun uyguladığı bu sansürden —o da her zaman tümüyle gerçekleşmemek üzere— ancak düşlerde kurtulabilmektedir. Bilince çıkmak için baskı yapan bastırılmış isteklerin, aynı zamanda semptomların ortaya çıkmasına da yol açtığını söylemiştik.

Ancak bazı durumlarda, Ego birtakım bilinçdışı isteklerin semptomlar halinde algılama alanına yansımasına bile izin vermez. Bu durumda Ego, bilinçdışı isteğin tam tersi yönünde bir «tepki oluşturur». Tepki oluşturma ile aşağı yukarı aynı anlama gelen bir deyim de «anticathexis»tir. Tepkiyi oluşturan Ego, bilinçdışı isteğin (libidonun) «cathexis yapmaması», yani kendisine bir nesne seçememesi için, belli bir enerji miktarını baskı ögesi olarak kullanır. Genellikle Ego, zaten eğilimli olduğu, bir başka deyişle, o konuda bir isteğin varlığına dayanamadığı (tahammül edemediği) alanlarda «anticathexis»e başvurur. Dolayısıyla zaten eğilimli olduğu bir tutumu, bu yolla pekiştirmiş olur. Böylelikle de, oluşturduğu tepki, Egonun tanıtıcı özelliklerinden (karakteristik özelliklerinden) biri olarak onun içinde yer alır.

Tepki oluşturmaya bir örnek olarak, kadın düşmanlığını (homonculos) verebiliriz. Bu gibi bireyler, kadınlarla kuracakları —aslında da libidinal güdülerinin kendilerini zorladığı— ilişkiler sonucunda «kaygı» (endişe, anxiety) yaratacak bir durumla karşılaşacaklarını sezerek, isteklerinin tam tersi yönünde bir tutum geliştirmektedirler.

iv) Psikoz ve nevroz:

Ruh hastalıkları sıralamasına giren psikoz ve nevroza, savunma mekanizmalarının patolojik görünümleri olarak bakmak da mümkündür. Freud'a göre (1922, 1932, 1973, 1979) nevrozun temelinde

bir «kaygı» (endişe, angst, anxiety) duygusu yatar. Bu kaygı gerçek ve geçerli bir nedenden kaynaklanıyorsa, örneğin kızgın bir köpek üzerinize doğru geliyorsa, o zaman kuşkusuz bir hastalık söz konusu değildir. Burada «nesnel kaygı» (objective anxiety), yani gündelik dildeki adıyla «korku» hâli vardır. Ancak bu korku, gerçekte varlığı kanıtlanamayacak bir nedenden kaynaklanıyorsa, «nevrotik kaygı» (neurotic anxiety, anxiety neurosis) ile karşı karşıyayız demektedir. Bu kaygının, dolayısıyla da nevrozun temelinde yatan en önemli nedenlerden biri, erkeklerde çocukluk (Oedipus kompleksi) dönemine rastlayan «penisinin kesileceğine ilişkin» bir korkudur. Buna psikanalizde verilen ad «castration», ya da «iğdişleşme korkusu»dur. Kuşkusuz burada çocuğun organının gerçekten kesilmesi diye bir durum yoktur. Ancak özellikle genital organların duyarlılığının artmaya başladığı dönemde, çocuğun organıyla oynaması —özellikle tehditlerle —engelleniyorsa, bu korku doğmaya başlar. Korkunun doğumu da nedensiz değildir. Bu dönem erkek çocukların analarına karşı cinsel bir ilgi duydukları, babalarını da ananın sevgisi konusunda kendilerine bir rakip olarak gördükleri «Oedipus» dönemidir. İğdişleşme korkusu, babanın, bu rekabetten hoşlanmadığı için öcünü penisi keserek alacağı gibi, kökensiz de olsa çocuğun imgeleminde «gerçek» bir yer tutan kaygıdan kaynaklanır.

Kadınlarda doğal olarak, bir iğdişleşme korkusunun bulunması olanaksızdır (ancak kadınlarda da iğdişleşme «kompleksi» vardır; korku ile kompleksi birbirine karıştırmamak gerekir). Onlarda nevroza yol açan temel etken, «sevginin yitirileceği» korkusudur. Bir kez daha yineleyelim bu korkuların gerçek olması değil, çocuğun bunların «gerçek olduğunu sanması» önemlidir.

Psikozda nevrozdan farklı olan, tıpkı düşlerdeki gibi, bireyin kendi kafasının, zihninin içindeki gerçekleri, dış dünyanın gerçekleriymiş gibi algılaması ve düşünmesidir. Bir başka deyişle, nevrotik, gerçekle bağlantısını belli yönlerden korurken, psikotikte bu bağlar tümüyle kopmuş, Freud'un deyimiyle (1932) «bastırılmış bilinçdışı çok güçlü olduğundan gerçeklikle ilişki içindeki bilincin üstesinden gelmiş, ya da gerçek katlanılamayacak kadar acı verici olmaya başladığından kendini tehlike içinde gören Ego, umutsuz bir başkaldırma ile bilinçdışı güdüsel güçlerin kollarına atılmıştır».

Giriş Derslerinde psikanalizin psikozları sağaltmayı başarıp başaramayacağını «zamana bırakmayı» öneren Freud, 10 yıl sonra yazdığı **Yeni Giriş Dersleri**'nde, bu tür hastalıkları psikanalizin iyileştiremeyeceğini açıklamıştır.

Psikozların «sağaltılabilir» ruhsal hastalıklar olduğunu savunan iki önemli psikolog da, yine psikanaliz hareketiyle ilişkilidir. Bunlardan C. G. Jung, psikotiklerin gerçek dışı «sanrı»larını*, hastalarının dünya görüşlerinin (Weltanschaaung) bir parçası olan «kişisel mitoslar» olarak ele almış ve yaratıcı güçle benzer bir işlev yaptıkları varsayımıyla bu hastalara yaklaşmıştır. Amerikalı Harry Stack Sullivan da (Freud'un öğrencisi olmamakla birlikte, onun kuramından büyük ölçüde yararlanmıştır), psikotiklere yaşamın gerçekleriyle yüzyüze tedavi yöntemini uygulamıştır. Storr, (1973, 1982) her ikisinin de bu başarılarında kişisel deneyimlerinden yararlandıkları görüşünü ileri sürmektedir. Jung, Freud'dan koptuktan sonra bir bunalım dönemi geçirmiştir. Sullivan'ın da çok gizli tutmaya çalıştığı gençlik çağlarında bir akıl hastanesinde «şizofreni» tanısıyla bir süre kaldığı anlaşılmaktadır.

Ruh hastalığını, «zihin» kavramını tanımadıkları için öğrenme bozuklukları ile açıklamaya kalkışan davranışçılar, nevrotikleri de, psikotikleri de «işlemsel koşullanma» kuramlarına uygun biçimde geliştirdikleri yöntemlerle tedavi girişimlerinde bulunmaktadırlar. Bu yöntemler arasında «elektroşok» tedavisi bulunmaktadır. Bu yolla, hastanın istenmeyen davranışlarının «olumsuz pekiştirme» yoluyla ortadan kaldırılacağını ileri sürmektedirler. Oysa psikanalitik açıdan, bu, hastalığın tedavisi değil, semptomların ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir.

Son zamanlarda uzun süren analitik yöntemlerle tedavi yerine, ilâçların kullanılması eğilimi de yaygınlaşmaktadır.

v) Kültür, birey ve kişilik :

Şimdiye değin toplumsal uyum kavramının anlamını ve bireylerin bazı özel durumlarda, özgül biçimlerde çevrelerine uyum gösterme çabalarını yansıtan savunma mekanizmalarını —bunların patolojik görünümleri olan psikoz ve nevrozlarla birlikte— gördük. Uyum ile kişilik arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için ise, Gordon

* Psikozla birlikte görülen hayâller.

Allport'un şu tanımına bir göz atmamız yetecektir: «... Kişilik, bireyin çevresine özgün ve farklı biçimde uyumunu belirleyen psikofizik sistemlerin dinamik örgütlenişidir» (Allport, 1937).

Bu örgütlenmenin önemli özelliklerinden biri, bireyin «özgün uyum biçimi»ni kalıcı birtakım çözümlerden oluşmasıdır. Bir başka deyişle, kişiliği oluşturan en temel özellikler, zamana ve değişmeye karşı dirençlidir. Öte yandan, bu özellikler yalnız o kişiye özgüdür. Öyle ki, bir biyolog olan Roger Williams, her bireyin, «gastro-intestinal sisteminden, beyin morfolojisine kadar» ötekilerden farklı olduğunu vurgulamaktadır. Ruth Benedict v.b. kültüralistlerin ileri sürdüğü gibi, birey bu özgünlüğünü, içinde yaşadığı ken gösterirse de, sonuç olarak «başkalarından farklıdır».

vi) Toplumsallaşma ve kişilik:

Secord ve Backman (1974), kişiliğin yapısını biçimlendiren evrensel insan gereksinmeleri arasında, «belirsizlikten kaçma»yı ve «güvenliği» en başta sıralamaktadırlar. Toplumsal norm ve değerlerin, bu gereksinmelere yanıt verdiği açıktır. Normlar, anlam karışıklığını ortadan kaldıracak ölçütlerdir. Normlara uygun davranış ise, çevreden gelecek birçok engellemeyi en aza indireceğinden, azçok bir güvenlik ögesi sayılabilir. Kuşkusuz, Freud'un belirttiği gibi cinsel güdüler, eğitilmesi, bir kalıba sokulması çok zor olan itici güçlerdir. Bunlar bastırılsa bile, gördüğümüz gibi farklı uyum bozukluklarına yol açan bilinçdışı etkiler yapabilmektedirler. Ama bu gibi biyolojik güdüler, en azından «yüceltme» yoluyla bir ölçüde kültürel kalıplara uydurulabilmektedir. Sonuçta toplumsal normların olumlu ve olumsuz etkileri, bireyin özgün uyum biçimini, yani kişiliğini belirleyebilen bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır (Freud, 1979).

Ancak Inkeles'in (1968), Marion Levy'den (1952) yola çıkarak belirttiği gibi, toplumsallaşma hiçbir zaman tam anlamıyla gerçekleşmez. Söz konusu olan, «yeterli bir toplumsallaşma»dır; yani bireyin, kültürel kalıpları topluma bir ölçüde uyum yapacak kadar öğrenmesidir. Yeterli toplumsallaşma ile birey, yaşadığı toplum yapısının ona yüklediği rolleri yerine getirebilecek kadar kültürü özümlemiştir. Inkeles'e göre, bireyin kültürce öngörülen toplumsallaşma kalıbına tümüyle girebilmesi, yanlız kendi direnci (psikanalizdeki tepki oluşturmalar gibi) dolayısıyla değil, daha çocukluk-

ta karşılaşılan ilişki biçimlerinin özel nitelikleri dolayısıyla da olanaksızdır. Çeşitli toplumsallaşma «ajanları» (örneğin yuva, okul vb.), bireyin bir ölçüde toplumla bağdaşabilmesi için gerekli yönlendirmeyi yaparken, yer yer hem kendi istekleri hem de çevrenin istekleri üzerine gelen baskıların direnci ile karşılaşırlar. Örneğin, her gencin üniversite bitirmesi bir toplumsal özlem olarak ortaya atılabilse bile, her birey eğitime bu ölçüde büyük bir değer vermeyebilir. Kişiler üzerine yakın çevreden gelen biçimlendirici baskılara bir örnek olarak da, sanatçı olmak isteyen gençleri (doktor, avukat, mühendis vb.) sözde daha saygıdeğer mesleklere yönlendiren aile baskılarını verebiliriz. Ayrıca, özellikle toplumsal geçiş dönemlerinde, normlar arasında birtakım çatışmalardan da söz edilebilir. Bu da bireyin hangi standartlara yöneleceğini seçmekte bazı zorluklarla karşılaşması sorununu doğurabilir. Inkeles (1968), belli bir kültürün etkisindeki insanlarda ortak kişilik özellikleri görülmesine karşın, herkesin birbirinden farklı olmasının nedenini bu etkenlere bağlamaktadır.

Sosyal psikolojiye sosyolojik gözlüklerle bakan yazarlar, dikkatlerini, (fizik-fizyolojik-kalıtsal-kültürel-sosyo-psikolojik) bir bütün olan «kişilik» kavramı yerine, bu bütünün «bilişsel» yönü diye tanımlayabileceğimiz bir bölümü, yani «benlik» üzerinde yoğunlaştırmaktadırlar. Benlik, bireyin başkalarına (bir anlamda da kendine) nasıl göründüğüne ilişkin bilişidir. Örneğin Secord ve Backman (1974), benlik (dolayısıyla, kısmen de olsa kişilik) oluşumunu bir «denge» ölçütüne göre tanımlama çabası içindedirler. «Kişilerarası Benlik» diye adlandırdıkları bu kuramsal yaklaşıma göre «benlik», bireyin dengeli kişilerarası ilişkiler (toplumsal ilişkiler) geliştirebilmesinde üç etkene bağlı olarak bir rol oynamaktadır. Bu etkenlerin ilki bireyin benliği, ikincisi bireyin davranışının benliği açısından taşıdığı anlam, üçüncüsü de benliği ile ilişkili olarak başkalarının ona nasıl davrandığı ya da ne tür duygular beslediğine ilişkin inancıdır. Bu üç öge birbiriyle tutarlı ise, birey «dengeli» toplumsal (kişilerarası) ilişkiler yürütebiliyor demektir. Buna şöyle bir örnek getirilebilir. Bireyin kendisine ilişkin bilişi (benliği) çok zeki olduğu yönünde ise, zekâsının belirtilerini yalnız kendi davranışlarında görmekle kalmayacaktır; başkalarından da bu bilişine uygun davranışlar bekleyecektir. Dolayısıyla o bireyin, zekâsına pek saygı göstermeyen insanlarla kuracağı ilişkiler dengeli olamayacaktır. Yani, kişilerarası ilişkilerin dengeli olabilmesi için, ken-

disinin ve başkalarının birey hakkındaki görüşlerinin birbirine uyum sağlaması gerekmektedir.

b) Kişilik-algılama ilişkisinin bir görünümü : Kalıp yargılar

i) Kültürel Kişilik ve Ulusal Karakter

Yaşantısında karşı karşıya kalacağı deneylerin bireyin kişiliğini belirleyeceğine ilişkin düşünceler, her kültürün kendine özgü, karakteristik bir kişilik yapısının ortaya çıkmasına yol açacağına ilişkin görüşlerin kaynağı olmuştur. Genellikle «tipik kişilik», «ulusal karakter» ya da «temel kişilik» gibi kavramlarla anlatılmak istenen, kültürün bireylerin biçimlenişindeki belirleyici etkisidir. Margaret Mead (1956) bu etkiyi, «kültürün bireylerde yansıyan esprisi (ruhu)» diye nitelenmektedir. Mead'e göre «bireysellik» diye bir şey söz konusu bile değildir. Bireysellik, ancak kültürün varlığı ve sürekliliği için bir araçtır. Yani bir kültürde insanlar birbirinden farklı iseler, bu durum, gerçekte onların bireysel farklılıklarından değil, kültürün onlara farklı roller yüklemesinden ileri gelmektedir. Yani Mead'e göre, toplumda ne kadar insan varsa o kadar da rol vardır ve kültür, herkese, o anda ne rol oynuyorsa o rolü zaten vermektedir. Bireysel farklılıkları anlatırken, Mead, bu farklılıkların «kültürel karakter»den sapmaların sonucu doğmuş olabileceklerini söyleyerek görüşünü yumuşatmıştır. Ona göre kültür, bir grubun tüm öğrenilmiş davranışlarını içermektedir. Bu davranışlar aracılığıyla bireyler, her alanda öz-anlatımlarına olanak bulabilmektedirler. «Yenilik yaratıcı davranış» ise, bireyin kültürünü kendine özgü bir biçimde yorumlamasıdır.

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız görüşlerine karşın, Mead'in tüm önermeleri aynı ölçüde tutarsız görünmemektedir. Mead'e (1956) göre, kültürün, yani öğrenilmiş tüm davranışların, onu benimsemeyenler üzerinde bile etkisi vardır. Bir toplumda yaşayan herkes kültürel değerleri sahiplense de, yadsısa da, bu değerler tarafından etkilenmektedir. Bireysel yaşam biçimleri, inançları vb. ne olursa olsun, hepsi «aynı kültür örüntüsünü paylaşmaktadırlar».

Kişilik, «bireyin içinde yetiştiği ve yaşadığı kültüre (ya da kültürlere) ve kişisel deneyimlerine atfedilebilecek davranış örüntülerinin toplamı»dır. Kültürel kişilik ise, bireysel kişiliğin bir bölümüdür. Öğrenme yoluyla algılanan düzenlilikler, kişiliğin bir parçası haline gelmiştir. O kültürde yaşayan herkeste, «kültürel kişilik»ten bir parça bulunmaktadır.

Kişiliğin oluşumunda kültüre verdikleri bu ağırlık yüzünden «kültüralist» diye anılan akımın temsilcisi olan Mead'e ve Ruth Benedict gibi arkadaşlarına verilen yanıt, «toplumsal» özelliklerin psikolojik özellikleri dışlamadıkları, olsa olsa tamamladıklarıdır. Toplumsal durumlar, bireyde varolan bazı eğilimleri desteklerken, bazı eğilimleri de engellemektedirler.

Kardiner, antropolojist kökenli kültüralistlerin görüşleriyle psikolojik verileri sentezleştirerek, «temel kişilik» kavramını daha tutarlı bir temele oturtma çabasına girişmiştir. Ona göre, Freud'un saptadığı gibi psikoseksüel gelişim aşamaları biyolojik olarak belirlenmekte, zamana bağlı olarak tamamlanmaktadır. Dolayısıyla, kültürün bireyin kişiliği üzerindeki yansımasını anlayabilmek için, o kültürün çocuk yetiştirme yönetimini de bilmek gerekir. Örneğin çocuk, ana-baba otoritesini nasıl içselleştirmektedir? (Freud'da bunun «süperego» gelişimi olduğunu ileride göreceğiz.) Psikolojik savunma mekanizmalarının niteliği nedir? Ayrıca toplum, cinsel tutumlar ve mantık-düşünme yöntemleri gibi araçlarla, çocuğun normal psikoseksüel gelişmesini kolaylaştırarak ya da engelleyerek, onların kişiliklerinde ortak bazı temel özelliklerin yerleşmesini (örneğin saldırganlığın ya da barışseverliğin) sağlayabilir. Böylece Tolan'ın belirttiği gibi (1985), toplumun kendi varlığının sürekliliği demek olan değerleri bir ölçüde benimseyen birey, o kültürde en az engellenme ile karşılaşıp, en çok doyum sağlayabilecek kişilik yapısına kavuşmuş olacaktır. «Temel kişilik» ile anlatılmak istenen budur.

Temel kişilik kuramları, ulusların da aynı kültür etkisinde yaşayan insanlardan oluştuğu gerçeği ile birleştiğinde, «ulusal karakter» kavramının doğmasına yol açmıştır. Milgram (1971) bunun yeni bir uygulama olmadığını, Bizans savaş el kitaplarında, yabancı ulusların kişilik özelliklerine geniş bölümler ayrıldığını yazmaktadır. Milgram birtakım deneyler yaparak, çeşitli uluslara bazı karakteristikler atfetmenin, ne ölçüde önyargılardan ve stereotiplerden, ne ölçüde de gerçekten «ulusal kişilik» yapıları diye adlandırılabilecek özelliklerden kaynaklandığını araştırmıştır. Halk arasında, örneğin İtalyanların kurnaz, Almanların çalışkan, espirisiz ve metodik, Rusların içkici ve gürültücü vb.. olduklarına ilişkin yargılar, (daha önce de belirttiğimiz gibi) bir ölçüde stereotipik, yani sınanmış verilerden ziyade keyfi önyargılara dayanan inançlar gibi

görünmektedir. Ama yine de, Milgram'dan önce (Milgram 1971) yapılan bazı görgül deneylerde, değişik uluslardan gelen insanların Rorschach testlerinde grup olarak birbirine benzer, fakat öteki gruptan (öteki ulusun bireylerinden) oldukça farklı yanıtlar verdikleri görülmüştür. Sahne için yazılan oyunlar arasında yapılan bir karşılaştırmada da McGranahan, Alman piyeslerinde ilkelere ve ideolojik kavramlara daha büyük bir ağırlık verilirken, Amerikan oyunlarındaki kahramanların kişisel çıkarlarının dürtüsüyle davrandıklarını saptamıştır. Milgram'ın kendisi de, Fransız ve Norveçli üniversite öğrencilerinden seçtiği denekler arasında belli farklılıklar bulabilmiştir. Ona göre Norveçliler, gruplarıyla daha yakın bir özdeşleşme içinde olup, çevrelerindekilerin istek ve ilgilerine karşı da daha duyarlıdırlar; buna bağlı olarak uyma davranışı daha sık görülmektedir. Fransızlar arasında ise toplumsal ve siyasal konulara ilişkin oybirliği (consensus) daha azdır. Milgram, bu saptamalarına karşın, davranışlardaki değişikliklerin sınırlara değil, kültürel, çevresel ve biyolojik farklılıklara yüklenmesinin daha doğru olacağını söylemektedir.

ii) Ulusal karakter ve stereotipler :

Amerika'da 1933 yılında Katz ve Braly bir araştırma yaparak, ülkenin en gözde üniversitelerinden Princeton'da okuyan gençlerin yabancı uluslar hakkındaki kalıp tutumlarını ölçmüşlerdir. Bu araştırma, 1951'de Gilbert, 1967'de de Karlins, Coffman ve Walters tarafından yinelenmiştir. (Kağıtçıbaşı, 1976, s. 105-106)

Burada sergilenen stereotipler, bir ulusun başka uluslar hakkında pek de fazla araştırıp soruşturulmadan vardığı yargıları göstermektedir. Belki de bu yargıların böylesine bilimsel ölçütlerden yoksun, ama aynı ölçüde de yaygın biçimde üretilmesi ve kullanılması, «önyargılılık» suçlamalarından çekinen sosyal bilimcilerin «ulusal kişilik» konusu üzerine ölçülü bir biçimde gitmeleri ve vardıkları sonuçları çok ihtiyatlı bir şekilde sunmaları sonucunu doğurmuştur. Nitekim kültürel, bireylere doğrudan değil, başta (kişilik oluşumu açısından önemine ileride değineceğimiz) aile olmak üzere çeşitli ajanlarca verilmektedir. Öte yandan çağdaş iletişim teknolojisi, ulusal kültürler arasında sürekli bir yakınlaşma doğurmaktadır. Ayrıca her birey, kesinlikle kendisine özgü, başkasının yaşayamayacağı birtakım deneyimlerden geçerek ve bu deneyimlerin izlerini taşıyarak biçimlenmektedir.

Ancak her kültürde bulunabilen kalıp yargılar (stereotipler), bireylerin yaşayabilecekleri deneyimleri bir ölçüde sınırlayarak, onları davranış ve düşünce olarak birbirlerine «benzeten» bazı etkiler de yapabilmektedir. Örneğin cinsiyet rolleri, bu kategoriye girebilecek stereotipler arasındadır. Her kültür, kadın ve erkeklerin rollerini, yani onlardan kadın ya da erkek olmaları gereği beklediği davranışları az çok belirlemiştir. Bu roller dışında kalan davranışlar, bireyin toplumsal baskıyla karşılamasına yol açar. Bu gibi kalıp yargılara örnek olarak, «erkekler ağlamaz», ya da «hanım kızlar başları önünde, sağa sola bakmadan yürür» gibi toplumsal değerler belirtilebilir. Bu stereotipler, kadın-erkek rollerinin neredeyse bıçakla kesilmiş gibi birbirinden kopartıldığı toplumlarda, belli yeteneklerin geliştirilmesi, belli yeteneklerin ise köreltilmesi gibi sonuçlara yol açabilir (Snyder, 1982).

Böylece, kişiliğin oluşumunda sosyal-kültürel etkenlerin oynadıkları role, bir kez daha göz atmış bulunuyoruz. Birinci bölümde anlatılan öğrenmeyi, sosyalleşme konusundaki bilgilerle birlikte ele alırsak, bireyin nasıl toplumsal bir varlık haline geldiği sorusunu da bir ölçüde yanıtlamış oluruz.

c) Kişilikte bazı belirleyiciler

i) Kişiliğin belirleyicisi olarak tutarlılık

Bu bölümün başında kişiliğin, kolay kolay değişmeyen dirençli bir yapı olduğunu belirtmiştik. Kişilik, bu yapısal özelliğinden dolayı, zaman ve mekân içinde değişmeye önemli ölçüde direnç gösterir. Bu direncin nedeni, tüm psikoloji okullarının kabul ettiği gibi, kişiliğin kendi içinde tutarlı bir yapı olmasıdır. İncelemelerinde moleküler birimleri kullanan davranışçılar bile, kişilik kavramı ile, değişik uyarıcılara aynı tepkiyi gösterecek biçimde örgütlenmiş bir «davranışlar sistemi»ni anlamaktadırlar. Tutarlılığın işlevsel değeri, görgül olarak, gerek kendimizde gerekse başkalarında gözlediğimiz görece değişmezlikten kaynaklanır. Örneğin belli bir «stress» durumunda, bir grup insandan hangilerinin sorunun üzerine gideceğini, hangilerinin bekleyeceğini, hangilerinin kaçamak davranacağını kestirebilmemiz mümkündür. Çünkü onların kişilikleri hakkında belli gözlemlerimiz (yani bilgilerimiz) vardır ve onların bu bilgilerle tutarlı biçimde davranmalarını bekleriz. Nitekim, «bunu senden ummazdım» ya da «Ahmet mi, bırak canım, eskiden böyle de-

ğildi..» vb. türünden deyişler, kişilerin zaman içinde düşünce ve davranış yönünden bir süreklilik göstermelerine ilişkin beklentilerin ürünüdür. İnsanları tanıyabilmemiz, zaman içinde aynı uyarıcı bileşkenlerine gösterdikleri tepkilerin görece değişmezliği sayesinde olmaktadır. Kuşkusuz bu tutarlılık, çelik kalıplar arasına sıkışmış bir değişmezliği getirmemekte, yalnızca davranışların «molar» düzeyde birbirine belli bir bütünlük içinde bağlı olması anlamına gelmektedir.

ii) Bilişsel üslûp

Molar düzeydeki bu tutarlılık, bireyin olaylara ve nesnelere karşı kendine özgü belli bir yaklaşım uygulamasından kaynaklanır. Örneğin hızlı çalışmayı seven birinin, yazı yazmak, elini yıkamak, yemek pişirmek gibi «iş» niteliğindeki tüm eylemlerinde de süratli olması doğaldır. Bu yaklaşımı belirleyen, bireyin «bilişsel üslûbu» dur. Bir başka deyişle, bir insanın yürüyüşü, görünüşü, sesi, parmak izi vb. nasıl başkalarınınkinden farklı ise, aynı biçimde evreni ve çevreyi algılaması, düşünmesi, yargıları, belleği de kendine özgü nitelikler taşır. Bu bilişsel eylemlerdeki özgünlüğü, bütünlüğü ve iç tutarlılığı, bireyin ayırıcı özelliklerinin başında gelir. Bilişsel üslûp, bireyin merkezi denetim (zihin aracılığıyla yaşantının denetlenmesi) mekanizmalarını, savunmalarını, tepki oluşturmalarını vb. de içerir. Birey, yaşantısının ana çizgilerini —araya olağanüstü birtakım etkenler karışmadıysa (bir din adamının meyhaneye gitmesi gibi)— bilişsel üslûbuyla tutarlı olacak biçimde oluşturur. Bir din adamının meyhaneye gitme davranışı, onun için birtakım bilişsel çelişkiler yaratacak, bilişsel üslûbuna uymayacaktır.

Dolayısıyla tutarlılığı, kişinin genel özelliklerini açığa vuran bir üslûp özelliği olarak ele almak gerekmektedir. Bu açığa vurum tarzı, yani bilişsel üslûba uygun olarak sergilenen tekil davranışlar, bilişsel psikolojide «anlatımsal hareketler» diye anılır. Bireylerin davranışlarını kestirmede bu «anlatımsal hareketleri», daha doğrusu onlardan çıkarsadığımız «molar» birimi (yani bireyin «bilişsel üslûbunu») kendimize ölçüt alırız. Belli olayları nasıl algıladığına, nasıl yargıladığına, nasıl anımsadığına vb. bakarak, onun hakkında karar verebiliriz. Moleküler (tekil) davranış düzeyinde bir tutarlılık gözlemleyemesek bile, o davranışlara yön veren ussal-mantıksal yapıda ve süreçlerde bir tutarlılık bulabilmemiz mümkündür.

Böylece, temel güdü ve istekleri, gerilimden ve engellenmeden kaçınmada geliştirdiği yöntemler ve toplumsal olarak edindiği değerler yanında bilişsel üslûp da, kişiliğin belirleyici ögeleri arasında yerini almış oluyor. Kişiliğin, çevresinde örgütlenerek tutarlı bir yapıya dönüştüğü bu ögelere verdiğimiz ad «kişilik durağanları»dır (Personality Constants).

Kişilik durağanlarını dört grupta ele alabiliriz. Ancak bu gruplardan birinin ötekilerden daha önemli olduğu düşünülmemelidir. Bir kez, her sınıflamada olduğu gibi, bu gruplaştırmada da birtakım keyfî kolaylık ölçütleri kullanılmaktadır. Ayrıca kişilik, baştanberi söyleyegeldiğimiz gibi, birçok etkenin birleşmesinden oluşan dinamik bir bütündür.

İlk grup durağanlar arasında, toplumsal değerleri ve kültürel ilişki örüntülerini saymak mümkündür. Daha önce uzun uzadıya üzerinde durduğumuz için, bu değişkenlerden burada daha fazla söz etmeyeceğiz. «Kültürel kişilik» konusunda işlediğimiz, toplumca bireylere «asgarî ölçüde» benimsetilmesine çalışılan «yeterli sosyalleşme» ögelerinin hepsi bir gruptadır. Bir başka deyişle bu grup, «kişiliğin kültürel olarak belirlenen bölümünü» içermektedir.

İkinci gruba, bilinçdışında yer eden, görgül araçlarla izlenmesi çok zor olan, ama kişiliğin «gözlemlenebilir» yönlerinin kökeninde yatan temel güdüleri sokabiliriz. Güdülenme bölümünden anımsayacağımız gibi, yaşamsal psişik enerjiyi, yani libidoyu üreten, ve onu «cathexis» arayışları peşinde zihinsel mekanizmaya baskı yapmaya zorlayan, bu temel-ilksel güdülerdi. Freud'a göre kişiliğin belirlendiği ilk beş-altı yıl içinde yapılan cathexislerin (daha sonra unutulan) izleri ve Oedipus kompleksinin çözümüne ilişkin sorun ve yöntemler de bu kesimde sayılabilir.

Üçüncü grupta, bilişsel üslûp ve onunla bağlantılı olarak, bireyin evreni ve onun içinde kendisini nasıl gördüğünü, ideal ve ideolojilerini belirleyen «dünya görüşü» (Weltanschaaung) yer almaktadır. Birey, evreni ile geliştireceği ve geliştirdiği ilişkileri bu durağana göre tanımlamaktadır. Kendisini bu dünya görüşüne göre tanır; varlığının gerekçesini, niye yaşadığını buna dayanarak kendisine ve başkalarına açıklayabilir. Onun yeti ve yetenekleri, yetersizlik ve eksiklikleri bu gerekçeyle ölçülür. Amaçlar ve idealler bu durağana başvurularak saptanır. Dünyayı ve yaşamı tanımlamada kullandığımız ve bir anlamda «yaşam felsefesi» diye niteleyebileceğimiz bu

durağan, kuşkusuz ikinci grupta yer alan güdüsel mekanizmalarla da, birinci grupta bulunan toplumsal etkenlerle de ilişki içindedir. Yaşam felsefesi, bireyin kendine özgü yeterli «varlık gerekçeleri» üretmesine yetmiyorsa, bu boşluğu kültürel kanallarla sunulan başka «ideoloji»ler doldurabilmektedir.

Dördüncü grup durağanlar arasında ise fizik ve fizyolojik özellikler sıralanabilir. Bireyin doğuştan sahibolduğu, örneğin müzik kulağı ya da görsel duyarlılık gibi yetenekler de bu gruptadır. Fizyolojik süreçler, psikolojik mekanizmalardan büyük ölçüde etkilenebilmektedir. Kalp hastalıkları, allerjiler hatta kanser nedenleri arasında psikolojik etkenlerin de bulunduğu savı, giderek daha geniş bir kabûl görmektedir. Dolayısıyla bu gruptaki etkenleri de, yukarıdakilerle ilişkisizmiş gibi ele almak (ilk bakışta öyle görünebilirse de) olanaksızdır. Bu bölümdeki etkenlerin, daha çok cathexis ve doyum olasılıkları ile, onlara bağlı denkleştirme-yüceltme mekanizmalarını etkilediklerini söyleyebiliriz. Buna tipik bir örnek olarak, fizik güzelliğin cinsel «cathexis»e ulaşmada bir kolaylık sağlayabilmesini, ya da uzun boy ile sağlam bir kas yapısının libidoyu başka kanallarla yüceltme olanaklarını doğurmasını gösterebiliriz.

Böylece kişilik, bu dört grup durağanın birbirleriyle ilişkilerindeki değişebilirlik oranlarına bağlı olarak dinamik, onun dışında oldukça tutarlı ve dirençli bir fizik ve psişik enerji bütünü olarak belirmektedir. Bu bütünün oluşturduğu yapı, durağanların birindeki değişikliklerin ötekileri de etkileyebileceği bir sistem ilişkisi içindedir. Örneğin güdülerin amaçlarında, ya da bilinçli isteklerdeki değişiklik, dünya görüşünün değişmesine yol açabileceği gibi, toplumsal engellenmeler de «stress» yaratarak mide ülseri gibi fizyolojik bozulmaları doğurabilmektedir.

iii) Kişilikte direnç sorunu :

Kişiliğin bir kez oluştuktan sonra değişebilirliği ya da değişime göstereceği direnç sorunu, birçok kuramsal tartışmanın kaynağı olmuştur. Özellikle Freud'un çocuk cinselliği ve bunun karakterolojik etkileri üzerindeki saptamaları ile ilgili tartışmalarda, yaşamın ilk yıllarının belirleyiciliği genellikle kabul görmektedir. Bununla birlikte, ortodoks psikanalistlerin, 1 - 5 (en fazla altı) yaştan sonraki gelişmelerin kişiliğin «temel örgütlenmesi» üzerinde değişiklik yaratmayacağı görüşü, «aşırı» olarak nitelenmektedir. Kendilerine neo-Freudian diyen bir grup psikolog da (bunlar arasında en ünlüleri Karen Horney ve Erich Fromm'dur) aynı görüşe katılmaktadır.

Freud'un tartışmalara yol açan görüşünü (1922, 1932) şöyle özetlemeye çalışalım. Cinsel güdüler ile öz-koruma (Ego) güdülerinin gerçeğe yaklaşımının aynı olmadığını görmüştük. Ego güdüleri, gerçeğe, yani somut nesnelerin dünyasına bir uyum yapmazlarsa aradıkları nesneleri de bulamazlar. Cinsel güdülerin, çocukluk yıllarında «nesnelerini dış dünyadan edinme» gibi bir sorunları olamaz. Çünkü bu yaşta genital organlar üreme işlevini henüz yerine getiremezler; dolayısıyla cinsel güdüler, başka güdülerin nesnelerine asalaklık ederler. Özgül nesneleri olmadığı için, eğitilmeleri de zordur. Bu güdüler doyumlarını, çocuğun kendi bedeninden sağlarlar; bir başka deyişle «otoerotik»tirler. Örneğin cinsel güdüler, önce beslenme güdüsüne «asılarak» ağız yöresine, daha sonra dışkının kontrol edilebildiği dönemde anüs kaslarına yönelerek doyuma kavuşurlar; psikanalitik deyimiyle, oral (ağız) ve anal bölgelere cathexis yaparlar. İşte bu cathexis örüntüleri, çocuk ergenliğe gelip de üreme işlevini yürütebilecek fizik-fizyolojik kapasiteye ulaştığında, zaten belli cathexis yöntemlerini benimsemiş bulunmaktadır. Bu alışkanlıklarından vazgeçmeleri olanaksız değilse bile, bu ancak, bilinçdışında yatan birçok etkenin bilince çıkarılması ile gerçekleşebileceğinden, oldukça güçtür.

Görüldüğü gibi Freudcu sistemde değişime karşı direnç, çocukluk yıllarından kalma bir «alışkanlık» (kuşkusuz işlevsel bir alışkanlık) sonucu benimsenen, cathexis nesnelerinin «niteliğine» ilişkin bir değişmezliktir. Örneğin, Oedipus kompleksinin çözümlenme biçim ve derecesi, bu nesnelerin seçimini büyük ölçüde etkiler. Oedipal etkileri silememiş bir erkek, eş seçiminde annesini kendisine bilinçdışı bir model olarak alacaktır; ama bu model hiçbir zaman gerçeğe uymayacağından, belki de birkaç kez evlenip boşanacaktır. Bu deneyimlerin (ve Ego güdülerinin eğitimi sırasında kazandığı deneyimlerin) onda birtakım değişmelere yol açacağından kuşku duyulamaz. Ancak bu deneyimler, eğer bilinçdışının açığa çıkması için bir neden belirmemişse, onun aradığı catheixs nesnesinin niteliklerinde hiçbir değişiklik yapmayacaktır. Yine annesine benzeyen kadınlar aramayı sürdürecek, belki de modele en yakın bulduğuyla mutlu bir yaşam sürdürecektir.

iv) Bir «Potansiyel» Olarak Kişilik :

Görüldüğü gibi beş yaş dolaylarında tamamlanan olgu, bireyin özgül davranış yöntemlerinden çok, cinsel güdülerin en iyi doyuma

hangi tür nesnelerle ulaşabileceğine ilişkin tutumlarıdır. Bu tutumlar ayrıca, doyumsuzlukların ne tür savunma mekanizmalarıyla gideri-leceğini de belirleyecektir. Freud'un (1922) «küçük yaratık çoğu zaman yaşamının dördüncü-beşinci yılında tamamlanır; bundan sonra ise, onun içinde zaten yerleşmiş olanı gün ışığına çıkarır» derken anlatmak istediği, ileri yaşlarda benimsenen çözümlerin, ilk beş yıldaki libidinal cathexis alışkanlıklarından etkileneceğidir. Bunu da, hastalarındaki semptomların kökenlerini bu döneme değin izleyerek saptamıştır.

Paragraf 2. Belli Başlı Psikolojik Sistemlerde «Kişilik» Kuramları

a) Psikanalizde Kişilik :

Freud'un libido kuramı hakkında buraya değin öğrendiklerimiiz gözden geçirirsek, psikanalizde insan az çok kapalı bir enerji sistemi olarak ele alındığını söyleyebiliriz. Bu sistemde libido, (enerjinin sakınımı ilkesine uyarak) birtakım nesnelere cathexis yapmakta, oradan Egoya dönmekte, daha sonra ise başka bir nesneye yönelebilmekteydi (Wollheim, 1971). Libidonun ilk cathexisleri, insanın kendi bedeninde gerçekleşmekteydi. Buna verilen ad, «Ego libido» ya da «narkisistik libido» idi. Bir nesneye yönelen libido ise «object libido» diye anılıyordu. (Bu nesnelerin somut varlıklardan çok, zihinsel tasavvurlar —representations— olduğunu bir kez daha anımsatalım).

Freud'a göre (1908, 1922, 1932) zihinsel mekanizmanın, iki temel ilke doğrultusunda cathexisleri yönlendirdiğini görmekteyiz. Bunlardan ilki, yani «haz ilkesi» üzerinde daha önce durmuştuk. «Minimal uyarım» peşindeki bu ilkenin amacı, cathexis için baskı yapan libidoyu, anında doyumu sağlayacak bir nesneye yöneltmekti. Freud buna «durağanlık (constancy) ilkesi» ya da «birincil süreç» adlarını da vermekteydi. Ancak çağdaş insanın zihinsel süreçleri salt «haz ilkesi»ne göre yürüyecek olsa, toplumun da herkesin elinde kalın bir sopayla gezdiği «mağara adamı» günlerine dönmesi gerekirdi! O halde uygar insanın zihninde, «haz ilkesini» denetleyen birtakım «ikincil süreç»lerin de bulunması gerekmez miydi?

Freud'a göre birincil süreçler, «gerçeklik ilkesi» diye anılan bazı «ikincil süreçlerle» denetim altına alınmakta, daha doğrusu haz peşindeki libidinal güdülerin doyumu, bu yolla dış gerçekliğe uydu-

rulmaktadır. Bu durumda zihinsel mekanizma, «gereklilik denen öğretmenin etkisiyle», «anında hazza ulaşma» amacından vazgeçer. Artık amacı haz aramaktan çok, «acı»yı (yani libidonun üzerinde yaptığı baskıyı) azalmaktadır. Ego böylece birtakım hazlardan tümüyle vazgeçmeyi, bir bölümünü ertelemeyi, bir bölümünü de amaçtan farklı cathexis nesnelerine yöneltmeyi öğrenir. İşte egonun bilinçdışı istekleri denetlemede yaptığı bu işlem, «düşünme»den başka bir şey değildir. Böylece bir eğitimden geçen (bu eğitim cinsel güdülere değil, ego güdülerine bağlıdır) ego, artık «haz ilkesi»nin yerine «gerçeklik ilkesi»ni izlemektedir. Amacı yine hazza ulaşmaktır; ama bu haz dış gerçekliğin koşullarına uygun olarak elde edilecektir. Bundan böyle artık düşünebilen, «ussal» bir ego, bireyin dış dünya ile ilişkilerini (cathexislerini) yürütecek ve hazzı evrenin gerçeklerine uygun olarak (gecikmiş, hattâ azalmış bir haz da olsa) arayacaktır.

b) Psiko-Seksüel Evreler :

Libidonun cathexis yaptığı nesneler, psiko-seksüel, dolayısıyla da kişiliksel gelişimde önemli bir rol oynar. Bu süreç «diphasic» olarak, yani «iki dalga halinde» ortaya çıkar. Birinci dönem, genellikle 2-5 yaşları arasında görülür; «gizillik» (latency) evresiyle sona erer. İkinci dönem ise ergenlik ile başlar. Bundan sonra bireyin çocukluktaki cinsel yaşamında edindiği yönsemeler yine kendini gösterir. Nitekim çocuklukta cinsel güdülerin doyumu için seçilen nesneler (ve kuşkusuz doyum biçimi ve derecesi) bilinçdışına itilip bastırılmakla ve anımsanmamakla birlikte, ikinci dönemdeki biçimlenişte (eş seçimi örneğinde olduğu gibi) etkilerini gösterirler. Birinci dönemde henüz üreme işleviyle ilinitlenmemiş bulunan cinsel güdüler, bedenin çeşitli «erotogenik» (cinsel haz uyaran) bölgelerine yönelirler. Bunların başında ağız, anüs ve genital organlar gelir. Çocukluk döneminin ilk cinsel nesnesi, onun çeşitli gereksinmelerini gideren (emziren, altını temizleyen, yıkayan v.b.) ve bu arada bilerek ya da bilmeyerek onun erotogenik bölgelerini uyararak cinsel haz duymasını sağlayan anasıdır. Genital organların erotogenik ağırlık kazanmasıyla, karşı cinsten olan ebeveyn, cinsel güdülerin nesnesi olarak seçilir. Cinsel güdülerin kendilerine bir nesne arayıp bulması, birtakım ansal süreçlerin uyanmasını da birlikte getirir. Gizillik döneminde bu süreçlerin unutulmasına karşın, bülûğ sonrası (genital dönem) cinsel yaşamın (yani cinsel organların üreme organları olarak birincil haz kaynağı niteliğini alması halinde)

örgütlenmesinde, bunların nesnelerin seçimi üzerindeki etkileri (psikanaliz yoluyla) aranırsa bulunabilir (Freud, 1979). Freud, iki dönem arasındaki latency (gizillik) evresinin, insanın gelişmiş uygarlık yaratmasında belli etkisi bulunabileceğini söylemiştir. Genellikle 6-8 yaş arasına rastlayan bu evrede cinsel gelişme, durmasa bile yavaşlar. O ana kadar edinilen cinsel deneyimler ve içtepiler (bu arada Oedipus kompleksinin nesnesi olan ebeveynle ilişkilerin cinsel niteliği) unutulur. Bu unutma aslında bir «bastırma»dır. Çocukluk dönemine rastlayan cinsel yönelimler (başta Oedipus kompleksine yol açan ebeveynin cinsel bir nesne olarak seçimi), sözkonusu bastırmanın aynı zamanda nedenidir. İleride inceleyeceğimiz gibi, Oedipus kompleksinin çözümlenmesi, en genel anlamda «ahlâk» diye niteleyebileceğimiz toplumsal yaşam koşullarının öğrenilmesiyle çakışır. Dolayısıyla gizillik (latency) dönemine, çocuğun biyolojik kökenli diyebileceğimiz güdülerine gem vuran, onları unutturma yoluyla doyum koşullarını sınırlayan, kısıtlayan ve güçleştiren (ya da en azından koşullandıran), toplumsal ilişkiler içinde varolmaya hazırlayan ve özellikle bu işlevi gören bir çağ olarak bakmak pek de yanlış sonuçlara götürmez.

Gizillik döneminin sona erip bülûğun başlamasıyla ve Oedipus kompleksinin nasıl çözümlendiğine de bağlı olarak, bilinçaltına itilmiş libidinal isteklerin artık ana ya da babadan koparılıp dışsal bir aşk nesnesine yöneltilmesi sözkonusu olacaktır. Bundan böyle oğlan çocuk, babasıyla Oedipal bir çatışma içindeyse, ya da anaya yönelik nedenlerden ötürü onun baskısı altına girmişse, bu çatışma veya baskıyı gidermek zorundadır. Kız çocuklar için de aynı sorunlar karşı cinsteki ebeveyn ile geçerlidir. Ana-babalardan cinsel nesne olarak kurtulma tamamlanmadıkça, çocuk tam anlamıyla sosyalleşmiş bir yaratık sayılamaz. Freud, Oedipus kompleksinin çözümlenmesinde, hem toplumsal, hem de psikolojik bakımdan ideal sonuçlara pek ender olarak ulaşılabildiğini belirtmiştir (Freud, 1979 a, s. 380)*.

c) Oedipus Kompleksi ve Etkileri:

Oedipus kompleksinin en genel çözümlenme biçimleri, tepki oluşturma (başkaldırma) ve özdeşleşmedir. Başkaldırmanın kayna-

* Oedipus kompleksinin kızlardaki görünümü karşılığında, Jung (1913), «Electra kompleksi» deyimini de kullanmıştır. Ancak Freud (1931), kadın cinselliği üzerine son yazılarında, «Oedipus» kavramının her iki cinsi de kapsayabileceğini belirterek, «Electra» deyimini yadsımıştır.

ğı da, kolayca kestirilebileceği gibi, aynı cinsten olan ebeveyn ile çocuk arasında, karşı cinsteki ebeveyn için oluşan bir tür rekabettir (Freud, 1979 b). Özdeşleşme ise, aynı cinsten olan ebeveynin «ahlâk anlayışının» (morality) çocukça benimsenmesi, bir başkasının (babanın) egosuna çocuğun sahip çıkması, aynı cinsten ebeveynin bir ego ideali (yani «büyüyünce onun gibi olacağım» dediği kişi) olarak seçilmesi demektir (Brown, 1964; Freud, 1979 b). Her iki koşulda da çözüm biçimi, kişilik oluşumunun önemli bir belirleyicisidir.

Kısaca anlatmaya kalkışırsak, Oedipus kompleksi, şu biçimde gelişir: Kız ve erkek tüm çocuklar için (iki cinsin, birbirlerinden ayrı fizyonomik özelliklere sahip olduklarını henüz farketmedikleri dönemde) ilk aşk nesnesi, gereksinmelerle ilgilenen anadır. Zamanla erkek çocuklarda baba, ananın sevgisi için yarışılması gereken bir rakip özelliğine bürünür. Çocuk kendisinde, diğer cinste bulunmayan bir organ olduğunun farkına vardıktan sonra, babasının bu organı keseceği korkusuyla, bir aşk nesnesi olarak anasından vazgeçer. Oğlan çocuğunun bu organı yitirme korkusu, «kastrasyon» (iğdiş-leştirme) kompleksi» diye anılır. Kızlarda kastrasyonun bir korku olarak yerleşmesi gerekmez; çünkü fizyolojik yapıları farklıdır. Bu farkın sezilmesinden sonra kız çocuğu, babanın fizyolojik özelliğine yönelen kıskançlık dolayısıyla onu bir aşk nesnesi olarak kabul eder. Fizyolojik noksanlığı giderme eğilimi, zamanla bebek doğurma isteğine dönüşür (Brown, 1964).

d) Kişiliğin Bölünümü:

Gerek kız gerekse erkek çocuğun, bu komplekslerin çözümünde bir özdeşleşme nesnesi olarak ana ya da babaya yönelmesi, «süper-ego»nun (üst-ben) oluşmaya başlamasını simgeler. Freud, hemen herkesçe bilinen kişilik üçlemesinde, insanın psişik varlığını (psişik kişiliğini) ayrı, ama birbiriyle içiçe üç sistemde bütünleştirmiştir. Ancak kolaycı genellemelerden sakınmak için, Freud'un (1979 b, s. 112» zihnin, birbirinden kesin ve yapay sınırlarla ayrılmış, renkleri birbirine karışmayan ilkel bir resim olmadığı» ve «bu ayırımdan sonra, ayırdıklarımızı yeniden birleştirmemiz gerektiği» yolundaki uyarılarını ve üç sistemin değişik kişilerde değişik görünümlere girebileceği konusundaki vurgularını önceden belirtmemiz gerekir.

i) Kaynayan Heyecan Kazanı: İd

Freud'un psişik kişilik kuramı, insan zihnindeki üç ayrı yapıdan kaynaklanır. Hayvanî istekleri belirleyen «id», o isteklerle

çevre arasındaki dengeyi oluşturan «ego», ahlâkı temsil eden ve egoyu denetleyen «süperego...» Bu üç sistemin işleyebilmesini sağlayan enerji yine libidodur.

Freud'un deyimiyle «kaynayan bir heyecanlar kazanı» olan «id», kişiliğin «karanlık, ulaşılamaz» bölümüdür. Güdülerden (trieb) kaynaklanan enerji (libido) ile doludur ve amacı, güdüsel gereksinmelerin doyuma kavuşturulmasından ibarettir. Örgütlü değildir. Tümüyle haz ilkesine göre işler; bizim anladığımız türden bir mantığı da yoktur. İd'de, karşıt ve çelişik ögeler yanyana rahatlıkla bulunabilir. İd hiçbirşeyi yadsımaz. Zaman ve uzay (mekân) kavramlarını barındırmaz. İyiyi kötüyü de ayırdetmez; böyle bir sorun tanımaz. Dolayısıyla değer yargıları da yoktur. İd'de karşımıza çıkan yalnızca «boşalım arayan güdüsel cathexisler»dir (Freud, 1979 b).

ii) Düşünen adam : Ego

Ego, id'in dış dünyaya yakın olan ve ondan etkilenen, bu yüzden de değişime uğramış bir bölümüdür. Dış evrenle ilişkiler egonun varlık nedenidir. İd gem vurulmamış istekleriyle yalnız başına dış dünyayla karşılaşsa, yokolması kaçınılmazdı. Gerçeklik ilkesi uyarınca çalışan ego, id'in isteklerini bir «gerçeklik sınaması»ndan geçirir. Önceki deneyimlerden edinilen algılara ve anılara dayanılarak yerine getirilen bu işlev, id'den kaynaklanan isteklerin ve heyecanların doyuma kavuşturulmasının «ertelenmesi» ile sonuçlanır. İşte bu erteleme işlevi, «düşünme» demektir. Düşünme yoluyla istekler gerçekle bağdaştırılır; böylece bireyin (varoluş açısından) daha güvenli ve başarılı çözümler bulması sağlanır. Bir başka deyişle ego, kişiliğin, çevreye uyumu sağlamakla görevli ajanıdır. (Freud, 1979 b).

Ego, düşünme (ussallaştırma) yoluyla içerdiği bilgiler arasında sentezler oluşturabilir. Ego ussallığı, id ise ihtirasları (passion) simgeler. Ancak ego, kendi enerjisini üretemeyip bu açıdan id'e «muhtaç» olduğu için, belli ölçüde zayıftır. Ego, id'in cathexis yaptığı (çok yalın bir deyişle özlediği) nesnelerle özdeşleşme (örneğin Oedipus'un çözümünde babayı örnek almak(yoluyla, id'den belli miktarda libidoyu kendi kullanımı için devralır. Bu yüzden ego, yaşam boyunca birçok cathexis nesnesiyle özdeşleşmek zorunda kalır (ki bu da, kişilik oluşumunun son derece önemli bir belirleyicisidir). Bu nesnelerin seçiminde, id'in istemleri kaynak işlevi görür. Ego, görevini, idin isteklerinin doyuma ulaşmasını sağlayacak koşulları bularak yerine getirir (Freud, 1979 b).

iii) İçimizdeki Enkizitör : Süperego

İnsan yalnız başkalarının değil, kendi davranışlarını ve özelliklerini de gözlemleyen ve hattâ yargılayan bir hayvandır. Bir başka deyişle ego, kendisini tıpkı bir başka nesneymiş gibi gözlemleyebilir. Önceleri bunu egonun özgül bir işlevi olarak kabul eden Freud, daha sonraları egonun kendisini gözleyen bölümünün, gerçekte onun yapısal bir özelliği olduğu sonucuna ulaşmıştır. Gözlemi yargılamaya ve cezalandırmaya doğru bir ön adım sayan Freud, bu «gözlemci»nin, egodan kendini ayıran ve onun üzerinde ve zaman zaman karşısında yerleşen «vicdan» ile ilişkili olduğu kanısına varmıştır. Yine de, «süperego» diye adlandırdığı bu yapıyı vicdanla doğrudan özdeş tutmamış, vicdanı süperegonun gözlemcilikle birlikte yürüttüğü bir işlev saymıştır. Süperego belli ölçüde özerk olarak çalışır; kendi istek ve niyetleriyle yönlenir; enerji yönünden egodan bağımsızdır (gerekli enerjiyi doğrudan id'den sağlar). Egoya acımasızca en sıkı ahlâkî denetim kurallarını uygular; onu bu kurallar açısından yargılar, değerlendirir. Örneğin suçluluk duygusu, ego ve süperego arasındaki çatışmanın bir ürünü olarak yorumlanabilir.

Süperegonun ortaya çıkışı da cinsel gelişmeyle koşutluklar gösterir. Çocuklukta hazza ulaşma konusunda, içselleştirilmiş herhangi bir ketlenme (inhibition) söz konusu değildir. Çocuğun haz aramaya yönelik davranışlarını sınırlayan ajan dışsaldır : ana ve babalar.. Ana-babaların etkisi, sevgi kanıtı ya da sevginin yitirilmesi görünümleri altında, davranışı yönlendirici birtakım kaygıların (anxiety) yerleşmeye başlamasına yol açar. Bu dış kısıtlamalar içselleştirildiğinde süperego, ebeveynin yerine getirdiği işlevi üstlenerek egoyu gözlemeye, yönlendirmeye ve cezalandırmaya başlar. Süperegonun ilginç bir yanı, ebeveyn yetkesinin yalnız yasaklayıcı ve cezalandırıcı yönünü benimseyip, sevgiye ilişkin yanlarını devralıp korumamasıdır. Üstelik çocuğun yetiştirilmesinde anlayış ve sevginin ağırlık taşıması veya dayak ve sevgi yoksunluğunun eğitimde kullanılmaması, süperegonun bu özelliğini değiştirmemektedir.

Süperegonun ebeveyn yetkesinin (parental authority) bir «mirasçısı» olduğunu belirtmiştik. Bu içselleştirmede etkin süreç, yine çocuğun kendi cinsindeki ebeveyni ile «özdeşleşmesi», yani kendi egosunu anasının ya da babasının modeline bakarak biçimlendirmesidir. Bu özdeşleşmenin yaratacağı sonuç, Oedipus kompleksinin alacağı yönü de belirler. Ebeveynine duyduğu cinsel güdülenmeden

vazgeçen çocuk, buradan doğan psikolojik boşluğu ebeveyniyle yoğun bir özdeşleşme içine girerek «telâfi» eder, denkleştirir (compensation). Bu yüzden Freud süperegoyu, Oedipus kompleksinin mirasçısı olarak görmüştür.

iv) Ego İdeali :

Oedipus'un çözümüyle birlikte, ana ya da babanın cathexis nesnesi olarak yoğunluk da az çok azalır. Bununla birlikte başka önemli kişilerin, (significant others) örneğin öğretmenlerin ve eğiticilerin etkileri de duyulmaya başlar. Süperego, bu gibi kişilerin etkisinde kalır (fakat onlarla özdeşleşmez; özdeşleşilen nesneler, ebeveyn «image»larıdır) ve bu etkileri egoya da kabul ettirerek kişilik gelişim ve yönlenmesinde rol oynar. Süperegonun önemli bir işlevi, «ego ideali» denen, egonun taklit etmeye çalıştığı, davranışları için ölçüt edindiği, «mükemmel» olduğunu varsaydığı modeli de içermesidir. Ego ideali, kuşkusuz ebeveynlerin ve «önemli başkaları»nın izlerini taşımaktadır. Ego kendi performansını, bu ideale (sanırız ego idealini, egonun, id'in, süperegonun ve dış evrenin zorlamaları karşısında, işlevini en uygun ve tutarlı biçimde yerine getirmesine olanak verecek uyum modeli diye nitelemek yanlış olmaz) göre değerlendirir. Adından sıkça söz edilen aşağılık kompleksi de, ego ile ideali arasındaki uyuşmazlık diye nitelendirilebilir (Freud, 1979 b, s. 96-97).

Süperego, Oedipus kompleksinin mirasçısı olduğu, bu komp leks de kaynağını id'den aldığı için, enerjisini id'den sağlar. Süperego, her türlü ahlâki kısıtlamanın ve «mükemmellik» anlayışının temsilcisidir. Onun oluşmasını sağlayan ajanların, ebeveynler, eğiticiler v.b. oldukları gözönüne alınırsa, kültürel açıdan taşıdığı önem de belirginleşir. Kural olarak bu kişiler, küçüklüklerinde geçirdikleri sıkıntıları unutup, çocukları, kendi süperegolarının biçimlenişine göre yetiştirirler. Ana-babaların süperegosunu oluşturan bilgi içeriği böylece kuşaktan kuşağa aktarılır; bu yolla zaman aşımına son derece dayanıklı değer ve gelenekler de varlıklarını sürdürürler.

e) Kişilik ve bilinç ilişkisi

Freud, «id» kavramını geliştirmeden önce, id'in içeriğini tümüyle ansal yapının «bilinçdışı», yani egonun bilgisi dışında işle-

yen bölümüne yüklemiştir. Ancak üçlü kişilik yapısının bir kurama dönüştürülmesinden sonra, egonun tümüyle bilinçli sayılamayacağını, gerçekte egonun da, süperegonun da hem bilinçte, hem de bilinçdışında yer alan bölümleri bulunduğunu söylemiştir. Bu bölümler, belirli bir çaba harcanmadıkça, bireyin varlığını öğrenemeyeceği bilgilerle doludur. Yalnız id, daha önce «bilinçdışı sistem» diye nitelenen ansal bölgenin tüm özelliklerini içermektedir ve tümüyle bilinçdışıdır; ego'ya yabancıdır. Böylece Freud, insanın ansal mekanizmasını, birbiriyle etkileşim içinde ve bilinçli ve bilinçdışı süreçlerle ilişkili üç «bölge»ye ayırmış olmaktadır.

İd, ego ya da süperego'dan birinin baskın gelmesi halinde kişilikte ne gibi özgül görünümlerin ortaya çıkabileceğini, Freud'un tipolojisini incelerken anlatmıştık. Bireyin uyumsal yeteneklerinin tam uygulamaya koyulabilmesi, bu üçlünün içinde egonun belli bir güç kazanması ile olanak bulur. Egonun zayıf kaldığı durumlarda id'den kaynaklanan içgüdüsel istekler, süperego'nun moralist etkisiyle «bastırılır ve bilince, daha doğrusu egonun bilgisine yansımaları önlenir». Egonun zayıflığının bir sonucu, çocukluktan (hattâ doğumdan) itibaren hissedilen «tehlike» duygusunun (gerçekte tehlike ögesi taşımayan nesnelere de yansıtılması dolayısıyla ortaya çıkan nörotik ya da ahlâki anksiyeteye dönüşmesi yüzünden), ortaya çıkabilecek gerilimin önlenmesi amacıyla bastırılmasıdır. Anksiyete «haz» değil, «acı» uyaran bir durumdur. Eğer ego, belli bir güdünün cathexis yapması halinde anksiyetenin doğacağını algılıyorsa, bu güdülere karşı «tepki oluşturur» (reaction formation); bir başka deyişle o cathexise karşı olan (anticathexis) belli eğilimlerini (id'den aldığı libidoyu bu işte kullanarak) yoğunlaştırır ve pekiştirir. Anksiyetenin belirmesi haz ilkesini yadsıyacağından, idin de buna bir itirazı olamaz. Bülûğ sonrası dönemde istenmeyen içgüdülerin yadsınması da, aslında bir tepki oluşturmadır.

Freud bu gözlemlerden yola çıkarak, (tanımlaması çok zor dediği) karakterin tümüyle egoya atfedilebilecek bir özellik olduğu sonucuna varmıştır. Karakteri oluşturan etkenlerin başında eski ana-baba otoritesinin süperego olarak egoya eklenmesi gelmekte, bunu önce her iki ebeveynle özdeşleşme, daha sonra da önemli öteki kişilerin ego idealinde temsil edilmesi izlemektedir. Karakterde etkin diğer iki öge de, yukarıda anlattığımız, egonun oluşturduğu tepkiler (gerek bastırma, gerekse yadsıma için) biçiminde karşımıza çıkmaktadır (Freud, 1979b).

f) Psiko-seksüel «cathexis» aşamaları

Egonun, kendisini korumak üzere önceden edindiği bazı eğilim ve yönelimlerini pekiştirip yoğunlaştırarak tepki oluşturması ile karakterin biçimlenmesi arasındaki ilişki, daha önce sözünü ettiğimiz çocuk cinselliği dönemindeki libidinal cathexisin örgütlenmesi süreçleriyle de bağıntılıdır.

Cinsel örgütlenme, doğumdan itibaren birtakım organları odak alarak gelişir. Genital organların baskınlık ve öndelik kazanmasından önce, libido ilk olarak ağız çevresinde toplanır. Cinsel haz güdüleriyle beslenme güdüsü,, birbirine yapışık biçimde, bebeğin denetleyebildiği tek organı üzerinde yoğunlaşır. Bu ilk pregenital cinsel örgütlenme dönemine Freud «oral aşama» adını verir. Dişlerin çıkmasıyla ve bazı kasların denetiminin sağlanmasıyla, sadistik (*) ve anal dönemler başlar. Üçüncü aşamada, henüz üreme işlevini edinmemekle birlikte haz duyguları türetebilen organların öne çıktığı «phallic» döneme girilir. Bazılarınca phallic dönemin bir öncülü, bazılarınca da onun bir parçası olduğu ileri sürülen bir de «urethral», yani hazzın, idrarın sidik kesesinde toplanması ve boşaltılmasıyla yoğunlaştığı aşama vardır. Batılı toplumlarda genellikle beş yaşlarında tamamlandığı varsayılan bu süreçlerden sonra, yine beş yıl kadar sürebilen «latency» dönemine girilir. Bülûğ ile latency de sona eder ve cinsel organların işlevselliklerini kazanması ile «genital» döneme girilir (Freud, 1979b ve Bellak, 1956).

Freud'a (1979 b) göre bu dönemlerin herhangi birinde libido yapısına bağımlı biçimde ortaya çıkan tepki oluşturma biçimleri, karakter belirlenmesinde kesin etkiler yapabilmektedir. Örneğin düzen düşkünlüğü, cimrilik ve inatçılık gibi üç kişilik çizgisi ile anal cathexis arasında bir koşutluk bulunmaktadır. İlginç olduğu için biraz daha üzerinde durmak istediğimiz bu karakter tipi, küçük yaşta iken kabızlık çeken ve bundan zevk alan kişilerde başgöstermektedir. Bu eğilim, anal erotogenic bölgenin olağanüstü güçlü (yani zevk üretici) olmasıyla ilgilidir. Anal erotizmin kültürel bakımdan yadsınması cinsel güdünün bu yolla doyumunu engellediği için, anal içgüdüler, «sublimation» (yüceltme) mekanizması sayesinde

(*) Sadizm, bu yaşta kendini «etkinlik» (activity) biçiminde gösterir. Çocuk, çevresi üzerinde ilk egemenlik kurma girişimlerini bu çağda kaslarını kullanarak (elini kolunu sallamak v.b.) başlatır. Anüs ise «edilgen» (passive) cinselliğin merkezidir (Freud, 1979d).

başka görünümlerde karşımıza çıkacaktır. Freud, anal erotiklerde yukarıda değindiğimiz üç özelliği her zaman gördüğünü vurgulamaktadır (Freud, 1908 ve 1979b).

i) Karakter ve anal erotizm

Anal erotizmin belirlediği karakterde kendini gösteren aşırı titizlik ve düzenlilik duygusu, «pis» olduğu varsayılan bir alana duyulan ilgiyi denkleştirmeye dönük bir tepki oluşturmadır. İnatçılık da, çocuğun kendine ait olan bir şeyden ayrılmaya yanaşmaması gibi etkenlerle oluşan kabızlığın bir uzantısıdır. Pintilik özelliği ise, iki yönden gayta ve anal aktivite ile ilişkilendirilmektedir. Freud'a göre çocuk için kakası, onun dışarıya verebileceği ilk «değerli» nesnedir. Ancak kendisinden başka kimse durumu böyle görmemektedir. Pintilik, açgözlülük ve para ile anal erotizm ve dışkı arasındaki ilişkinin izlerine kültürel yapıda da rastlanmaktadır. Para insanlığın hem en çok değer verdiği hem de en çok kötülediği, «pis» saydığı bir nesnedir. Örneğin Babil'de, altından «şeytanın dışkısı» diye söz edilir. İşte, defekasyondan duyulan erotik zevkin eninde sonunda ketlenmesi ile kakaya duyulan ilgi paraya yöneltilince, böyle bir karakterolojik somutlaşma belirir (Freud, 1979e, 1979b, 1979a).

Freud, başka libidinal gelişim dönemlerindeki tepki oluşturmalarının da karakter biçimlenmesini etkileyebileceğini belirtmiş, «urethal» erotizm ile yükselme hırsı arasındaki ilişkiyi kendi kurmuştur (1979b). Özgül olarak bu alanda daha ileri araştırmalara girmemekle birlikte izleyicilerine yol gösterirken önemli bir noktaya değinmiş ve «kalıcı karakter çizgilerinin, özgün güdülerin değişime uğramamış uzantıları ya da süblimasyonları ve bunlara karşı geliştirilen tepki oluşturmalar» olduklarını söylemiştir (1979e).

ii) İdrar tutkuları ve toplumsal karşılaştırma

Psikanalistler bu koşutlukları yer yer daha derine indirmeyi başarmışlardır. Örneğin phallic dönemde «saplanmış» (fixated) kız çocuklarının, ömür boyunca «erkek Fatma» özellikleri göstermesi incelenmiştir. Bu saplantı, bir erkek kardeşin üstün tutulması, zalim bir babanın anaya karşı tutumu gibi çeşitli nedenlerden kaynaklanabilir (Sagan, 1977 ve Bellak, 1956).

Bir başka koşutluk da, genellikle idrar yapma işlevi ile haz uyaran urethral dönemin, rekabet duygusu ile bağlantılandırılma-

sıdır. Bu dönemde kız çocuklar erkeklerle, erkekler de birbirleriyle bir yarışına ortamı içerisinde kendilerini tartmaktadırlar. Bu gözlemlerin ilkel ve ilksel kültürler için de geçerli olup olmayacağı sorusunu açık bırakarak, urethral dönemin, çocuğun ilk kez kendisini ailesi ve benzeri yakınları topluluğunun dışında bir toplumsal varlık olarak ortaya atma ve kanıtlama dönemine denk geldiğini ileri sürebiliriz. Nitekim bu çağ, organların karşılaştırıldığı, «röntgencilik» ve «teşhircilik» gibi eğilimlerin belirdiği ve yerleştiği bir dönemdir (Bellak, 1956).

Yaşam ve varoluş evreni öteki insanlarla kurulan ilişkiler olan insanoğlu için, kendi özellik ve performanslarını değerlendirebilmek, o ilişkiler örüntüsü içindeki yerini başkalarına göreli biçimde saptamaya dayanır. Leon Festinger ünlü «toplumsal karşılaştırma» kuramında (1954), bireylerin «nesnel, toplumsal olmayan» ölçütlerin yokluğunda kendilerini değerlendirmeye dönük güdülerini, başkalarıyla karşılaştırmalar yaparak giderdiklerini belirtmiştir. Bu karşılaştırmalar sonucunda uyum yapılması gereken normatif yapılar belirlenmekte (ya da öğrenilmekte), yakın ilişki kurulacak «çevre»ler saptanmakta, kimin kimden üstün olduğu (nesnel ya da öznel ölçütlerle) anlaşılmaktadır (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1978; Secord ve Backman, 1974). Karşılaştırma olgusunun ancak sosyo-kültürel durumsallıkları içerisinde işleyebileceği gözönüne alınınca, urethral dönemin toplumsal uyum yönünden getirdiği olasılıklar ayrı bir önem kazanabilecek gibi görünmektedir.

iii) Freudcu bir kişilik tanımına doğru

Freud'un anlayışını toparlayıp, kişiliği tanımlamak üzere şöyle bir girişimde bulunabiliriz. Önce id'deki güdülerden kaynaklanan, haz peşindeki cinsel kökenli yaşamsal enerji libidonun, doyumu sağlayacak biçimde amaç-nesnelerine ya da onların yüceltilmiş ve görünüm değiştirmiş temsilcilerine yöneltilmesi söz konusudur. Bu süreçte ego, dışsal çevrenni psiko-sosyo-fizik olanakları ile süperegonun içselleştirebildiği ve egoya benimsetebildiği ölçüde uyguladığı sosyo-kültürel-normatif yol gösterici baskıları arasında görece durağan bir denge kurmaktadır. İşte kişilik, ego'nun oluşturduğu, zaman ve mekândan anında etkilenmeyen, dolayısıyla kolay kolay değişmeyen, amaç açısından geçerliliği sınanarak denenmiş bilinçli ve bilinçdışı sistematik ve uyumsal (yani psikososyal ilişkiler açısından doyum getiren) çözümleri sağlayan davranışların ve onları

yönlendiren düşünsel süreçlerin örgütlü ve etkileşen bir bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

iv) Öğrenilen kişilik

Psikanalizin karşıtı olduğu ileri sürülen pekiştirmeci okulun kişilik konusundaki yaklaşımı da, Freudcu yaklaşımdaki gibi «gelişmeci» çizgiyi izlemektedir. Her ikisi de, erken çocukluk deneyimlerinin ileride de düşünce ve davranışa yön verecek birtakım kalıntılar bıraktıkları görüşünü benimsemektedirler. Ayrıca her iki görüş de, insanın biyolojik bir varlık olarak bazı istek ve gereksinimleri bulunduğu, davranışlarının bu isteklerin doyurulması amacına yöneldiği noktasından yola çıkmaktadır. Davranışçı okul, bunlara «itici güdüler» anlamında «drives» adını vermektedir (Freud'un kullandığı «trieb» deyiminin sözlük anlamı da aynıdır). Bu organizmal güdüler arasında genellikle Freud'a yüklenen seks ve saldırganlığın (aslında anımsanacağı gibi Freud'da saldırganlık «ölüm güdüsü» ile ilişkilendirilmiştir) yanısıra, acı, açlık ve susuzluk gibi itkileri de saymaktadırlar (Hilgard ve Atkinson, 1967). Freud doğrudan cinsel bir kökeni bulunmayan güdüleri egoya malederken, cinsel güdüler üzerinde özellikle durmasını şöyle açıklamaktadır (1979). Cinsellik, organizmanın birey dışında doyuma ulaşması gereken ve onun türüyle ilişkilerini belirleyen tek işlevidir.

Freud'un süperego, id ve ego arasındaki etkileşimlerin kişilik oluşumundaki önemini direterek vurgulamasına karşın, bu üç ögeyi birbirinden kopuk birer parça gibi gördüğü izlenimini vermesi, özellikle davranışçı Amerikan psikologlarının, Freud'un toplumsal etkilere pek aldırış etmediği varsayımına ulaşmalarına yol açmıştır. Bu tür eleştiriler pek kabul edilemez. Zira Freud (1932), psikanalizin amacının egoyu güçlendirmek, onu süperegodan daha bağımsız kılarak örgütlenmesini ve algılama alanını dış dünyanın, id'in ve hattâ egonun derinliklerine doğru genişletmek olduğunu belirtmiş, «Id neredeyse ego orada olacaktır. Bu bir kültür sorunudur» demiştir. Buradan çıkarılacak sonuç da, herhalde Freud'un bireyi görece özgür kılmak istediği, toplumu hiç hesaba katmadığı olmasa gerekir.

Öğrenme (pekiştirme) kuramcıları, başlangıç noktalarını Freud doğrultusunda seçmekle birlikte, psikanalitik açıklamalara bağlı

kalmamış, olguları kendi uyarıcı-tepki (stimulus - response) sistemlerinin diline çevirerek yorumlamışlardır. Onlara göre, insan davranışını amaçlar belirler. Davranış her zaman «bir şeye» yöneliktir. Birey belli bir durumda, amaçları açısından kendisine en büyük doyumu sağlayacağını (pekiştirme süreçleri yoluyla) öğrendiği tepkileri gösterir. Doğuştan gelen (öğrenilmemiş) isteklerle, çeşitli amaç-nesneler arasındaki ilişkiler böyle öğrenilir. Çeşitli ilişki süreçleri içinde yaşanan deneyimlerle birtakım psikolojik güdüler ve gereksinmeler gelişir ve zamanla bunları doyurucu tepkiler yerleşir. Davranışçılar, önceleri kişilik sorunuyla pek ilgilenmemişler, John Dollard ve Neal Miller'ın bu konuya yönelmesinden sonra bu eksiklik bir ölçüde giderilebilmiştir. «Öğrenme» konusunda incelediklerimizden anımsanacağı gibi, Dollard ve Miller'in sisteminde «güdü» (drive), dokunun isteklerinden kaynaklanan bir gereksinmedir. Bu isteği gideren tepkilerin yinelenmesi ise, «pekiştirme»yi oluşturur. Öğrenme, gereksinmeyi ortadan kaldıran tepkilerin pekişmesinden ibarettir. Çevredeki bazı uyarıcılarla bu tepkiler arasında bir çağrışımın (association) kurulması da öğrenme için zorunludur. Pekiştirilmeyen tepkiler yokolur. Belli uyarıcılara gösterilen pekiştirici tepkiler, başka uyarıcılar karşısında da gereksinmeleri ortadan kaldırabiliyorsa, «uyarıcıların genelleştirilmesi» durumu sözkonusudur; o zaman birbirine benzer durumlarda daha önce öğrenilen tepkiler gösterilecek demektir. Bunu yapabilmek için, bireyin uyarıcılar arasında «ayırımlaştırma» yapabilmesi (örneğin, açken, yiyeceklerin bulunduğu buzdolabı ile alet dolabını birbirinden ayırdedebilmesi) zorunludur. Uyarıcılar ve tepkiler arasındaki bağlantıların böyle gelişmesinin bir başka sonucu da, belli uyarıcıların ve tepkilerin doğuracakları sonucun önceden «kestirilebilmesi», bu yolla geleceğe uzanan davranışlarda «kötü» sonuçlardan kaçınılmasıdır.

Dollard ve Miller'a ve onların izleyicilerine göre, karmaşık toplumsal güdüler (başarı isteği, sevgi arama v.b.) de aynı yöntemle öğrenilir. Bunlar arasında isteri, fobi gibi nörotik hastalıkları bile saymak mümkündür. Bu gibi «öğrenilmiş», yinelendikçe pekişmiş, görece kalıcı bir özellik kazanmış olan tüm «gözlemlenebilir» davranışların toplamı, bu kuramaya göre bireyin kişiliğini oluşturur. Bir başka deyişle kişilik, çevredeki fizik ögelere gösterilen tepkilerin pekişmesi ile ortaya çıkmaktadır.

Toplumsal etkiyi kişilik kuramlarının belkemiği durumuna sokan yaklaşımlardan söz ederken, pekiştirmeci okulun belki de en

tanınmış temsilcisi olan B. F. Skinner'ı anmadan geçemeyiz. Genelde kişiliği bir alışkanlıklar bütünü halinde ele alan pekiştirmeci yaklaşım, kişiliğin, bir davranışlar sistemi olarak «öğrenildiğini» savunmaktadır. Davranışçıların bu yaklaşımı, kişiliğin psikanalitik anlamdaki bütünselliğinden ziyade gözlemlenebilir, ya da (davranışçıların pek düşkün oldukları bir deyimle) ölçülebilir, «görgül» boyutu diyebileceğimiz «benlik» bölümü ile uğraşmaları sonucunu doğurmuştur. Nitekim Skinner da (1954) benliği, «işlevsel biçimde birleşmiş bir tepkiler sistemi» diye tanımlamaktadır.

Buna göre benlik kavramı, «ortak bir eylem tarzını» gösterebilir. Bu durumda kişilik, davranışın eyleme göre çizilen «topografik» alt bölümlerine göre tanımlanmaktadır. Örneğin bir kimse hakkında ileri sürülen, «Musluk tamirciliği yaptığından daha güzel nutuk atıyor» önermesi, bu tür bir benlik betimlemesidir. Tepki sistemi belirgin bir uyarıcı çevresinde örgütlenmekteyse, kişilik de o uyarıcıya göre belirecektir. Örneğin bir insanın kişiliği ailesinin yanında başka, arkadaşlarıyken başka olacaktır. Durum ne olursa olsun, ortak bir pekiştirmeye yönelik tepkiler de işlevsel bir sistem oluşturabilirler. Burada birinci değişken «yoksunluk»tur. Örneğin, karnı aç bir adam, güzel bir yemekten önce ve sonra başka başka kişiliklere sahiptir. Çeşitli ilâçların (morfin, alkol v.b.) da kişilik üzerinde rolü vardır; bunların etkileri, belirli bir tepki bütününü (repertuvarını) harekete geçirir. Geceki alkolik, ertesi sabah daha akıllı bir adam olarak uyanır (Skinner, 1954).

Davranışçı okul, genellikle tutarlı, dengeli, sürekli ve kişisel bir bütünlüğü oluşturduğu varsayılan bir kişilik kavramını, psikolojinin «köhne bir metafizik kalıntısı» olarak görmüştür. Ancak bu tutumları, kişiliğin dengeli, tutarlı ve özgün niteliklerini yadsıdıkları anlamına gelmez. Yalnız pekiştirmeciler bu niteliklerin, çevredeki uyarıcıların etkilerinin doğal ve neredeyse mekanik bir sonucu olduğunu savunmaktadırlar. Skinner'ın kendi sözleriyle (1954) bu olgu şöyle açıklanmaktadır. «... Çevre bir andan diğer bir ana tutarlı değilse, davranışın da tutarlı olmasını beklemek gerekmez. Pazar günü kiliseye giden dindar kişi pazartesi günü saldırgan, acımasız bir işadamına dönüşebilir. Bu kişi, değişik koşullara uygun iki ayrı tepki sistemine sahiptir. Kişi olarak tutarsızlığı, onu pazar günü kiliseye, pazartesi ise bu tür davranışları zorunlu kılan nitelikte bir işe götüren çevrenin tutarsızlığından daha fazla değildir...». Skinner'a göre, bireyler her duruma uygun tepkiler-

den kurulu kişilik repertuvarları geliştirmektedirler. Ayrıca, bu görüşlerin bir izdüşümü olarak «anti-sosyal kişilik de, kuşku götürür bir kavram olarak belirmektedir. Topluluğun ürettiği denetici davranış, belirli bir kültürün tarihi içinde, anti-sosyal davranış üzerindeki etkisi dolayısıyla seçilmiş bazı uygulamalardan oluşur. Bu davranış topluluğun yararına işlediği ölçüde, kollektif bir vicdandan ya da süperegodan söz edebiliriz.» «Skinner, 1954). Belli bir davranış da, ancak başkalarına itici geliyorsa anti-sosyal bir kişilik söz konusu olabilir.

Skinner'ın (hiçbir katkı ya da yorum yapmadan aktardığımız) yukarıdaki görüşlerine getirilebilecek bir eleştiri, bu yaklaşımda kişiliğin görünümleri (manifestation), ya da uyum sağlayıcı uygulamaları olan davranışların her birinin moleküler anlamda neredeyse farklı birer kişilikmiş gibi düşünülmesinin, pek tutarlı sayılamayacağıdır. Lâtin kökenli dillerde kişiliğin karşılığı olan «personality, personnalité» gibi sözcükler, lâtincede «aktörün maskesi» anlamına gelen antik kökenli «persona» deyiminden türetilmiştir. Maske her nekadar değiştirilebilirliği içermekteyse de, o dönemde en önemli nitelikleri, (oyunla sınırlı olsa bile) sürekliliği ve durağanlığıdır (Evrim, 1975). Oysa Skinner'ın yaklaşımı, kişiliğe böylesine sınırlı bir sürekliliği bile çok görmekte, insanı da çevresel koşulların istedikleri gibi yoğurdukları «amorf» bir hamurmuşçasına algılanmaktadır. Bu görüşü, çağdaş fizyoloji de yadsımaktadır (Cooper, 1980; Pribram, 1980). İnsan her durumda uyumu sağlayacağına inandığı, bazen birbiriyle çelişebilen davranışlarda bulunabilir. Ancak bunlar arasında bir tutarlılık, birliktelik ve örgütlülüğün yokluğu sözkonusu olamaz. Aksine her davranış, kişinin çevresiyle özgül bir biçimde geliştirdiği uyumsal ilişkilerin molar bütünlüğünden kaynaklanır. Zaten kişilik dediğimiz de bu özgüllük ve bütünsellikten başka bir şey değildir.

Paragraf 3. Kişiliğin Bilişsel Boyutu

a) Molar bir birim olarak kişilik

i) Sartre ve «yetkeci kişilik» araştırması

Kişiliğin moleküler davranış ve anlık maskelerle özdeşleştirilemeyeceği, insan davranışında molar bir bütünlük bulunduğu görüşü, Yahudi karşıtı tutumlarla ilişkili olarak II. Dünya Savaşı sonrasında ünlü filozof J.-P. Sartre tarafından ortaya atılmış, daha

sonra Amerika'da yapılan ünlü «Yetkeci Kişilik» araştırması da Sartre'ı destekler nitelikte sonuçlar vermiştir. Bir Fransız düşünür bu konuda şunları söylemektedir :

«Devrimden bu yana her nesneye analitik bir ruhla, yani öge leri parçalara ayrılabilen bir bileşke gibi bakmaya alıştığımızdan, insanlara ve karakterlere de, her taşın ötekilerle birlikte varolduğu ve bu birlikte-varlığın bütünü etkilemediği bir mozaikmişçesine bakmaktayız. Böylece, anti-semitik (Yahudi karşıtı) tutum, kökeni ne olursa olsun, bazı moleküllerle birleşime girip hiç değişime uğramayan başka bir molekülmüş gibi görünmekte, o zaman da bir adam, iyi bir baba ve koca, vicdanı bütün bir vatandaş, son derece iyi yetişmiş, insansever ve bunların üstüne anti-semitik olabilmektedir. Balık tutmaktan hoşlanabilmekte, din konularında hoşgörülü davranabilmekte, Orta Afrika yerlilerinin koşulları hakkında cömert düşünceler taşıyabilmekte ve bunlara karşın, Yahudilerden nefret edebilmektedir.» (Zikreden Brown, 1964). Berkeley Üniversite elemanlarınca yapılan «Yetkeci Kişilik» (Authoritarian Personality) araştırmasının ana noktalarından biri de, Sartre'ın ustaca gülünçleştirdiği tekil, tutarsız mozaikle gündelik yaşamda karşılaşmanın olanaksızlığıdır. Nitekim araştırma, anti-seramik kanı ve tutum taşıyan deneklerin, anti-semitik olmayan kiişlerden genelde de çok farklı yapılara sahibolduklarını saptamıştır. Sonuçta, «yetkeci» diye nitelen kişilik tipinin tutum ve davranışlarında, katı ve tutucu özellikler belirlenmiştir.

«Yetkeci kişilik» tipi, kendisi ve yakınları hakkında değişmez biçimde «olumlu» görüşlere sahiptir. Özetle ona ait olan, onun ve yakınlarının yaptığı hemen hemen herşey «iyi»dir. Araştırmacılar bu özelliği «özünü yüceltme» diye niteleyerek, önyargısız deneklerde yüksek oranda rastlanan «kendini objektif biçimde değerlendirme» yetisi ile karşıtlaştırmışlardır. Önyargılı yetkeci tip, belirsizliğe karşı dayanıksız ve hoşgörüsüzdür. Anlamı belirsiz durum ve mesajlarla karşılaştığında ya da bir değerler çatışmasına düştüğünde, vicdanının kendine göre temiz ve düzenli kalabilmesi için, o durumda hoşuna gitmeyen ögeleri yadsıma ya da bastırma yolunu seçmektedir. Kendisine ve yakınlarına yüklenebilecek olumsuz nitelikleri ve eleştirileri, kendisi dışında birtakın nedenlerle açıklamayı tercih etmektedir. Kendini eleştirmek zorunda bırakıldıysa, mutlaka hafifletici gerekçeler uydurmaktadır. Araştırmanın bir boyutunu oluşturan derinlemesine mülâkatlarda, hem

önyargılı hem de önyargısız deneklerde, kendilerine ve yakınlarına yönelik saldırgan duygulara rastlanmıştır. Ancak önyargılılarda bunlar bastırılmakta ve yadsınmaktadır. Ayrıca, «yetkeci kişilik»e sahip denekler bununla da yetinmeyip, kişisel kusurlarının nedenlerini önyargılı oldukları kişi ve gruplara (yahudiler, siyahlar gibi) yansıtmaktadırlar.

İstemedikleri, hoşlanmadıkları kişilik özelliklerini kendilerinde ve yakınlarında görmeyi kabul edemeyen önyargılı «yetkeci» tipler, bunları da karşı oldukları gruplara ve bireylere atfetmektedirler. Sözkonusu duyguları uyaran başlıca iki etken, cinsellik ve saldırganlıktır. Özellikle yetkeye karşı her türlü saldırganlık yasaktır. Bu tiplerin kendilerini neden yücelttiği sorusuna getirilen temel yanıt, sosyo-ekonomik statü açlığı olarak belirtilmektedir (Brown, 1964).

ii) Araştırmanın bazı temel bulguları

Kişilik, davranış, tutum ve düşüncelerde bir üslûp birliğini ve bütünlüğünü simgeler. Anlamların ve değerlerin birbirine karıştığı ortamlarda bu bütünlüğü yitirme tehlikesiyle karşılaşan yetkeci (önyargılı) tip, gerek algısal gerekse düşünsel düzeyde belirsizliğe karşı oldukça hoşgörüsüzdür. Psikolojide «rijidite» (katılık), insanın düşünce, tutum ve davranışlarının, etkin güçlere karşın değişime direnmesi anlamına gelir. Yetkeci tiplerin belirsizlikten kaçan hoşgörüsüzlükleri, bilişsel yapılarında da katılığa yol açmaktadır. Çelişik ve çatışan düşünce ve kanılar adeta değişik kompartmanlara hapsedilmekte ve aradaki çelişki gözden kaçırılmaktadır. Araştırma bulguları arasında buna tipik bir örnek, Yahudi karşıtı deneklerin, Yahudilerin aynı zamanda hem diğer ırklardan kimselerle kaynaşmaktan çekindikleri, hem de herkesin işine burunlarını soktukları kanılarının birarada benimsenebilmesidir (ancak, burada her iki görüşün «Yahudiler kötüdür» yönündeki temel bir tutumda bütünleştiğini gözden kaçırmamak gerekir.

Else Frenkel-Brunswik, önyargısız ve önyargılı çocuklara bir köpek resmi göstermiş, daha sonra gösterilen resimlerde köpek yavaş yavaş kediye dönüştürülmüştür. Önyargılı çocuklar, dönüşümü kavramada diğerlerine oranla oldukça yavaş bulunmuşlardır. Başka deneyler de yetkeci tiplerin, benimsedikleri dü-

şünceleri ve daha genel anlamda sorun çözme yöntemlerini, koşullar yeni bir yöntem gerektirse bile kolay kolay terketmediklerini göstermiştir. Bu gözlemler de, en azından belli ölçüde önyargılı (yetkeci) kişilik özellikleri taşıyan kimselerde davranış sistemlerinin (yani Skinner'ın önerdiği anlamda kişiliklerin), durumsallıklardan kaynaklanan uyarıcılara göre kolay kolay nitelik değiştirmedikleri ve kişiliğin daha kalıcı ve molar bir bütünlük olduğu kanısını güçlendirmektedir. Bu durumu Skinner'ın benlik tanımında yer alan «işlevsel birlik» kavramına dayanarak açıklarsak, bu tiplerde sözkonusu tepkiler sisteminin, koşullar ne olursa olsun, öznel bakımdan işlevselliğini yitirmeyecek ölçüde kalıplaştığını söyleyebiliriz. Nitekim Yetkeci Kişilik Araştırmasına yönelik eleştirilerin çoğu, davranışçı psikologlarca ileri sürülmüştür. Üstelik eleştirilerin baş hedefi araştırmanın içeriği değil, kullanılan metodolojik hattâ teknik araçlar (korrelâsyonlar, içerik irdelemeleri v.b.) olmuştur (Brown, 1964).

Araştırmanın sunduğu en önemli sonuçlardan biri «insanın zihinsel yaşamında, bilişsel üslûbun bir bütün oluşturduğu gerçeği», yazarlarca şöyle dile getirilmektedir (Tajfel, 1978). «Aile ve seks yaşamının en özel yönlerinden genelde öteki insanlarla kurulan ilişkilere, dinden toplumsal ve siyasal felsefeye değin birçok değişik alanda yetkeci tipin yaklaşımları ve bakış açısı arasında bir bütünlük ve tutarlılık göze çarpmaktadır». Bu tiplerin, sosyalleşme sürecinin yol açtığı duygusal sorunları çözmede karşılaştıkları güçlük de, buradan kaynaklanmaktadır.

iii) Kişilikte bilişsel boyut

Bu açıdan bakınca, hangi koşullarda olursa olsun, bilişsel süreçlerin de kişiliğin biçimlenmesinde küçümsenmeyecek bir rol oynadıklarını yadsımak olanaksızlaşmaktadır. Birey çevresine uyum yaparken, sosyo-kültürel gerçeği kendince bir yorumun süzgecinden geçirir; yönlendirici ve açıklayıcı bir «dünya görüşü» oluşturur. Kurduğu bu bilişsel yapıyı, uyum sağlayacağı ögelere (örneğin referans gruplarına) uygular ve gerekli gördüğü bağdaştırmaları yapar; bu süreç içinde de kişiliğinin bilişsel görünümleri diyebileceğimiz kanıları ve tutumları biçimlenir. Bu bilişsel, sosyo-kültürel ve kişiliksel edimler, onun belli bir çevre içinde yaşayabilmek için yaptığı seçimlerden oluşan bir bütündür (Tajfel, 1978). İnsanın bilişsel tutumları (ya da genel anlamda ya-

şam anlayışı), içinde yaşadığı olguların örgütlenişini, dolayısıyla da algılanışını etkilemektedir (Klein, 1956). Algılama, bireyin uyum yapacağı yaşamsal-psikolojik alanı tanımasını sağlayan bir etkinliktir. Bu tanımada etkili olan faktörlerin başında da, istekler, güdüler, niyetler ve bunların kaynaklandığı bilişler, yani insanın kendisi, çevresi, davranışları ve bu dünyası hakkında bildikleri gelmektedir. Bu nedenle insan, dışsal nesneleri, kafasında oluşan bu yapılarla ilişkilendirebildiği oranda algılar (Shaw ve Costanzo, 1970; Isen, 1981). Çevresindeki nesneler tek başlarına değil, bireyin uyumsal sistemleri açısından taşıdıkları bilişsel anlama göre algılanırlar. Bilişsel tutumların olgusal (phenomenal) örgütlenmeyi etkilemesi, algı nesnelerinin «proximal» örgütlenişini, yani hangi ögelerin duyu organlarınca merkezi sinir sistemine yansıtılacağını da belirler (Klein, 1956; İsen, 1981). Genel olarak, bireyler arasındaki tutumsal-bilişsel farklılıklar da, her insanda yalnız belli proximal örüntülerin (çevredeki nesnelere beyince belirli anlamlar yüklenmesinin) gelişmesinden, ötekilerin ise uyarıcı etkiler yapmamasından kaynaklanır.

Olgubilimci (phenomenologist) okul, herhangi bir uyarıcının etkin olabilmesi için, bireyin «yaşam alanı»nın, yani onun ilişkilerinin oluşturduğu psikolojik çevrenin içinde yer alması gerektiği görüşündedir. O sınırın dışındaki uyarıcılara, birey herhangi bir tepkide bulunmaz. Yaşam alanı ise, öznel biçimde tanımlanmıştır. Bu içerikte, güdüsel ve bilişsel etkenler belirleyici bir ağırlık taşır. Kurt Lewin'ın «Alan Kuramı» (1951) içinde belirttiği bu görüşlerine karşı Carl Rogers, aynı deyimi kullanmamakla birlikte, yaşam alanının merkezi olarak bireyin «benlik» kavramını, yani çevresine göre onun kim olduğuna ilişkin öznel görüşünü ön plâna çıkarmıştır. İnsanın gerçeği, kendisi için benliğidir. Tepkilerini fizik uyarıcılara göre değil, çevresindeki ögeleri algılama ve yorumlama biçimine bağlı olarak saptar. Davranışın temel belirleyicisi de, benlik kavramıdır (Lazarus, 1963). Bilişsel psikolojinin öncülerinden Fritz Heider «Kişilerarası İlişkilerin Psikolojisi»nde (1958), bir «algılama» olarak karşımıza çıkan kişiye bizim yüklediğimiz niteliklerin, onunla ilişkilerimizdeki davranışlarımızı belirleyici bir etkide bulunduğunu anlatır. Heider'a göre bu algılama-kişilik, bireylerin içinde bulundukları durumsallıklardan, yani ilişki örüntülerinden gelen uyarılara (algılara) göre belirginleşir. Bir başka deyişle kişileri, daha doğrusu onların kişilik-

lerini, onlarla giriştiğimiz ilişikler, o ilişkilere bağımlı biçimde ortaya çıkan roller v.b. aracılığıyla «göreceli» olarak algılarız. Bilişsel psikoloji, yaşama ilişkin yorumlarımızın (bilişlerimizin), beklenti ve eylemlerimizin, çevremizdeki nedensellik örüntülerini nesnel biçimde kavramamıza bağlı olduğunu savunur. Kişilerarası ilişkilerde de belli nedensellikler, kişilere ve onların kişilik özelliklerine atfedilir. Birey, kendini de (kuşkusuz içinde bulunduğu ilişkilere bağımlı olarak) belli bir biçimde algılar; yani kendisine belli nitellikler yükler (Heider, 1958). Bazı yazarlara göre bu yükleme eyleminin temelinde, ilişkileri tutarlı, düzenli ve dengeli biçimde algılama eğilimi yatmaktadır (Deutsch ve Kraus, 1965). Heider'ın kişilik konusuna getirdiği en önemli katkı, belki de bu olgunun tıpkı başka «şey»ler gibi, «algılanabilir bir nesne» özelliği taşıdığını göstermesidir (Klein, 1956).

Nitekim, en azından gündelik dilde «kişilik» kavramı, algılamaya dayalı, çıkarımsal ve kuramsal bir araç niteliğinde karşımıza çıkmaktadır. «İyi adam», «cesur kişi» gibi nitelemeler, ilişkiler çevresinde birçok etkene (örneğin çıkarlara) bağlı biçimde algılanan özelliklere dayanılarak varılan değer yargılarıdır. Psikoloji de bir anlamda, kişinin bütünsel özelliklerini belirleyen davranışsal niteliklerin peşindedir. Bazı yazarlar (örneğin Lazarus, 1964), bilimsel psikolojinin değer yargılarından arınarak «kişilik saptaması» yaptığını, kişiyi psikoloğun kendi ölçüt ve standartlarıyla değil de «olduğu gibi» incelediğini ileri sürmektedirler. Ancak doğası gereği normatif yönü belirgin bir ortam olan toplumda, etkileşim yoluyla biçimlenen «kişilik» de, onu saptamaya çalışan ve kendisi de bir «kişilik» olan psikolog da, «olduğu gibi» yi değerlendirirken geçerli değerlerden (en azından insanın değer yargılarıyla değerlendirilmemesine ilişkin değerlerden) pek uzak kalabilecek gibi görünmemektedir.

iv) Sentezci bir yaklaşım

Heider'ın temel taşlarını döşediği yoldan geçen bilişsel psikologlar, kişiliğin oluşumunda ve belirlenmesinde, bilişsel bir nitelik taşıyan «kişilik durağanlarından» (personality constants) söz ederler. Kısa bir tanımla bu durağanlar, bireyin davranışını ötekilerden ayıran, hem kendisince, hem de başkasınca algılanan benliği açısından bir tutarlılık sağlayan, onu molar bir «bütün» kılan bilişsel denetim biçimleridir. Bilişsel yöntem (yani bireye ve çev-

reye ilişkin yorumlar), davranış düzenleme mekanizmaları, savunma mekanizmaları bu başlık altında sayılabilir (Klein, 1956).

McCleland (1956) değişik kuramsal yaklaşımların (psikanalitik, bilişsel ve pekiştirmesi) kişilik anlayışları arasındaki ortak dayanak noktalarını, üç başlık altında toplama girişiminde bulunmaktadır. Ona göre, kişiliği belirleyici ögeler olarak «güdülenme», «şemalar oluşturma» ve «kişilik çizgileri» üzerinde durmak yararlı olacaktır. Güdülenme, davranışın «nedenini» (ister Freudcu anlamda libidinal cathexis arayışı, isterse öğrenme kuramındaki gibi itici etkenlerin ortadan kaldırılması, isterse bilişsel bir dengenin sağlanması görünümünde karşımıza çıksın) gözler önüne sermektedir. «Dünyaya ilişkin görüşler» diye nitelenebilecek zihinsel kurgular anlamına gelen «şemalar» ise, kişiliği de içermek üzere tüm davranışsal bütünlüklerin insan zihnindeki içeriğini belirler. Kişilik çizgileri kuramı ise, kişilerin belirli ve benzer durumlara tutarlı biçimde nasıl uyum sağladıklarını açıklamaya yöneliktir; yani davranışın «nasıl»ını gösterir. McClelland'a göre (1956) bu üç ögenin incelenerek «ne, neden ve nasıl» sorularının yanıtlanması ile kişilik kavramına kuramsal bir açıklık kazandırılabilir.

b) Bazı çağdaş yaklaşımlar

Kişiliğin açıklanmasında toplumsal değerlerin ve genel olarak kültürün etkisini vurgulayan görece yeni psikoloji akımları arasında «simgesel etkileşim» ve «rol kuramı»ndan söz edilebilir. Çevre-kalıtım tartışmasında 1980 lere kadar birinci etkene ağırlık veren Amerikan akademik çevrelerinde gelişen bu görüşlerin kaynaklarını, «kültüralist» akım temsilcilerine götürebilmek mümkündür. Bu akımlar üzerinde en etkili olan toplumsal bilimcilerden biri de, kuşkusuz Margaret Mead'dir. Mead (1956), bireyin her alandaki özanlatımının kültürel araçlarla olanak kazanabildiğini ve insanın doğal kapasitelerinin ancak bu yolla gerçeğe dönüştürülebileceğini ileri sürmektedir. Yenilik ve yaratıcılık gibi bireysel davranışlar bile, bireyin kültürünü kendine özgü biçimde yorumlamasının bir sonucudur. Bireysel farklılıklar ise, «kültürel karakter»den sapmalardan başka bri şey değildir. Mead'e göre kültür, «bir grubun tüm öğrenilmiş davranışlarıdır». Toplumdaki her birey bütünsel kültürü tümüyle benimsemeyebilir; ama onu tanır ve ondan etkilenir. Dolayısıyla o kültürde doğan her çocuğun biçimlenişi üzerinde, kül-

türün bir bütün olarak etkisi vardır; bireysel yaşam biçimleri, inançları v.b. ne olursa olsun, «hepsi aynı kültür örüntüsünü paylaşırlar». Mead'in kişilik tanımı, «bireyin doğuştan gelen özelliklerine, içinde yetiştiği, yaşadığı kültür ya da kültürlere ve kişisel deneyimlerine atfedilebilecek davranış örüntülerinin toplamı» şeklindedir. Mead, bireysel kişiliğin öğrenme yoluyla yerleşmiş düzenliliklerine de, «kültürel kişilik» adını vermektedir. Kültür, bireylerin ne ölçüde bireysel olabileceklerini ve bunun üslûbunu tanımlayarak kişiliğin oluşumunu etkiler. Ayrıca kişileri birer «bireymiş gibi» gösteren tüm özellikler ve mekanizmalar da kültürün fonksiyonlarıdır. Hattâ bellek ve zekâ gibi psikooljik işlevler bile bu sınıfa girmektedir. Kişiliğin her türlü anlatımını da kültür belirler.

Kişiliğin açıklanmasında toplum ve kültürün etkisine önem veren «gelişmeci-dinamik» yaklaşımlardan biri de, sosyolojideki «rol kuramı»ndan kaynaklanmaktadır. Bu kurama göre «biyolojik bir varlık» olarak insan, deneyim yoluyla, içinde yaşadığı kültürün ona sağladığı birtakım rolleri edinebilir. Toplumsal roller, toplumsal yapıya bağlı biçimde göreli bir sürekliliğe sahiptir. Dolayısıyla bireyin, kendisinden toplumca beklenen davranışları yerine getirmesi, yasaklanan davranışlardan kaçınması, yani rolünü yerine getirmesi ile, bu rollere bağlı olarak gelişen kişiliği de bütünlük ve süreklilik kazanır. Bireyler doğumdan itibaren belli rolleri oynamaya başlarlar. Roller ise toplumun hazırladığı mevkilere göre belirlenir. Bu mevkiler yaş, cinsiyet, meslek, saygınlık gibi çeşitli etkenlere göre değişebilmektedir. Rollerin çatışması durumunda, yeni davranışlar ortaya çıkabilir.

Son beş-on yıl içinde sosyolojide «Simgesel Etkileşim» (Symbolic Interactionism) kuramının yandaşlarının çoğalması, bu akımın sosyal psikolojiye de yansıması sonucunu doğurmuştur. Simgesel etkileşim kuramına göre toplumsal yapı, toplumsal davranışın, içinde oluştuğu esnek bir çerçevedir. Bu çerçevede eylemler, olabildiğince düşük bir düzeyde sınırlanmaktadır. Aktörlerin (bireylerin) eylemleri, etkileşimden önce değil, etkileşim sırasında beliren durumsallık tanımlara göre yönlenmektedir. Margaret Mead'de kaynağını bulan Simgesel Etkileşim, «bireylerin toplumu etkileşimleri sırasında yarattıkları» varsayımını getirirken, «Rol Kuramı»da tam tersini söyler görünmektedir. Bu kurama göre toplumsal yapı, her durumda zorlayıcı bir özellik taşır. Belir-

li mevkileri (bunlar toplumun örgütlenmesine bağlı olarak belirlenmektedir) tutan kişiler, ancak üstlendikleri roller çerçevesinde etkileşime girerler; o roller dışında davranmalarına izin verilmez. Hattâ toplumsal sapmalar bile belli rollerle sınırlanmıştır. Toplum bireyleri, işlevsel gereksinmelerine göre rol dağıtarak biçimlendirir. Her iki kuram, belki de karşıtlıklarından dolayı, bir anlamda birbirini bütünleyecek bir içerikle günümüz sosyal psikolojisine aktarılmaktadır.

Bu çabalarda Simgesel Etkileşime yapısal bir içerik kazandırılmaya çalışılmakta, böylece kuramda açıkta kaldığı öne sürülen toplumsal etki ögesi Rol Kuramından yapılan alıntılarla doldurulmaktadır. Bu bileşkeden, Stryker'ın (1981) «Rol Kimliği» adını verdiği yeni bir kuramsal yaklaşım doğmuştur. Buna göre bireyler, rollerine göre bir hiyerarşi içinde örgütlenmiş çok sayıda «kimliğe» sahiptirler. Kimlikler, toplumsal birer nesne olarak, belli yerlere getirilmiş ve bulundukları yeri kendilerine maletmiş bireylerin içselleştirilmiş rolleridir. Çeşitli etkileşim biçimleri içinde uygun görülen kimlik, belirgin hale gelir.

Kardiner ve benzeri kuramcıların geliştirdikleri, bir toplumun kaplamsal özellikleri ile bireylerin kişiliklerini ilişkilendiren görüşlerin belli ölçüde tutarlı görünmelerini de bu etkene bağlayabiliriz. Ancak son yıllarda, bireylerin kişiliklerinin belirlenmesinde toplumdaki markro yapılardan (toplumlar, sınıflar, etnik gruplar v.b.) ve makro süreçlerden (endüstrileşme, modernleşme v.b.) ziyade, «mikro» toplumsal olguların etkili olduğu görüşü güçlenmiştir (Stryker, 1981). Bunlara göre makro toplum yapısı ile kişilik arasındaki belirleyici ilişki, gruplar gibi bireyin doğrudan ve daha yakın ilişki içinde bulunduğu mikro toplumsal yapıların ve alt-kültürlerin etkisi altındadır. Bu gelişmeyi, 20. yüzyılın türdeşliğini oldukça yitirmiş toplumlarının yer yer çatışan pek çok altkültürel gruba bölünmesi sonucu, insanların birincil uyum çerçevelerinin farklılaşması ve özgülleşmesi ile açıklayabiliriz.

Makro ya da mikro düzeyde, toplumsal ya da grup içi etkileşim yoluyla dağıtılan roller, kişilerarası ilişkilerde «benlik» (self) kavramının da etkin bir yer tutması sonucunu getirmektedir. Turner'a göre oynadığımız roller ve bu rollerin başka bireylere iletilmesi, toplumsal etkileşim için tutarlı ve etkin bir «etkileşim çerçevesi» kurulmasını sağlamaktadır. Bireyler bu rolleri ile özdeş-

leştikleri ölçüde, kendi benlikleri de anlam kazanmaktadır. Turner'a göre bu benlikler, toplumsal etkileşim süreci içinde bireylerin varolan toplumsal kurumlar önündeki konumlarına bakılarak tanımlanmaktadır. Bir başka yorumla, kimin toplumsal kurumlarla birlikte, kimin onlara karşı olduğu, benliklerarası ilişkilerde ortaya çıkmaktadır. Sosyolojik yönü ağır basan bu görüşte bireylerin, toplumsal rolleri aracılığıyla birtakım sosyo-kültürel kişilik kalıpları içine girecekleri, böylece toplumun, bir yapı olarak değilse bile bir düzen olarak, kişilerarası ilişkiler sayesinde varlığını sürdüreceği varsayılmaktadır. Burada klâsik toplumsal sözleşme kuramlarıyla bir koşutluk göze çarpmaktadır; ama rollerine bağlı biçimde, bireylerin bazen sözleşmeyi tek yanlı olarak bozabilecekleri de öngörülmüş olmaktadır.

c) Davranış alanının bütünselliği

Bilişsel psikolojinin davranışı molar birimlerle ele aldığını, molar birim içinde tüm davranışların ve yönlendiricilerinin merkezi olarak örgütlenmiş bir bütün oluşturduklarını belirtmiştik. Bilişsel okul kişiliği de, bireyin ideal ve emelleri, ideolojisi, benliğini koruması gibi amaçlar çerçevesinde bütünleştirerek ele almaktadır.

Skinner'ın öne sürdüğünün tersine, birey pek ender olarak aynı anda bir tek durumsallığa (yani uyarıcılar örüntüsüne) göre davranışını düzenler. Çoğunlukla aynı anda içeçe giren, çakışan durumsallıklar söz konusudur (örneğin pazar günü kiliseye giden dindar bir işadamının orada hoşlandığı bir genç kızla karşılaşmasındaki gibi). Bu durumsallıklar birey için taşıdıkları göreli «kuvvet» yönünden farklıdırlar; fakat bazıları bireyi daha çok etkiler. Daha güçlü bir psikolojik anlam taşıyan uyarımlar öncelikle algılanarak, bilişsel mekanizmaya «girdi» olarak sunulur. Dolayısıyla belli bir anda, psikolojik alan hayli karmaşıktır. Bu karmaşıklıkta, neyin uyum yapılması gereken bir uyarıcı olarak algılanması kolayca belirlenemeyeceğinden, birey zihnindeki psikolojik alanı görece düzenli bir bütün halinde tanır ve yorumlar. İşte kişilik, bilişler, gereksinmeler, araçlar, çevresel-bireysel istemler arasındaki hiyerarşiyi ve örgütlenmeyi sağlayan bir bütünlük olarak burada karşımıza çıkar. Bütünlüğü olan bir kişilikte birçok gizli çatışma, bazı gereksinme, amaç ya da istemlerin kendiliğinden, bilişsel yapıya bağımlı biçimde ötekilerin önüne geç-

mesi ile önlenir. Bu düzenleme, kişide bir «idealler, değerler ve ideoloji, ya da yaşam görüşünün» gelişmesiyle olur. Kişiliğin bütünselliği içinde gereksinme, istem ve amaçlar, davranışın kopuk ve parçasal ögeleri olarak işleyecek yerde, kendi içlerinde birbirini destekleyen ve çatışmayı gideren tarzda işlerler. Kişilikteki bu bütünlüğü de ideoloji sistemi sağlar (Krech ve Crutchfield, 1947).

Ayrıca, en güçlü gereksinme ve amaçlar psikolojik alanın ve benliğin korunması, yani insanın kendine karşı duyduğu saygıyı sürdüren arttıracak ve bu konudaki engelleri yokedecek biçimde örgütlenmesi yönünde baskı yaparlar. Çeşitli kişilik durağanları, örneğin savunma mekanizmaları, bu işleve göre çalışır. Benlik, psikolojik alan içindeki en güçlü yapıdır; dolayısıyla bu alanın örgütlenmesinde de temel bir rolü vardır. Sosyalleşme süreciyle bireyin ilişki ve ilgiler çerçevesinin gelişmesi, benlik örgütlenmesini de etkiler.

Bireyde kişiliğin bütünlük derecesini, onun genel bilişsel yapısı belirler. Bu yapının somut görünümü, bireyin inanç ve tutumlarını bir tek bütüne dönüştürerek oluşturduğu ideoloji, ya da yaşam felsefesidir. İnanç, kanı ve tutumlar değişik nesnelere yönelebilmekle birlikte, birbirlerinden bağımsız değildirler. Herbiri, düzenli bir kalıp içinde, ilişkili oldukları başka inanç ve tutumlardan oluşan «takım»ların birer oyuncusu gibidirler. Krech ve Crutchfield'ın verdiği (1947) örneği aktaracak olursak, bir kimsenin Türkler hakkındaki tutumu, büyük bir olasılıkla onun, başka uluslar, genel olarak yabancılar, göç politikası, haremler, müslümanlık gibi konulardaki tutumları ile de bağlantılı bir haldedir.

Paragraf 4. Kişiliğin oluşumu ve işlevi

a) Kişilik oluşumundaki etkenler

Belli başlı kuramların kişilik konusuna yaklaşımlarını inceledikten sonra, bir anlamda bunların ortak noktaları demek olan kişiliğin temel belirleyicileri, yapıları, nitelikleri v.b. üzerinde duracağız. Böylece kişilik deyiminden ne anlaşılabileceği, kişiliğin işlevleri gibi sorunlar üzerinde karara varabilmemiz de kolaylaşacaktır.

Büyük sistemden küçüğe doğru gidecek olursak, kişiliğin ilk belirleyicileri arasında bireyin «nesnel» (herkesi aynı biçimde etkilediği varsayılan) sosyo-ekonomik konumunu ele alabiliriz. Yukarı-

da çeşitli temsilcilerinden söz ettiğimiz kültürcü yaklaşımın en uç örneği olarak da, «kültürün bir aracı olmanın dışında, gerçekten bir bireysellik olup olmadığından kuşkuya düşen» Margaret Mead'i (1956) verebiliriz.

Mead'ci davranışta kültürel-toplumsal etkinin bireysel-psikolojik etkiye ağır bastığına ilişkin varsayımlara verilen yanıtlar, belli bir davranış örüntüsü içinde toplumsal etkenlerin (normlar v.b.) psikolojik özellikleri dışlamadığını, aksine tamamladığını ortaya koymaktadır. Toplumsal özellikler bireysel özelliklerin «nedeni» olabilir; ama onların yerine geçemezler. Çeşitli toplumsal durumların, bireysel özellik ve eğilimlerin etkilerini azalttıkları ve belirleyicilik taşıdıkları varsayımı da, tam tersine, bazı durumların kişisel eğilimleri güçlendiren bir ortama yol açtıkları tezi ile yanıtlanmaktadır. Kişisel değişkenliğin ortaya çıkmasına olanak veren her koşulda, bu değişkenliğin kişiye özgü görünümleri de kendilerini gösterebilir (Greenstein, 1971). Kültürel ağırlıklı kişilik yaklaşımları, yaşayan her organizmanın, varolma savaşımı sürecinde amacına uygun sınırlamaları kabul edebileceğini ve ancak sınırlamalar varoluşunu engellerse, onlara karşı çıkacağını pek gözönüne almamaktadırlar. Kuşkusuz kültürün sağladığı yapısal ve normatif ögeler, belli oranda, varoluşu açısından bireye sunulan hazır çözümlerdir. Bu yüzden, yine de birtakım eksikliklerle kişilik yapılarında içselleştirilirler. En sınırlı grup yapılarında bile tam bir sosyalleşmeye rastlanamaması, bireysel farklılıkların bir nedeni değil, sonucudur. Grup, bireyin varoluşu açısından bir amaç değil, bir araçtır.

b) Kişilik yapısının belirleyici özellikleri

Tutarlılığın yanısıra, kişilik yapısının belirleyici özelliklerinden biri de bütünselliktir (Lazarus, 1961). Bu konu üzerinde gerek psikanalitik gerekse bilişsel düşünceyi anlatırken yeterince durduğumuzdan, burada yalnızca değinip geçeceğiz. Özgül işleyişleri dolayısıyla yapının belirlenmesinde rol oynayan diğer kişi işlev de, güdülenme ve denetimdir. Güdülenme, bireyin amaçsal-bilişsel örgütlenmesinin ve bilinçaltı itkilerin yön ve yönetimleri ile onlara ulaşmak için kullanılan enerjinin yoğunluğunu gösterir. Açlık, susuzluk, seks, uyku gibi birincil gereksinmeler ve onların ikincil türevleri sayılabilecek olan başarı ve sevgi gibi istekleri de, aynı başlık altında sayılabilir.

Güdülenme kişiliği devinime geçiren ögelerin temsilcisiyse, denetim de bu devinimi yöneten, ya da «içtepilere seçici biçimde ket vuran» süreçtr. Denetimin bir işlevi ise, yüceltmeyi (sublimation) sağlayarak içtepileri «daha uygun» hedeflere yöneltmesidir. Freud bu süreci ego ve süperego ile ilişkilendirmiş, başka psikologlar ise düzenleme, ketleme, eko-kontrolu, üslûp, ego-savunma gibi deyimlerle açıklamışlardır.

Kişilik kavramı, anlam olarak her zaman bir potansiyeli içerir; yani bireyin kendine özgü biçimde koşullara tepki göstermesinde etkili olan belirgin özelliklerini kapsar. Bir kavram olarak, insanların psikolojik çeşitlerinin değişik yönlerini vurgulamaya dönük bir deyimdir. Dolayısıyla, herhangi birinin «kişiliğini» tanımlamaya kalkışmak, bir ya da birkaç özelliğine bakarak, başka insanlara görece ona bir yer atfetmekten başka birşey değildir (Hughs, 1971).

c) Özcü ve Durumsalcı Kişilik Anlayışları

Bazı düşünce-tutum-davranış sistemlerinin, çevreye uyum sağlamadaki kolaylaştırıcı özellikleri nedeniyle çok sayıda kişi tarafından benimsenmeleri, bazı kişilik psikologlarınca ideal bir sınıflama ölçütü olarak görülmelerine yol açmıştır. Kişiliği bazı «tip», «faktör» ve «çizgi»lerle açıklama çabalarının yaygınlığı belki bundandır (Tolan 1985). Bu tür ortak tutarlılıklara dayanarak kişiliği inceleyen akımlara «özcü» (sübstansiyalist,) kişi davranışlarının, içinde belirdiği özel duruma, göreliliğine ve bağımlılığına ağırlık veren, alışkanlık ve tutumların etkinliğini vurgulayan dinamik görüşlere de «durumsalcı» (situasyonalist) akımlar denmektedir. Psikanalitik, bilişsel ve davranışçı okulların kişilik anlayışlarının daha çok «durumsalcı» ögelere dayanan kuramsal temellerini incelemiştik. Burada ise, başlıca kişilik tipleri ve çizgileri (traits) üzerinde duracağız.

d) Karakter Çizgileri ve Faktörleri

Bir kişiliği tanımlamanın en yalın, kolay ve geleneksel yolu, tutarlı bir takım davranış biçimlerini gözlemleyerek, bireylere kişilik çizgilerini belirleyen sıfatlar yakıştırmaktır : çekingen, saldırgan, cesur, tembel vb... Bu sıfatlar; bireyi başkalarından ayırdedebilmemize ve benzer özellikteki bireyleri aynı grupta sınıflayabilmemize yarar. Kişilik çizgileri, insanların başka insanlar arasındaki konumunu, psiko-davranışsal özelliklerine bakarak saptamakta kulla-

nılan birer ölçüttür. Benzer bir işlemi, bireyleri boylarına, deri renklerine v.b. bakarak da yapabileceğimizi anımsarsak, burada aynı işleme, psiko-davranışsal ölçütler kullanarak başvurduğumuzu söyleyebiliriz. Karakter çizgileri, uyarıcı-tepki deyimleriyle ifade etmek istersek, bireyin karşılaştığı uyarıcı etkileri ne olursa olsun pek değişmeyen, yani uyarıcının içeriğinden bağımsız olan tepkiler diye tanımlanmaktadır. (Lazarus, 1964). Böylece, kişilik çizgisi niteliğini edinecek kadar yerleşmiş tepkiler durumsallıktan etkilenmemekte, gösterilen tepkiler, farklı durumlara karşın aynı kalabilmektedir. Bir başka deyişle, kişilik çizgilerine bağlı davranışlar, kişinin içinde bulunduğu o anki koşullardan değil, kendi psikolojik alanının koşullarından kaynaklanmaktadır.

Kişiliği bu tür çizgilere dayanarak sınıflayan psikologlara bir örnek olarak gösterebileceğimiz Cattell, oniki kişilik faktörü belirlediğini ileri sürmüştür. «Birincil kişilik çizgileri» olarak adlandırılan bu faktörler, aralarındaki karşıt (zıt) bağıntıları değerlendirmek yoluyla davranış çözümlemesine esas alınabilirler.

Örneğin 12 dikotomiden (karşıt ikiliden) biri, birer karakter faktörü olarak zekâyı, zihinsel durgunlukla karşıtlaştırmaktadır. Bir başka ikiliyi ise, coşkunluk ile ağırbaşlılık kutupları oluşturmaktadır. Bireyin davranışlarında bu faktörlerden hangisi ağır basıyorsa, kişiliğinde o faktörün etkili olduğu varsayılabilir.

Son zamanlarda psikologlar (salt davranışsal sıfatlar kullanmanın hiçbir zaman yeterli sonuçlara götüremeyeceğinin anlaşılması üzerinde) kişilik çizgilerini, bireylerin davranışlarında izlenebilen tutarlılıklardan çok, bireyin çevresine ve kendisine ilişkin görüşlerini biçimlendirip değiştirmekte kullandığı bilgileri işleme sürecindeki tutarlılıklara bakarak saptamaya yönelmişlerdir. Bir başka deyişle kişilik çizgileri, bilişsel ölçütlere göre saptanmaya başlanmıştır. Nitekim bu çizgiler ile oluşan bütüne genellikle verilen ad da, «bilişsel üslûp»tur (cognitive style) (McKeachie et. al., 1976). Bilişsel üslûp bireyin, zekâ, güdüleme, mantık, düşünce yürütme ve sorun çözme gibi entellektüel yeteneklerini (belki de bir sorunun çeşitli ögelerini soyutlayarak inceleme ve çözümleme yeteneklerini) göstermektedir.

e) Tipolojik Yaklaşımlar

Hippocrates ile başlayan tipoolji oluşturma çabalarında, genellikle üç yaklaşımdan söz etmek olasıdır. Görgül gözlemlere da-

yanarak, gündelik yaşamda karşılaşılan insan tiplerini yanyana sıralamak (soğukkanlı, akıllı, cesur v.b.), bunlardan biridir. Daha karmaşık nitelikteki çözümlemeler ise, Jung'un (1921) içe dönük-dışa dönük tiplerinde olduğu gibi bazen dikotomilerden yararlanmakta, kimi de bu karşıtlıkları birleştirmektedir. Kişilik tipleri, çizgileri, faktörleri v.b. deyimler, gündelik halk psikolojisiyle oldukça bütünleşmiştir; öyle ki Allport, ingilizcede kişilik çizgilerini anlatan 18 bin dolayında sözcük bulmuştur. Bu da, dilin dağarcığının yüzde 4,5'ini oluşturmaktadır. Bu sözcüklerin anlamları, davranışlarına bakarak bir bireyi ötekilerden ayıran «sıfat»ları sağlamaktadır (Tolan, 1985).

Tipolojik yaklaşımlar, aynı sınıflamaya girebilecek birkaç kişilik özelliğini tek başlık altında ve birkaç yalın kategori içerisinde toplamaya yöneliktir. Bu tipolojiler, genellikle (çizgi yaklaşımındaki gibi) bireylerin tepkilerine bakarak oluşturulur. Örneğin çekingen davranışları görülen bir kimseyi, aynı zamanda kolayca küsmesi, üzülmesi, alınganlığı v.b. özelliklerine bakarak, «içe dönük bir tip» diye nitelemek olasıdır. Gündelik kolaylıklarının yanısıra, bilim yaşamında da bu tip bir yaklaşımın neden halâ benimsendiğini anlamak zor değildir. Böylece insan davranışlarındaki bazı ortak noktalar ortaya çıkarılarak, Batı kültürünün sınıflamaya yönelen (rasyonalist) ve fizik ve insan bilimleri arasında koşutluklar arayan tutumu doyurulmuş olmaktadır.

1) Somatik kaynaklı tipolojiler

Batıda bilinen ilk kişilik tipolojisini, çağdaş tıbbın babası Hippocrates yapmıştır. Bedende yaşamsallığı sağlayan dört ana sıvı (humor) bulunduğunu ileri süren Hippocrates, bunları insan ruhuyla ilişkilendirmiştir. Buna göre, sarı safrası bol kişiler «kolerik» (çabuk kızan) kara safrası bol kişiler «melankolik», «iltihabî» sıvısı fazla kişiler «filegmatik» (uyuşuk), «sanguin» (kanı çok) kişiler ise şen ve etkin bir kişiliğe sahiptirler.

Hippocrates'in çağdaş izleyicileri, karakter değişikliklerini «humor»lara değil, çeşitli endokrin salgılarına (özellikle hormon dengelerine ya da dengesizliklerine) dayandırarak açıklamayı sürdürmekte, ancak bunlardan genellemelere gitmekten de çoğunlukla sakınmaktadırlar (Hilgard ve Atkinson, 1967).

Bedenin salgıladığı sıvılar yerine fizyonomisine (görünümüne) bakarak tipler türetmek de, sık sık kullanılmış olan bir yöntem-

dir. Bunlardan en gelişmişi, belki de birkaç sivri özelliğe dayanarak yapılmış tüm önceki sınıflamaları yadsıyan ve bunları üç ayrı ögeye bağlayarak fizyonomi-psikoloji iilşkisini kuran Sheldon (1940, 1942, 1954) ve arkadaşlarının kuramıdır. Sheldon kişilikteki üç temel ögeyi, değişik beden dokularını oluşturan embriyonik hücre katmanlarından almıştır. Buna göre «endomorfik» öge, gövdenin ağır bastığını gösterir; bu tipte bağırsak ve öteki iç organlar egemendir. Oburluk ve şişmanlık endomorfinin simgeleridir. Mezomorfik öge, kemik ve kasların ağır bastığı atletik bir tipi gösterir. Ektomorfiklerde baskın öge ise, açık saç, ince ve narin bir deri, duyarlı bir sinir sistemi ile kendini gösterir. Ektomorfik kişiler ince, zayıf-nahif, uzunca boylu, biraz eğiktirler. Öteki tiplerle karıştırılmalarına olanak yoktur.

Sheldon'ın sistemine göre harekeste bu üç ögeden belli oranlarda vardır. Hangi ögenin ağır bastığını anlamak için, her üçüne de 1 den 7 ye kadar numaralar verilir. Örneğin 1-2-6 formülü, çok ektomorf bir tipi göstermekte, 5-4-1 ise şişman, aktif, pek duyarlı olmayan bir insan resmi çizmektedir. Bu formüldeki yüksek numaranın dağılımına göre, endomorflar boğaza ve rahata düşkün, arkadaş canlısı insanlardır. Mezomorflar atletik ve enerjik, sözünü sakınmayan tiplerdir. Ektomorflar ise vesveseli, yalnızlığı seven, çekingen kimselerdir.

ii) Jung'un Kuramı ve İçedönük-Dışadönük tipolojisi

Cenevre'den Viyana'ya Freud'un yanına gelen Carl G. Jung, daha sonra görüş ayrılıkları yüzünden ustasından kopmuş ve psikanalizde başlıbaşına bir nirengi noktası olarak belirmiştir*. Jung, psişik işlevlerin organik bir bütün oluşturduklarını söylemektedir. Bu işlevler dört gruba ayrılır. Her grup kendi içinde iki kategoride ele alınır. **«Düşünme,»** insanın kendi doğasını ve dünyasını anlama çabalarından doğan entellektüel bir süreçtir. «Hissetme» ise, «şey»lerin, özneye göre değerlendirilmesi sürecidir. Düşünce ve hissetme işlevleri, «akıl yürütme, yargılama, soyutlama ve genelleme» gibi işlemlerle yürütüldüklerinden «rasyonel»dirler. **«Algılama,»** dış dünyadaki olayların içselleştirilmesidir. Dördüncü işlev **«Sezgi»** ise, bilindışı ve bilinç-eşiğindeki (bilinç-dışından kurtulmakla birlikte

* Jung, kendi kuramını psikanalizden ayırmak için, «analitik psikoloji» diye adlandırmıştır.

henüz bilince çıkmamış) süreçleri işler. Algılama ve sezgi «irrasyonel»dir.

Gerek bilinçdışı, gerekse dört psikolojik işlev birbirlerini «denkleştirerek» (compensation) çalışırlar; yani birbirlerinin eksikliklerini giderirler. Jung'u Freud'dan ayıran başlıca noktalardan biri, türsel olarak insanlara ve kalıtıma dayanan bir «kollektif bilinçdışı»nın varlığını öne sürmesidir. Kuşaklar boyunca yinelenen deneyimlerden oluşan «arketip»ler, kollektif bilinçdışında yer eder. Bunun dışında, bireyin yaşamı boyunca öğrenip edindiği bilgilerin depolandığı «kişisel bilinçdışı» bulunur. Bunlar her an bilince yansıyabilecek bilgilerdir. Ego ise, bilinçli yaşamı, algıları, anıları, düşünce ve duyguları barındırır. Ego ve kişisel bilinçdışı, kollektif bilinçdışı zemininde yer alır. Bunların üçü de kişiliği oluşturan ayrı, fakat içiçe işleyen sistemlerdir. Kişilik içinde ayrıca, bireyin toplumsal görenek ve geleneklere uymak ve kendi içsel gereksinmelerini doyurmak için takındığı «maske» demek olan «persona» da bulunur. Bunların bütünleşmesi ile ego, örgütlü bir kişilik ya da benlik niteliğini kazanır.

Her bireyde, sözü edilen işlevlerin dördü de bulunur. Ancak bunlar, genellikle aynı derecede gelişmemiştir ve biri ötekilere ağır basar. Bireyin psikolojik karekterini belirlemek için kullanılacak ölçüt, en farklılaşmış işlevin hangisi olduğunu saptamaktır. Bunun yanısıra, onun, dış ve iç dünyanın uyarıcılarına karşı takındığı tutumu ve tepkileri de belirlemek gerekir. Bu tepki biçimine göre, bireyin «içedönük» ya da «dışadönük» (introvert-ekstrovert) olduğuna karar verilebilir. Jung'un tipolojisinin ötekilerden farkı, bu niteliklerin, bireyin tüm davranışlarını örgütleyen merkezi özellikler, iç ve dış evren ile ilişkisini düzenleyen davranışsal bir mekanizma, kendi deyimiyle «bir makaslama merkezi» konumunda bulunmasıdır.

Dışadönüklük, uyum ve tepkilerin, dışsal normalara, nesnelere, ortak değerlere, durumsallıklara v.b. göre ayarlanmasını getirir. İçedönüklükte davranışı düzenleyen ölçütler ise özneldir. İçe ya da dışa dönüktür, zihinsel mekanizmaları işleten psişik enerjinin, yani «libido»nun (cathexis) yönünü gösterir. Hemen vurgulamak gerekir ki Freud ve Jung, aynı deyimi, iki ayrı anlamda kullanmaktadırlar. Jung, her tür psişik enerjiyi libido kapsamına alır; Freud ise (1905 1915), cinsel güdülerden kaynaklanan özgül bir fizyo-kimyasal temele dayanan, «erotogenic» bir libidodan söz etmektedir.

Jung için içe ya da dışa dönüklük, az çok durağan ve sürekli tepki tarzlarıdır. Ancak bu iki tutumdan herhangi biri, nöbetleşe baskın (dominant) duruma geçebilir. Örneğin, bülûğ bir «dışadönüklük» çağıdır. Cinsellikte yaşa bağlı gerileme «involution» çağı ise, bir içedönüklük dönemiyle çakışır. Jung, insanlar gibi kültürlerin de içedönük (Ortaçağ) ve dışadönük (Rönesans) aşamalardan geçtiklerinden söz eder. Görüldüğü gibi, Jung'un sisteminde her iki tutumun da, değer yargısı belirtmekten çok, bireyin psikolojik konumunu betimleyen bir kullanımı söz konusudur. Bilim-dışı gündelik kullanımda dışadönüklük, toplumsal uyum, insanlara duyulan ilgi, canlılık ve neşe gibi özellikleri, içedönüklük ise, utangaçlık ve çekingenlik gibi duyguları simgeler olmuştur. (Jung, 1971; Freud, 1979; Evrim, 1967; Hılgard ve Arkinson, 1967; Crow ve Crow, 1956)

iii) Bazı tipolojilerden örnekler

Belirttiklerimizin dışında fizik yapılarına, beden salgılarına veya sosyo-kültürel tutumlara dayanan bazı tipolojilere de örnek verebiliriz. Kretschmer bireyleri, fizik yapılarına göre, «atletik» (kas yapısı gelişmiş, davranışlarına istediği gibi yön verilebilen), «astenik» (ince uzun yapılı, öteki insanları eleştirip kendisi eleştiriden hoşlanmayan), «piknik» (kısa ve sağlam yapılı, sosyal, insanlarla iyi ilişkiler kurabilen) ve «diplastik» (anormal fizik yapılı, anormal özellikler taşıyabilen) tipler diye dörtlü bir gruplamada toplamıştır. Spranger'in «sosyolojik tipler» kurgusunda ise, «teorik» (metafizikçi, salt bilim adamı), «ekonomik» işadamı), «estetik» (pek güvenilemeyecek, keyfine düşkün), «sosyal» (insanlarla ve toplumsal devinimlerle ilgili), «siyasal» (öteki insanlar üzerinde güç sahibi olmaya eğilim gösteren) ve «dindar» gibi gruplar bulunmaktadır. Tiroid salgısı fazla kişilerin ihtiraslı, az olanların aptal ve tembel, hiper-aktif gonadlıların saldırgan olacaklarına ilişkin savlara dayalı tipolojiler de bu arada sayılabilir (Crow ve Crow, 1956).

iv) Freud ve libidinal tipler

«Libidinal tip» kavramını kullanan Freud (1931), sınıflamasını, libidonun «zihinsel mekanizmasının hangi bölgesinde ağırlıkla yoğunlaştığına» bakarak saptamaktadır.

Freud'un ilk saf tipi «erotik»tir. Erotiklerin temel arzusu sevgi daha doğrusu sevilmek, en büyük korkusu ise sevginin yitirilmesidir. Oldukça sık rastlanan bu tipler sevgilerini her an onlardan

geri alabilecek başka kişilere «bağımlıdırlar.» Erotik tipte «id»in en temel, hayvansal ve ham bölümünün içgüdüsel istekleri, psişik mekanizmayı yönlendirmektedir.

İkinci tip, sosyo-kültürel normları içeren ve bir çeşit «vicdan» diye niteleyebileceğimiz süperegonun etkisi altındaki «saplantısal» (obsessional) karakterdir. Süperego, id'in isteklerini kültürel gerçeklere uydurarak çözümlemekle görevli egoyu baskısı altına almıştır. Bu tipler, sevgiden çok vicdani bağımlılıklara karşı kendilerini yükümlü hissedarler kendi kendilerine yeterli olmayı yeğlerler. Genellikle tutucudurlar.

«Narkisist» (narcissistic) tiplerde ise, ego ağır basmaktadır. Süperego ile arasında pek çatışma yoktur. Narkisistler, erotik (sevgi isteği gibi) güdülerin etkisinden kurtulmuş, bağımsız yaradılışlı kişilerdir. Temel kaygıları varolabilmek, varlığını koruyabilmektir. Cinsel açıdan sevmek, onlar için sevilmekten daha önemlidir. Genellikle önderler bu kategoriden çıkar. Saplantısal tipler, bir uygarlığın sürekliliğinin temel saldırgan* güdüleri oldukça güçlü olan taşları ise narkisistler de onu değiştirmeye zorlayan, hattâ gerekirse yok edebilen bir yapıya sahiptirler.

Freud'a göre, psikolojik saf tiplere oldukça ender rastlanır ve genellikle bunların karışımları ile karşılaşılır. Örneğin erotik-saplantısal tiplerde, id'in belli ölçüde süperego denetimine girmesi sözkonusudur. Erotik-narkisist tipler (en çok görülen tip), narkisizmin (özüne aşık olma anlamında) saldırganlık ve etkinlikle bağdaştığı tiplerdir. Narkisist saplantısal tipler ise, kültürel açıdan en yararlı kişiler sayılabilirler. Bunlarda hem bir vicdan gelişmesi söz konusudur, hem de bu vicdan dış dünyanın süperegoyu yönlendiren baskılarından kendini koparmayı başarabilmiştir. Her üç ögeyi de barındıran tipler ise, Freud'a göre (eğer bulunabilirse) ahenkli bir yapı oluşturmaktadır. Freud, psikolojide «tip», ya da daha genelde ele alırsak faktör, çizgi v.b. yaklaşımlara neden gerek duyulduğunu saptamıştır. Tip olgusu, libidonun, zihnin psiko-ekonomisinde belli bir ya da iki yerde yoğunlaşıp ötekini ya da ötekileri boşlamasının bir sonucu biçiminde belirmektedir.

---

* Ancak, saldırganlığı burada gündelik dildeki olumsuz anlamıyla değil, yaşamın korunması uğrunda gerekirse yokedici biçimde de kullanılabilecek bir enerji birikimi olarak düşünülmesi gereken bir kavramdır.

Kişiliği, görece durağan fizik, fizyolojik, psikolojik ve davranışsal özellikleri ölçüt alarak açıklamaya çalışan tip, faktör ve karakter çizgileri yaklaşımları, Freud'un (1931) belirttiği gibi, insan âleminin sınırsız çeşitliliği içinde bazı belirgin ve özgül resimler çizmeyi amaçlamaktadır. Freud, bu amaç için fizik ve zihinsel nitelikleri birleştiren en ideal ölçütlerin henüz bulunamadığını belirterek, kendi çabalarını psikolojik etmenler üzerinde yoğunlaştırmıştır. Kendi tipolojisinden farklı başka tipolojilerin de kurulabileceğini söyleyen Freud, bu tür «psikolojik saf tiplerin» yalnızca klinik bulgularla çakışmasının yeterli olamıyacağını, bunların uygulamada «normal» diye nitelenen davranış sınırlarının içinde kalan tüm çeşitleri de kapsaması gerektiğini vurgulamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

ETKİLEŞİM SÜRECİNDE BİREY

I. KISIM : TOPLUMSAL ETKİLEŞİM

Paragraf 1. Genel Bilgi ve Kavramlar

Birey etki altında gelişir. İnsan, birbirine bağımlı ve karşılıklı etki içinde, ana karnından başlıyarak ilk önce kalıtımsal, sonra fizik, daha sonra da ailesel ve grupsal bir etki çemberi altında birey olur. Tüm bu etki çemberini belirleyen en genel ortam ise toplumdur. Kalıtımsal ögeleri, yani babanın ve annenin biyolojik yapılarını, hem kendilerinden önce gelen aileleri, hem de içinde yaşadıkları toplum etkilemiştir. Bu yüzden, çok fazla bireysel de gözükse kalıtımsal etki, zincirleme olarak çok uzun bir tarihsel oluşum sürecini kapsar. Fizik etki, ana karnından dış dünyaya açılana kadar çocukta çeşitli şoklar biçiminde etkisini duyurur. Doğum şoku, çocuk için fizik etkinin hem ilki, hem de doruk noktasıdır. Doğum biçimi, yine içinde yaşanılan toplumun cinsel ve sağlık gelenekleri ile oluşmuştur. Örneğin, Anadolu'nun birçok yöresinde halâ geçerli olan tarlada tek başına doğum yapmaktan, özel steril odalarda uzman hekimler aracılığı ile yapılan doğumlara kadar doğum biçimini, içinde yaşanılan toplum belirler. Görülüyor ki en saf fizik etki olan bu doğum biçimi bile, çocuğun içinde doğduğu toplumun koşullamaları, teknolojik düzeyi, ailenin doğuma ve çocuğa verdiği önem, toplumsal düzenlemelerin gelecek kuşaklara nasıl bir toplum bırakma niyeti gibi çok çeşitli ögelere bağlıdır. Daha sonra dış dünyanın bebekteki ilk etkileri belirir. Bu dış dünya ana rahminin tam tersi bir dünyadır. Ana rahmi karbondioksidin çok bol, oksijenin çok az, ısının da 37.5 C derece olduğu bir ortamdır. Bebek bu ortamdan, oksijenin çok bol, karbondioksidin az olduğu 25 C derecelik bir ortama doğar. Ana rahminden dünyaya geliş sırasındaki bu travmatik şoka bir de dış dünyanın soğukluğu ve acımasızlığı eklenir. İnsanlık serüveninin bu ilk şoklarında bebek, paradoksal olarak, kendinden önceki bireylerin egemenliğine istemeden girivermiştir.

İstenç dışı olan bu ilk etkiler, bebeğin toplumsallaşma sürecinde hemen hemen önemli başlangıç noktaları olacak ve çocukluk çağının sonraki bireysel yaşama etkisi, bu ilk acılarla biçimlenecektir. Wilhelm Reich, bebeğin böylesi ortamlara doğmasının önlendiği toplumsal düzenlemelerde, çocuğun şoklar içinde değil bir rahatlık içinde dünyaya gelebileceğini ve psikolojik dengesinin daha sağlıklı olabileceğini belirtmektedir (Reich, 1975, s. 86-107). Reich, bu fizik etkinin acımasızlığını toplumsal ilgisizliğe bağlamakta ve bu davranış kalıplarını, çocuğa karşı girişilen ilk «cinayet» girişimleri olarak nitelendirmektedir.

Bebek, dış dünyayla ilk tanışmasını ve hoşnutsuzluğunu genellikle acı bir ağlama sesiyle belirttikten sonra, ailesel (grupsal) etki sürecine girer. Kuşkusuz bu aşamadan sonra, gözlemlenebilen toplumsal etki biçimleriyle karşılaşırız. Aile ve grup, bebek büyüdükçe, içinde yaşanılan toplumun koşullanmalarını çocuğa aktaracak bir kanal görevini üstlenmişlerdir. Artık bundan sonra insanoğlu, bir birey olana ve ölene kadar, hem kalıtımın, hem fizik çevrenin, hem de grupsal etkinin kesiştikleri bir karmaşanın içindedir. Gözlenebilir biçimiyle toplumsal etki, psikolojik olarak gücünü bu dönemden sonra gösterir.

Birey, öncesi ve sonrasıyla, ağırlıkla toplumsal etkinin ürünüdür. İnsanın dünyaya geldikten sonra içinde yaşadığı toplum, toplumsal etkinin yalnızca bir parçası olmaktadır. Toplumun tarihsel biçimlenmesi, üretim biçimi, kültürel yapısı, politik ve psikolojik boyutları, bireyin hem kalıtımında, hem fizik çevresinde, hem de grupsal yaşamında son derece belirleyici bir birikimler bütününü oluştururlar. İşte bu yüzden birçok düşünür, insana «toplumsal ve siyasal hayvan» demeyi uygun bulmuştur.

Toplumsal ve siyasal bir hayvan olan insan, toplumsal yaşamda, toplumsalın ve siyasalın ötesinde bireysel ve türsel özellikler de gösterir. İnsan, toplumsal olmak için üretmek ve tüketmek gereksinmesi içinde olan bir hayvandır. Bu etkinliklerini örgütleyip yönetebilmek için de birçok aşamalardan geçmiştir; kelimenin geniş anlamıyla sosyalleşmiş ve siyasallaşmış bir tür özelliğini gösterir. Fakat birçok hayvan topluluğunda da bu özellikler görülmektedir. Childe'a göre (1978) karıncalar, arılar, şempanzeler, memelilerin çoğu, üretim, yönetim ve tüketimin örgütlenmesini yapabilen canlı türleridir. Yani tarih ve doğa incelendiğinde, birçok hayvan türü de

toplumsallaşabilen ve siyasallaşabilen canlı türleri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden, insanları diğer canlı türlerinden ayırdeden özellikleri biraz daha ayrıntılı olarak incelemek gerekmektedir.

İnsanları, bilinç, din ya da başka herhangi bir şey bakımından hayvanlardan ayrı tutmak mümkündür. İnsanların kendileri ise, yaşamalarını sağlayan araçları üretmeye başladıkları andan itibaren kendilerini diğer hayvanlardan ayrı tutmaya başlamışlardır. İnsanlar, yaşama araçlarını üretmek suretiyle ekonomik hayatlarını yeniden yaratırlar (Marx, 1976). İşte bu yüzden insanı diğer hayvanlardan ayırdeden şeyi, genelde insanların kendilerini diğer hayvanlardan ayırdetme yeteneklerinde aramak gerekmektedir. Bu ise, en genel tanımıyla tasarım yeteneğidir.

Tasarım gücü, insanoğlunun dil, düşünce ve akıl kullanma biçimleriyle yakıdan ilişkili bir güçtür. Toplumsal etkinin de bireyden bireye aktarılması, tasarlanmış bir biçimde oluşur. İnsanlığın içinde yaşadığı ortam, kalıtımsal, fizik ve grupsal etkilerin tümü insan oğlunun kafasında tasarlandıktan sonra bir anlam kazanmış, insanların tek tek birey olarak birbirleriyle etkileşimlerini belirleyen soyut ve simgelerle işleyen bir dünya yaratmıştır. Akıl yürütme ve genel anlamıyla tasarımı Childe (1978) şöyle tanımlamaktadır: «Fizik olarak deneme-yanılma sürecine girmeden sorunları çözme yeteneğine akıl yürütme denir». Bu tanımıyla tasarım da, akıl yürütme işleminin düşünsel çerçevesi olmaktadır; tasarım, akıl yürütmenin içinde varolduğu tüm düşünsel yeteneklerdir. Dil, mantık, konuşma ve simgeler dünyası tasarımın içinde yer alır. İnsanların bu tasarımlarını, düşüncelerini ve yaptıkları eylemleri birbirlerine aktarmalarına da iletişim diyoruz. İnsanlar kendilerinin, çevrelerinin ve diğerlerinin farkına varmaya başladıktan sonra, edindikleri tüm deneyleri, duyguları, görüşleri ve düşünceleri birbirlerine aktarma yolları da geliştirmişlerdir. Bu aktarımların en genel ortamı olan iletişim, insanoğlunun tasarım gücünü kolaylaştırmıştır. Burada dönüşümsel bir süreç vardır. Nesnel dünya insanoğlundaki bilgileri oluşturmakta, bu bilgiler tasarımlanmış yani önceden kurulmuş biçimlere dönüşmekte, daha sonra da bu tasarımlanmış dünya, nesnel dünyayı etkileyip değiştirmektedir. Dolayısıyla, yukarıda saydığımız üçlü etki biçimleri, (kalıtımsal, fizik ve toplumsal etkiler) tasarı olarak, bütün insanlarla birlikte tek tek bireyleri de etkilemektedir.

Tasarım gücü, insanoğlunun toplumsallaşma serüveni içinde, ancak diğer insanlara aktarılabildiği ölçüde varlığını sürdürebilmiştir. Çünkü tasarım, toplumsal biçimlenmelerin kurduğu bir dünyadır. Toplumsal yaratmanın ve üretmenin, önceden tasarlanmamış bir biçimde hiçbir zaman oluşamayacağını bir kural olarak kabul edebiliriz. Bu tasarımı aktarma da, yine insansal üretimin bu tasarımsal özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bu zincirleme ve birikimli gelişme, insanoğlunun bilgi elde etme yoluyla yaşamını düzenlediğini, bilginin de eninde sonunda tasarım ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

İnsanlar, tasarladıklarını ve eylemlerini dil ve diğer simgeler yoluyla birbirlerine aktarırlar. Tasarımlar, ancak tüm deney, gözlem, bilgi birikimi, eylem ve ideolojilerin insanın bilişsel (zihinsel) organlarındaki bileşiminden sonra aktarılmaya, diğer insanlara iletilmeye hazırdırlar. Bu süreç, bireyin bilişsel kurgulama sürecidir. Bu kurgulama süreci dil dışında da aktarılabilmekte, örneğin müzik, resim, yüz ve el kol anlatımlarıyla, mekanik ve elektronik araçlarla da iletilebimlektedir. Ancak en geniş anlamıyla, tüm iletişim ortamlarının bir dili vardır.

Bireyler toplumsal etkiyi, işte bu iletişim ve tasarım biçimlerinden biriyle duyumsarlar. Bir iletişim ögesi örneğin «çocuğum dersini çalış» cümlesi, bir annenin tasarımının geçmiş deneyimlerinin, gelecekteki özlemlerinin, ideolojik yapısının, çocuğu ile olan ailesel ilişkisinin, yani toplam olarak o andaki toplumsal etkinin tümüyle iletilmesidir. Böylesine küçük bir cümle, sıradan ve olağan bir anlaşmayı sağlamakla birlikte, toplumsal etkinin tüm biçimlerinin belirlediği bir içeriğe sahiptir. Gündelik bir sözün gerisinde, farkında olalım olmayalım, çoğu kez koca bir tarih gizlidir. En genel anlamıyla, bireyin etkilendiği tüm oluşumların içinde geçtiği bu sürece, bireyin etkileşim süreci diyoruz. Sosyal psikolojinin bir boyutu da bu sürecin incelenmesini içeriyor. Marx (1976)'a göre de,, «bir üretim tarzı, daha çok bireylerin faaliyetlerinin tarzıdır; hayatlarını dile getirişlerinin bir tarzıdır; belirli bir hayat tarzıdır. İnsanların hayatlarını dile getiriş biçimleri onların ne olduklarının şaşmaz bir ifadesidir.»

Böylece toplumsal etkinin üç boyutuna değindik. Daha sonra kısaca, bu etki biçimlerinin (diğer canlılardan) ayırdedici özelliği olan tasarım gücünden sözettik. Bunun da bir iletişim yoluyla

ve kuşaklararası aktarma süreçlerine dayanarak varolabileceğini söyledik. Bu aktarmanın ise, ancak tasarlanmış bir simgeler dizgesi olan dil yoluyla gerçekleşebileceğini ve bu dilin, tüm toplumsal etkilenimlerin kavşak noktasında yer aldığını söyleyebiliriz. Şimdi, dil ve etkileşimdeki diğer simgesel iletişim yollarına geçmeden önce, toplumsal etkinin bir diğer boyutuna yani, toplumsal beklenti biçimlerine bakalım.

Toplumsal etki, bireyin içinde yaşadığı anı belirleyen her şeyi içerir. Fakat toplumsal etkiyi belirleyen daha özel bir toplumsal etkiden de söz etmek olasıdır. Toplumsal ilişkiler içinde birey, karşılıklı beklentilerle davranışlarını düzenler. Bireyin toplumsal ve karşılıklı beklentileri, her şeyden önce toplumsal etkiyi gerekli kılmaktadır. Değişik bağlamlar içinde karşılıklı beklentilerin ortaya çıkması, bireylerarası bir etkinin sonucudur. İnsanların bireysel davranışlarına yol açan ve bunları düzenleyen beklentileri oluşturan etkiye «toplumsal etki» denmektedir (Secord, Backman ve Slavitt, 1976). Toplumsal beklenti, insanların belirli durumlarda diğer bireylerden bekledikleri ve davranışlarını ona göre ayarladıkları bir ilişki biçimidir. Örneğin yaşadığımız toplumda, belediye otobüsünde yüksek sesle şarkı söylemek bir toplumsal beklenti olamaz. Bunun tam tersi, otobüste yavaş sesle konuşmak ve diğerlerini rahatsız etmemek bir toplumsal beklentidir. Etkileşim süreci, toplumsal olarak belirlenmiş beklentilerin yanısıra, bireysel beklentilerin de varolduğu karmaşık bir yapıya sahiptir. Örneğin Selim, Ayşe'nin kendisine ilgi göstermesini ister. Ayşe'yi bir akşam üstü, bir şeyler içmeye çağırır. Selim'in beklentisi, Ayşe'nin daveti kabul etmesi ve en azından bir konuşma ortamına girmesidir. Bu yanıt Selim için çok önemliyse de, toplumun umurunda bile değildir. Bu yüzden, toplumsal beklentilerin yerine getirilmesinde toplumsal bir baskı varken, bireysel beklentilerin yerine getirilmesinde ancak kişisel seçim ögesi ağır basabilir. Toplumsal beklentilerin bu baskıcı yapısına toplumsal yaptırım diyoruz. Öte yandan bireysel beklentiler, bireysel bir kendiliğindenlik yaratır. Toplumun yaptırım gücü, toplumsal düzenlemelerin ön ve gerekli koşuludur. Bu yaptırım gücü olmaksızın, toplumsal etki ve etkileşim süreci belirli bir düzenlilik içinde yürümez; karmaşa ve kaos etkileşim düzenine egemen olur. Tarih, bu tür toplumsal dönemlerin örnekleriyle doludur. Toplumların bunalım dönemlerinde yaptırım gücünün, toplumsal beklentilerin yerine getirilmesini gerektirmeyecek biçimlerde çözülmesi, toplumsal boyutta bir kuralsızlık ortamı (anomi) oluşturur.

Bu dönemlerde, beklentilerin tanımları da artık ortaklaşa bir tanım çerçevesinde kalmaz; herkesin kendine ve kendi çıkarlarına göre belirlenen normlarını temel alan beklenti tanımları, toplumsal etkileşim sürecine egemen olur (Tolan, 1980). Bireysel beklenti ise, bireyin durumu, gücü, ilişkileri ve kişiliği oranında bir yaptırım zorlamasına sahip olan bir ilişki türüdür; fakat bireyin etkileşim sürecinde en az toplumsal beklentiler kadar önem taşır.

Toplumsal etki, daha önce belirttiğimiz gibi kalıtımsal, fiziksel ve grupsal biçimlerden geçerek toplumsal ortamlar için tasarımsal bir yapıya sahip olurken, bir de toplumsal beklentilerimiz doğrultusunda biçimlenmektedir. Dolayısıyla toplumsal etki altında kalan birey, bu etkinin şiddetini kendi normları çerçevesinde anlamlandıracak ve bu normların belirlediği beklentiler çerçevesinde yanıt verecektir.

Toplumsal etkiye bireyler iki türlü yanıt vermektedirler. Birincisi, «uyma» davranışıdır. Bireylerin toplumsal etkiye, diğerleri tarafından onaylanabilecek davranışlarla tepki göstermelerinin nedenlerine ilerideki bölümlede değineceğiz. İkinci tür yanıt ise, «kaçınma» davranışıdır. Kaçınma davranışı, seçilmeyen ya da olumsuz toplumsal etkiye verilen yanıttır. Kuşkusuz bu tür bir davranış, çağdaş toplumun içinde az görülen davranış biçimidir. Bunun nedenleri de, uyma konusunun işlendiği bölümlerde anlatılmaya çalışılacaktır.

Paragraf 2. Etkileşim Araçları

a) Etkileşimde dilin yeri

Toplumsal etkinin çeşitli görünümlerini açıkladıktan sonra, bu etkinin toplumsal yaşam içinde aktarılmasını ve sonuçlarını incelemeye geçebiliriz. Etkinin aktarılmasında görülen çeşitli ortamlara etkileşim araçları diyoruz. Etkileşim araçları, iletişim araçları tanımından daha kapsamlı olarak her türlü ortamı, hattâ iletişimsizliği de içeriyor; bu nedenle de toplumsal ilişkilerin tümünde rastlanan en genel etki araçlarının hepsini kapsamayı amaçlıyor.

Toplumun etki gücünü bireylere duyurabilmek ve bireylerin istek ve düşüncelerini topluma ve diğerlerine iletebilmek için, insanlar tarih boyunca çok çeşitli etkileşim araçları kullanagelmişlerdir. Bunların çoğunu iletişim araçları sınıfında tanımlayabilmekte

yiz. Bütün bu araçların temelinde dil yatar. Dil, bütün iletişim ve etkileşim sürecinin hem başlangıcı, hem de ürünüdür. Diğer etkileşim türleri, iletişim araçları aracılığı ile ve dili kullanarak kendilerini ifade ederler. Bu yüzden en genel anlamıyla her türlü etkileşimin, daha özel anlamıyla her türlü iletişimin kendine özgü bir dili vardır.

Dil, birçok iletişim aracının içeriği olduğu gibi, kendi başına da insan topluluklarının en önemli iletişim aracıdır. Etkileşim ortamını yaratan ve kültürün oluşmasını mümkün kılan odur. Felsefe açısından, dilin kendi başına bir insanlık tarihi olduğunu, her türlü insansal eylemin dil içinde varolduğunu ileri sürenler olduğu kadar, dilin maddi eylemlerin bir yansıması ve ifade biçimi olduğunu ileri sürenler de vardır. İletişim ve özellikle dil olmasaydı, belirli bir etkileşim alanı ve davranışlarımızı oluşturan kültürel ortam da yaratılamıyacaktı. Gerçekte dilin toplum yapısına olan etkisi, karşılıklı bir etki olarak görülebilir. Toplumsal yaşam, daha önce de belirttiğimiz gibi tasarımı içeren bir yaşam olduğuna göre, tasarımı ifade ortamı olan dil aynı zamanda tasarımı da biçimlendirir. Bu yüzden nesnel dünyanın tasarımı, dilde, yine nesnel dünyanın, dilin kendi içinde varolan dinamiklerle açıklanması ve yaratılması olarak görülebilir.

Hayvanlarda davranış biçimlerinin içgüdüsel bir taklit olduğunü düşünürsek, bunun belirli dizgesel bir dilin bulunmayışından kaynaklandığını varsayabiliriz. Childe, insanlarla hayvanların farklı dillere sahip olmasının, insanlardaki konuşma yeteneğine ve geniz ile dil kaslarındaki biyolojik yapı farklılığına dayandığını ileri sürüyor (1978, 17); ayrıca, bu yapı farklılığının insanlarda eklemlenebilen sesler çıkarabilme yeteneğini geliştirdiğini ve hayvanlarda bu yeteneğe rastlanmadığını söylüyor. Childe'ın yaptığı ayırım konuşma ile ses çıkartma arasındaki ayırıma dayanıyorsa da, kuşkusuz dil olarak adlandırılan daha geniş anlamlı bir iletişim dizgesinin konuşma biçimine dönüşmeden insanlarda gelişemeyeceğini de düşünebiliriz. Dolayısıyla dil, hem bir toplumsal eylem olarak varolmuş, hem de insanların biyolojik yapı farklılığına dayanarak, ancak insanlararası iletişimin dizgesi olabilecek bir biçimde gelişmiştir. Topluluk halinde yaşayabilme özelliği ve bu yaşamayı tasarımsal düzeyde yeniden kurabilme yeteneği, gelişkin bir beyin ile mümkündür. İnsanlar ancak bu tür bir düşünce organına sahip olabildikten sonra dilde varolan sözcükleri üretebilmişler ve ortak

anlamlar içeren simgeler üzerine kurulu bir dil yaratabilmişlerdir. Genel bir kabulle sözcükler, eylemlerin işareti, nesne ve olayların da simgeleri olmuşlardır. Bu anlamda tüm hayvanların da konuşmaya dönüşmemiş bir «dilleri» vardır. Fakat insanoğlunun dilini bu tür iletişim ortamlarından ayıran temel özellik «anlam»dadır. Örneğin bir kaz, çalılar arasındaki hışırtıyı duyunca garip sesler çıkarıp kanatlarını çırparak, diğer kazlara bir tehlikenin varlığını iletebilir; fakat kazın bu eyleminin anlamı, yalnızca bir «tehlike»nin varlığını haber vermekten öteye gitmez. Oysa aynı ortamda insan, tehlikenin «ne» olduğunu anlamsal olarak da diğer insanlara iletebilmektedir. İnsanlarla hayvanlar arasındaki temel dilsel ayırım, insanoğlunun dilinde anlamın varlığıdır. Bu da tasarım gücünün dilsel bir dönüşümünden ibarettir (Lyons, 1981).

Tasarımın bir dil yapısına dönüşmesi, ancak onun toplumsal olarak genel bir kabule dayanmasıyla mümkündür. Barthes'e göre dil, «hem bir toplumsal kurumdur, hem de bir değerler dizgesidir. Toplumsal bir kurum olarak dil, hiçbir biçimde bir edim değildir; her türlü önceden tasarlanmanın dışında kalır; dil yetisinin toplumsal bölümüdür. Birey onu tek başına ne yaratabilir, ne de değiştirebilir. Dil, özü bakımından toplumsal bir sözleşmedir; iletişim sağlayabilmek için ona tümüyle uymak gerekir» (**Göstergebilim**, sayı 4).

b) Dilin doğuşu

İnsanın toplumsal varlığını diğer canlılardan ayırabilmesinin en önemli boyutu, daha önce de belirttiğimiz gibi, üreteceği şeyi önceden tasarlıyabilme yeteneğidir. Bu tasarım gücü dilde kendini gösterir; dilsiz bir tasarlama gücü düşünülemez. Toplumsal olarak bireyi vareden ve birbirini tamamlayan bu iki yetenek (dil ve tasarım) nasıl ortaya çıkmıştır?

Piaget ilk sözcüklerin, ağzın söylenmek istenen nesnenin biçimini almasıyla çıkan seslerden oluştuğunu ileri sürmektedir. İlk insanların sözcük haznesinin de, ancak ağzın aldığı biçimlerin sayısı kadar sınırlı sözcükten oluştuğu sanılmaktadır. Fakat en ilkel insanlarda bile, toplumsal olarak kabul edilmiş anlamlara sahip olan seslerin varlığı söz konusudur; bu da ilk konuşma biçimini oluşturmuştur. Bu seslere yapay olarak toplum tarafından birer anlam verilmiştir. Bu yüzden sözcüklere yüklenen bu anlamların çoğu

ya kendiliğindendir, ya da rastlantısaldır. Bunu bir örnekle açıklayalım; ilk zamanlarda yeni bir element bulunduğunda, kimyacılar arasında o elementi simgeleyen (o elementin adı olan) bir sözcüğün verilmesi gibi bir süreç izlenmiştir.

Konuşma, toplumun belirli seslere yüklediği anlamları bellekte tutabilmeyi ve dizgesel bir biçimde kullanabilmeyi öğrenmektir. Konuşma yolu ile dil öğrenilir. Konuşma, insanın toplumsal olarak kabul edilmiş bir anlaşma olan dili, dolayısıyla toplumun kurallarını yeni kuşaklara öğretmesi demektir. Dilin kendisi bir kurallar bütünü olduğundan, dilin öğrenilmesi, bu kuralları tasarımlayan toplumun kurallarını da bir ölçüde öğrenmek anlamına gelmektedir.

Başka bir deyişle dil, insan tasarımını anlatabilme yeteneğidir; yani tasarımın bir sonucu olan üretimle yakından ilişkilidir. İnsan, maddi koşullarını yeniden üretebilme gereksinmesini duymasaydı ve tümüyle kendi biyolojisine ve doğaya bağlı kalmakla yetinseydi, tasarım gereksinmesini, dolayısıyla dili yaratma isteğini de duymayacaktı. İnsanoğlu, doğayı sömürebilmek, önceden tasarlıyarak varettiği üretim etkinliğini sürdürebilmek ve bu üretim etkinliğini dizgesel biçimlere sokup en yüksek örgütlenmeyi elde edebilmek için, anlamlı ve toplumsal kabul görmüş bir yapıyı, yani dili oluşturdu.

Dilin oluşmasıyla ve toplumsal iletişimin mümkün kılınmasıyla insan, alet kullanabilme yetisini de daha üst düzeylere çıkarabilmiştir. Bu çerçeve içerisinde alet ile üretim çoğalmış, üretimin çoğalması yeni tasarım gereksinmeleri, örneğin daha yüksek örgütlenme biçimleri yaratmış, bu tasarımların gerçekleşmesiyle dil yeni boyutlar kazanmış ve belki de böylece toplumsal yapıyı yansıtan bir gramer yapısı kurulmuştur. Dilin oluşumu ve zenginleşmesi, toplumsal tasarımı ve onun bir sonucu olan etkileşimi daha köklü ve dizgesel biçimlerde kuşaktan kuşağa aktarabilme olanaklarını yaratmıştır. Belirli bir süre sonra dilin kendisi, özerk bir yapı kimliğine bürünerek etkileşimi, gelenekleri, deneme-sınama yoluyla elde edilmiş deneyimleri, kısaca tüm kültürü aktarabilme aracı durumuna dönüşmüştür. Dil bu aşamadan sonra ise, toplumdan çıkan ve onu yansıtan bir yapı olmaktan çok, toplumu biçimleyen bir yapı görünümüne girmeye başlamıştır.

Dil ile insanlar, salt kalıtımsal olarak elde edilmiş bilgiyi hayvanlarda olduğu gibi biyolojik bir biçimde edinmezler; görgü ve

gözlem yoluyla elde ettikleri yaşam birikimlerini, akıl yürütme ile zenginleştirerek birbirlerine iletirler. Dil toplumsal yaşamın vazgeçilmez bir ortamı olduğu gibi, aynı zamanda günlük yaşamın da yeniden üretilme ortamıdır.

Childe'a göre dil, salt bir aktarma-iletme aracı değildir. Dil aynı zamanda aktarılanı etkiler; onu biçimlendirir. Toplumsal olarak kabul edilmiş anlamlar soyut anlamlardır. Örneğin «öğrenci» dediğimiz zaman, adı, yaşı, gelir grubu, saç rengi, yüz biçimi ve diğer kişisel özelliklerinden arınmış bir nesneden söz etmekteyiz. Ayrıntılardan ve özgüllüğünden arınmış, genel bir sınıflandırma altında toplanabilen sözcüklerin taşıdıkları anlamlara «soyut anlam» denir. Örneğin «ağaç», hangi ağaç olduğunu belirtmediğimiz anda soyut bir nesnedir. Oysa Ahmet'lerin bahçesindeki mürdüm eriği ağacı «somut» bir ağaçtır.

Soyutlama, aynı zamanda düşünsel bir düzeyi de belirtir. Örneğin gündelik iletişim daha çok somutun iletimidir. Gündelik dilde nesnel dünyanın, kişisel istek ve çıkarların somut ifadelerini kullanırız. Fakat iş gündelik yaşamın tanımlanmasına ve açıklanmasına gelince, soyut sözcüklere başvururuz. Örneğin bilimsel yaklaşımlar soyut yaklaşımlardır. Soyutlamanın bir başka boyutu da «kavramlaştırma»dır. Kavram, soyut ifadenin belirli bir soyut nesnesinin adıdır. Bilim genellikle soyut kavramlar kullanır. Soyutlama ve kavramlaştırma, insanoğlunun tasarım gücünün bir uzantısıdır. Bu tasarım gücünün soyut ifade biçimleri, yaşadığımız nesnel dünyayı tasarımsal bir dünya yapmaktadır; bötlece dil, bu dünyayı tasarladığımız biçimde belirlemekte ve ona bir yapı kazandırmaktadır. Dilin aktarılanı etkilemesi ve biçimlendirilmesi, tasarım ile ilgili olarak soyutlama yeteneğinin gelişmesine de bağlı olmuştur.

İnsandaki beyinsel etkinliğin ürünü olan tasarlama yetisinin, soyut anlam verme ve soyutlama gibi dilsel-düşünsel süreçlerle yakından ilişkisi vardır. Tasarlama, en temel bir öğe olarak soyut anlamları kullanır; ama bu, somut sözcükler kullanarak tasarlama yapılamaz demek değildir. Ancak tasarlayabilmek için soyut anlamlar birer ön koşuldur. Eğer ağaç diye genel ve soyut bir sözcüğünüz yoksa, Ahmet'in bahçesindeki erik ağacından izinsiz erik koparmayı da önceden tasarlayamazsınız. Bu nedenle tasarım, somut etkinlikleri yaratabilmek için soyut anlamları kullanmak demektir.

Dil, tasarım, akıl yürütme ve fikirler, tüm bir düşünme sürecini yaratırlar. Dil bir simgedir; düşünce ise bir imge.. İmgeler, psikolojide ve diğer insan bilimlerinde, bilişsel etkinlik (zihnî faaliyet) olarak adlandırılan sürecin birimleridir. Her düşünce, simgesel anlamları olan imge parçacıklarından oluşur. İmge, ortaklaşa bir anlam yüklediğimiz ya da kişisel olarak anlamlandırdığımız simgenin kaynağı olan nesne veya öznenin bilişimizdeki resmidir (Childe 1978, s. 19). Daha kısa bir deyişle, dışımızdaki ya da düşüncemizdeki nesnelerin bilişimizdeki resmine imge diyoruz. Bu resimlerle, yani düşünce sürecimiz içinde soyut anlamlar yüklediğimiz simgelerle tasarımlar yaratabilir ve bunları pratik etkinliğe dönüştürebiliriz. Tüm bu tasarımlar, akıl yürütmeler ve imgeleme biçimleri, sürecin genel ortamı olan dil ile birbirlerine bağlanır ve dış dünyaya açılırlar. İşte bu yüzden dil'e «insanın somuta (dış dünyaya, doğaya) olan bağımlılığının zincirlerini kıran» bir araç olarak bakılır. Yine bu nedenle de dil, kendi başına bir soyutlamadır; tanımı, bir nesneyi değil bir olguyu anlatır.

Dil, bir üretim etkinliğinin sonucudur; fakat zamanla bu üretim etkinliğini (genel olarak yaşamı) de biçimlendirebilme derecesinde yapısal bir özellik kazanmış durumdadır. Bu aşamada toplumsal yaşam ile dil ilişkisini, birbirlerini karşılıklı etkileyen bir süreç içinde görebiliriz. Bu yüzden dil, yaşamın karmaşıklığı ölçüsünde karmaşık olabilen düşüncelerin bir ifadesi olur. Zenginleşen karmaşıklıkta bir dil de, daha zengin ve soyut düşünceler üretebilme yetisine sahiptir. İnşanın yaşama biçimi ne kadar zenginse, dili de o kadar gelişkindir. Dilsiz bir toplumsal yaşam düşünülemediği gibi, dil olmaksızın bir düşüncenin üretilebilmesi de mümkün değildir. «İnsan dille ifade edemeyeceği düşünceleri olduğunu sanıyorsa, kendini aldatıyor demektir». Özetle dil, yaşamanın, toplum sal etki'nin ve etkileşimin temel taşıdır.

c) Düşünme biçimleri

Düşünce yapılarının bilişsel boyutlarını gördükten sonra ve dil ve düşünce üzerine özgün görüşler dile getiren Piaget, Chomsky ve Vygotsky'nin incelenmesine geçmeden önce, bilişsel kuramlara bir tepki olarak gelişen Sosyal Öğrenme Kuramına (Stimulus-Response Kuramı) kısaca göz atabiliriz. Amacımız, toplumsal öğrenme biçimlerinin, etki-tepki türünden basitleştirilmiş süreçlerden geçerek oluşmadığını anlatmak olduğundan, esasen I. Bölümde ayrıntılı olarak ele aldığımız S-R kuramına burada kısaca değineceğiz.

1. Sosyal öğrenme kuramı

S-R kuramının gelişmesine katkısı olan ve dürtü (drive) gibi bir ara değişkeni S-R modeli içinde ilk kullanan Hull'ın öğrencilerinden Mowrer, Sears, Miller ve Dollard, «sosyal öğrenme kuramı» olarak adlandırılan ve öğrenmeyi açıklayan bir model oluşturmuşlardır. Bu kuramcıların hem S-R kuramından yararlandıkları, hem de psikanalitik yaklaşımın bazı kavramlarını kullandıkları ileri sürülürse de, gerçekte sosyal öğrenme kuramında bilinç, bilinçaltı ve temel içgüdü ile ilgili sorunlar kabul edilmemektedir. Sosyal öğrenme kuramcıları, Freudcu kuramdaki kavramların sınanamıyacağını savunarak bu kavramları reddederler; Freudcu denencelerden yararlandıklarını, fakat nedensel açıklamalarda temel olarak S-R bakış açısını kabul ettiklerini savunurlar. Sosyal öğrenme görüşünü savunan kuramcılar, bu kuramın ayrıntılarında görüş birliğine varamamışlarsa da, genelleme, pekiştireç, yerdeğiştirme (transfer), ödül ve ceza gibi S-R kavramlarını, öğrenmeyi açıklayan temel kavramlar olarak kabul ederler. Bu kavramların yanısıra, taklit, özdeşleşme ve model alarak öğrenme gibi ilk S-R kuramcılarının kabul etmedikleri ara değişkenlerden de açıklayıcı birer kavram olarak yararlanırlar.

Sosyal öğrenme kuramcıları, bağımlılık, saldırganlık, vicdan ve kendilik kontrolünün gelişimini yukarıda sözü edilen kavramlar çerçevesinde açıklamaktadırlar. Vicdan ve kendilik kontrolü ile ilgili sosyal öğrenme yaklaşımının görüşlerini özetleyerek, kavramların bu kuramda nasıl yer aldığını görelim. Sosyal öğrenme kuramcılarına göre yetişkinler, çocuğun yaşaması için gerekli koşulları sağlarlar ve çocuğun yaşamını kolaylaştırırlar; bu durum çocuk için «olumlu pekiştireçlerin» olduğu bir ortamdır. Yaşamın ilk dönemlerinde, açlığın ve susuzluğun giderilmesi gibi olumlu pekiştireçler, yetişkinler tarafından sağlanır. Bu dönemde çocuk, yaşamını sürdürebilmek için yetişkinlere bağımlı olmak zorundadır. Sosyal öğrenme kuramcılarına göre bu bağımlılık, zamanla çocuğun, kendisine pekiştireç veren ebeveyni ile «özdeşleşmesine» neden olacaktır. Çocuk, davranışlarını «pekiştiren», «ödül ve ceza veren» yetişkinlerin davranışını «taklit» ederek, bir süre sonra yanında bir yetişkin olmadan da istenilen biçimde davranmasını öğrenecektir. Taklit ve özdeşleşme yoluyla çocuk, yetişkenlerce onaylanan davranışlarını benimser ve içselleştirir; bu benimseme sonucunda da davranışlarının sonuçlarını kendisi kontrol etmeye başlar. Bazı sosyal

öğrenme kuramcılarına göre, taklit ve özdeşleşme eş anlamlıdır. Bazı kuramcılara göre ise, özdeşleşmede yalnızca davranışların taklit edilmesi değil, aynı zamanda değer ve inançların da taklit edilmesi söz konusudur. Özdeşleşme ile birlikte vicdan da gelişir; büyükleri gibi davranan çocuk, toplum tarafından onaylanır ve bu pekiştirecin bir sonucu olarak, kültürde varolan moral standartları kazanır. Moral standartlar dışındaki bir davranış, suçluluk duygusu ve kaygı gibi içselleşmiş bir ceza ile birlikte bulunuyorsa, kişiler bu davranışları göstermekten özenle kaçınacaklardır.

Katı S-R kuramcılarından farklı olarak sosyal öğrenme kuramcıları, ara değişkenleri ele alarak ve vicdan gibi bilişsel kuramcıların da ilgilendikleri bir kavramı açıklayarak, özellikle çocuk gelişiminde öğrenme konusuna yeni boyutlar katmışlardır.

ii. Piaget'nin kuramı

Piaget (1980), düşünmenin çocukluk evrelerini ve çocukluktan yetişkinliğe geçiş dönemlerini incelerken şu temel süreçlere eğilmektedir: 1) Kişinin bir konu ya da olaya karşı yoğunlaşabilme yeteneği 2) Henüz ortaya çıkamamış, fakat sonuçları açısından insan düşüncesinde tasarlanmış hedeflerin tanımlanma biçimleri 3) Neden-sonuç kavramları ile ilişkili olarak etkin bir biçimde düşünebilmek 4) Ölçü, miktar, sayı, nitelik ve nicelik kavramlarını kullanabilme yeteneği 5) Mantıksal sistemlere göre nesneleri sınıflandırabilmek 6) Nesneleri, duyguları, ilişkileri ve düşünceleri salt kişinin kendi açısından değil (egocentric orientation), başkaları açısından da değerlendirebilme kapasitesi 7) Kişinin bilişsel süreçlerini, kendi tutum ve davranışlarını, bir başka nesne olarak (öznel olmayarak) değerlendirebilmek.

Bu süreçler Piaget için, önceki bölümde de sözünü ettiğimiz gibi, çocukluk dönemlerinde aşamalı olarak oluşan ve hemen hemen tüm insanlarda gözlenebilen süreçlerdir. Piaget bu yüzden, çocuğun mantığı ile yetişkinin mantığı arasında önemli bir kesiklik görmektedir. Bu sonuç da kuşkusuz, çocuğun eğitilmesinde ve toplumsallaştırılmasında farklı yöntemler kullanma gereksinmesini ortaya çıkarmaktadır.

Piaget'ye göre zihinsel işleyiş, tüm canlı yaratıklara özgü olan iki biyolojik etmene dayanmaktadır: örgütlendirebilme ve uyum kapasitesi.. Örgütlendirebilme etmeni bütün canlı yaratıkların ön-

ceden örgütlenmiş olmasından kaynaklanmakta, uyum (adaptation) kapasitesi ise, özümleme (assimilation) ve uygunlaştırma (accomodation) boyutlarının bir sonucu olmaktadır. Özümlemenin özel bir boyutu olarak «benzeştirme» iki farklı nesnenin ortak özelliklerini gözleyerek her ikisini de ortak bir paydaya indirgiyebilme ve bu indirgenmiş özellikleri ile her iki nesneyi tanıma sürecidir. Örneğin çocuk, yuvarlak olan herşeyin yuvarlandığını benzeştirme süreci ile, fakat tüm yuvarlak olan nesnelerin ağızda erimediğini (yuvarlak bir şeker ile bilya) ise uygunlaştırma süreci ile algılayabilmektedir.

Evrimsel düşünce süreçlerinde, yani çocukluktan yetişkinliğe doğru geçiş dönemlerindeki zihinsel gelişim aşamalı bir sırayı izler. Piaget'ye göre bu aşamalı sıra, yaş grupları kesinlikle belirlenemese de, hiçbir zaman herhangi bir basamağı atlayarak gerçekleşemez. Daha önce de gördüğümüz gibi her basamak bir diğerinin ön koşuludur. Furth'e göre (1969), «düşünce dönemleri» deyimi ile Piaget, «birbirini atlamadan izleyen organizmanın bilme düzeylerini» tanımlamak istemiştir.

Doğuştan ikinci yaşa kadar süren işlem öncesi dönemde çocuk, çevresini (doğal olarak en yakın çevresini) duygusal ve motor (biyolojik) araçları ile tanımaktadır. Bu aşamada çocuk, nesnelerin sürekli ve kendinden ayrı varlıklar olduğu algısını edinmeye başlar. Yine bu aşamada çocuk amaçlılığı, ayrımlaştırmayı, neden-sonuç ve araç-amaç ilişkilerini gittikçe yükselen bir algı kapasitesi ile öğrenmeye girişir. Çocuk, bu dönemin sonunda, olayların birbirini izleyen sıralar halinde oluştuğunun farkına varmaktadır. Bu aşamada edinilmiş tüm bilgilerin doğrultusu, daha sonraki öğrenme süreçlerini belirleyecek bir yapıya sahiptir. Nitekim Piaget'ye göre bebek, edilgen bir alıcı değil, çevresine katılan etkin bir varlıktır.

İkinci düşünsel dönem, ikinci yaşın sonundan yaklaşık olarak onbir-oniki yaşa kadar uzanan somut düşünme işlemlerinden oluşmaktadır (*). Bu dönem iki aşamadan meydana gelir. Yedinci yaşa kadar çocuk, ince bir zihinsel işlem dönemi geçirmektedir. Yedi ile oniki yaş arasını kapsayan ikinci aşama, yedi ile oniki yaş arasını kapsayan ikinci aşama, düşünce yapıları kurma, ya da yapılaştırma (structuration) aşamasıdır. Bu dönemin ilk aşamasında düşünce

(*) Piaget, mantık gelişimi açısından dörde ayırdığı aşamaların, epistemoloji açısından üçünü vurgulamaktadır.

geriye dönüşlü değildir. Çocuk, biçiminin değişmesi ile nesnenin miktarının değiştiğini algılayamamaktadır. Birinci bölümde de andığımız bir deneyde, çocuklara plastik hamurdan aynı büyüklükte iki top verilmiştir. Daha sonra çocuklardan bu iki topu sosis şekline sokmaları ve parçalara ayırmaları istenmiştir. Altı-yedi yaşlarındaki çocuklara, bu parçaların ilk toplardan büyük ya da küçük mü olduğu sorulduğunda doğru yanıt alınmamıştır. Fakat daha büyük çocuklardan, plâstik hamurların parçalandıklarında miktarlarının da değiştiği doğrultusunda doğru yanıtlar alınabilmiştir. Bunun tersi de geçerlidir; eğer parçalara ayrılmamışsa, biçim değiştiğinde miktarın değişmediğini yine daha büyük çocuklar algılayabilmişlerdir. Bu matematiksel düşünce yapıları Piaget'ye göre yedi yaşında oluşmaktadır (*). Bu aşamanın ikinci yarısının başlangıcında (yedi ve sekiz yaşlarında) çocuğun bilişsel, fizik ve toplumsal gerçekliği birbirinden henüz ayıramadığı gözlenmektedir. Örneğin. «güneşe neden güneş denir?» sorusuna bu yaştaki çocukların verdiği yanıtlar, güneşe güneş denmesinin onun güneş olmasında ileri geldiği doğrultusundadır. Keyfi bir adlandırma kavramı bu yaş grubunda gelişmemiştir. Daha büyük yaşlardaki çocuklarda ise, simge ile nesne arasında keyfi bir ilişki olduğunu algılama sorunu bulunmamaktadır. Bu aşamanın bir başka özelliği ise, düşüncede «çocuksu» ve «olgun» düşüncelerin yanyana olmasıdır. Bir diğer özellik de, çocuğun tüm yargılarını ben-merkezci (egocentric) oluşturmasıdır. Örneğin çocuklara hangi elin sol, hangisinin sağ olduğu öğretildikten sonra, karşılarına geçip «hangi elim sağ» dendiğinde, yedi yaşlarına kadar kendi sağ ellerinin karşısına gelen eli sağ olarak nitelendirdikleri gözlenmiştir. Bu yargı onların, bu aşamanın ilk yarısına kadar ben-merkezci olduklarını göstermektedir. İkinci yarıda ise (yedi-oniki yaş arası) bu özellik giderek kaybolmakta, fakat değişik biçimlere bürünmekle birlikte, çoğu durumlarda yetişkinlik dönemlerinin sonuna kadar sürebilmektedir. Ancak bu durum, çocuklarda görüldüğü gibi somut işlemlerde değil, genellikle soyut ilişkilerde gözlenmektedir.

Üçüncü düşünce dönemi, oniki yaşlarında başlamakta ve biçimsel-soyut düşünce yapılarının gelişmesiyle birlikte, hayatın geri

(*) Bütün dünyada ilkokul çağı altı ya da yedi yaşında başladığına göre, Piaget'nin bu kuramı evrensel bir kabul görmektedir. Zaten hâlen uygulanmakta olan temel eğitim süreci, en azından eğitim süreleri açısından Piaget'nin kuramlarına dayanmaktadır

kalan bölümünü kapsamaktadır. Bu dönemde, Inhelder ve Piaget'ye göre (1980) genç yeni-yetme, dünya ve çevresi hakkında değişebilen kuramlara, kurgulara (speculations), bulanık veya parıltılı her türlü düşünceye ilgi duymaya, kendisini yetişkinler arasında bir yere oturtacak düşüncelerini oluşturmaya başlamaktadır. Bu düşünceler, onu aynı zamanda çocukluktan da kurtarmaktadır.

Yetişkinlik döneminin ilk aşamasında yeni-yetme, yalnızca genel terimlerle değil, aynı zamanda soyut terimlerle de düşünmeye başlar. Böylece simgelerle tanım yapma süreci de başlamış olur. Örneğin matematikte cebir işlemlerinin kullanılabilmesi, ancak bu tür bir süreçle gerçekleşebilmektedir. «Dört elma ile altı armut kaç meyva eder?» sorusunda, «X dört Y de altı ise, X artı Y kaç eder?» sorusuna geçiş bu aşamada olur.

Bu dönem aynı zamanda, «algısal düşünme» ile «kavramsal düşünme» arasındaki ayırımın yapıldığı bir dönemdir. İlk iki dönemde bireyler, belirli somut olayları algısal olarak düşünmektedirler. Üçüncü dönemde ise bu işlem, soyut düşüncenin yardımı ile artık kavramsal düzeye atlamıştır.

Piaget'ye göre, ondört-onbeş yaşlarındaki genç, oldukça sabitleşmiş düşünce yapılarıyla düşünmeye başlamıştır. Yetişkinlik döneminde ise, artık varsayım kurma veya görgül sınama gibi düşünce yapılarına geçilmiştir. Dilin kullanımı bu aşamayı betimler; artık kıyaslama ve basitten karmaşığa giden bir eğilim (syllogism and construct) ortaya çıkmıştır. Yetişkinler, biçimsel ve bileşimsel (formal and combinational) mantığı bu aşamada kullanmaya başlarlar. Üçüncü düşünsel dönem, artık biçimsel-temel eğitimin tamamlandığı ve düşünsel eğitimin başladığı bir dönemdir (Piaget, 1980).

Piaget'nin önermesine göre, tüm insanlarda bu aşamaları izleyen bir zekâ oluşumuna rastlanmaktadır. Fakat bu zekâ tüm bireylerde gizil (latent) bir kapasiteye sahiptir; beslenmedikçe ve terbiye edilmekdikçe bu potansiyel uykuda kalmakta ve zekâ düzeyi yükselmemektedir. Ayrıca bu üçlü aşama ve zekâ oluşumu ile ilgili olarak yapılan deneyler, cinsiyet farkı etmeninin hemen hemen hiçbir rol oynamadığını göstermektedir.

Piaget kuramına bu genel göz atıştan sonra, şimdi de onun epistemoloji konularında geliştirdiği çalışmalara değineceğiz.

III. Epistemolojiye sosyal psikolojik bir bakış

Piaget, Epistemoloji ve Psikoloji (1980) adlı kitabında, temel olarak öğrenme ve nesnel bilgi edinme süreçlerinin bilişsel aşamalardan geçerek oluştuğunu ileri sürmektedir. Temel savı ise, edilgin ve kayıtçı bir insan zihinden çok, etkin ve katılımcı bir zihinsel sürece sahip bir akıldan söz edilebileceğidir.

Piaget'ye göre (1980) geleneksel epistemoloji, bilginin bir olgu olduğu düşüncesindedir. Bu yüzden de, elde edilenle yetinen ve salt elde ettiğini incelemekle kendini sınırlamış bir görünüm içerisindedir. Bu bakış açısı, temel olarak Platon'un deneyim-üstü (*) gerçekliğinden, Aristotales'in içsel ama aynı zamanda sürekli biçim görüşünden, Descartes düşüncesinin doğuştancı fikirlerinden ya da Leibniz'in öncel düzeni ile Kant'ın a **priori** kategorilerinden veya Hegel'in (bir evrimi kabul etmekle birlikte) tümdengelimciliğinden kaynaklanmaktadır. Bu eğilim, giderek bilginin bir «durum» olduğu önermesine karşı, bir «süreç» olduğu önermesi ile değişmeye başlamıştır. Nitekim Yeni Kantçılar ve Kuhn gibi epistemologlar, bilgiyi bir süreç olarak ele alırlar. «Bilgi nedir?» yerine «nasıl oluşur?» sorusunun sorulmasından sonra, bu sürecin zihinsel biçimlenmelerine ilgi artmış ve psikolojik oluşum etmenlerinin incelenmesine ağırlık verilmiştir.

Genel olarak görgül (davranışçı) gelenekler psikolojiye başvurur. Çünkü söz konusu olan deneydir ve deneyin algılama süreci yeniden yaşanmalıdır. Bu gelenek, deneyle sınırlı kaldığı için sistematik bir spikoloji yaklaşımına sahip olamamıştır.

Diğer yandan plâtonik, rasyonalist ve a **priorist** epistemolojiler de, bilinmeyen ve üstün olan ya da deneyden önce gelen temel bilgi yolları ile uğraşmaktadırlar; bu nedenle psikolojiye, yani «bu bilgi yollarına yakıştırdıkları (öncel ve öznel) özellikleri belirtmeye büyük özen gösterirlerken, bu yolun gerçekte «özne»nin kullanımına açık olduğunu (özne ile sınırlı olduğunu) kanıtlamayı başaramamışlardır».

Kısacası, görgül yaklaşımlara karşı olanlar da dahil bütün epistemolojiler, pragmatizm sorununa yol açarlar. Böylece, yöntemleri

---

(*) «Transcendental» karşılığı olarak «deneyim üstü» kavramını kullandık. Birçok yerde «aşkın» veya deney-üstü sözcükleri de kullanılmaktadır. Burada aslında «yaşanmadan bilinen» anlamını sezinlemek gerekir.

açısından kaçınılmaz olsa da, etkin kanıtlardan yoksun bir (metafizik vb.) psikolojiyi kabul ederler. Bunu önlemenin yolu, öğrenme sürecinin anlaşılmaya çalışılmasıdır. Gerçekten de, eğer bilgi sürekli bir gelişim içindeyse ve sınırlı bilgi durumunda, daha olgun ve etkin bir bilgi durumuna geçiliyorsa, o zaman bütün sorun bu gelişimi anlama ve çözümleme sorunudur. «Genetik epistemolojinin ilk amacı belki psikolojiye ciddi olarak eğilmek, her epistemolojinin zorunlu olarak ortaya koyduğu pragmatizm sorunlarını irdelemektir; ama aynı zamanda çoğu kişinin yeterli bulduğu spekülâtif ya da zımnî psikolojinin yerine denetlenebilen çözümlemeye de varabilmektedir... Çağdaş bilimsel evrim sürecinde, büyük değişim içerisindeki fikir yapılarının psikogenesisi araştırıldığı zaman ortaya çıkan ve bunların ilerdeki değişme olasılıklarını içeren özelliklerin ve koşulların çakışması, gerçekten şaşırtıcıdır» (Piaget, 1980).

Epistemoloji geçerli bilginin kuramıdır; bu yüzden de iki sorunla karşı karşıyadır: 1) Geçerlilik 2) Gerçeklik. Bilgi bir süreç içinde, daha az geçerlilikten daha fazla geçerliliğe doğru gitmektedir. Salt geçerlilik sorunu mantık tarafından çözülmeye, salt gerçeklik sorunu da algılama işlevi psikolojisi tarafından araştırılmaya çalışılmaktadır. Genetik epistemolojinin sorunu ise, ikisini birleştirmek ve kavramsal temsilin gelişim sürecini incelemektedir.

Piaget'nin bir başka temel sorunsalı ise, belirli bilgi biçimlerinin nasıl oluştuğudur. Matematiksel bilgi görgül bilgi ile birleşebilir mi? Ya da matematik bilgi, deneyden önce mi varolur? Örneğin çocuklarda tamsayı kavramının gelişmesinde, matematik bilgi deneyden önce gelir. Bilgi genel olarak deneyden çıkarsansa bile, bu deneyler farklı deneylerdir. İşlem öncesi düzeylerde girişilen mantıksal-matematiksel deneyler, doğrudan doğruya gerçekleştirilen ya da daha sonraki düzeylerde yapılan görgül deneylerden farklıdır.

Çocuğun nesnelerle ilintili davranışının incelenmesi, biri nesnenin yapısından doğan ve nesnenin bazı özelliklerinin bulunmasına yarayan, diğeri ise nesnenin yapısında olmayıp bir dış eylemle oluşturulmuş ilişkilerle gerçekleştirilen deneyler olmak üzere iki tür deney ve iki tür soyutlama olduğunu göstermiştir.

1) Herhangi bir nesne ile yapılan ve nesneye bağlı soyutlanmalara yol açan deneyler fizik deneylerdir; nesnelerin özelliklerini saptamaya yararlar.

2) On tane çakıl taşı sayan ve bunların yerlerini değiştirdiği zaman yine on tane taş olduğunu bulan çocuk, taşlardan salt araç olarak yararlanarak sayma ve sıralama eylemleri üzerinde deney yapmaktadır. Sayı soyutlamasını, bu eylemi sonunda nesneye katmaktadır. Bu tür deneyler, nesneye daha önce sahip olmadığı özellikleri katan deneylerdir. Piaget (1980)'nin belirttiği gibi, «bu yüzden... matematiksel bilgi, deneysel olarak başladığı için görgül bilgi ile birleştirilemez. Matematiksel bilgi, içeriğini nesneden soyutlamak yerine, başlangıçtan itibaren öznenin kendisinden kaynaklanan ilişkilerle nesneyi zenginleştirmektedir».

Piaget'nin bir başka epistemolojik sorunsalı da («Bilimsel Bilginin Duyumsal Kökeni Masalı» adlı makalesi 1980), bilginin salt duyumlardan kaynaklanmadığıdır. Piaget, Aristotales'ten bu yana tüm görgülcülerin her türlü bilginin kaynağını duyumlar olarak kabul ettiklerini, fakat bunun bir «masal» olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü nesne, üzerinde eylem uygulayarak ve dönüştürmeden kavranamaz. Bunun iki yolu vardır: 1) Nesnenin yapısını incelemek için yerlerini, hareketlerini ya da niteliklerini değiştiren görgül deney, 2) Kümeleme, sıralama, karşılıklı getirme, ölçme gibi şemalarla, nesneye yeni nitelik ve ilişkiler ekleyerek edinilen bilgi (mantıksal-matematiksel eylem).

Bu iki önermeden sonra, Piaget şu iki sonuca varmaktadır:

1) Bilginin çeşitli biçimleri hiçbir zaman yalnızca duyumdan ya da algıdan türemez; bunların yanısıra davranış şemalarından ya da çeşitli düzeylerdeki işlemsel şemalardan türer ki, bu şemaların her ikisi de salt algıya indirgenemez (Bilişsel süreçler).

2) Algı, duyumsal bilginin derlenmesinden ibaret değildir. Kararların ve «çıkarsama öncesi» sezgilerin rol oynadığı, eylem ya da işlem şematizminin algı üzerindeki etkilerine bağlı bir karşılıklılık gerektirir.

Duyumculuk (davranışçılık), insanların eylemlerini hesaba katmaz; bilgiyi yalnızca edilgen bir kayıt rolüne indirgemeye çalışır. Bu yaklaşım böylece, bilgi, zekâ ve eylemin oluşturduğu sınırsız verimli yapının özelliğini budamış olmaktadır.

iv. Chomsky

Noam Chomsky (*) de dil, dilbilim ve zihinsel aşamalar konusunda, özellikle bilgisayar bilgisinden yararlanarak önemli araştır-

(*) Noam Chomsky - M.I.T.'de öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Dil-

malar gerçekleştirmiş ve ilginç savlar ileri sürmüş bir kişidir. Chomsky de yine Piaget gibi, fakat ondan daha açık olarak davranışçı akıma karşı amansız bir savaşım vermiş bir kişidir. Chomsky'nin görüşleri çok yenidir. Yeni bir bilim olan bilgisayar ilkelerinden hareket etmektedir. Vardığı sonuçlar oldukça çarpıcı olmakla birlikte, kanıtlanması güç ve henüz görgül olarak doğrulanmamış sonuçlardır.

Chomsky ile Piaget arasında ortak yanlar bulunmasına karşılık, aralarında önemli ayrılıklar da vardır. Örneğin her ikisi de davranışçı önermelere karşı çıkarken, Chomsky, Bryan Maggee (1979)'nin belirtiği gibi, «Kant'ın **a priori** kategorilerine» benzeyen bazı zihinsel oluşumlardan söz etmektedir. Oysa Piaget'ye göre, insanın hiçbir eyleminde öncel (a priori) kategoriler yoktur; yalnızca mantıksal işlemler olarak bazı sıralama düzenliliklerinden söz edilebilir.

Chomsky'ye göre dil bir organdır. Doğmadan önce, kalıtımsal olarak her insanın zihninde programlanmış bir dil yapısı vardır. Yine Chomsky'ye göre, insanlarda bir öğrenme sürecinden ve dolayısıyla öğrenme kuramından söz edilemez. Çünkü çocuk belirli (Piaget'nin duyusal-motor işlem dönemine tekabül eden) bir yaşa geldiğinde, hiçbir öğrenme (etki) olmadan da konuşabilmektedir. Bu da, sanki bir organ gibi doğumdan başlayarak oluşan ve gelişen bir yapının varlığını gerektirmektedir. Chomsky, yalıtılmış insan yavrularının (örneğin Kurt çocukların) dili konuşamama durumlarını, bedendeki her organın belirli çevresel uygunluk koşulları altında gelişebildiğini (örneğin spor yapan bir insanın adelelerinin geliştiğini, yapmayanın ise gelişemediğini) öne sürerek açıklamakta, «uygun yaşam aşamasında uygun uyarılar alındığında kalıtımla programlanmış dil yetisi tam bir dil yeteneği olarak olgunluk kazanacaktır» demektedir. Yani Chomsky'ye göre uyarı (etki), belirli anlamlarda (insanoğlunun diğer organsal gelişiminde olduğu kadar)

---

bilim konusunda olduğu kadar, savaş aleyhtarı etkinliklerde de rol almıştır. Yapıtlarından bazıları şunlardır: **The Logical Structure of Linguistic Theory, Aspects of the Theory of Syntax, Cartesian Linguistics, Language and Mind, At War with Asia, Problems of Presdom and Knowledge, Peace in the Middle East, American Power and New Mandarins.** «Psychology and Ideology», **For Reasons of State**, Pantheon, New York, 1973 ve «Science and Ideology», **Jawarharlal Nehru Memorial Lectures, 1967-72**, New Delhi, Bombay, 1973 gibi ideoloji ile ilgili makaleleri de bulunmaktadır.

dil yetisini de harekete geçiren (belirleyici olmayan) bir başlangıç olmaktadır.

Chomsky, insanların kişiliklerinin gelişmesinde, davranış kalıplarının oluşmasında ve zihinsel yapılarının biçimlenmesinde, toplumsal çevrenin temel belirleyici olarak kabul edilmesine karşı çıkmaktadır. Chomsky, bu görüşe göre tarihsel olgunun dışında «bir insan doğasının» olmadığının kabul edildiğini ve bunun temelden yanlış bir görüş olduğunu savunmaktadır. Çünkü tarihsel olarak ortaya çıktığı ileri sürülen dil hiçbir biçimde insanın diğer organlarından daha az mükemmel değildir; aynı onlar gibi belirli büyüme evreleri geçirir. Uygun koşulların bulunmaması durumunda organ zayıf kalabiliyorsa, dil de zayıf hattâ hiç oluşmadan kalabilir.

Chomsky Piaget'ye, öncel (a priori) ve sonradan öğrenilen kategoriler ayırımlarında karşı çıkmaktadır. Oysa her ikisi için de davranış kalıpları, önceden oluşturulmuş biçimlerdir. Aralarındaki tek fark, Chomsky'nin, öğrenmenin dışında çevresel yaşantı ile oluşan bir zihinsel kalıbın varlığını, Piaget'nin ise öğrenmenin sınırlı ve birbirini izleyen önceden varolmuş kalıpları olduğunu kabul etmelerdir. Böylece hem (davranışçılığa karşı olarak oluşturdukları) varsayımları, hem belirlenme düzeyleri, hem de görgül geleneği yadsımaları yönünden önemli benzerlikler göze çarpmaktadır.

Zihnin özel bir organ olarak ele alınmasını içeren bu iki kuramın getirdiği açılımlarla insan düşüncesinin salt bir kayıt bandı gibi görülmemesi, ideoloji sorununa da ilginç bir bakış açısı getirmektedir. Chomsky'ye göre (1975) insanın düşüncesi ve onun anlatım biçimi olan dil, içsel bir olgudur. Böylece, yanlış bilinç olarak tanımlanan ideolojinin, hiçbir zaman varolmaması gerekmektedir. Çünkü uygun koşullar gerçekleştiğinde dil, herkes için aynı gelişme evrelerini izler. Piaget de aynı önermeyi, bu kez zihnin aşamalı gelişmesini çizerken yapmıştır. İdeoloji, onun için de zihinsel bir etkinlik olarak söz konusu değildir. Ancak bebek ya da çocuk iyi beslenmediği zaman ortaya çıkan belirli zihinsel zayıflıklar, bireyin algılamasında yanlışlıklara yol açabilir.

Paragraf 3. Dil, Düşünce ve İletişim

a) Vygotsky ve düşünce ile dil arasında bağlantı

Düşünce ile dil arasındaki ilişkiye, Piaget ve Chomsky'den başka ünlü psikolog Lev Vygotsky de eğilmiştir. Vygotsky'nin döne-

minde (1930-1936 yılları) düşünce ile dil arasındaki içsel ilişkiye değinen psikoloji çalışmaları, henüz günümüzdeki kadar yaygınlaşmamıştı. Vygotsky bu iç bağlantıyı, deneysel yönden belki de Piagetninkiler kadar zengin bir gözlemler dizisi ile ve psikolojinin o sıralarda inceleyemediği bir biçimde ele almıştır. Vygotisky'nin temel savı, düşünce ile sözcük arasındaki ilişki anlaşılmadıkça bu alandaki daha özgün sorunlara eğilinemeyeceği idi. Bu iç bağıntıyı o sıralarda henüz ele almamış bulunan psikolojinin bu yetersizliği karşısında, Vygotsky'nin önemli eleştirileri olmuştu. Soruna işlevsel yaklaşanlar, bilincin iç yapısını örgütleyen bağıntıları gözardı ediyorlardı. Geleneksel psikoloji, a priori bazı varsayımlar kurarak ikili işlevlerin arasındaki gözlenen ilişkileri olağan saymış, örneğin algılama ile dikkat, bellek ile algı eşdeğer, düşünce ile bellek de özdeş görülmüştü. Psikolojiyi atomistik bir biçimde algılayanlar ise, düşünce süreçleri içindeki bazı temel belirlenmeleri ve görevleri, birbirlerinden soyutlayarak ele almışlar ve işlevcilerin tam tersi bir yanılgıya düşmüşlerdi.

Vygotsky'e göre, düşünce ile dil arasındaki ilişkinin ortaya koyulduğu araştırmalarda, antik çağdan günümüze dek iki temel eğilim gözlenmiştir. (1) Düşünce ile dilin birbiri içinde erimiş (fusion) olduğunu ileri sürenler (2) Düşünce ile dilin birbirlerinden kopuk olduğunu ileri sürenler.. Birinci yaklaşım materyalist bir geleneğin ürünüdür; ikincisi ise metafizikçilerin geleneğini sürdürmektedir.

Birinci yaklaşımın temsilcilerinin (özellikle tepkeci okul ile Anglo-sakson kökenli psikologların) modeli oldukça basittir. Bunlara göre konuşma eksi ses, düşünceye eşittir. Vygotsky bu yaklaşıma karşı çıkarken, «eğer bu iki işlev aynıysa aralarında da bir ilişkinin bulunmaması gereklidir» demektedir. İkinci geleneği sürdürenler ise, idealist görüşün temel varsayımını ileri sürerler; düşünce, tüm duyusal bileşkelerinden arınmış bir biçimde vardır. Duyu organlarımız, ancak algılanabilir dış dünyayı bize bildirmektedir. Oysa düşünce, kendiliğinden uhrevi bir itkinin (örneğin Tanrı'nın) insan aklına koymuş olduğu a priori bir tasarımlar bütünüdür. Bu önerme, iki ayrı süreci inceler. Bunlardan birincisi, duyusal yoldan elde edilmiş bilgilerle, konuşmayı oluşturan düşünsel yapılardır. İkincisi ise, aklımızda tanrısal bir güçle zaten varolan düşüncenin konuşmaya dönüşmesidir. Bu yaklaşımın temel uğraş alanı ise, bu iki ayrı sürecin dışsal bağıntısını aramak ve ortaya

koymaktan ibarettir. Kuşkusuz görgül bir biçimde gözlemlenemeyecek olduğundan, bu ikili bağıntıyı aramak her zaman başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Vygotsky'e göre bu iki yaklaşım da, yöntemsel olarak yanlış sonuçlara varmıştır. Bu nedenle dil ile düşünce arasındaki bağıntıyı incelemek, ancak doğru bir yöntemle mümkündür. Her iki klâsik gelenek de, karmaşık psikolojik bütünlükleri ögelere ayırarak inceleme yanlışına düşmüştür. Oysa psikolojik süreçleri birimler (units) içinde çözümlemek gereklidir. Kimya gibi somut bir bilimden örnek vermek gerekirse, suyu H_2 ve O ögelerine ayırarak incelemek hemenhemen hiçbir şey kazandırmazken, suyu H_2O molekülü (birimi-unit) içinde incelemek, kimya bilimi açısından daha geçerli bir yöntem olmaktadır; çünkü molekül, suyun tüm özelliklerini içeren en küçük birimdir. Aynı biçimde biyoloji de, çözümleme malzemesi olarak, insansal etkinliğin tüm özelliklerini içeren en küçük birim olan hücreyi ele alır. Hücre, bünyesinde canlı organizmanın bütün özelliklerini taşımaktadır. Benzer bir biçimde, dil ile düşünce arasındaki ilişkiyi konu alan bir araştırmanın birimi de «sözcük anlamı»dır. Vygotsky'e göre bu anlamın doğasını irdelemek, dil üzerine düşünmenin temel başlangıç noktasıdır. Sözcük hiçbir zaman (özel de olsa) bir tek nesneyi göstermez; bir grup nesneyi, ya da bir grup nesnenin içinden birini gösterir. Bu nedenle de her sözcük bir «genelleme»dir. Genelleme, düşüncenin sözel bir eylemidir; gerçeği, duyumsal yollardan ve algıdan çok daha değişik bir biçimde yansıtır. Bu yüzden sözcük, bilinçten bağımsız olarak yalnızca bir gösterge değil, aynı zamanda paylaşılan bir anlamdır. Böylesi bir niteliksel fark, bilincin olmadığı bir durumdan duyuma sıçramanın farkı değil, duyum ile düşünce arasındaki diyalektik sıçramayı da gösteren bir farktır. Duyum ile düşünce arasındaki bu fark, düşüncenin, gerçekliğin genellenmiş bir yansıması olmasıyla yakından ilişkilidir. Gerçeklik, düşüncede genel özellikler olarak varolur; bu da sözcüğün özünü oluşturur. Sözcük, sonuçta düşüncenin bir eylemidir. Fakat aynı zamanda «anlam», sözcüğün ayrılmaz bir bölümüdür; bu yüzden dilin bir parçası olduğu kadar, düşüncenin de bir parçasıdır. Anlamsız bir sözcük, boş bir sestir; bu nedenle insan konuşmasına ait olamaz. «Sözcük anlamı» hem düşünceye, hem de konuşmaya ait olduğundan, sözel düşüncenin incelenebilecek ilk birimidir; çünkü dil ile düşüncenin bütün özelliklerini içinde barındıran en küçük birimdir.

b) Dil ve iletişim: Konuşmanın işlevi

Konuşmanın en önemli işlevi iletişimdir. İletişim de, toplumsal bir ilişki biçimidir. Eğer dilin ögelere ayrılarak incelenmesi doğru olsaydı, bu işlev de gözardı edilmiş olurdu. İletişim işlevi, konuşmanın bilişsel (zihinsel) işlevinin de varlığını vurgulamaktadır. Sözcük anlamı, her iki işlevin de birimidir. Bireylerin zihinlerinin karşılıklı olarak işleyişi, bu iki işlev olmadan düşünülemez. Genel olarak, işaret sisteminin, linguistik özelliklerin ve simgelerin olmadığı bir iletişim, ilkel bir iletişimdir. Bu tür özelliklerin kesiştiği bir nokta olarak sözcük anlamı, dil ve düşünce arasındaki bağı oluşturur. Bu anlamın bulunmadığı, yalnızca anlatımcı hareketlerle yapılan bir iletişim, ancak hayvanlar arasında geçerli olabilir. Ürkmüş bir kaz tehlikeyi gördüğü an çığlık sesleriyle sürüdeki diğer kazları uyarıyorsa, bu anlatımcı hareketi, korkulacak bir tehlikenin varolduğunu anlatmaktan başka bir işlev ile yüklenmemiştir. Çünkü kaz iletişiminde, hareketin belirtildiği seslerde bir ortaklaşa anlam yüklü bulunmamaktadır. Vygotsky bu örnekten yola çıkarak, insan iletişiminin yalnızca işaret ile yüklü olmadığını ve bu iletişim sisteminin asıl biriminin anlam olduğunu ileri sürmektedir. Belirli bir yaşantının akılcı ve amaçsal bir biçimde başkalarına aktarılması, sistemli bir aracı gerektirir. Bu araç, insanın üretim sürecinde diğer insanlarla ilişki kurma zorunluluğundan doğan konuşmadır. Vygotsky'nin eleştirdiği tüm yaklaşımlar, konuşmaya bir işaretler topluluğu olarak bakmışlar, iletişimin aracının işaret (sign) olduğunu düşünmüşlerdir. Belirli bir davranışla birleştirilen belirli bir sesin ardarda çıkarılması, konuşmanın oluşması için yeterli sanılmış, içeriğin, bu yinelenen seslerin gösterdiği işaretlerden meydana geldiği düşünülmüştür. Oysa Vygotsky'e göre bu yaklaşım, insanın bilinçli bir biçimde geliştirdiği konuşmanın anlam yükünü tümüyle görmezlikten gelmek demektir.

Anlamanın ve iletişimin çocukluk devrelerindeki gelişmine bakıldığında, bu gerçek apaçık görülmektedir. Vygotsky gerçek iletişimin, işaret kadar anlama da sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır. Edward Sapir'in çarpıcı deyişiyle yaşantı dünyası (iletişimin yer aldığı ortam), simgelere ve işaretlere dönüştürülmeden önce önemli ölçüde basitleştirilmeli ve genelleştirilmelidir. Bu da Vygotsky için, daha önce de gördüğümüz gibi, sözcük anlamını oluşturmak demektir; yalnızca bu yolla iletebilmek mümkündür. Çünkü insanın kendi yaşantısı, salt kendi bilincinde varolur; diğer

insanlara aktarabilmek ve iletilebilir kılmak için bunu, gizil bir kabulle ortaklaşa paylaşılmış belirli bir kategori içine yerleştirmek gerekmektedir. Bu da en genel bir deyişle, «anlam»ın kendisidir.

Bu yüzden insanlararası iletişim, sözcük anlamının bir türevidir. Sözcük anlamının daha ileri basamakları, «kavramlaştırma» süreçlerini içerir. Kavramlar, anlamın ileri derecedeki genellemesidir; başka bir deyişle, somut anlamların soyutlanmış karşılıklarıdır. İnsan ilişkilerinin karmaşık ve rafine biçimlere ulaşabilmesi, ancak insan düşüncesinin kavramlaştırılmış gerçeklikleri yansıtabilmesiyle mümkündür. Bu savın görgül sonucu, sözcük dağarcıkları yeteri kadar gelişmiş de olsa, belli bazı düşüncelerin çocuk algısına sokulamayacağı ve çocuk mantığı ile kavranamayacağı gerçeğidir. Çünkü konuşma, dil ve düşünce, ancak anlam ile iletilebilir bir süreçtir; bu süreç, çocukta sözcüklerin anlamları belirli bir bilişsel yetiye kavuştuktan ve belirli bir kavramlaştırma düzeyine erişildikten sonra mümkün olabilmektedir. Tolstoy eğitim üzerine yazdığı yazılarda, çocuğun yeni bir sözcük öğrenirken çektiği zorluğun, sözcüğün sesinin söylenmesinden değil, sözcüğün anlamının kavramlaştırılmasının zorluğundan ileri geldiğini söylemiştir. Tolstoy böylece, Vygotsky'nin ileri sürdüklerini bir yüzyıl kadar önce belirtmiş olmaktaydı.

c) Dil kuramında bir karşılaştırma : Piaget ve Vygotski

Dil kuramında üç önemli yaklaşımı gördükten sonra, bunların karşılaştırmasına ve eleştirisine geçebiliriz. Hem felsefi gelenek farklılıkları, hem de epistemolojik önermeleri açısından dil üzerine yapılmış tüm çalışmaların kavşak noktasını oluşturan Piaget ve Vygotsky, eski çağdan günümüze bu alandaki kuramsal çabanın da bir tür bileşkesi olmaktadırlar. Bu nedenle hem kuramı bu ikili ile sınırlamak, hem de bunların genel bir karşılaştırmasını yapmak, dil üzerine söylenenleri özetlemek için yeterli görülmüştür.

Vygotsky'ye göre psikoloji, Jean Piaget'ye çok şey borçludur. Piaget, çocuğun dilini ve düşüncesini açıklama çalışmalarında devrim yapmış bir düşünürdür. Kendisinden sonra oldukça geniş boyutlu bir uygulama alanı bulan klinik yöntemler geliştirmiş ve çocuğun farklı düşünsel ve mantıksal uslamlama (reasoning) özelliklerini ortaya çıkarmıştır. Temel savı geçerlidir : çocuk ile yetişkin arasında dil ve mantık açısından yalnızca niceliksel değil,

aynı zamanda niteliksel bir fark vardır; her ikisi de iletişim açısından farklı dünyaların insanlarıdır. Piaget, Jean - Jacques Rousseaunun çok önceleri belirttiği bir önermeyi kanıtlamaktadır. Çocuk minyatür bir yetişkin değildir : çocuğun bilişsel yetisini, yetişkinin küçük ölçeklisi değildir; aralarında uzlaşmaza yakın bir karşıtlık vardır. Buraya kadar Piaget ile uyuşan Vygotsky, temelinde yöntem sorunu olan bir savla Piaget'ye karşı çıkmaktadır. Vygotsky'e göre Piaget, ileri sürdüğüne uyarlı davranmamaktadır; olguları görgül yollarla toplayıp belirli bir tümevarımla kurama yöneldiğini söylediği halde, psikanalitik yaklaşımdan kaynaklanan belirli bir kuramın ışığında derlediği görgül olguları incelemekte ve sonuçta tümüyle psikanalitik bir kurama varmaktadır. Çünkü Piagetye göre, çocuk mantığının tüm özelliklerini birleştiren bağ, çocuk düşüncesinde varolan benmerkezciliktir (egocentrişm). Bu benmerkezcilik, tıpkı psikanalitik düşüncede görüldüğü üzere zorunlu bir bağ, genetik olarak varolan yapısal ve işlevsel bir öge gibi, çocuk düşüncesinin derinliklerinde yatan bir katmandır. Çocuğu yetişkinden ayıran «yönlendirilmiş düşünce» ile benmerkezcilik arasında da bir bağıntı vardır. Yönlendirilmiş düşünce, bireyin belirli amaçlarını belirtmek ve gerçekleştirmek amacıyla oluşur. Yönlendirilmemiş düşünce ise, toplumsal sınırlılıkları düşünmeksizin bireyin doyumuna varmaya çabalayan «id» benzeri bir düşünce sürecidir. Bu iki karşıt düşünce biçimi arasında ise, «iletebilme derecelerine göre değişen çok çeşitli ara düşünce biçimleri vardır. Bu ara düşünceler kendilerine göre bir mantığa uyarlar. Yönlendirilmiş düşünce ile zekâ'nın işleme mantıkları arasında bir yerde, bir ara düşünce biçimi olarak benmerkezci düşünce vardır» (Vygotsky, 1962).

Bu benmerkezci düşünce, bireysel ve çıkarcı gereksinmeleri karşılamak için işlese bile, belirli biçimlerde gerçekçi yönelimlere de (yetişkinlerde olduğu gibi) sahiptir. Çocuğun benmerkezci düşüncesi, «yönlendirilmiş düşünce ile toplumsallaşmış düşüncenin ortasında durur»; bu, Piaget'nin psikanalizden devraldığı temel varsayımıdır.

Vygotsky, Piaget'nin kuramına temel aldığı yönlendirilmemiş düşünce ile dolaylı düşüncenin kökenlerini Piaget'nin kendisinden aktararak şöyle açıklamaktadır :

«Yönlendirilmiş düşünce bilinçtir. Düşüncenin içinde olan amaçları yerine getirir. Zekâ'ya ve gerçekçiliğe uyarlanmıştır. Haki-

katı ve yanlışı görmek ister. Dil ile iletilebilme özelliği vardır. Yönlendirilmemiş düşünce ise alt-bilinçtir. Yerine getirmek istediği ve kendisi için çözüm olan sorunlar bilinçte yer almıştır. Dış gerçekliğe uyarlanmıştır; fakat kendisine bir imgeler ve hayâller gerçekliği yaratmıştır. Hakikatı bulmayı değil, arzuları duyurmayı ve kesin olarak bireyi ön plâna almayı gerektirmektedir. İletilebilmesi için dolaylı yollarla imgelere ve mitik anlatımlara başvuran bir çağrıştırma sürecine ve altta yatan duyguların bu yollarla yüzeye çıkartılmasına gereksinmesi vardır» (Vygotsky, 1962, s. 59-60).

Piaget'ye göre oyun, benmerkezci düşüncenin en yüksek anlatımıdır; rüya mantığından düşünce mantığına bir geçişi oluşturmaktadır. Benmerkezci düşünce, aşırı içsellik ile akılcı bir mantık arasında hem kronolojik, hem de yapısal ve işlevsel bir yere sahiptir. Bütün bunlardan, Piaget'nin düşünme modelinin psikanalitik modelin bir benzeri olduğu açıkça görülmektedir. Çocuk düşüncesi temel olarak yönlendirilmemiş düşüncedir; toplumsal baskı sonucunda yavaş yavaş gerçekçi düşünmeye doğru bir gelişme izlenir. Bu gelişme modeli, id-ego-süperego'nun işleyişindeki gelişme modeline tıpatıp uymaktadır. Örneğin Piaget, Freud'un rüyaya yüklediği işlevi, bir düşünce süreci olan düşleme (imagination) yüklemektedir. Ona göre düşlem, sorunlara çözüm bulmada önemlidir; fakat sınama ve kanıtlama gibi gerçeği arama öngerekliliklerinden yoksundur.

Vygotsky ile Piaget arasındaki temel farklılık, görüldüğü gibi bir yöntem farklılığıdır. Ayrıca Vygotsky, çocuktaki düşünme ve dil arasındaki gelişim sıralamasında da Piaget'den ayrılmaktadır. Piaget'ye göre, toplumsal yaşam tarzlarındaki farklılığa bakılmaksızın, bütün çocukların mantıksal-düşünsel gelişmelerinin aynı olduğu söylenebilir. Zaten belirli bir psikanalitik varsayım da, bu tür bir evrenselliğe varmaksızın anlamsız olurdu. Benmerkezci düşünce, tümüyle yönlendirilmiş —yönlendirilmemiş— düşünce aracılığı ile başlamakta ve genetik gelişmeyle birlikte aşamalı olarak zenginleşmektedir. Vygotsky ise kelimenin anlam birimini vurgulayarak, toplumsal etkileşime girmenin, iletişimin temel ögesi olan konuşmayı ve düşünmeyi de geliştirdiğini ileri sürmektedir. Bireyde, toplumsal yaşama katılabilme düzeyinin belirlediği bir iletişim düzeyi vardır. Başka bir anlatımla, iletişimin sınırlı düzeylerinde yer alan toplulukların bilişsel gelişmesi tam olamamakta

ve iletişime katılabilmenin sınıfsal farklılıklarla yakın bir bağlantısı bulunmaktadır. Alt sınıflardaki iletişimin sınırlı düzeyleriyle ilişki kuran bireylerin konuşabilme kapasiteleri, ancak ilişkilerin karmaşıklık düzeyleri kadar olabilmektedir. Çünkü kelime anlamı, ortaklaşa varılan bir sessiz kabûlle varolmakta ve bu sessiz kabûlün karmaşık düzeylerde anlamlar (kavramlar) üretebilmesi de ancak gelişmiş yaşam tarzlarıyla mümkün hâle gelebilmektedir. Piaget'de bu gelişme eğitimin itkisiyle kendiliğinden olurken, Vygotsky için eğitimin içeriğinin ve bu eğitimin içinde yer aldığı yaşama tarzının karmaşıklığının büyük rolü vardır. Bilişsel zenginlik, ancak içinde yaşanılan toplumsal iletişimin zenginliği ve ilişkilerin karmaşıklığı ile mümkündür. İşte bu yüzden, «düşünceyi ifade edebilme özgürlüğü»nün geliştiği sınıflarda bilişsel zenginlik artmakta, bunun tersine, düşünceyi iletişim yollarıyla ifade etme özgürlükleri doğal olarak sınırlanmış ve hattâ bu özgürlüklerin bilincinde bile olmayan alt toplumsal sınıflarda bireylerin konuşabilme-düşünebilme yetenekleri oldukça fakir ve cılız kalmaktadır. Çünkü daha yüksek düşünce biçimleri anlamların farklılaşmasıyla, anlamların farklılaşması da iletişim içindeki sistemlerin karmaşıklaşmasıyla mümkün olabilmektedir. Bireyin konuşma gereksinmesi ne kadar fazlaysa düşünme isteği de o kadar fazla olmakta, düşünebilen kişinin bilişsel-algı yeteneği ise çok üst düzeylere kadar çıkabilmektedir.

Chomsky'nin «dil bir organdır» önermesinin toplumsal etkileşim açısından mantıksal sonucu, organın gelişebilme koşullarının tamam olduğu toplumsal düzenlemelerin, düşünceyi ve dili geliştirmiş olmasıdır. Örneğin halter çalışan bir insanın kol kasları ne kadar gelişkin olursa, sürekli düşünmeye itilen bir bireyin dil kapasitesi de o kadar gelişecektir. Etkileşim içine girildikçe, etkileşimin gereği olan iletişimin kurulma koşulları ortaya çıkacak ve iletişimin düzenlenebilmesi için gereken bilişsel işleyişler zenginlik kazanacaktır. Chomsky'ye göre toplumsal düzenlemeler, işte bu nedenle dilin gelişebilmesi için, temel bir gereksinmedir. Piaget, evrensel mantık-düşünce süreçlerinin aşamalı gelişimini, İsveçli ve İran'lı çocuklar üzerinde yaptığı deneylere dayanarak ileri sürmektedir. Farklı toplumsal koşulları bulunan bu iki çocuk grubunun matıksal kategorilerinde görülen benzerlik, Piaget'yi, evrensel boyutlara sahip sonuçlara götürmüştür. Oysa işleyişin aynı olabilmesi, düşüncenin içindeki zenginliğin de aynı olmasını gerektirmemek-

tedir; Vygotsky'de kelime anlamında verilen yük bu yüzden önemlidir. Chomsky'de ise, evrensel gramer yapılarının varlığı ileri sürülürken, bu yapıların gelişebilmesinin ancak toplumsal uygunluk koşullarında gerçekleşebileceğini öneren örtük varsayımlar bulunmaktadır. (*)

Sonuçta dil-düşünce-iletişim sürecinde önemli ögenin bilişsel kapasiteler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bilişsel kapasiteler bilinç ile ilgilidir. Bilinci, farkında olabilmenin en yüksek hali olarak tanımlarsak, yaşam tarzının karmaşıklığı ve zenginliği ile toplumsal iletişime katılabilme olanaklarının önemini vurguluyoruz demektir. Watson gibi (1972) davranışçı psikologların ileri sürdükleri «psikolojiden söz ederken bilinçten söz etmeyin» türünden önermeleri, yaşamı olduğu gibi kabul eden bir yaklaşımın uzantıları olarak değerlendirmemiz gerekmektedir. Derin anlamların tersine yüzeysel anlamların ortaya çıkmasına yarayan bu tür önermelerin, bireyin düşünsel zenginliğine ve dolayısıyla «bilinçli» bir biçimde yaşamını kurmasına yol açıcı düzenlemeleri «bilinçli» bir biçimde bastırmayı meşrulaştırmaya yöneldikleri çok açıktır. Oysa bireyin etkileşim zenginliği ancak onun düşünsel zenginliği sonucunda ortaya çıkabilmekte ve bu dinamik, toplumsal değişimin bireysel yanını (kesitini) oluşturmaktadır.

II. KISIM : KİŞİLERARASI İLİŞKİLER

Paragraf 1. Kişilerarası İlişkilerde Bilişsel Etkenler

a) İzlenim oluşturma

i. Tektipleştirme

Gündelik yaşamda bireyleri, işlerinde, eylemlerinde, büründükleri rollerde ve statülerinde görüyoruz; bu yüzden de onları ilk önce toplumsal bir kimlikle algılıyoruz : yan komşumuz ilkokul öğretmeni, yolun ortasındaki polis memuru, sınıftaki profesör, otobüs şöförü, lüks bir lokantaya girmekte olan çift... Bütün bunlar kişiyi ilk anda, herhangi bir eylemine ilişkin toplumsal tanımıyla oluşturduğumuz belirli bir kategori içerisinde algılamamıza yol

(*) Piaget ile Vygotsky arasındaki karşılaştırmalar için, özellikle Ünsal Oskay'ın (1982) kitabındaki 310 - 332 sayfalara bakınız. Oskay'ın iletişim kuramları çerçevesinde yaklaştığı bu iki dilbilimcinin etkileşim açısından önemi, yeni çalışmalarla daha iyi ortaya çıkacaktır.

açıyor. Kişileri bir kez toplumsal ilişkiler içindeki kategorilere koyduktan sonra (meslek, toplumsal statü, giyim-kuşam, fizik görüntü), artık o kişiler hakkında bazı düşüncelere sahip olmaya başlıyoruz. Örneğin «çalışkan öğrenci»ler kategorisine yerleştikten sonra Ahmet, bizim için artık belirli özellikleri olan bir kişidir. Kafamızdaki «çalışkan öğrenci» görüntüsü neyse, Ahmet de artık o yönde bir belirlenmeye sahip olacak ve onun bütün davranışlarını bu önyargıyla algılamaya başlayacağız. Böylece bütün polisler, bütün öğretmenler, bütün öğrenciler, bütün memurlar, bütün sarhoşlar, bütün tiyatro sanatçıları gibi göndermelerle kişileri «tektipleştiriyor» (Stereotipping) onları belirli algı kategorileri içinde görmeye başlıyoruz.

«Toplumsal durumların algılanması» başlığı altında «kategorileştirme» konusunu işlerken de gördüğümüz gibi, «tektipleştirme,» ortak bir kültürel özellik, yaşam tarzı ve eylem içinde bulunan kişileri, bu ortak özelliklerin kafamızda uyandırdığı çağrışımlarla birleştirerek oluşturduğumuz imgeler aracılığı ile algılamaya denir. Bu tür ortaklaşa özelliklere sahip olan kişileri daha sonra tek tek bireyler halinde de görsek, tektipleştirme sürecindeki yargılarımız tüm değerlendirmelerimize temel olur. Bütün bir kategori, o anda gözlediğimiz bireyin gerçek durumu ne olursa olsun, onun değerlendirilmesi için bir süzgeç oluşturur. Bu süzgeç içinde, toplumsal olarak belirli özelliklere sahip kişileri yerleştirdiğimiz kategoriler, bu özellikler hakkında daha önce yaşadığımız deneyimlerle oluşan değer yargılarımız, kişinin ve kendimizin o andaki durumu ve çıkarı, eylemin niteliği ve bütün bir toplumsal yapı bulunmaktadır. Kişilerin algılanmasında ortaya çıkan bu «normlar,» kişilerarası ilişkileri belirleyen bir işlev görür. İstediğimiz kadar önyargısız davrandığımızı düşünelim, çevremizdeki ilişkilerin tümünü (nesnelere ya da öznelere yönelik) bu tektipleştirme süreci içinde oluştururuz. Çünkü yaşamımızın herhangi bir anındaki bir ilişkimizin biçimini, kendi kişisel tarihimiz, toplumsal yapıdaki yerimiz, karşımızdaki nesnelerin ya da bireylerin aynı türdeki özellikleri ve ilişki içindeki konumları belirler. Toplumsal ve doğal ilişkilerimizi bu belirlemeler içinde sürdürürüz. Algılama işlemlerimiz, toplumsal norm oluşturması ve tepkileştirme süreci içinde gelişir.

(1) Tektipleştirmenin boyutları

Tektipleştirme kişileri, görünür kimlikleri, yani toplumsal iliş-

ki içindeki kişilikleri ile algılamak ve bir anlamda da, önyargılı algılama süreci içinde değerlendirmek demektir. Tektipleştirmenin, çoğu kez birbiri içinde erise bile iki ayrı biçiminden söz edebiliriz.

«Toplumsal tektipleştirme,» kişinin, toplumca ortak olarak nitelenen bazı özellikleri kullanarak, bireyleri belirli toplumsal kategoriler içinde sınıflandırmasıdır. «Çingeneler hırsızdır» yargısı, her çingene için gerçek olmasa bile, toplumca benimsenen bir önyargı olması nedeniyle birçoğumuz tarafından kullanılan toplumsal bir tektipleştirmedir. Burada sözkonusu olan toplumsal normlar, çingene toplumunda geçerli olan normlar değil, kendi toplumumuz için geçerli olan normlardır. Çünkü değer yargımız içinde olumsuz bir anlama sahip «hırsız» nitelemesi, çingene toplulukları için belki de «onurlu» bir niteliktir. Kendi toplumumuz içinde biçimlenen bu tür bir ön-yargı, çingenelere «olumsuz» bir özellik atfetmemize yol açmakta ve bütün çingeneleri böyle bir norm ile değerlendirmemizin yani tektipleştirmemizin nedenini oluşturmaktadır.

«Kişisel tektipleştirme,» kiişnin, görece öznel yargıları ile, gözlediği ya da içinde bulunduğu ilişkilerdeki bireyleri değerlendirmesidir. «Kedi sevenlerden hoşlanmam» yargısı, toplumsal bir anlamı olmasa da, bireyin kendi yaşantısındaki bazı deneyimlerin sonucunda oluşmuş bir tektipleştirmedir. Bu yargılama türü, toplumsal kategoriler içinde değerlendirme yapılmamasına rağmen, toplumsal tektipleştirme süreci kadar etkili olabilmektedir; ayrıca tümüyle bireysel bir yargı olsa da, zamanla toplumsal önyargılarla birleşerek, genel tektipleştirme içinde yargı oluşturucu bir işleve bürünebilmektedir. Tektipleştirmenin, bu iki ayrı biçimi gündelik yaşamımızda birbiri içinde işlemekte, bireysel önyargılarla toplumsal olarak verilmiş önyargılar tektipleştirme süreci içinde ortaklaşa bir işlev görmektedir.

(2) Tektipleştirme sürecinin niteliği

Tektipleştirme, önyargılı değerlendirme yoluyla kişileri belirli bazı kümeler içine yerleştirerek görmektedir. Algılama sürecinde çoğu kez toplumsal olarak oluşturulan normların süzgeci içinde belirlenen bir işlemdir. Genellikle toplumsal açıdan «olumsuz» değerlendirmeleri içerir. Sosyal psikoloji kavramı olarak da, bi-

reysel değerlendirmenin ve toplumsal ilişkilerin zenginliği ve çeşitliliği yerine, tek yanlılığını, benmerkezciliğini ve zayıflığını belirten bir nitelemedir. Toplumsal tektipleştirmenin dış gruplara yansıtılmış biçimleri, ırkçılığa kadar varan boyutlara sahiptir. Toplumsal tektipleştirme, toplumca sağlanan normlarla bireyi, kendi ulusu, ırkı, topluluğu dışındaki kiişleri ortak özellikleri içinde algılamaya, çoğu kez tek yanlı bir algılama süreciyle diğer bireyleri toplu olarak değerlendirmeye zorlar. Dışa yansıtılmış tektipleştirme, bazen toplumsal ve topluluksal olarak yaşayabilmenin, yani topluluğun varlığını sürdürebilmesinin zorunlu bir koşulu da olsa, uluslararası politikanın ve savaş ortamlarının destekleyici bir psikolojik ögesi hâline gelmektedir. Aynı durum toplum içindeki farklı gruplara da uygulanabilmektedir; burada da, farklı olduğu vurgulanan «öteki» topluluklara yöneltilmiş tek yanlı ve önyargılı tutumlar söz konusudur. Kuşkusuz, bu tür bir tektipleştirmenin yararlı ve işlevsel olduğu da söylenebilir; çünkü toplumsal farklılıkları giderebilmenin yolu, önce onların farkına varabilmekten geçmektedir. Fakat genellikle görüldüğü gibi, tektipleştirmenin tek yanlı, önyargılı ve giderek düşmanca biçimlere bürünmesi, toplumsal güveni ve ortak yaşamı çoğu kez tehdit eder nitelikte yapay ve kışkırtılmış duyguların ve tutumların oluşmasına ve toplumları bölmeye kadar varabilmektedir.

Tektipleştirmenin oldukça yaygın bir psikolojik olgu olmasının temel nedeninin, toplumsal ilişkiler içindeki bireyin zihinsel tembelliği olduğu söylenebilir. Kişileri ve olguları tanımak, onları çok yanlı bakış açılarıyla, yani farklılaşma düzeyi yüksek fakat soyutlanma düzeyi düşük bir bilişsel örgütlenme içinde değerlendirmek ve kendi özgünlükleri içinde algılamaya çalışmak, zihinsel olarak yorucu ve zaman alıcı olduğundan, bireyler bu yorgunluktan kaçınmakta ve kendilerinden önce oluşturulmuş ve bir parça da gerçeklik taşıyan yargılara kolayca kapılabilmektedirler. Bu psikolojik tembelliğin, içinde yaşanılan toplumsal yapı ile de kuşkusuz sıkı bir ilişkisi vardır. Genellikle uymacı davranış özelliklerine sahip olarak toplumsallaşan bireyler, bu uymacı davranışları aracılığıyla zihinsel tembelliğe alışacaklar ve her iki süreç de (uymacı davranış ile tektipleştirme) biribirini vareden ve pekiştiren süreçler olarak çalışmava başlayacaktır. Çünkü, uymacı davranış bölümünde de göreceğimiz gibi uymacı uymacı ilişkilerde bulunabilmek, bir ölçüde toplumsal olarak verilmiş kategoriler içinde

düşünmekle mümkündür; toplumsal normları tek gerçek olarak algılamakla eş anlamlıdır. Tektipleştirme, bu sürecin bir uç noktası olarak toplumsal normların oluşturulmasına yardım etmekte ve zamanla bu normları uymacı davranışlar doğrultusunda pekiştirmektedir.

Kişileri önyargılı değerlendirme süreci olarak da adlandırabileceğimiz tektipleştirme, çoğu kez değerlendirme yapan bireyin toplumsal konumuna göre belirlenir. Fakat, daha önce sözünü ettiğimiz gibi bu kategoriler, ister istemez toplumsal normlar biçiminde oluşmaktadır. Burada da kişinin kendisi bir referans noktası olarak değerlendirmenin merkezini ve kategorinin «değer yargısı»nı oluşturur. Örneğin tembel öğrenci için «öğretmen» zorba bir kişidir. Dolayısıyla, olumsuz kategoriler içinde değerlendirilen kişiler tektipleştirme süreci içinde algılanıyorsa, olumlu olarak algılanan kişiler, toplumsal olarak oluşturulmuş normlara rağmen öyle algılandıkları zaman bu bir tektipleştirme sayılmaz. Fakat kavramın dışladığı bir anlam da olsa, bazı koşullarla «olumlu» tektipleştirmeden söz etmek mümkündür. «Bütün kaptanlar pipo içer» gibi bir yargı bu tür bir tektipleştirmeye örnek gösterilebilir. Eğer «pipo içmek» bizim için olumluysa, bu yargı da olumludur.

Kişileri kendi referans çevçevemizle algıladığımıza diğer bölümlerde değindik. Tektipleştirme de bu referans çerçevesinin paralelinde kendi açımızdan bir değerlendirmedir. Örneğin kişisel tektipleştirmede çoğu kez başvurulan ayırımlar, biraz da kişinin kendini nasıl gördüğüne bağlıdır. Çok genel iki kişilik özelliğini ele alalım: bazı insanları «soğuk», bazılarını ise «sıcak» olarak değerlendiririz. Bu genel nitelikler, tektipleştirme süreci içinde bir anlam kazanırlar. Eğer gönderme yaptığımız kişi (referans yapılan kişi) bizim kişilik tipimize uygunsa, onu genellikle toplumsal olarak daha olumlu bir anlama sahip olan «sıcak» sıfatı ile değerlendiririz. Tersi durumlardaki kişiler ise, gerçekte ne olurlarsa olsunlar bizim için «soğukturlar» (Secord ve Backman, 1974, s. 82-83).

Kişileri değerlendirmenin üç boyutundan söz edebiliriz. Bu boyutlar, genel olarak tüm değerlendirmelerimize kaynak olurken, tektipleştirme sürecinin de temel boyutlarını oluştururlar.

a) Değerlendirme Boyutu: «iyi», «kötü», «olumlu», «olumsuz», «yararlı», «zararlı» gibi sıfatlarla yapılan değerlendirmelerdir.

b) Güçlülük Boyutu : «zayıf», «güçlü», «dirençli», «dirençsiz» giib nitelemelerle yapılan değerlendirmeleri içerir.

c) Etkinlik Boyutu : «çalışkan», «işe yaramaz», «etkin», «pasif», «geçerli», «geçersiz» gibi sıfatlara başvurularak yapılan değerlendirmeleri kapsar. (Secord ve Backman, 1974)

Bu üç boyut, hem değerlendiren, hem de değerlendirilen kişilerin konumlarını içermektedir; kişilerin temel özellikleri açısından atfedilen özellikleri vurgular. Başka bir anlatımla kişiler, kendi özelllikerinden çıkarsıyarak, diğerlerini yine kendi konumlarına göre algılarlar. Bunun sonunda da, tektipleştirmeye varsın varmasm belirli bir değerlendirme süreci başlar. Bu sürece genel çizgileriyle «izlenim oluşturma» denmektedir. İzlenim oluşturmanın, tektipleştirmenin ve önyargılı tektipleştirmenin (dış gruplara yansıtılan tektipleştirmenin) temelini oluşturduğunu söyleyebiliriz. İzlenim oluşturmanın üç değişik biçiminden söz etmek mümkündür «tektipleştirme», «özellik atfetme» (attribution) ve «dilsiz bilgilenme» (nonverbal information). Bu üç değişik biçim, birbirleriyle ilişkili bir bütün olarak işleseler de bazen tek tek ve ayrı ayrı oluşabilmektedirler. Tektipleştirmeyi yukarıda gördükten sonra şimdi de özellik atfetme ve dilsiz bilgilenmenin izlenimlerimizi nasıl oluşturduğunu inceleyeceğiz.

ii. Özellik atfetme

Özellik atfetme, karşımızdaki bireyin görünen bazı özelliklerinden ya da belli özellikleri bir içeren durum içindeki davranışlarından algılama yoluyla çıkarsanan bilgiler aracılığıyla atfedilen özelliklere denmektedir. Özellik atfetme genellikle, değerlendirmeyi yapan bireyin bilişsel yapısı içinde birbirleriyle bağıntılı olan nitelemelerin ardarda gelmesiyle gerçekleşir. Örneğin bir kişi, «tembel» sıfatını aynı zamanda «zeki olmama» gibi bir başka özellikle birleştirmişse, ders çalışmayan herkesi «zekâ düzeyi düşük» olarak görecektir. İzlenimler de birbirlerine anlamlı olarak bağıntılandırılmış olan bu nitelendirmelerle oluşur. Çağrışım yoluyla o anda zihnimize gelen birbirine bağlı özelliklerle değerlendirme yapmamıza **«özellik atfetme»** denmektedir.

Kişilerarası algılamanın önemli bir bölümü olan özellik atfetme, değerlendirme yapan kişinin daha önceki değer yargılarına, kişileri değerlendirme biçimine ve sözkonusu olaya ilişkin bütün

özellikleri birbirine bağlayan bilişsel süreçlerle de ilintilidir. Kişinin bilişsel yapısına bağlı olarak, değerlendirilen kişilere «yaptıkları eylemin amacını» ve «neler yapabileceklerini» soran ön bilgilerle işlemeye başlar. Birinci soru karşımızdaki kişinin «niyetini», ikinci soru da onun «kapasitesini» algılamaya dayanmaktadır. Bu iki ön bilgi de, kişiler arasında oluşan etkileşimin bir türevidir. Hollander'e göre (1976) kişilerarası algılamanın bu iki boyutu, ancak etkileşim sürecinde, yani yaşanan anın değerlendirilmesinde ortaya çıkabilecek boyutlardır; bu nedenle de izlenim oluşumuyla ilgilidirler.

İzlenim oluşturmanın algılama ile diğer bir ilişkisi de, algılamanın genel yapısıyla biçimlenmiş olmasına rağmen, içinde yaşanılan anlık duruma ve kişilerin etkileşim yapısına dayanmasıdır. Kişilerin özgül nitelikleri, kişilerarası algının toplumsal yönünü oluşturur. Algılamanın bu toplumsal yönü, daha önce tektipleştirme bölümünde sözünü ettiğimiz toplumsal normlara ilişkindir. İzlenim oluşturmanın temel olarak üç işleme tarzı vardır.

Bu işleyiş tarzlarından birincisi Heider'ın (1958) «tutarlılık» kavramı ile bağıntılıdır. Heidir, kişilerarası etkileşimin algısal yönlerini, tutarlılığa varma eylemi olarak görmektedir. Buna göre kişi, izlenim edindiği diğer kişiye ya da olaya karşı bu izlenimleri ile önyargılı olarak yaklaşır. Algılama sonucu belirli bir izlenim bir kez oluştuktan sonra, o kişi hakkında bu izlenime ters düşebilecek yeni bilgileri kabul edebilmek oldukça güçtür. İşte bu nedenle kişilerarası algılama, çoğu kez, daha önceden edinilmiş bilgilerle çarpıtılmış olarak izlenim biçimlerine dönüştürülmektedir. Bu çarpıtma, daha önce sözünü ettiğimiz tek yanlı algılamayı ve tektipleştirmeyi yaratmaktadır. Heider'a göre, bu durumda yeni ve çelişkili bilgiler edinen kişi, ya yeni bilgileri eski izlenimleriyle çarpıtılmış olarak algılayacak, ya da bilgilenme kaynağının gücüne ve niteliğine göre, izlenimlerinde tutarlılığa varana kadar bir «bilişsel yeniden örgütlenme» sürecine girecektir. Bu yüzden ilk izlenimler, genellikle, algılanan kişinin statüsü ve rolü açısından «tutarlı özellikleri atfetme» (consistent attributes) süreci olmaktadır.

İzlenim oluşturmanın ikinci tarzı, «dengeleme» işleyişidir. Bu süreçte kişi, diğer kişiden edindiği artı ve eski özellikleri izlenim örüntüsünde bilişsel bir elemeye tâbî tutacak ve bir tür denklem çö-

zümü yaparak farklı değerdeki bu özellikleri bir dengeye oturtacaktır. Bilişsel denge kuramlarında dengeleme, bir kişiyi yeni ve eski özellilkeriyle olumlu-olumsuz boyutunda değerlendirmek demektir. Örneğin Ahmet, arkadaşı Mehmet'i çalışkan olarak bilmektedir; genel izlenim örüntüsü, Mehmet'i hep çalışkanlık boyutuyla değerlendirmektedir. Bir gün, hem de sınav öncesi Mehmet'i kız arkadaşıyla sinemaya giderken görmesi, bu izlenim örüntüsüne yeni bir değer (bilgi) katar. Bu bilginin Ahmet'in zihnindeki değeri eğer olumlu (artı) ise, Mehmet'in davranışı dengeleme yoluyla bu olumlu izlenimi sürdürecektir. Fakat Ahmet kız arkadaşlarıyla samimi ilişkiler içine girememiş ve bu yüzden de kız-erkek ilişkilerine olumsuz yaklaşan biriyse, genel izlenim örüntüsünde olumsuz (eksi) bir değere sahip olması nedeniyle Mehmet'in bu yeni davranışının dengelenmesi, Ahmet'in bilişinde olumsuz bir etki kazanacaktır.

Üçünbü bir izlenim oluşturma tarzı da, «olgusal nedensellik» (phenomenal causality) olarak kavramlaştırılmaktadır. Bu tarzda bilişsel dengeleme ve tutarlılığa varma süreçleri, «durumsallık» içinde incelenmektedir. Heider'a göre üç tür bilişsel durum söz konusudur : dengeli, dengesiz ve denge-dışı (non-balance) bilişsel durumlar.. Bu üç bilişsel durum, bir kişinin diğer kişileri algılama ve değerlendirme süreçlerinde anahtar rolü oynar. Denge-dışılık durumunda, eğer bir kişi diğerini sevmiyorsa onun eylemleriyle de dolaysız olarak ilgilenmiyor demektir; buna nötr durum da denilebilir. Buna göre herhangi bir etkileşim sürecinde birbirini sevmeyen iki kişi, olayın yalnızca olgusal biçimiyle etkilenecekler ve izlenimlerini, kişilerin özelliklerinden çok içinde yaşanan anın koşullarının niteliğinden çıkarsayacaklardır. Örneğin Ahmet ile Mehmet birbirleriyle hiç ilgilenmemişlerse, bir arkadaş toplantısında buluştuklarında o anın koşullarıyla birbirleri hakkında izlenim oluşturacaklardır. Eğer bir tartışma sırasında Mehmet birdenbire Ahmet'i desteklemeye başlamışsa, önceden varolan denge-dışı durum yavaş yavaş olumlu bir dengeye varacaktır; kuşkusuz bunun tersi de söz konusu olabilir.

Daha başka durumlarda, kişilerarası algılama ve izlenim oluşturma, genellikle olayın özgül biçimlerinden değil, kişilerin çıkarsanan özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Birçok kimse durumsal özelliklere gerektiği kadar önem vermemekte, durumları ve kişilerarası etkileşimi kişilere atfetdikleri özellikler aracılığı ile değerğerlendirmektedir.

iii. Dilsiz bilgilenme ve «hâlô» etkisi

İzlenim oluşturmanın özellik atfetme dışındaki bir başka yolu da, dilsiz bilgilenmedir. Dilsiz bilgilenme, kişinin gördüğü özellikleri bilişinde belirli bir düzene sokarak değerlendirmesidir. Dilsiz bilgilenme, dış özelliklerden önemli ölçüde etkilenir. Secord ve Backman'a göre (1974, s. 91) dilsiz bilgilenmenin iki biçimi vardır: Yapısal (structural) ve etkisel (effective).. Yapısal bilgilenme, yüz ifadeleri, giyim-kuşam ve beden yapısı ile ilgili izlenimlerin, içinde yaşanılan durumun özgül koşullarıyla birleştirilmesinden ve belirli bir değerlendirmeye varılmasından oluşur. Etkisel bilgilenme ise, jest, mimik, beden hareketi ya da bedene yansıyan psikolojik durumlar (örneğin gerilimli ya da rahat olma hâli) gibi etkenlerden oluşur. Bu özellikler, gözlenildiği kadarıyla bilişteki diğer önalgılar yoluyla yeniden düzenlenir ve böylece izlenim oluşmaya başlar.

İzlenim oluşmasının bu dışsal biçimi, ilk izlenim oluşmalarında önemli bir rol oynar. Bir kişiyi ilk kez gördüğümüzde edindiğimiz bu anlık izlenim, o kişiyi değerlendirmemizde daha sonraki yargılarımızın temelini oluşturur; buna «hâlô etkisi» denmektedir. Halo etkisi, ilk izlenimlerin diğer kişiyi algılamada önemli bir referans noktası oluşturması anlamına gelmektedir. Eğer bir kişiyi ilk kez çok bilgili bir insan olarak algılamışsak, bu önyargımız o kişinin bütün diğer ilişkilerinde de değerlendirme ölçütümüz olacaktır; en azından yeni bilgiler edinmedikçe, o kişiyi hep bilgili olarak görmeyi sürdürme olasılığı büyüktür. Anlık ilk izlenimin kişi algısında yarattığı bu derin etki, bilişsel yapımızı genellikle daha ayrıntılı bilgilerle oyalanmaktan kurtardığı için işlevsel de sayılabilir. Fakat ne kadar işlevsel olursa, bu etkinin kişiyi önyargılı bir konuma itebilmesi her zaman için söz konusudur. İlk izlenim ne kadar önemli ipuçları verirse versin, kişileri bu tür kalıplar içinde değerlendirmekten ötürü bazı yanlışlara düşmek kaçınılmaz olabilir. Fakat bilişin kendiliğinden bir eylemi olarak hâlo etkisi, yine de kişilerarası algılamanın önemli bir tarzı olmaktadır.

b) Sözsüz iletişim: «Beden mesajdır»

İletişim, bütün insan ilişkilerinde sözlü olarak yapılagelen bir etkileşim olarak anlaşılır. Oysa genel olarak simgeler aracılığıyla gerçekleştirildiği düşünülürse, iletişimin sözsüz olan biçimleri de

vardır. Yukarıda incelediğimiz izlenim oluşturma, sözsüz iletişime bir örnektir. Bunun bir başka biçimi de beden ve mekân aracılığı ile yapılan iletişimdir; sosyal psikolojide buna **«sözsüz iletişim»** denmektedir. Ünlü iletişim kuramcısı Marshall McLuhan'ın kitle iletişimi için öne sürdüğü deyişi sözsüz iletişime uygularsak, «beden mesajdır». Bedenin kullanımı, kişilerarası etkileşimin bir boyutu olan sözsüz iletişim için temel bir araçtır. Bir başka sözsüz iletişim aracı da mekânın kullanımıdır. Sözsüz iletişim, mekânsal ve bedensel biçimleri olan bir iletişim ortamı olmaktadır.

İnsan davranışlarını oluşturan etmenlerin ne ölçüde öğrenildiğini, ne ölçüde de kalıtımsal olarak edinildiğini «öğrenme» ile ilgili bölümde incelemiştik. İnsan davranışlarının belirli biçimlerinin öğrenildiği, belirli biçimlerinin de insanoğlunda kalıtımsal olarak varlığını sürdürdüğü genel olarak kabul edilmektedir. Örneğin, kuşlar arasındaki belirli ezgisel seslerin bile öğrenildiğini ileri sürenlerin (Fast, 1979, s. 19) yanısıra, mekân duygusu dışında hiçbir şeyin kalıtsal olarak varolmadığını ileri sürenler de vardır (Ardrey, 1966). Ardrey'e göre insanoğlunun kalıtsal olan ve kolay kolay değiştirilemeyen duygularından biri de, «yaşam alanına sahip çıkma» (territoriality) duygusudur. Mekânın kullanımı ve gereksinmelere bağlı olarak oluşan özelliklerinin korunması isteği, hayvanlarda görüldüğü kadar yaygın ve açık olmasa bile insanlarda da vardır. Mekânın korunması isteğinin, sosyolojik olarak «yurtseverlik», «sıla hasreti» gibi kavramlarda somutlaşan belirgin biçimlerinin psikolojik ve hattâ genetik uzantılarının bulunduğunu söylemek mümkündür. Burada sözsüz iletişim için önemli olan, bireylerin davranışlarını ve tutumlarını etkileyen mekânın, özgül kullanım biçimlerine bağlı olarak nasıl bir «mesaja» dönüştüğü sorunudur.

Julius Fast (1979, s. 26-29), başından geçen bir olayı, sözsüz iletişimin mekansâl boyutuna bir örnek olarak vermektedir. Yazar bir gün, bir arkadaşıyla yemek yerken bir konuda tartışmaya başlar. Psikiyatr olan arkadaşı, tartışma başladığında sigarasını yaktıktan sonra paketi masanın tam ortasına koyar. Tartışma ilerledikçe arkadaşı ikinci bir sigara yakar ve paketi bu kez kendinden biraz daha uzağa, Fast'ın yakınına koyar. Her sigara içişinden sonra paketi Fast'a biraz daha yaklaştırmaktadır. Tartışma Fast'ın, kendi düşüncesinin yanlış, arkadaşınınkinin ise doğru olduğunu kabul etmesiyle biter. Gerçekte Fast'ın arkadaşı, masayı ilk

önce eşit iki ayrı bölgeye ayırmış ve sigara paketini de bunun bir işareti olarak kullanmıştır. Arkadaşı, tartışma süresince masada kendine ayırdığı mekânı gittikçe büyültmüş, bu yolla Fast'a psikolojik bir baskı uygulamaya başlamıştır. Bu sözsüz mesaj Fast'ta, tartışmanın biçimlenmesi açısından gerilim yaratmış ve Fast, mekânı daraldıkça yanlış düşündüğü kanısına varmıştır. Bu olayı daha sonra deneysel koşullarda yineleyen Fast, mekânsal baskı ile bir düşünce veya yargının bireylere kabul ettirilebilmesinin olanaklı olduğunu vurgulamıştır. Bu deneyden çıkan sonuca göre, insanoğlunda kalıtsal bir içgüdü olarak varolan mekânın korunması isteği, kişinin bireysel psikolojik mekanizmalarını biçimlendirmekte ve bir ölçüde yargılarını, davranış biçimlerini, tutum ve kanaâtlerini oluşturmakta veya etkilemektedir.

İnsanların yaşadıkları çevre ne kadar kalabalık olursa olsun, her bireyin kendi çevresinde yarattığı ve kışkançlıkla koruduğu «kendine özgü bir mekân» vardır. Mekânsal bir içgüdü olduğu varsayılan bu duygu aracılığı ile insanoğlu (ve diğer canlılar), sözsüz iletişimin ilk biçimlerini oluşturmaktadır. Mekânı korumak, bedensel hareketin başlatıcısıdır. Mekânın içindeki bu bedensel hareketler, başka insanlar ile olan etkileşimin de temelini oluşturmaktadır. İşte bu yüzden, sözsüz iletişimin bu iki boyutu (mekânın ve bedenin kullanımı) kişilerarası etkileşimi biçimlendirmektedir.

Antropolog Edward T. Hall'a göre her insan, belirli bir mekâna gereksinme duyar. Bu mekânı düzenleyişi, mekân içinde aldığı konum, bu mekânı koruma biçim ve derecesi v.b. etkenler, başkalarına gizil birtakım mesajlar iletmektedir. Örneğin bekâr bir üniversite öğrencisinin arkadaşlarıyla birlikte kaldığı evdeki odasını düzenleyiş biçimi (çeşitli eşyaların yerleştiirlmesi, yatağın kapı yanında ya da daha geride olması, belirli kitapların komidinin üzerinde bulunması, giysilerin dağınıklığı ya da düzenliliği), içeriye ilk kez giren her kişi için belirli ve değişik anlamlar ortaya koyacaktır. Farkında olalım ya da olmayalım, çıkarsadığımız bu anlamlar aracılığıyla gelen mesajları bilişsel olarak çözümlemeye başlarız; sonunda da, hiçbir sözel davranış olmadığı halde belirli bir izlenim oluştururuz.

Hall, mekânın insan için oluşturduğu değere göre dört temel ayırım yapılabileceğini söylemektedir : 1) Samimi uzaklık 2) Kişisel uzaklık 3) Toplumsal uzaklık 4) Kamusal uzaklık.

«Samimi uzaklık,» en yakın uzaklık biçimidir; yaşadığımız mekânda ilişki içinde olduğunuz bütün diğer nesne ve öznelere en yakın olduğumuz uzaklıktır. Hall, ikili bir samimi uzaklık kavramı geliştirmektedir. Bunlardan birincisi olan yakın samimi uzaklık, gerçek teması içermektedir. Birbirlerini öpen sevgililerin ya da anne ile bebeğin ilişkisi bu uzaklık tanımına girmektedir. Uzak samimi uzaklık ise on santimetreden otuz santimetreye kadar olan yakınlığı kapsamaktadır. Bu uzaklık, mekânları, olduğu kadar kişilerin davranışlarını da etkilemektedir. Yakın uzaklıkta her Amerikalı, birbirine değmemek ve beden temasından kaçınmak gibi bir etkileşime girer. Oysa birçok Ortadoğu ülkesinde iki erkeğin elele dolaşması doğal ve olağan olarak karşılanır. Samimi uzaklık, kişilerin birbirleriyle olan ilişkilerinin belirlenmesini de sağlar. Örneğin diğer insanlar fazla fiziksel yakınlıktan hoşlanmadığını bildiğimiz bir kişinin arkadaşlarımızdan biriyle tokalaştığını görürsek, bu görünüm bize, o kişi ile arkadaşımız arasında bir yakınlığın başladığı mesajını iletir. Yine samimi uzaklık, kişilerin birbirlerine saygısının da bir ölçütü olmaktadır. Çeşitli kültürlerde, bu kişisel uzaklık içine giren herkesi o kültürün normlarına göre sınıflandırmamız mümkündür. Uzaklık içinde belirli anlamları olan hareketler yaparız; fakat iletişim bu kadarıyla, belirli istekleri ifade etmekten öteye gidemez. Bu hareketlerin anlamlarını iletebilmemiz için, sözsüz iletişimin bu yakın uzaklıktaki mekânsal biçimlerini sözel davranışlarla tamamlamamız gerekmektedir. Örneğin kadın-erkek ilişiklerinde kol kola dolaşma, belirli bir isteğin ifadesidir; fakat bunun ne tür bir istek olduğunu belirtmek sözel davranış gerektirir.

«Kişisel Uzaklık,» Hall'un deyişiyle, bir kokteyl partideki kişilerin birbirleriyle en rahat biçimde etkileşimde bulunabildikleri uzaklıktır. Bu uzaklık kişiden kişiye değişse de, ortalama olarak yarım ile bir metre arasında bulunmaktadır. Bu uzaklığın içerdiği mesajlar arasında, kişisel yakınlık, samimiyet, saygı gibi samimi uzaklıkta da belirtilen özellikleri sayabiliriz. Bu uzaklık aynı zamanda, bireyin egemenliği altında tutmak istediği ve hareket için gereksinme duyduğu en az uzaklığı (mekânı) göstermekte, ayrıca kişilerin kendilerini nasıl algıladığının bir ölçütü olmaktadır. Uzaklığın, kendilerine saygı duyulmasını isteyen kişiler tarafından nasıl kullanıldığını gözlediğimizde, bunun tipik bir örneği ile karşılaşırız. Bu tür kişiler, diğerlerini belli uzaklıklarda tutarak, çev-

relerinde bir güvenlik ve egemenlik alanı oluştururlar. Bu alana tecavüz etmek çeşitli beden hareketleriyle engellenir; bu da insanlar arasında belirli anlamları olan jestler ve mimikler yoluyla gerçekleştirilmektedir.

«Toplumsal ve Kamusal uzaklık» tanımları, genellikle bir buçuk metreden üç buçuk metreye kadar olan uzaklıkların toplumsal, daha fazla olan uzaklıkların da kamusal olarak nitelendirilmesiyle farklılaşmaktadır. Toplumsal uzaklık, kişilerin statülerinden kaynaklanır; yani algılama sürecinde bir bakıma statünün belirlenmesi amacıyla kullanılır. Örneğin bir genel müdürün masası ile en yakın oturma koltukları arasındaki mesafe, ya da bir yönetim kurulu başkanının toplantı sırasında oturduğu koltuğun diğer üyelerden uzaklığı, kişinin toplumsal statüsünün dolaylı bir göstergesidir. Bir siyasal liderin, bir miting sırasında en yakın dinleyicisi ile olan uzaklık da kamusal uzaklığa örnek olarak gösterilebilir. Toplumsal ve kamusal uzaklık, beden dili diyebileceğimiz, bedensel ve sözsüz iletişime pek izin vermeyen, ancak sözel davranışla vurgulanan jest ve mimiklerle iletişimi mümkün kılan ortamları oluştururlar.

Belli bazı uzaklıkların kültürler arasında da değişik anlamları vardır. Örneğin «tecavüz» kelimesine sahip olmayan Araplar, kişisel ve samimi uzaklığı da fizik olarak algılayamamaktadırlar. Aynı fiziksel temas içinde bulunan iki Batılı çok daha değişik bir anlam yapısı içinde değerlendilirken, iki Doğu Akdenizli aynı biçimde algılanmamaktadır. Japonların da örneğin «mahrem» kelimesini bilmemeleri belli bir mekânsal algılama biçimine sahibolduklarını göstermektedir.

Mekânın korunması yönünden ele alırsak, sözsüz iletişim öncelikle bedensel mekânın korunması ile başlar. Bedensel mekânın korunmasının en çarpıcı örneğini, akıl hastalarının kendilerine yönelen saldırı benzeri davranışları saldırıymış gibi algıladıkları zaman görebiliriz. Akıl hastaları bedenlerini, belki de hiçbir şeylerini korumadıkları kadar çok titiz bir biçimde korurlar. Bunun içgüdüsel nedeni, bedenin tek varlık birimi olmasından ileri gelmektedir. Bu koruma, varlığın sözsüz iletişimle iletilmesi demektir. Bedensel tehdite karşı bütün jest ve mimikler, çoğunlukla içgüdüsel biçimlerde oluşur. Birçok refleks hareketin varlık nedeni, bedenin dış etkilere karşı duyarlı davranması ve dışarıdan gelebilecek tehlikeleri yoketmeye hazırlıklı olmasıdır.

Mekân kullanımı yoluyla belirli mesajlar iletmenin en açık örneklerinden biri de liderlik sattüsünde görülenidir. Liderlik, mekânsal açıdan genellikle «yükseklik» aracılığıyla anlatılır. Bir grup içinde daha yüksek yerde duran birini gördüğümüzde, onun grubun önde gelen kişilerinden biri olduğunu algılarız. Örneğin kurt topluluklarında egemenlik, kavga eden iki kurttan galip olanının, ayaklarını, mağrur bir tavırla yendiği kurdun üzerine ve boğazına gelecek bir şekilde koyması ve başını yükseltmesiyle belirlenmektedir. Bu imge, birçok temsili resimde de egemenliğin simgesi olarak kullanılmıştır. Yüksekte olma aynı zamanda bir mekânsal denetim olanağı sağladığından, bu tür yerlerde olanlar genellikle lider olarak algılanırlar. Yükseklik olarak mekânsal mesaj, kralların önünde eğilme, el etek öpme gibi davranışlarda da vurgulanagelmiştir. Hattâ bir kişinin önünde hafifçe de olsa eğilmek, onun üstünlüğünün benimsenmesi anlamına gelir; böyle davranan bir kişi, diğerine sözsüz bir biçimde liderliğini satıyor demektir.

Belirli eylemlerde kişilerin tek başlarına kullandıkları hareket mekânının hesaplanmasından yararlanan Herbert Jacobs adlı bir gazeteci, açık hava toplantılarında ya da olağanüstü olaylarda toplanan kalabalıkların kesin sayısını bulmanın formülünü geliştirmiştir. Jacobs'a göre, sıkışık kalabalıklarda bir tek kişinin gereksinme duyduğu hareket mekânı yaklaşık olarak altı ile sekiz feet karedir. (*) Dağınık kalabalıklarda ise bu sayı, ortalama on feet kare olarak bulunmuştur. Böylece kalabalıkların havadan çekilmiş fotoğrafları üzerinde uygulanan bir formül, kalabalığın gerçeğe çok yaklaşık sayısını vermektedir. Bu formüle göre, kalabalığın uzunluğu ile eninin çarpımı doğrulama sayısına (kalabalığın sıkışıklığına göre kişi başına en az gereksinme duyulan mekân alanına) bölündüğünde, kalabalığın içindeki insan sayısını vermektedir. Böylece, kişinin en az gereksinme duyduğu mekânın saptanması yoluyla, bir çok spekülâsyona konu olabilecek bir olay (örneğin bir mitinge katılanların gerçek sayısını) hesaplanabilmektedir (Fast, 1979, s. 52).

Bireylerin kendilerini mekâna yerleştirmeleri ve durumlarına en uygun yerleri seçmeleri de, sözsüz iletişimin önemli mekânsal boyutlarından biri olmaktadır. Mehrabian (1968) bu yer seçimi-

(*) 1 $feet^2 = 0.092\ m^2$

ne dolayımsızlık (immediacy) demektedir. Bu yakınlık duygusu, en çok birbirlerini seven ve belirli biçimlerde bedensel yakınlıktan doyum sağlayan kişilerde görülür. Dolayımsız bir biçimde yakınlaşmak ve yer seçmek, yine statü gösteren mesajları içerir. Mehrabian'a (1972, s. 180) göre bir görevlisini içten çıkaran bir üstün davranışı, dolayımlı mekân kullanıp kullanmamasına göre değişik biçimlerde yorumlanabilir. Eğer işten çıkardığı kişi ile doğrudan konuşuyorsa, bu tür bir mekân kullanımıyla kendine olan güvenini ve haklılığını da karşısındakine iletiyor demektedir.

Kişilerin kendilerini mekânda belirli yerlere yerleştirmeleri, onların birtakım psikolojik özelliklerini ve kişilik yapılarını açığa vuran bazı ipuçları vermektedir. Örneğin William E. Leipold'un yaptığı bir araştırmada (Fast, 1979, s. 55) yer seçiminin içerdönüklerle dışadönük kişiliğe sahip olanlar arasında oldukça farklı biçimlerde yapıldığı ortaya çıkmıştır. Önce denek olan öğrencilere içe-dışa dönüklük testleri uygulanmış ve sonuçlar onlara bildirilmeden, öğrenci bürosuna uğrayıp son sınavlarda aldıkları notları öğrenmeleri istenmiştir. Öğrencilerden bir bölümüne öğrenci bürosunda sert ve kaba bir davranış gösterilmiş, hocanın notlar hakkında onlarla konuşacağı belirtilerek yandaki odaya geçip oturmaları istenmiştir. Diğer bir bölümüne ise daha yumuşak davranılmış ve aynı istek yinelenmiştir. Son gruba ise, çok kibar bir biçimde, hocanın biraz daha yandaki odaya gelip kendileriyle görüşeceği söylenmiştir. Birinci gruptaki içedönük öğrenciler odaya girer girmez hemen arka koltuklardan birine oturmuşlar, dışadönük kişilik özellikleri gösterenler ise ön sıralara geçmişlerdir. İkinci grupta ise yine aynı durum gözlenmiştir. Üçüncü grupta ise, her iki kişilik yapısına sahip öğrenci denekler karışık bir biçimde oturmuşlardır. Bu deneyden edinilen gözlemlere göre kişilik yapısı, belirli baskıcı koşullarda yer seçimini ve mekânı kullanımını etkilemektedir.

Augustus Kinzel'in New York'da bir hapishanede gerçekleştirdiği bir araştırmanın da gösterdiği gibi (Fast, 1979, s. 57), kişisel mekân gereksinmesi kişinin özelliklerine göre de değişmektedir. Araştırmacı, hapishanede şiddet hareketlerinden dolayı hapis cezası almış sekiz kişiyi ve daha değişik suçlardan mahpus olmuş yedi kişiyi tek tek bir hücreye alarak bir hapishane görevlisini üzerlerine yürütmüş ve onlardan, rahatsız olmaya başladıkları uzaklıkta «dur» demelerini istemiştir. Sonuçta şiddet hareketlerinden

mahkûm olmuş kişiler, diğerlerine göre iki kat daha fazla bir uzaklıkta «dur» ihtarında bulunmuşlardır. Bu mahkûmların aynı zamanda tek kişilik hücreleri yeğledikleri de görülmüştür. Kinzel'in bulguları, topluma karşı şiddet kullanımının kişisel mekâna tecavüz gibi bir nedeni olabileceğini, bunun da bir ölçüde içgüdüsel bir mekân koruma duygusundan kaynaklanabileceğini göstermektedir. Çünkü kişiler, kendilerine ne kadar çok güven duyuyorlarsa, diğerlerinin kişisel mekânlarına sokulmalarına o kadar fazla izin vermektedirler. Kendilerinden emin olmayanlar ise, yaşamları boyunca hiçbir şeyi denetleyememekten duydukları bunalımı kişisel mekânlarını koruyarak telâfi etme yoluna gitmekte, bu mekânın ihlâli karşısında saldırganca bir tutum takınabilmektedirler. Bu gibi kimseler, kuşkusuz mekânı korumak gibi içgüdüsel bir duygunun bilincinde olmadıkları için, saldırganlıklarını daha başka nedenlere dayandırmaktadırlar.

c) Sözsüz iletişimin bedensel boyutları

Mekânsal iletişim ortamı olarak kullanılan birçok simgesel davranışın yanısıra, sözsüz iletişimin en önemli aracı insan bedenidir. İnsan bedeni, jestler, mimikler ve diğer bedensel özelliklerin biraraya gelmesiyle oluşan bir iletişim ortamıdır. Argyle'in sözsüz iletişim literatürünü inceleyerek vardığı sonuca göre (Secord ve Backman 1974, s. 286-188) sözsüz iletişimin on ayrı biçimi vardır. Sözsüz iletişimde kullanılan simgelerin anlamlarında gruptan gruba, kültürden kültüre farklılık olmasına rağmen, bu simgeler hemen bütün insan topluluklarında bulunmaktadır.

i. **Bedensel temas :** Bedensel temas, vurmak, itmek, tutmak, el sıkmak, kucaklamak, öpmek, dokunmak gibi bedensel hareketleri kapsar. Bu hareketlerin kullanımları durumdan duruma farklılaşmakta ve kişilerarası ilişkilerin çeşitli biçimlerinde anlamları değişmektedir; örneğin karşıt cinsler veya kamusal ve özel mekânlar arasında değişimler göstermektedir. Bedensel temasa, Doğu-Arap ve Akdeniz kültürlerine göre Batı kültürlerinde daha az rastlandığı görülmektedir.

ii. **Yakınlaşma :** Kişilerarası uzaklık, diğer birçok etkenle birlikte karşılaşmanın başlamasını ve bitişini işaret eder. Aynı zamanda iki kişi arasındaki sevme-çekicilik ölçütü olarak değerlendirilebilir. Yine Lâtin (Akdeniz) ve Arap kültürlerinden kişiler, Batı kültürlerinden olanlara göre daha yakın hareket etmektedirler.

iii. **Birbirine Yönelme** (Orientation) : Birbirine yönelme, kişilerin otururken ya da ayakta dururken karşılıklı mekânsal konumlarını gösteren bir kavramdır. İnsanlar birbirleriyle yüz yüze, karşı karşıya, yan yana bulunabilirler. Bu tür yönelmeler, kişilerarası ilişkinin niteliğini gösteren bedensel simgelerdir. Birbirleriyle dayanışma içinde bulunan insanlar, örneğin bir toplantı masasında genellikle yan yana otururlar. Kültürlerarası değişimler bu bedensel yönelimlerde de izlenmektedir. Örneğin İsveçliler, bir masa çevresinde birbirlerini dik açıdan görecek biçimlerde oturmaktan sakınmaktadırlar.

iv. **Bedensel koku :** Koku porfüm ve kolonyalar biçiminde yapay olarak kullandığında, Batı kültürlerinde cinsel çekicilik ve ilgi çekme gibi işlevleri yüklenir. Birçok kültürde doğal bedensel kokuların belirli anlamları vardır. Argyle'in belirttiğine göre nefes kokusunun, tarafları birbirleriyle daha yakın olmaya çağırma gibi bir işlev sahibolduğu kültürlere rastlanmaktadır.

v. **Poz takınma** (Posture) : Kişiler otururken, yatarken, ayakta dururken belli pozlar takınırlar; ya da belirli yerlerde belli pozlar almak zorunda kalabilirler. Örneğin okulda ve dairede takınılan pozla evde takınılan pozlar değişiktir. Pozlar, genellikle duygusal istekleri simgeler. Bazen alt-üst ilişkisinde takınılan pozlara bakarak bir yargıya varmak olanaklı hale gelebilir. Ses, yapay koku ve temas gibi bedensel hareketlere göre daha az denetlenebilir bir hareket olan poz takınma, kişinin psikolojik yapısı ile ilgili bazı ipuçlarını da sağlayabilir.

vi. **Baş işaretleri :** Baş ile verilen işaretler, bir kişiyi onaylama, «evet» ya da «hayır» deme, etkileşimin ve konuşmanın izlendiğini gösterme gibi hareketleri kapsar. Kafa sallamalar aynı zamanda konuşmayı kesme ya da sürdürme gibi anlamlara da sahiptir. Avrupalı ve Amerikalıların «hayır» yerine başlarını iki yana, Türklerin ise aşağı yukarı sallamaları, bu bedensel harekette de kültürlerarası farklılığın varlığını göstermektedir.

vii. **Yüz ifadeleri :** En yakın olduğumuz ve en çok kullandığımız sözsüz simgeler olan yüz ifadeleri, konuşmayı tamamlayıcı ve pekiştirici hareketlerdir. Konuşmanın bağlamını yine yüz ifadeleri belirler. Bu kişinin konuşmalarının niteliği, yüzündeki değişimlerle birlikte yorumlanır. Psikolojik dengelerini yitirmiş kişi-

lerin yüz ifadeleriyle konuşmaları arasında çoğu kez bir uyum görülmez.

viii. **Jestler :** El-kol hareketlerini en iyi sağır-dilsizlerin konuşmalarında izleyebiliriz. Sözsüz iletişimin en saf biçimi olan dilsiz alfabesi, bir simgeyi jestlerle iletebilmenin en mükemmel örneğidir. Fakat normal bir konuşmada el-kol işaretleri, mimikler kadar konuşmayı tamamlayıcı ögeler değillerdir; daha çok psikolojik heyecan durumlarını gösterirler. Bazı kültürler (örneğin İngilizler) mümkün olduğu oranda jestlerden kaçınırlar.

ix. **Bakışlar :** Yüz ifadelerinin yanısıra göz ifadeleri de, sözsüz iletişimin önemli öğeleridir. Doğrudan göz teması, iletişimin en asal biçimlerinden biridir. Sevgililer sevgilerini, kızgın kişiler öfkelerini, anneler şefkatlerini hep göz ifadeleriyle iletirler. Sevilen veya kızgınlıkta gözlerin kısılması, iletişim sürecinde belki de sözcüklerden daha önemli bir rol oynamaktadırlar.

Bakışları inceleyen Duncan, konuşmanın içeriğinin göz teması aracılığı ile çözümlenebileceğini göstermiştir. Konuşmanın içeriği utandırıcı bir nitelik taşıdığı zaman konuşan ile dinleyen arasında göz temasının olmaması, gözün insan duygularını ele veren özelliğinden kaynaklanmaktadır. Kadınların erkeklerden daha dikkatli bir biçimde göz teması ile konuşanı dinlemeleri, yine dikkat yoğunlaştırma ögesi olarak gözün önemini vurgulamaktadır.

x. **Konuşmanın sözsüz yanları :** Konuşmanın yarı dil ile ifade edilen, yarı da sözsüz bir nitelik taşıyan iletişimsel özellikleri de vardır. Homurdanma, kelimeler arasında ara verme, tonlama, zamanlama, vurgulama ve dil sürçmeleri, konuşmanın birçok anlamları olan sözsüz biçimleridir. Örneğin, daha önce belirttiğimiz gibi Freud, dil sürçmelerine büyük önem vererek bunların, bastırılmış duyguların özel ifade biçimleri olduğunu söylemektedir. Konuşma ile ilgili içerik çözümlemeleri, bu tür konuşma dışı ögelere dayanmaksızın gerçekte pek büyük bir anlam taşımamaktadır.

Omuz silkmeden diş gıcırdatmaya kadar daha birçok simgesel biçimleri olan beden dilinin çözümlenmesi ve incelenmesi, sözsüz iletişimin, kişilerarası etkileşimin belirli durumlarından sözel davranıştan daha öneml olabileceğini göstermektedir. Bazı siyasal liderlerin, sahne ve sinema sanatçılarının, çeşitli görsel araçlarla kamu önüne çıkan kişilerin, beden dilini kullanarak hareketlerini

bu dil ile daha anlamlı kılabilmek için özel bir çaba göstermeleri, sözsüz iletişimin ne kadar güçlü bir etkileme aracı olduğunu vurgulamaktadır. Reklâm filmlerinde beden dilinin önemli bir etkileme ögesi olarak kullanılması da yaygın bir uygulamadır.

Paragraf 2. Kişilerarası İlişkilerin Özel Bir Boyutu: Sevgi

Bireylerin canlı varlıklar halinde ortaya çıkabilmeleri için biyolojik olarak doğmaları gerekir. Bu biyolojik doğum, doğada varolan iki karşıt cinsin birleşmesinden oluşur. İster Adem'in, kendi kaburga kemiğinden yaratılmış Havva ile çiftleşmesinden başlasın, ister iki canlı hücrenin protoplazmik sentezinden doğsun, insan türü, diğer bütün canlı varlıklar gibi doğanın diyalektik karşıtlarının bir ürünüdür. Bu karşıtlığın kavşak noktasında cinsel sevgi vardır. Cinsel sevgi hem yaşamı sürdüren bir işlevdir; hem de insan türünün duyduğu hazların doruk noktalarından birisidir. Bütün diğer canlı türlerin de ağırlıkla biyolojik kuralların bir sonucu olarak gelişen cinsel ilişki, insan türünde toplumsal olmanın bir sonucu olarak değişik biçimlerde ortaya çıkmıştır.

İnsan türü için cinselliğin, hem hazzın doruk noktalarında yer alması, hem de toplumsal sorunların bir yumağı haline dönüşmesi, ilkel toplumlardan bu yana toplumsallaşma süreçlerinin gerçekleştirdiği sınırlamaların bir sonucudur. Cinsel içgüdünün doğal yaşamı sürdürücü işlevine karşılık, iktisadî koşullar nedeniyle cinsel kısıtlama da toplumsal yaşamı sürdürmek için gerekli olmaktadır. Toplumların örgütlenmesinin bir ölçüde cinselliğin belirli biçimlerde örgütlenmesine bağlı olmasından ötürü, iktisadî yaşamın örgütlenebilmesi de mümkün olabilmiştir.

Bütün toplumlarda görülen en küçük toplumsal birim ailedir. Aile aynı zamanda meşru cinselliğin toplumlarda varolabildiği tek yerdir. Fakat aile, salt cinsel gereksinmenin değil, ağırlıkla iktisadî örgütlenmenin bir sonucudur. Günümüzden geçmişe bakıldığında, ikili cinsel ilişkinin toplumsal kurallarıyla biçimlenmiş ve bu ikili ilişki gereksinmesi üzerine kurulmuş gibi görünen aile, tarihten günümüze bakıldığında hiç de böyle bir gelişim aşaması izlememiştir.

Yaşadığımız çağdaki toplumsal düzenlemeler, insanoğlunun en doğal varolma koşulu olan sevgiyi bastırmakta, ancak çarpıtılmış biçimlerde ve aracılı olarak yaşanılmasına izin vermektedir. Ör-

neğin, yalnızca sevginin bir sonucu olmayan aile gibi toplumsal-iktisadî kurumlar aracılığı ile cinsel sevgi, hem yaş ölçütüne dayanılarak sınırlanmakta, hem de bir iktisadî güç olarak düzenlenmektedir. Cinsel sevginin kısıtlanmasındaki toplumsal nedenlere gelmeden önce, sevginin fizik olarak ortaya çıktığı ikili ilişkilere, yakın bedensel temasa ve sevginin şiddete dönüşmesinin psikolojik ortamlarına bir göz atalım.

a) Fiziksel ortam : Bedensel temas

İnsanda olduğu gibi bütün diğer hayvanlarda da, bedensel temas gereksinmesi doğumla birlikte başlar. Hattâ ana karnındaki yakın fizik temas ile bebeklik dönemindeki bedensel temas arasında büyük bir ilişki vardır. Bebek, doğumla birlikte toplumsal dünyaya gözlerini açtığında artık ana rahmindeki rahatlığı geride bırakmıştır. Fizik dünyasının acımasızlığı onu beklemektedir, sıcak, şefkatli, her türlü isteği anında yerine getirilen biyolojik bir ortamdan (ana rahminden), her istediğini elde etmek için ağlaması gereken, ancak büyüklerinin istekleri doğrultusunda doyurulan, soğuk ve temastan yoksun bir fizik ortam içine girivermiştir. İlk önce Freud'un öğrencilerinden Otto Rank'ın formüle ettiği ve «doğum travması» adını verdiği bu konuda Desmond Morris (1979 a), insanın ölümüne kadar hissetiği tüm temas gereksinmelerinin altında bu travmatik şokun etkisinin bulunduğunu belirtmektedir. Morris, ilk bebeklik yıllarında anne temasına gösterilen ilginin daha sonra sevgili ve karşıt cins temasına doğru yöneldiğini ve sevginin bütün fizik biçimlerinde, ana rahmine dönme ve o rahatlığa kavuşma isteğinin varolduğunu vurgulamaktadır.

Doğumdan hemen sonra insan yavrusu, ana rahmindeki koşulları arar. Anne de içgüdüsel olarak, bu rahatı en iyi sağlayabileceği koşulları oluşturmaya doğru yönelir. Morris'in (1979 b) saptadığı gibi annelerin tümü, bebeklerini başları sol memelerine gelecek biçimde kucaklamaktadırlar. Bunun temel nedeni, nefes alışlarına duyarlı olarak ana rahminde dokuz ay geçirmiş bebeğin, yine annenin nefes alışlarını en iyi duyabileceği yer olan kalbin üstünde taşınmasıdır. Bebek ilk yılında, kim olursa olsun her türlü yabancının temasını kabul etmektedir. Bir yıl sonra yalnızca annenin teması kabul edilmekte, yabancılarınki ise reddedilmektedir. Çoğu kimse, bu durumun beslenme ve diğer rahatlama koşullarının anne tarafından sağlanmasından kaynaklandığını san-

maktadır. Fakat bu yakınlaşmanın, aslında bebekle fizik olarak sürekli temas halinde bulunan tek varlığın anne olmasından dolayı ortaya çıktığı söylenebilir.

Kundaklamanın da bebek için büyük önemi vardır. Batı toplumlarında kundaklamadan vazgeçildiği sıralarda yapılan araştırmalar, sanıldığının tersine, bebeğin rahatlaması için serbest bırakılmasından ziyade kundaklamasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü kundak yapay bir rahim işlevini üstlenmekte, bebeğin ilk dönemlerinde sert ve soğuk nitelikte bir fizik dünyadan bir ölçüde korunmasını sağlamaktadır. İngilizlerde, Ruslarda, Yugoslavlarda, Meksikalılarda, Japonlarda ve Türklerde, çeşitli kundaklama biçimlerine rastlanmakta ve bu işlemin bebek için yararlı olduğu gözlenmektedir. Kundaklamanın çok sıkı olmaması, rahimde birçok organın gelişmesi için hareket edebilme olanağı bulan doğmamış bebeğin serbestliğine kuşkusuz denk düşmektedir. Yeni bulgular hareket olanağı verebilecek bir sıkılıkta kundaklamanın, bebeğin temas gereksinmesini bir ölçüde karşılayacağını ve yapay da olsa ona rahim koşullarını sağlayacağını göstermektedir.

Artık sevginin, çocuğu besleme, rahat ettirme, şefkat gösterme gibi annenin kendini rahatlatmasına yarayan eylemlerden değil, fizik temasın yoğunluğundan ve bu temasa olan bedensel gereksinmeden doğduğunu gösteren ve sevginin yetişkinlikteki somut biçimlerinin yine fizik temas olduğunu ortaya kovan bir çok bilimsel bulgu vardır. Bu yüzden sevginin ruhsal ve plâtonik yönlerinin vurgulanması önemli ölçüde geride kalmış ve bedensel temasın, sevginin en temel ortamı olduğu görüşü yaygınlık kazamaya başlamıştır.

Büyüklerle sürdürülen bedensel temas, bülûğ çağına kadar sürer. Çocuk, büyüklerin istekleri doğrultusunda ve onların istedikleri zamanlarda da olsa, bu temas aracılığıyla belirli bir gereksinmesini karşılamaktadır. Bülûğ çağından sonra ise, bu konudaki toplumsal baskı ve sınırlılıklar iyice kendini göstermeye başlamaktadır. Freud'un söz ettiği komplekslerin oluşmasıyla bu tür bir temas gereksinmesi arasında koşutluklar bulunmaktadır; ama bazı gereksinmelerin karşılanamayışı ile Freud'un varsaydığı birtakım içgüdülerin doyurulamamış olması arasında belirli bir fark vardır.

Sevginin fizik olarak gerçekleşmesi olan bedensel temas, aynı anda psikolojik birtakım mekanizmaları da başlatmaktadır. Bire-

yın ruhsal bütünlüğü, bedeni ve kafası ile birlikte işleyen dinamik bir motora benzetilebilir. Bu motor birçok refleks ile donatılmış olsa da, bu reflekslerin gereksinme duyduğu enerjinin insan bedenine verilmesi, bazen de bu enerjinin birtakım iticilerle harekete geçirilmesi gerekmektedir. İşte cinsel sevgi, hem harekete geçirici itkilerden biridir; hem de enerjinin harcanmasını sağlar.

Daha önce gördüğümüz gibi Freud, cinsel sevginin fışkırdığı enerjiye «libido» adını vermekteydi. Aynı zamanda, insanda varolan iki tür içgüdüyü de Freud'un yaklaşımı çerçevesinde incelemeye çalışmıştır: «Eros» (yaşam içgüdüsü) ve «Thanatos» (ölüm içgüdüsü).. Bu iki tür içgüdü genellikle bütün bir cinsel kurama öncülük etmiş ve bu kavramlar, insan faaliyetlerini yöneten içgüdülerin temeli sayılagelmiştir. Bedensel temas gereksinmesi ile yakından ilişkili olan bu iki kavram ve «libidinal enerji», insan sevgisinin kaynağı larak yorumlanmıştır. Thanatos insanı ölüme iten **bir içgüdü, Eros** ise ona yaşam veren bir içgüdüdür. Thanatos'un başat olduğu ruh hallerinde (intihar, cinayet, kavga, sevgisizlik vb.) kendini yoketme eğilimi başgösterirken, Eros içgüdüsünün başat olduğu ruhsal durumlarda cinsellik egemen olmaya başlamaktadır (aşk, sevgi, cinsel doyum, temas gereksinmesi)..

Şimdi Freud'un bu ikili sistemini yeni bir perspektif içerisinde gözden geçiren iki Freudçuya eğileceğiz. Bu iki Freudçunun ortak noktaları, toplumsal ve kültürel düzenlemelerin yaşam boyunca en az bireyin gereksinmeleri kadar önemli bir rol oynadığına ilişkin yargıları Freud ile Marx'ı belirli anlamlarda birleştirme istekleri olmaktadır. Bunlardan birincisi Erich Fromm, ikincisi ise Wilhelm Reich'tır.

b. Erich Fromm, Wilhelm Reich ve Neo-Freudçuluk

i. Erich Fromm

Freud'un çözümlemeleri, belirli bir toplumsal ortamı ve tarihsel dönemi kapsamaktadır. Üzerinde klinik gözlemler yaptığı hastaların çoğu 1900'lü yılların başlarındaki Viyana'nın varlıklı çevrelerinden geldiklerinden, en azından ampirik açıdan bu çözümlemelerin genellenebilirliği sınırlıdır. İkincisi, evrensel oldukları söylenen tüm kişilik mekanizmalarının varlığı, aslında bu kesimin içinde yer aldığı modern toplumların en belirgin özelliklerini vurgulamaktadır. Ayrıca Fromm'un (1979) da belirttiği gibi bunlar, «fel-

sefî öncülleriyle engellenen bulgulardır». Kendisinin neo-Freudçu olarak adlandırılmasına karşı çıksa da, Fromm'un görüşleri burada bu bağlam içinde ele alınacaktır. Fromm'un temel önermesi, «Freud'un bulgularının onun felsefî öncüllerinden kurtulduktan sonra büyük bir güç ve anlam kazandığı» savıdır. Hiçbir zaman ortodoks bir Freudçu olmadığını belirten Fromm'a göre bunu başarabilmek, Freud'un kuramına bir tür diyalektik hümanizm dahil edilerek gerçekleştirilebilir.

Temel olarak Fromm, Freud'dan «iyimser»liği yönünden ayrılır. Freudçu kuramdaki insan doğasındaki «kötü» eğilimlerin düzeltilemeyeceği varsayımı Fromm'da ters yüz edilmiştir. Fromm, insanın gündelik yaşamında saldırganca davranma eğilimi olduğunu kabul etmemekte, hattâ bu tür davranışlara karşı tiksinti duymasından yola çıkararak insan doğasının temelde «iyi» olduğunu ve bunun toplumsal düzenlemeler aracılığı ile bozulduğunu vurgulamaktadır. Fromm'a göre insanlık tarihi, engizisyonları, işkenceyi, savaşları ve sadizmi içermesinin yanısıra, aynı zamanda insan severliği, iyilikseverliği, bağımsızlığı ve dayanışmayı da kapsayan bir tarihtir. İnsan kişiliğinde oluşmuş bütün yıkıcı ruh halleri, belirli koşulların zorlamasıyla oluşmuştur. Bu koşullar bazen somut bir tehdit, bazen zihinsel olarak uydurulmuş bir dış saldırı varsayımı, bazen de yanıltıcı bir sıkıntı durumu olabilir. Fromm'a göre, bunların çoğu, çelişkilerin en uç noktası olan savaş olgusunda billurlaşmaktadır. Bütün bu olumsuz somut davranışların altında, Fromm'a göre üç tehlikeli ruh hâli yatmaktadır : «ölüm sevgisi, hastalıklı narkisizm, yakınlar ile zina (fücur) saptantısı».. Bu üç kötü halin karşısında ise «yaşam sevgisi, insan sevgisi ve bağımsızlık isteği» bulunmaktadır.

Fromm'a göre ölüm sevgisi, tarih boyunca en fazla «Yaşasın Ölüm!» sloganı ile ortaya çıkmıştır. Bu paradoks (ölümün yaşaması), insanlık serüveninde ölümle içiçeliğin verdiği korkunun tapınmaya dönüşmesinden başka bir şey değildir. Ölüm sevgisi, ölüm karşısındaki çaresizliğin verdiği büyük kavgayı ikâme etmeye yönelik bir işlev görmektedir. Ölüm sevgisinin kuşkusuz sapkın türleri vardır. Örneğin «necrophilia« (ölüleri sevmek), yani bedenlerle cinsel ilişki kurmak bunların en uç noktasıdır. Fakat bu sevginin en çok rastlanılan biçimi, yaşamdan nefret edip ölümle içiçe yaşamayı tercih edenlerde görülmektedir. Ölümseverlik eğilimi içinde bulunan kimselerin kişiliğinde cansız olana karşı büyük bir ilgi var-

dır. Fromm'un ölümseverlik olarak adlandırdığı bu eğilimi, Freud «ölüm içgüdüsü» (Thanatos) olarak adlandırmaktadır: «Yaşamın, düşünülemeyecek ölçüde uzak bir geçmişte ve düşünemeyeceğimiz bir biçimde cansız bir varlıktan doğduğu gerçekse, varsayımımıza göre, yaşamı bir kez daha yok ederek nesneleri inorganik duruma dönüştürmeyi amaçlayan bir içgüdünün varolması gerekir. Varsayımımızdaki kendini yıkma dürtüsünü de bu içgüdüde bulursak, o zaman bu dürtüyü, her türlü canlı oluşumun parçası olan ölüm içgüdüsünün bir belirtisi olarak kabul edebiliriz» (1933; aktaran Fromm, 1979). Fromm bu tür bir içgüdünün, Eros içgüdüşü ile eşit ağırlıkta insan yaşamına yön verdiği yargısına karşı çıkmaktadır. Ona göre bu ikili insan yaşamında önemli bir rol oynamaktadır; ölüm içgüdüsü, «yaşamın birincil ve en temel eğilimi olan yaşamakta diretmek eğilimi (Eros) gerçekleşmediği zamanlarda insan organizmasında egemenleşmeye başlayan bir karşıt dürtüdür.» Tohum nasıl uygun koşullarda tahıl oluyorsa, Eros da uygun yaşam koşullarında gelişmektedir. Bu ygun koşullar ortadan kaldırılmışsa, Eros'un yerini Thanatos almaktadır. Freud için durum daha farklıdır. Organik maddenin asıl amacı geriye dönmektir; inorganik (canlı olmayan) duruma gelmektedir. Bu yüzden de ölüm ve yaşam içgüdüleri eşit ağırlığa sahiptir. Fromm'a göre yaşam sevgisinin ortaya çıkabileceği toplumsal koşullar, «özgürlük, güvenlik ve adalet» içinde gerçekleşebilir. Özgürlüğün bu koşullar içinde önemli ve belirleyici bir etkisi vardır. Bireyin temel maddî koşulları ve yaşama onuru güvence altına alınsa (güvenlik) ve başkası tarafından araç olarak kullanılmadan eşitlikçi ilkelere göre toplumdan pay alması (adalet) sağlansa da, özgürlüğün, yani herkesin toplumun etkin ve sorumlu bir üyesi olması gerçekleşmeden yaşam sevgisinin gelişebilmesi mümkün değildir.

İkinci kötü ruh-hâli olan hastalıklı narkisizm, temelini Freud'un önermelerinden alan bir kavramdır. Fromm, Horney'den ayrıldığı temel noktanın, onun kendisiniseverlik durumuna yeteri kadar önem vermemesi olduğunu söylemektedir. Kendiniseverlik (narkisizm), şizofren hastalarda dıştaki nesnelere yönelmeyen yaşam enerjisinin nereye harcandığı sorusuna aranan yanıtla Freud tarafından ortaya konmuştur. Freud'a göre, dış dünyaya yönelmeyen libido ego'ya yönelir ve böylece narkisizm doğar. Erken bebeklik çağında, yani dış dünyayla henüz ilişki kuramadığı zamanlarda insan, libidosunu tümüyle kendine yönelik olarak kullanır. Buna «birincil nar-

kisizm» denmektedir. Zamanla insan, libidosunu dış nesnelere (diğer kişiler de insan için bir dış nesnedir) doğru yöneltir. Dış dünya aracılığı ile yaşama açılır. Bunun yerine getirilmediği durumlarda (en uç noktası deliliktir) «ikincil narkisizm» ortaya çıkmaktadır. İnsan, tüm yaşam enerjisini yine kendisine yöneltmekte, kendini sevmektedir. Fakat bu ikincil narkisizmin ille de anormal gelişme yollarıyla oluşması zorunlu değildir; «normal» insanlarda da kendiniseverlik tüm bir yaşam boyu sürebilmektedir. Bu tanıma göre psikoz (delilik), tam bir narkisizm durumudur. Deli, dış gerçeklikle tüm ilişkilerini kopartmıştır. Dışındaki gerçeklik yerine kendisi vardır. Bütün dış dünya, kendi bedeni içinde varolmuştur; bu anlamda deli biyolojik bir varlıktan başka bir şey değildir. «Normal» insanlardaki narkisizm ise belirli bir nevroz türüdür. Nevrotik insan, diğer birçok savunma mekanizmasıyla birlikte narkisizmi de belirli bir savunma mekanizması gibi kullanır. Böylece, hayvanlardaki yaşamı yürütme içgüdüsü yerine, insanlarda bir tür toplumsallaşma biçimi olarak kendini sevme içgüdüsü yerleşir. Bu yüzden ,kendini sevme olgusunun hastalıklı olmayan biçimlerine «sağlıklı» insanlarda da rastlanır. Hastalıklı narkisizm, sonunda kendinden başka insanları yok sayma eğilimine varacağından, yani bir tür egosal-benliksel doyum işlevi göreceğinden, toplumsal yaşam için tehdit edici bir ögedir. Fromm'a göre, bu ögenin yerini insanseverlik almalıdır. İnsan kümesi içinde kişinin kendisi de bulunacağından, insana yönelik böyle bir duygu bireyin egosunu doyurabilecektir.

Üçüncü hastalık durumu, yakınlar ile zina (fücur) saptantısıdır. (Freud buna Oedipus kompleksi demektedir). Fromm'a göre Oedipus kompleksinde vurgulanan cinsel istek, çocuğun cinselliğinin oluşmadığı dönemlerde tümüyle libidinal bir eğilim taşımakta ve yalnızca bir biyolojik gereksinmeler zinciri olan anneye bağımlılığı oluşturmaktadır. Anne'ye bağımlılık bir süre sonra akıl dışı eğilimlere yol açmakta, anne yerine geçen her türlü nesneye karşı aynı türden bir bağımlılık isteği duyulmaktadır. Zaten Fromm'a göre, Oedipus kompleksinin evrensel olmadığı düşüncesini ilk oluşturan da Freud'un kendisidir. Freud şöyle der: «İlkel kavimlerde olabildiğince uzun süren emzirme dönemi sonunda çocukları incelersek, belli bir yakınma duymayız». Ama Freud bu doğru gözlemi, «çocuk libidosunun açlığının ölçüsüzlüğü olarak» nitelendirererek, gerçek olguyu bir ölçüde saptırmıştır. Yakınma duymamanın nedeni, aslında anneye olan bağımlılık gereksinmesinin yeterince

doyurulmuş olmasıdır. Bu da, ileriki yaşlarda bağımsız bir kişilik yapısı doğuracaktır.

Bu bağımsızlığın ileri boyutları, anne rahmine dönme isteğini kapsamaktadır; çünkü bireyin kendisini güven içerisinde hissedebileceği tek yer orasıdır. Fromm, anne saplantısının daha ciddi ve nevrozlu olan türlerine de dikkati çekmektedir. Örneğin böyle bir nevroz türünde, kişinin bağımsızlığı tamamen yok olabilmektedir. Daha hafif türlerinden ise, kişinin, çevresindeki bütün insanların annesi gibi karşılıksız verebilen kişiler olmasını istemesi gibi örnekler görülebilir. Bu tür kişiler eşlerini annelerine benzer kimseler arasından seçmeye özen gösterirler. Bir halk deyişiyle yaygın bir biçimde kanıtlanmış olan bu eğilim, kişinin bağımsız yaşamayı istemeye bile güçsüz olduğunu göstermektedir. Bunun daha uç belirtileri ise, Hitler gibi ileri derecedeki nevrotiklerde görülmektedir. Fromm'a göre Hitler, «çürüme belirtisi» gösteren ünlü kişilerden yalnızca biridir. Şiddet, nefret, ırkçılık, narkisist ulusçuluk ile beslenen kişiler, kişilik örüntüsü olarak, anneye yönelik bir fücur korkusunun yarattığı sürekli endişe ile yaşarlar. Bu tür «önderler», aynı kişilik örüntüsünü paylaşan kişileri çevrelerine toplayarak insanlığı felâketlere sürüklemektedirler. Uluslararası savaşların en önemli ön koşullarından biri de, bu tür kişilerin ulusları yönetme mevkilerine gelmiş olmalarıdır.

Fücur saplantısı genelde kişinin bağımsız olmasını engellediğinden, bağımsız kişilik yapısı ancak bu tür saplantılardan arınmışlıkla sağlanabilir. Fromm'un ileri sürdüğü gibi her üç «çürümüşlük belirtisi» de, sosyalleşme süreçleriyle yakından ilişkilidir. Örneğin fücur saplantısı, anne-bebek ilişkisi daha sevecen biçimlere büründürüldüğü ve uzun süreleri kapsıyacak biçimlerde düzenlendiği zaman giderilebilecek bir hastalıktır. Kadınların doğumla birlikte çalışmaya uzun bir süre ara verebilecekleri toplumsal düzenlemeler yapıldığında, çalışmayan kadınlarda da bebek yetiştirme yöntemlerinde sevecenliği vurgulayıcı bilgiler kazandırıldığında, çocuğun anneye olan bağımlılık gereksinmesi bir ölçüde doyurulmuş, böylece daha «sağlıklı» kişiliklerin oluşmasını hazırlayıcı koşullar sağlanmış olacaktır.

Şimdi, yine bir Freud izleyicisi olan, fakat görüşlerinde hem Fromm'dan, hem de Freud'dan ayrılan bir başka psikanalizciyi görebilim

ii. Wilhelm Reich :

Reich, kendi düşüncelerine «toplumun cinsel sorunlarını düzene koyma bilimi» adını vermektedir. Bu bilim (economie sexuelle-sexual economy), ekonomi politik terimine atfen cinsel ekonomi olarak da kullanılmaktadır. Bazı yapıtlarında bu bilimin adı «toplumsal cinsel düzenlilik bilimi» olarak da geçmektedir.

Bu bilimsel kuram, temel ögelerini Freud ve Marx'dan alır. Bu iki kuram, Reich'a göre önemli bir düzleme varmıştır. Freud eleştirilerek alınmış, Marx'daki önermeleri ise, zaten zımnen varolan cinsellik vurgusunun açığa çıkartılması doğrultusunda geliştirilmiştir. Freud'daki birçok terimin Reich'ın terminolojisinde bulunmaması, fakat Marx'ın tüm terimlerinin anlamsal olarak kullanılması bunu gösterir.

Reich, çözümlenmesinin temeline günlük yaşamı koymaktadır. Ona göre ruhsal olarak hastalıklı (nevrotik) insanların bu durumlarını yaratan temel etken, günlük hayatın yaşanmasındaki parçalanmışlıktan ve insan bedeninde cinsel boşalmanın tam olarak gerçekleştirilmemesinden kaynaklanmaktadır. Güncel yaşamda cinsellik, tarihsel ve sınfsal bir baskıya uğramaktadır. Sonuçta bu bastırma, insanlarda sürekli bir sinirlilik ve ruh sağlığı bozulmuş kişilik yapıları oluşturmaktadır.

Bu temel önerme Freud'a karşı bir çözümlemedir. Freud'da nevrotik yapıyı oluşturan etken, çocukluk dönemindeki cinsel ketvurmaların yarattığı olgulardır. Bu ketvurmalar, bireyin yetişkinlik döneminde, sinirlilik ve hastalıklılık biçiminde bilinçüstüne yansımaktadır. Freud, bireyin ruhsal geçmişinin (ve bazı olaylarda evrensel geçmişinin) nevrotik kişilik yapılarını oluşturduğunu söylemektedir. Freud için günlük yaşam, bu içsel-ruhsal gelişmenin ancak basit ve somut bir dışavurumu olabilir. Reich ise, temel aksaklığın günlük hayatta yaşanan bastırmalardan ve doyumsuzluklardan kaynaklandığını söyler. Günlük yaşam tarihin ve geleceğin başlangıcıdır. Kolayca sezilebileceği gibi ikisi arasındaki temel ayırım, gerçekte düşüncenin tarihsel kavgasındaki ayırımdır : Freud idealisttir, Reich ise materyalist...

Reich «Kişilik Çözümlemesi» adı yapıtında, Freud'un id, ego ve süperego tabakalarıyla açıkladığı kişilik yapısına farklı bir katmanlaşmayla yaklaşır :

(1) Üst Katman : Toplumsal koşullar ve bireyin tüm toplumsal edimleri.

(2) İkinci (ara) Katman : İçtepiler, güdüler, eziyetseverlik, şehvet düşkünlüğü, açgözlülük, kıskançlık (yani genelde Freud'un bilinçaltısı).

(3) Biyolojik Çekirdek : İnsansal yanın varolduğu yaşam enerjisi; toplumsal koşullar izin verdiği ölçüde insanın dürüst, çalışkan, işbirliğine yatkın olduğu, diğer insanları sevdiği kadar belli bir akılsal bağlam içinde nefret de edebildiği düzey.

Bu katmanlaşma Freud'un deyimleriyle ifade edilirse, üst katman, süperegoya, ikinci (ara) katman ise id ve egoya eşittir. Reich'ın Freud'a yaptığı katkı, kişilik yapısının oluşmasında güncel yaşama verdiği önemdir. Freud'da yaşam enerjisi, ölüm içgüdüsünün karşısında, kişilik yapısının dışındadır. Oysa Reich, bu enerjiyi (libido) kişilik yapısının belirleyici bir ögesi olarak düşünmüştür.

Üst katman, sıradan kişilerde sakınımlı, nazik, merhametli, görevde bilinçli olma biçimlerini alır. Toplumsal biçimlenme, kişiden bu tür bir davranış dizgesi istemektedir.

İkinci (ara) katman, kişilik sapmasını (uç noktası bunalımlı nevroz) gösterir. Bu katman, toplumun tüm bastırma mekanizmaları ile içgüdü ve içtepilerin buluştuğu ve kaynaştığı bir bölümdür. Biyolojik gereksinmelerle toplumsal zorunluluk, bu ikinci katmanda bireyin günlük davranışı olarak ortaya çıkar. Çelişki, hastalık ve bunalım, bu ikinci katmanda yaşanır.

Biyolojik çekirdek, insanın insansal yanını vurgular. En üstteki yapay ve düzmece, toplumsal katmanı bir yana itmedikçe, bu çekirdeğin işlemesi olanaksızdır. Tüm toplumsal bastısma dönemlerinde insanlık, biyolojik çekirdeğin engellenmesi yüzünden acı çekmiştir.

Bu kişilik yapısının işleyişi engellemeler biçiminde belirir : «Biyolojik çekirdekten ayrılıp eyleme geçmek isteyen her türlü doğal, toplumsal ve yaşam enerjisiyle ilgili (libidinal)itkinin, onu yoldan çıkartan veya yönünü değiştiren ikinci dereceden sapkın güdüler katmanından geçmesi zorunluluğu doğar».

İkinci katman, üst katman ile çekirdek arasında toplumsal bir süreçtir. Eğer çekirdek ile üst katman arasında doğrudan bir ilişki

oluşturacak toplumsal koşullar sağlanırsa, insanoğlu toplumsal acının ne olduğunu bilmeyecektir. Marx ile Morgan'ın önermelerini Reich da yinelemektedir. Ona göre de ataerkil toplumsal düzenin gelişinden önceki insanlık tarihinde, bu acıyı tatmamış mutlu bir çağ yaşanmıştır.

İkinci katman, insanoğlunun tüm doğal yaşamını, «uygarlık» maskesi altında saklayan bir katmandır. «Uygarlık maskesi düştüğünde ortaya doğal bir toplumsal sevgi değil, sapkın ve başkalarına eziyet etmekten hoşlanan bir kişilik katmanı çıkmaktadır».

Reich, bu kişilik yapısının tarihsel oluşumunda temel düğümün cinsel bastırmada yattığı, çözümünün de cinsel boşalma yetisinin yeniden kazanılması ile gerçekleşebileceği görüşündedir. Cinsel, boşalma, binlerce yıldır tabu olarak gizlenmiş bir volkana benzer; fakat «cinsel yaşamın en temel göstergesidir» ve «ruhbilim, biyoloji, doğabilim ve toplumbilim alanlarında ortaya çıkan sorunların kavşak noktasında yer alır».

İnsanoğlu «uygarlığı» yaratabilmek için çalışmak ve emek harcamak zorunda kalmıştır. Freud bu çabayı «yüceltme» (sublimation) kavramıyla açıklar. İnsan, içgüdüsel cinselliğinden «vazgeçerek», yaşam enerjisini kültür yaratmaya adamıştır. Bu vazgeçme toplumsal olarak dizgeleşmiş ve toplumun kuralları, insanları, cinsel enerjilerini bir başka alana yöneltip «yücelterek» uygarlığı kurmaya zorlamıştır. İçgüdüsel cinsellikle toplumsal düzenleme arasındaki çatışma insanın evrensel sorunlarını yaratmış ve güncel yaşamda rastlanan ruhsal rahatsızlıklar buradan kaynaklanmıştır.

Reich Freud'un bu önermelerine karşı çıkmaktadır. Ona göre de uygarlık toplumsal düzenlemeden çıkmıştır; ama bu uygarlık bazı durumlarda yalnızca insanın insansal olmayan yanını simgeleyebilir. Reich'e göre yaşam enerjisi cinsel boşalma ile birlikte açığa çıkmış olsaydı, insanlık günümüzde varolan uygarlığın çok daha üstünde niteliklere sahip bir dünyada yaşayacaktı. Bu yüzden Freud'da uygarlığı yaratan cinsel ketvurma, Reich'da insansallığın (uygarlığın) engelleyicisidir.

Reich, güncel yaşamda rastlanan sinir hastalıklarının nedenlerini ararken bu sonuçlara varmıştır. Psikanalizde yetersiz gördüğü yönleri tamamlamak amacıyla yaptığı çalışmalarda Freud'a tam karşıt düşünceler geliştirmiş, işçilerin de burjuvalar gibi sinir has-

talıkları geçirdiğini ve bunları yaratan nedenlerin aynı olduğunu gözlemlemiştir. Yaptığı sağaltımlar sonucunda Reich, tüm sinir hastalıklarının nedeninin cinsel bastırma ve ketvurma olduğunu belirtmektedir. «Bunalımlı nevroz, cinsel perhizden ya da yarıda kesilen sevişmeden ileri gelmektedir .Cinsel aşırılıklardan, örneğin aşırı bir biçimde kendi kendini doyurmadan ileri gelen nevrasteniler ise, sırt ve baş ağrıları, genel asabiyet, bellek ve dikkat bozuklukları yaratmaktadır».

Reich nevrozu, cinsel yaşamda beliren güncel bozukluklardan ileri gelen bir sinir hastalığı olarak tanımlamaktadır. «Güncel nevroz ile ruhsal nevroz arasındaki fark, güncelin pratik cinsel doyumsuzluktan, ruhsalın ise çocukluktan kalma bilinçdışı cinsel düşlerden kaynaklanmasıdır. Bu gelişmenin tarihsel kökenlerini, Reich özellikle Morgan ve Malinowski'de bulmaktadır : «Beş altı bin yıllık ataerkil ve buyurgan uygarlığı sürdüregelen bugünkü insanın kişilik yapısında, hem doğanın kendisine, hem de bireyin dışındaki toplumsal yoksunluğa karşı kuşanılmış bir zırh vardır. Bu kişilik zırhı, yalnızlığın, güvensizliğin, yana yakıla yetke aramanın, cinsel yoksunluğun, sorumluluk korkusunun, gizemli bir dünya ardında koşmanın, güçsüz başkaldırmanın, doğaya aykırı ve hastalıklı bir davranışa razı olmanın temelinde yatar. İnsan denen varlıklar, kendi içlerinde yaşamı temsil eden şeye karşı düşmanca bir tutum takınmış, ondan uzaklaşmış durumdadırlar. Bu yabancılaşmışlığın kökeni biyolojik değil, toplumsal ve iktisadîdir. Ataerkil toplumsal düzenin gelişinden önceki insanlık tarihinde böyle bir şeye rastlanmaz.»

Reich'a göre bu süreç sonunda insan, doğal cinsel işlevini kendi eliyle tersyüz edebilen tek canlı varlık haline gelmiştir. Freud ile Reich arasındaki cinsellik sonununda düğümlenen önemli karşıtlık, cinsel doyumu ertelemek veya ertelememektir. Freud için çok hayatî olmayan pratik cinsel edim, Reich için hem tüm tarihi içeren, hem de geleceği belirleyecek olan bir etkinliktir.

Freud, insanın cinsel yaşamını, ana rahminde başlayan ve ölümüne kadar süren ruhsal bir süreç olarak görür. Bu sürecin kendi içinde aşamları vardır : anal, oral, fallik ve genital dönemler.. Oysa Reich, insanın cinsel yaşamının iki farklı süreçten oluştuğunu söyler: 1) Bülûğ çağına kadar olan dönem 2) Cinsel edimin bir üreme etkinliği haline geldiği bülûğ sonrası çağ.. Bu iki farklı sü-

reç, Reich'ın güncel cinsel edime verdiği vurgulamanın işlemsel bir sonucudur; yani doğrudan cinsel etkinliğin insanda sinirsel bozukluklara yol açtığını söylemek demek, cinselliği bir üreme ve hattâ ondan da öte bir zevk etkinliği olarak anlamlandırmak demektir. Reich bu iki farklı süreci, bir başka anlamıyla da dile getirir: üretken olmayan cinsel etkinlik (çocukluk dönemi) ve üretken cinsel etkinlik (yetişkinlik dönemi).. Bireyin ikinci dönemdeki cinsel baskıyı kurabilmesi için, birinci dönemde ahlâksal bir toplumsallaştırma süreci içinden geçmesi gerekir; bu da toplumsal kuralların çocuğa öğretilmesi dönemidir.. Üretken cinsel etkinliği denetleyebilmek, üretken olmayan cinsel etkinliği denetleyebilmekten geçmektedir. «Üretken cinsel etkinlik bozukluğu bir zamanlar sanıldığı gibi herhangi bir belirti değil, nevrozun varlığını kanıtlayan önemli bir göstergedir. Sinir hastalığı, Freud'un belirttiği geniş anlamda bir cinsel bozukluktan ziyade, en dar anlamıyla üretken cinsel bozukluktan, yani bedensel boşalma güçsüzlüğünden ileri gelmektedir.» Böylece birinci dönemdeki koşullanmalar, ikinci dönemdeki cinsel güçsüzlüğe yol açmaktadır. Reich'a göre:

(1) Sinir hastalığı genel olarak cinsel yaşamdan kaynaklanmamakta, üretken cinsel etkinlikte başgösteren bir bozukluğun dışa vurması ile ortaya çıkmaktadır

(2) Psikanalitik tedaviden sonra hastanın yeniden nevroza tutulması, cinsel etkinliklerinde doyum sağlayabildiği oranda önlenebilir.

Reich, bu iki temelden kalkarak şu sonuca varır : «Cinsel durgunluk, bedensel boşalma işlevinde kendini gösteren bir bozukluğun sonucudur. Sinir hastalıklarını belirleyen enerjinin kaynağı olan cinsel durgunluk ortadan kaldırılırsa, bu hastalıklar iyileştirilebilir.»

Reich, cinsel ekonomi kuramının, bu çözümleme çerçevesinde şu dört temel araştırmaya dayandırılması gerektiğini söylemektedir :

(1) Cinsel edim de dahil olmak üzere insan davranışlarının ayrıntılı olarak araştırılması,

(2) İnsana eziyet etme duygusunun nedenlerinin araştırılması ve bunun önlenebilmesi için bir yöntemin bulunması,

(3) Temeli çocuğun üretken cinsel etkinliğinden önceki evrelere dayanan hastalık belirtilerinin ve özellikle üretken olmayan

cinsel etkinliğin üreme işlevi üzerindeki etkilerinin araştırılması,

(4) Üretken cinsel etkinliklerdeki bozuklukların toplumsal nedenlerinin araştırılması.

Reich, tüm bu çalışmalarını tarihsel bir prespektif içerisine yerleştirme girişimlerinde de bulunmuş, güncel asabiyeti ve nevrozu yaratan etmenin pratik cinsel etkinliğe ket vurulmasından kaynaklandığını ortaya koyduktan sonra, şu soruya bir yanıt aramaya başlamıştır: Toplumlar, neden güncel cinsel etkinliği denetim altına almak istiyorlar? Reich bu sorunun yanıtını önce Morgan'ın, daha sonra da Malinowski'nin (1929) bulgularından çıkartır. Ona göre ataerkil toplumlar, özel mülkiyetin korunmasına ilişkin nedenlerle baskıcı denetimler oluştururlar. Bu baskı kendini, ilk önce aile yapısında ve bunun içinde de cinsel alanda göstermektedir. Diğer tüm insansal olmayan edimler, bu koşullar altında yeşerir. Bu oluşumlar da bireyde güncel asabiyeti yaratır. Reich'a göre «toplumların cinsel sıkıntı sorunu, ancak bütün baskı biçimlerinin ortadan kaldırılmasıyla çözüme kavuşturulabilir. Bu da ancak, bütün dünyada gerçek bir demokrasi kurulduğu ve tüm grupların iktidadî güvenliği sağlandığı zaman gerçekleşebilir.»

Erich Fromm'un ve Wilhelm Reich'ın sevgiye ilişkin kuramlarını özetle gördükten sonra, şimdi kısaca bu kuramların sosyal psikolojiye getirdiği perspektiflere değineceğiz. En küçük toplumsal ilişki biçimi olan ikili ilişki, yaşamın varolabilmesinin de diyalektik bir zorunluluğudur. Bu ilişkinin temelinde, yaşama ilişkin istekler ve doyum gereksinmesi yatmaktadır. Bireyin çocukluk dönemlerinde bilinçdışı olarak varolan bütün etkilenme ortamları, sonraki toplumsal yaşantılar için de birer temel oluşturmaktadırlar. Cinsellik kavramının çok genelleştirilmiş bir biçimi olan bütün bu gereksinme doyum ikilemi, önce iktisadî işlevi ağır basan aile içinde biçimlenmektedir. Aile yapısının bu yaşamsal önemi, kişilerin içinde bulundukları ruh hallerinden kişilik yapılarına, gereksinme kalıplarından doyum kapasitelerine kadar bir çok etmeni etkilemektedir. Freud'da cinsel isteklerin bastırılmasından doğan bilinçdışı dönüştürmeleri (transformations), Fromm'da toplumsal düzenlemenin yetişkinlik ilişkilerinde belirleyici rolü olan çocukluk yaşatısını oluşturmasını, Reich'da cinsel eylemin sınıfsal ve tarihsel olarak bastırılmasını ve bedensel boşalmanın geleceğin özgürlük

ortamına kadar ertelenmiş olmasını ele alalım. Bütün bunlar, bireylerin çocukluklarında denetleyemedikleri koşullar içinden geçerek kazandıkları kişilik yapılarıyla, geleceğe ait ilişkileri düzenleme istekleri arasında yatan çözümsüz paradoksu göstermektedir. Birey olarak denetleyemediğimiz bir kişilik oluşumu sürecinden geçtikten sonra, toplumsal yaşamda karşılaştığımız bir sürü sorunun altından kalkmamızı isteyen bir toplumsal düzenleme biçimi ile karşı karşıyayız. Hattâ geleceği kurabilmemiz için, bizden önce oluşturulmuş bir kişilik kalıbı içinde hareket etmek zorundayız. Bu bölümde «sevgi» bağlamında ele aldığımız sorunlar, bizleri, daha sonra göreceğimiz gruplararası ilişkilerde, uyma davranışlarımızda, etkileşim süreçlerinde de etkilemektedir. Sosyal psikolojinin bir görevi de bu etkinin boyutlarını gözler önüne serebilmektir.

Paragraf 3. Kişilik, rol ve statü

Toplumsal yaşam karşılıklı beklentilerden oluşur. Bireylerin bu beklentileri çerçevesinde belirlenen toplum içindeki konumlarına «rol» ve «statü» denmektedir. Sosyal-psikolojiye sosyolojiden aktarılan rol ve statü kavramları, bireylerin toplumdan beklentilerini ve toplumsal yaşamın bireylere yüklediği görevleri tanımlamaktadır. Toplumsal düzenlemeler içinde yaşamını sürdürmek zorunda olan birey, çok çeşitli gruplar içinde bulunur. Bireyin kendi istekleri doğrultusunda vereceği kararlar grup içindeki yerini, durumunu ve konumunu oluştururken, toplumsal yaşamın birçok yönü de, bireyi bazı görevleri yerine getirmeye zorlamaktadır. Kişisel istem ile toplumsal zorunluluk gibi paradoksal bir konum içinde varlığını ve diğer kişilerle ilişkilerini sürdüren birey, kendisini de toplumsal konumları aracılığıyla tanımlayabilmektedir. Bu konumlara rol ve statü denir.

Kısacası statü, bireyin bir grup içindeki yerini ve derecesini belirler (Birçok sosyolog statüyü pozisyon olarak adlandırmaktadır). Rol ise, belirli statülere sahip bireylerden istenen ve beklenen davranışlardır. Statü ile rol arasındaki bu ilişki, hem toplumsal olarak belirlenmiş değerlerin bir yansıması olmakta, hem de yeteneklerinin ve belki de isteklerinin elverdiği ölçüde bireylerden beklenilen davranışlardan kaynaklanmaktadır. Örneğin çocuklar, yetişkinlere göre daha aşağı bir statüye sahiptirler; bu yüzden de onların bazı yükümlülükleri yerine getirmeleri (çocukluk rolleri), daha esnek bir beklentiler zinciri içinde düşünülmektedir. Yetişkinlerden

beklenen birçok davranış, durum ne olursa olsun çocuklardan beklenmez.. «O çocuktur» deyişi, yetişkinlerin normları açısından daha aşağı statüyü gösterdiğinden, çocuk rolü de bu normlar açısından değerlendirilmektedir. Çağdaş toplumlarda kadınlar da, erkeklerden daha değişik statülere sahiptir. Kültürler arası farklılıklara rağmen, kadınların birçok toplumda özellikle erkeklerden daha düşük statülere sahip oldukları gözlenmektedir. Bu nedenle kadınların rolleri, bu düşük statü beklentileri içinde tanımlanmaktadır. Örneğin birçok toplumda, fiziksel zayıflığı dolayısıyla maden işçisi rolünde kadına rastlanmaktadır. Özetle statü ile rol, aynı olgunun değişik yönlerini içermekte, toplumsal beklentiler içinde birbirleriyle bağıntılı olarak ortaya çıkmaktadır.

a. Norm

Kültürel normlar, öğrenilen roller aracılığı ile yerine getirilirler. Normlar da, statü ve rollerin ayrılmaz bir parçasıdır. Bir toplumda bireylerin farklı rol ve statülerine göre, normlar da değişik beklenti düzeylerinde farklılık gösterirler. Normların bir kısmı toplumdaki bütün bireylere uygulanırken, bir kısmı da rol ve statülerin farklılığı dolayısıyla yalnızca bazı bireylere uygulanmaktadır. Örneğin yurttaş rolüne sahip bütün bireylerden bayrağa saygı ve yurdunu sevme gibi bir norm beklenmektedir. Oysa ders çalışmak yalnızca öğrencilerden istenir. Her birey, belirli bir toplumda birçok rolü öğrenmek durumundadır; öğrenci, ebeveyn, işçi, işveren, örgüt üyesi, memur gibi çeşitli toplumsal rolleri belirli bir kurallar zinciri içinde öğrenerek yerine getirir. Rol öğrenme iki yanlı bir süreçtir. Birey, bir yandan rolün gerektirdiği görevleri öğrenmek ve bu rolün getirdiği ayrıcalıkları savunmak durumundadır; öte yandan da bu uygun duyguları, tutumları ve beklenen davranışları öğrenmek zorundadır. Çoğu kez bazı rolleri ve bu rollerin gerektirdiği normları öğrenmek, anne, baba, çocuk, öğrenci gibi rolleri öğrenmek kadar kolay bir süreci kapsayamayabilir. Örneğin meslekler, öğrenilmeleri uzun süreler alan, bilgi, eğitim ve deneyimi gerektiren rollerdir. Öğrenilmeleri uzun bir zaman alan ve yıpratıcı niteliği olan rollerden, toplumsal olarak daha fazla karşılık beklenir. Bu yüzden bu rollerle çakışan statüler de toplumsal olarak daha yüksek statülerdir. Nitekim insan sağlığı gibi yaşamsal bir konuda uzmanlaşan doktorlar, toplumsal açıdan yüksek statülü kişiler olarak değerlendirilirler. Fakat bu tür tanımlar gerçekler önünde oldukça ku-

ramsal kalmaktadır. Birçok toplumda statü ile toplumsal beklenti ve gereksinme çoğu kez çakışmamaktadır. Örneğin para, güç, toplumsal ilişkilerin kilit noktalarında bulunma gibi insansal ve bireysel niteliklerin ötesindeki özellikler, yüksek bir statünün atfedilmesinde daha büyük bir önem taşıyabilmektedir. Kuşkusuz toplumsal olarak belirli rollere verilen önem ile o rolü benimseme ve öğrenme arasındaki yakın bağıntıyı da dikkate almak gerekir. Toplumca düşük statüde tanımlanan birçok rol, bireyler tarafından yerine getirilmesi çekici olmayan rollerdir. Toplumsal sistemlerin çeşitli rollere verdiği önem, güven ve öncelik, o rollerin öğrenilmesi ve yaygın bir biçimde benimsenmesi için ön koşuldur. Genç bir lise mezunu düşünün. Toplumsal güdüleri güçlü, kendini idealist bir biçimde çocukların eğitimi üzerinde uzmanlaşmaya adamak niyetinde olsun. Bu lise mezunu, öğretmenliğe yönelik zayıf değerleri ve statü düşürücü uygulamaları gördükçe, öğretmenlik rolünü içine sindirerek benimseyebilir mi? Güncel bir örnekten tarihsel bir örneğe geçersek, 1920'lerde kültürlü bir Yahudi ailesinden gelen bir Alman gencini düşünelim. Bu genç mühendis olarak yetişmiş olsun, Nazilerin iktidara gelmeleri ile birlikte Yahudilere bütün çalışma olanaklarının yasaklanmasıyla sonucu, eğitildiği rolü yerine getirebilecek bir toplumsal ortam bulamamanın bunalımını yaşamamış mıdır? Görülüyor ki toplumda edinilen birtakım roller, eğer rollerin yerine getirilmesine yönelik toplumsal koşullar uygun değilse (toplumca ne kadar çok gereksinme duyulursa duyulsun, ne kadar çok karşılık beklenirse beklensin) çekiciliklerini yitiriyor ve yerine getirilmesi özlenmeyen roller durumuna indirgeniyor.

b. Kişilik ve toplumsal roller

Birçok rol, bireyin kendi kişiliği ile uyumlu olarak gelişir. Kişiliğin özellikleri ile rolün özelliğinin çakışması, rol ile yerine getirilecek toplumsal beklentilerin daha sağlıklı olmasını da sağlar. Kişiliğine uygun bir mesleğe sahip genç bir erkek ile anne rolünü benimseyen şefkatli genç bir kadın, evlilikleri boyunca, kendilerinden beklenen değişik rolleri doyum sağlayarak yerine getireceklerdir. Çocukların erken yaşlarda edinecekleri rolleri kişiliklerinin bir parçası yapmaları da, geçirdikleri toplumsallaşma süreçleri ile yakından ilişkilidir. Baba olmaya hazırlanan erkek çocuk ile anne olmaya hazırlanan kız çocuk, evcilik oyunları aracılığıyla yaşamlarının daha sonraki yıllarına hazırlanırlar. Bunlara «taklit roller diyoruz. Toplum belirli rolleri kendiliğinden verirken, bireylerin çoğu, ki-

şiliklerine uygun bazı rolleri toplumsallaşma süreçleri içinde seçerler. Bu seçim, kuşkusuz toplumsal belirlenmiş norm kalıplarının kısıtlılıkları içinde biçimlenir.

i. Taklit roller

Bu roller, yaşamın hangi çağında olursa olsun, rol değişimleri ve rol geçişleri için iyi birer eğitim ortamıdır. Moreno (1940) bu varsayıma dayanarak geliştirdiği «psikodrama» tekniği ile, roller arasındaki karşılıklı değişimi ve rol öğreniminde «taklit» ögesinden yararlanmayı, psikiyatrik tedavi yöntemi olarak kullanmıştır. Belirli koşullarda rollerin değiştirilmesiyle uygulanan bu tedavi tekniği en çok aile sorunlarını çözmede yararlı olmuştur. Karı-koca ilişkisinde, erkek anne rolüne, kadın ise baba rolüne bürünerek belirli bir süre birbirleriyle bu «taklit» roller aracılığıyla ilişki kurarlarsa, edindikleri iç gözlemlerle birbirlerini daha iyi anlayabilmekte ve sorunlarını karşı tarafın gözüyle görebilme olanağı bulabilmektedirler. Kuşkusuz bu tür «oyunlarda» kişilik ögesi değişmemekte, fakat kişilikte adeta özdeş bir rol örüntüsü şeklinde gerçekleştirilen bu yapay değişme, kişilerin deneyimlerini zenginleştirmektedir.

Rol ile kişilik arasındaki ilişki, çoğu kez birbirlerini pekiştirici özelliklere sahiptir. Belirli kişilik yapıları belirli rollere uygun düşerken, zorunlu hallerde uygulanagelen ancak istenmeyen bazı roller de, kişiliği role uygun bir biçimde değiştirmektedir.

ii. Rol dizileri

Rol dizisi, herhangi bir statünün birden fazla rol ile yükümlü olduğu toplumsal konumlardır. Örneğin bir eş olarak kadın, hem bir anne, hem bir evlât, hem bir komşu, hem de bir doktor olabilir. Bir kişinin birden çok role sahip olması, onun rol dizisini gösterir. Rol dizisi, birçok durumda birbiriyle taban tabana zıt rolleri aynı statü içinde toplamak demektir. Bireylerin rolleri ne kadar uyumlu olursa rol dizilerinin bütünlüğü o kadar kolaylıkla sağlanmaktadır. Girişkenlik, toplumsal uyum yeteneği gibi kişisel özellikler de, rol dizisinin zenginliğini oluşturan diğer kişilik özellikleridir. Bazı durumlarda roller arasındaki bağıntısızlık, her bir rolün yerine getirilmesini de zorlaştırabilir. Çok iyi bir cebir öğretmeni olan bir kişi, aynı zamanda iyi bir yönetici olmayabilir. Böyle birinin bir ortaokula müdür olması, zaman ayıramayacağı için

cebir öğretmenliği rolünü engelleyeceği gibi yeteneksiz olduğu için yöneticilik rolünü de yerine getirememesi ile sonuçlanacaktır.

Rollerdeki bu farklılaşma, bazı durumlarda rol gerilimi yaratabilir. Rol gerilimleri, bireyin içinde yaşadığı toplumsal ortamı sorunlara sürükleyebilecek boyutlarda olabilir. Örneğin karısı ile çeşitli sorunları olan ve dolayısıyla kocalık rolünü yerine getirmekte zorluk çeken bir siyasal lider, rol gerilimi yüzünden ülke yönetiminde yanlış kararlar verebilir.

iii. Rol davranışı

Horton ve Hunt (1976), rolün beklenilen davranış biçimi olduğunu «rol davranışı»nın da rolün oynanışındaki «gerçek» davranış olduğunu söylemektedirler. Çünkü rol ile davranış arasında çoğu zaman görülen farklılık, beklenilen davranış ile kişilerin gerçek yaşamda gösterdikleri eylemlerin farklılığına dayanmaktadır. Bir kişinin büründüğü rol için toplumca benimsenmiş ve beklenen davranış kalıpları vardır. Örneğin öğretmenden, öğrencilerini iyi yetişme çabası gibi genel bir davranış bekleriz. Bu genel davranış beklentisi, öğretmenin şefkâtli, bilgili, hoşgörülü ve iyi bir eğitici olmasını içerir. Fakat çoğu zaman bütün öğretmenler, bu genel davranış beklentisine uymazlar. Bazı öğretmenler beklenilen öğretmenlik davranışına uygun düşmeyen davranışlarda bulunabilir. Bu rol dışı davranışlar, onların «rol davranışı»nı oluşturur. Rol davranışları, aynı anda bürünülen birden fazla rolün çelişkili olanları arasında başgösteren davranış farklılıklarından da kaynaklanabilir. Örneğin bir hayvan terbiyecisi evde babalık rolünü yerine getirirken, çocuklarına da hayvanmış gibi muamele yapabilir. Bir babadan beklenilen hoşgörülü, kol kanat gerici, sırasında uyarıcı, sırasında akılcı bir biçimde kısıtlayıcı olmayı gerektiren baba rolünden beklenilen davranışları göstermiyebilir. Bu farklı davranışlar, her iki rolün çelişen ögeleri yüzünden ortaya çıkan çatışmalı rol eylemlerinden kaynaklanmaktadır.

Rol davranışları, bazen çeşitli simgelerle açığa vurulurlar. Örneğin üniformalar, ayin törenleri (ritüeller), toplantı kuralları, bireylerden beklenilen davranışları bize ileten belirli simgelerdir. Karşımızdaki kişilerin davranışlarını bu simgelere göre kestirebilme olanağına kavuşuruz. Bir deney, bu tür simgelerin insanları farklı rol kalıplarında görme davranışını ne kadar güçlü bir biçimde uyar-

dığını göstermiştir (Coursey, 1973). Bir rahip ayrı ayrı zamanlarda, kilisede iki benzer vaız verir; birincisinde rahiplik giysilerini giydiği halde, ikincisinde gündelik elbiseleriyle konuşmuştur. Sonuçta, birinci vaızda rahip izleyeciler tarafından «daha dindar» bulunmuş, ikincisinde ise sanki din ile ilgili olmayan biri izlenimini yaratmıştır.

Birçok rol davranışı bilinçli olarak yapılmazken, bazı rolller bilinçli bir biçimde yerine getirilmektedir. Horton ve Hunt (1976), bu bilinçli rol davranışına «dramatik rol gösterimi» adını vermektedirler. Bu kavramla kişilerin, rollerini yerine getirirken izleyecilerin beklentilerini de hesaba katmaları ve ona göre rollerindeki davranışları ayarlamaları, yeni bir türü «oyun» oynamaları anlatılmak istenmektedir.

Goffman (1967). bireylerin, başkaları tarafından izlendiklerinde kişisel davranışlarını karşılarındakileri etkilemek için kullandıklarını ve beklenilen rol ile rol davranışı arasında bu yüzden bazı farklılıklar başgösterdiğini vurgulamaktadır. Bu gibi farklı davranışlar gözlediğimizde, düşüncelerini «işte bak, rol yapıyor», ya da «poz yapıyor» gibi cümlelerle ifade ederiz. Bu durumda söylemek istediğimiz husus, kişinin beklenilen rolünü abartıp bizleri etkilemek için bilinçli ve dramatik biçimlerde yerine getirmiş olmasıdır. Goffman bu gibi «pozcu» davranışların sözsüz iletişimin önemli ögeleri olduğunu, kişilerin «rol» yapma yoluyla birçok saklı eğilimlerini sözsüz bir biçimde diğerlerine ilettiklerini söylemektedir.

c. Elde edilen ve verilen statüler

Toplumsal düzenlemelere uyumlu davranmaları amacıyla toplumca bireylere atfedilen statülere «verilen» (ascribed) statü, kendilerinin çabaları sonunda aldıkrı statülere de «elde edilen» (achieved) statü denmektedir.

Verilen statüler genel olarak cinsiyet temeline dayanarak ayrışmıştır. Örneğin Horton ve Hunt'un aktardığı gibi, «küçük erkek çocuklara ne olmayı istediklerini, küçük kız çocuklarına da o güzel elbiseyi nereden aldıklarını sorarız». Bu iki soru biçimiyle bile, erkek çocuklardan «birşeyler olmalarını» istemiş, kız çocuklarına da «güzelleşmelerini» söylemiş oluruz. Her iki statü de («meslek sahibi olmak ve «güzelleşmek»), toplumsal değer yargılarımızın pekiştirdiği statü simgeleridir. Toplum erkeklerden «katkı», kızlardan

ise «sunu» beklemektedir. Böylece cinsiyet yönünden toplumun bizlere atfettiği statü, doğumumuzla birlikte belirlenmiş olur. Kuşkusuz bu tür «verilen» statülerin, tarihsel olarak işbölümünden ve içinde yaşanılan toplumsal sistemlerin varettiği ideolojilerden kaynaklandığı bir gerçektir. Toplumsal sistemler değiştikçe cinsiyetle kazanılan rol ve statülerin de değişmekte olduğu gözlenmektedir. Bu gibi cinsiyete dayanan statü farklılaşması, kültürler arasında da değişimler göstermektedir. Erkekler Pakistan'da ev hizmetçisi olarak çalışmakta, Filipinler'de sekreterlik görevlerinde başarılı olmakta, Markiz adalarında ise bebek bakımı, ev işleri ve yemek pişirmek, yine erkeklerin görevleri arasında sayılmaktadır.

Anne veya baba olmak, akrabalık ilişkilerinde cinsiyete göre değişik rollere ve statülere bürünmek, biyolojik olarak belirlenmiş de olsa günümüz Batı toplumlarında tartışma konusu yapılmaktadır; hattâ bazı feminist, çevreci ve radikal gruplar, cinsiyete ve toplumsal beklentilere dayalı statüleri reddedebilmektedir.

Verilen statülerin bir başka ayrımlaştırma ölçütü «yaş» olmaktadır; içinde bulunulan verili statü yaşa göre değişebilmektedir. Gençken baba olan bir erkek, yaşlanırken dede olmakta ve bazı toplumlarda «saygın» bir statü kazanmaktadır. Fakat bu tür bir ölçüt bile kültürlerarası farklılıklar göstermektedir. Amerika'da çocuklara pek fazla sorumluluk yüklenmezken, Navoho yerlilerinde çocuklar, küçük yaşlarda sürü bakımı, yün eğirmek ve bazı orman işlerinde çalışmak için görevlerle karşı karşıyadırlar. Bu yüzden de onlardan beklenen sorumluluk, küçük yaşlarda başlamaktadır. Dolayısıyla Navabo çocuğunun statüsü ile Amerikan çocuğunun statüsü, toplumsal bir farklılaşma göstermektedir.

Elde edilen statüler ise toplum tarafından atfedilmeyen fakat bireyin kişisel irade ve çabası ile kazanılan statülerdir. Bu gibi statüler, çoğunlukla başarı, yetenek, toplumsal prestij gibi özellikler aracılığı ile kazanılırlar. Bunların birçoğu yine cinsel ayrımlaşmaya dayanan, fakat aynı zamanda belirli bir iradeyi de içeren statülerdir. Örneğin evlilik, cinsiyete dayalı olsa bile, kural olarak tarafların karşılıklı iradeleri ile oluşur. Fakat evlilik kurumunun, birçok kültürel verili statü tanımına da girdiği görülebilmektedir. Örneğin «beşik nikâhı», yani feodal aileler arasında çocukların daha bebek iken evlendirilmeleri geleneği, evliliğe, elde edilenden zi-

yade verilen bir statü özelliği kazandırmaktadır. Toplumsal işbölümünün ve bireysel girişimin öne çıktığı toplumlarda verili statülerin, yerlerini elde edilen statülere bıraktıkları görülmektedir. Prenslik, lordluk, kontluk gibi Ortaçağ kurumlarında dinsel ve feodal hiyerarşik yapının insanlara doğumla birlikte verildiği statüler, bugün simgesel olmaktan başka bir öneme sahip bulunmamaktadır; onların yerine parasal güç, başarı hırsı, toplumsal konum ve kişisel yetenek gibi, ölçütün bireyin çabasına bağlı olduğu statüler egemen olmaktadır.

Bu iki statü biçiminin ortasında, bazı toplumlarda geçerli olan ve «meritokrasi» olarak adlandırılan yarı-verili statü sistemleri de bulunmaktadır. Bu sisteme göre bazı statüler başarı ile kişisel yeteneğe bağlı olarak toplum tarafından bireye verilirler. Örneğin testler sonunda elde edilen mevkiler, kıdem ve başarı esasına dayanan yetkiler, yarışma sınavları ile elde edilmiş meslekler gibi statüler, hem toplum tarafından verilen, hem de birey tarafından kazanılan konumlardır. Bu statüler, elde edilen statüler gibi bir kez kazanıldıktan sonra ömür boyu elde tutulamazlar. Bireyin isteğine ve başarısının süresine göre geri alınıp yeniden verilebilirler.

Meritokrasi ve elde edilen statü biçimleri, statüler arası çelişkileri bir ölçüde nesnel koşullara bağladığından, toplumsal verimlilik için düzenli bir ortam sağlarlar. Birey, verilen bir statüye kendini lâyık görmeyebilir; ama elde ettiği statü için kendinden başka sorumluluk yüklecek bir kişi bulamayacağıdan, statüyü ve ona uygun rolü bir ölçüde kabullenmek zorunda kalacaktır. Böylece toplumda, varolan statü ve rol dağılımının adil olduğuna ilişkin bir duygunun yaygınlaştığı görülecektir. Ancak bunun çoğu kez yanıltıcı olduğu belirtilmelidir. Bireysel başarı ve çabaya bağlı olduğu söylense de, çağdaş toplumlarda birçok statü ara ölçütlerle, örneğin gündelik dilde «torpil» diye adlandırılan aracı kişilerle dağıtılmakta, dolayısıyla birçok meslek ve işyerinde başarı, nesnel bir ölçüt olarak geçerli görülememektedir.

d. Rol gerilimi ve verilen statüye direnç

Rol kişiliği ile gerçek kişilik arasında bir çelişki oluştuğunda bireyde «rol gerilimi» başlar. Rol yükümlülüklerini yerine getirmede kişilikten kaynaklanan güçlükler, bireyin rol ve davranışı arasındaki çatışmayı hazırlar. Daha önce rol davranışında gördüğümüz

gerçek davranış ile rol davranışı arasındaki çelişkiye, bir de gerçek kişilik ile rol arasındaki olası çelişki eklenirse, bireyin davranış sırasında gösterebileceği tutarsızlıklar rol gerilimini yaratır.

Rol gerilimi, bireyin yanlış toplumsallaşmasından, rol geçişlerindeki yetersiz koşullardan, rol çelişkilerinden ve rolü yerine getirirken karşılaştığı durumsal zorluklardan kaynaklanmaktadır. Belirli davranışları edindirmede yetersiz kalan bir toplumsallaşma süresi içinde yetişen kişi, kendisine yüklenen belirli statülerin gereğini yerine getiremeyeceğinden, rolündeki davranışlarında da tutarsızlığa düşer. Örneğin iyi bir ev kadını olarak yetiştirilmiş bir genç kız, ev kadını olmanın gerektirdiği uyumcu rol kişiliği ile, kendisinden katılım ve karar insiyatifi beklenen bir yöneticilik görevine getirilmiş olsun. Böyle bir durumda, toplumsallaşma sürecinin yarattığı rol donanımlarıyla içindeki rol beklentileri uyuşmayacağından, genç kızın bir gerilimi içine gireceği düşünülebilir.

Rol gerilimi, toplumsallaşma sürecinde karşılaşılan rol geçişlerindeki süreklilik ve esneklikle de yakından ilişkilidir. Ruth Benedict'in Cheyenne kızılderililerinde saptadığı gibi, çocukluktan yetişkinliğe geçiş süresindeki rol donanımları ve yetiştirilme tarzı (toplumsallaşma), rol gerilimini belirleyen ögelerden biridir. Benedict'e göre Cheyenne yerlilerinde bir erkek çocuk, kendisinden yetişkinlikte beklenecek sorumluluklara uygun ve aşamalı bir biçimde sorumluluklar yüklenilerek yetiştirilmektedir. Toplumsal katılımı derece derece gerçekleştiren çocuktan kendi kapasitesine göre yükümlülükler beklenmekte ve bu yükümlülükler, çocukta derin ve ani değişimlere olanak vermemektedir. Erkek çocuk doğumdan başlayarak oyuncak bir yay ile birlikte büyütülmekte, koşmaya başladığında ise kendisine biraz daha büyük bir oyuncak yay verilmektedir. Çocuğun koşma ve avlama yetisi arttıkça avlayacağı hayvanlar da değişmekte, çocuk her geçen gün av eylemi içinde kendine uygun farklı rollere sahip olmaktadır. Büyük bir bufalo avladığında bu durum çocukluktan beri koşullandığı sürecin bir devamı niteliğinde görülmekte ve elde ettiği bu başarıdan dolayı şımarmak yerine, toplumsal yükümlülüklerini yerine getirmiş bir bireyin doyumuna eriştiğini düşünmektedir. Benedict'in de belirttiği gibi, bu tür bir yetiştirme tarzında rol gerilimi ve statü çelişkisine rastlanmamakta, tersine birey, toplumsal konumlara uyumunu yavaş ve esnek biçimlerde gerçekleştirebilemektedir. Sonuçta bu insanların, az bunalımlı ve doyuma ulaşmış olarak toplum içinde eriyen, fakat

kişiliklerinden de ödün vermeyen bireyler olarak varlıklarını sürdükleri gözlenmektedir (Benedict, 1938).

Batı kültürlerindeki toplumsallaşma sürecinde bu tür bir süreklilik olmadığından, elde edilen statülerde ve rollerde kesikliliklere rastlanmakta ve rol gerilimi için gerekli olan bütün çelişkili ve çatışmalı süreçler yaşanmaktadır. Bunun bir örneğini evlilik rollerine geçişte görebiliriz. Cinsel ve toplumsal açıdan yeterince hazırlanmamış gençlerin, hem bireyin biyolojik ve ruhsal sağlığı bakımından önemli bir yaşam dönemeci niteliğini taşıyan, hem de toplumun temel kurumlarından biri olan aileyi oluşturmak üzere evlenmeleri, bireysel ve toplumsal boyutta bir çok sorunun doğmasına yol açmaktadır. Bu sorunlar patolojik boyutlarıyla henüz tartışma düzeyine ulaşmamışsa da, yaşadığımız günlerin toplumsal çalkantısı içinde gizliden gizliye geleceğin kuşaklarını etkilemektedir. Bugün için kesikli rol geçişleri, toplumsal sistemleri tehdit eden temel ögelerden biri olmaya devam ediyor gibi görünmektedir. Türkiye'de aynı süreçe eğitim kurumlarında da rastlanmakta, gazeteci olarak yetiştirilenler bankacı olmakta, mühendis olarak eğitilenler yönetici görevlerini üstlenmekte, insan faktörünü gözardı eden kuru tennik bilgilerle donatılanların ülke yönetiminde ağırlık kazanmaya başladıkları gözlenmektedir. İster mesleksel olsun, ister cinsiyet ayırımana dayansın, isterse aile içindeki yanlış toplumsallaşmalardan kaynaklansın, bu tür rol çatışmalarının ahenkli ve sağlıklı bir toplumsal düzenlemeye temel olmayacakları açıktır. Rol geriliminin kişilik yapısında açtığı derin yasaların yanısıra, toplumsal açıdan yarattığı yanlışlıkların bedeli önemli boyutlara varmaktadır.

Rol gerilimleri genellikle verili rollere direnci doğurmaktadır. Irktan cinsiyete, sınıfsal konumdan toplumsal mevkiye kadar doğuştan elde edilen birçok toplumsal statü, günümüzde tartışma konusu yapılmakta ve toplumsal kabûl temelini yitirmeye başlamaktadır. Çağımızda en çok ırkçılık ve maşizmo (erkeksi değer yargılarının egemen olması) gibi değer yargıları sarsıntıya uğramaktadır. Bunun nedeni, bu gibi değerlerin atfettiği statü ve rol yükümlülüklerinin toplumsal yaşamda yol açtığı rahatsızlıklar ve gerilimler olmaktadır. Topulmsal yaşamın bireysel boyutlarının zenginleşmesi sonucu bireysel yeteneğin cinsiyet ve ırka dayanmayan biçimleri gelişirken, değer yargıları ile statü ve rol kalıplarında da bir değişmenin belirmesi kaçınılmaz olmaktadır.

Cinsiyete dayanan rol ve statü ayrımlaşmasının tarihsel ve kuramsal kökenlerine eğilen Shulamith Firestone (1979), sorunun yapay deneylerle çözülemeyeceğini ve cinsel kutuplaşmanın tümüyle ortadan kaldırılamadığı tüm tarihsel denemelerin başarısızlığının cinsel rollerdeki temel farklılaşmadan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Rol ve statü ayırımının cinsiyet temeline dayanan biyolojik boyutuna karşı gelmenin en köktenci örneklerinden biri olan bu ABD'li feminist yazara göre, «kadınlar yalnızca kendi vücutlarının denetimini bütünüyle geri almakla kalmamalı, aynı zamanda (geçici olarak) insanın doğurganlığının denetimini de ele geçirmelidirler... Kadın devriminin amacı yalnızca erkek egemenliğini yoketmek değil, aynı zamanda cinsel ayırımı da ortadan kaldırmak olmalıdır. O zaman insanlar arasındaki cinsel ayrılıkların kültür açısından hiçbir önemi kalmayacaktır.»

Bu tür bir doğuştan verili role bile karşı gelen köktenci yaklaşımın yeni toplum için önerileri daha da ilginçtir: bekâr meslekleri ve birlikte yaşama.. Ona göre kovboyluk, denizcilik, uzun yol şoförlüğü ve itfaiyecilik gibi bekâr meslekleri yeni seçeneklerle zenginleştirilerek ve yeni toplumsal işlevlerle donatılarak yaygınlaştırılabilir. Bu gibi meslekler eş ve çocuk sahibi olmamayı gerektirdiğinden, dişi cinse gereksinme de azalacaktır. Kadınlar için bekâr roller ise geçmişte hep cinselliği vurgulayan işler olmuştur. Bu tür roller ya yokedilmeli, ya da cinsellikten arınmış daha özgür biçimlerde yeniden düzenlenmelidir. Örneğin hosteslik veya mankenlik gibi bekârlığı teşvik edici, fakat cinselliği vurgulayıcı meslekler de cinsellikten arındırılmalıdır. Ona göre, daha çok bohem ve marjinal çevrelerce uygulanan birlikte yaşama tarzı da yaygınlaştırılmalı ve çocuk sahibi olmama amacı pekiştirilmelidir.

Son yıllarda ırkçılık konusunda da rol ve statü değişimleri gözlenmektedir. Özellikle 1960'lı yıllarda başlayan Afrika'daki bağımsızlık hareketlerinin başarısı, ırkçılığa karşı olan tutumların gelişmesini sağlamış ve bu tür doğuştan sahip olunan statülere büyük bir direnç başlamıştır.

Cinsel roller ve ırk ile kazanılan statülere karşı gösterilen bu büyük direnç, toplumların diğer kesimlerine de yansımakta ve verili rol ve statülerin tümüne birden çeşitli gruplarca tepki gösterilmektedir. Şimdilik marjinâl gruplarca (savaş aleyhtarları, çevreciler, eşcinseller) girişilen bu karşı çıkma hareketleri, ekonomik gerçek-

leri gizleyici özellikleri yüzünden saptırılmış biçimlerde kışkırtılmakta ve sonuçta sistem tarafından emilmektedirler. Çoğu Batı toplumunda görülen rol ve statülerdeki bu kimlik bunalımı daha uzun bir zaman süreceğe benzermektedir.

III. KISIM : GRUP İÇERİSİNDE BİREY : UYMA VE TUTUMLAR

Paragraf 1. Toplumsal örgütlenmenin somut biçimleri : Gruplar ve gruplararası ilişkiler

Toplumsal örgütlenme bireyleri birbirlerinden bağımsız, yalıtılmış, ilgisiz kum taneleri gibi kendi başlarına hareket edebilen ögeler olmaktan çıkararak gruplar içinde toplar. Bireyin toplumsal yaşamı, gruplar içinde bir anlam ve belirginlik kazanır. Her toplumsal örgütlenme, birden fazla grubu içeren canlı ve yaşayan bir organizmadır. İçinde aileden dergi abone topluluklarına, meslek örgütlerinden gizli örgütlere, sınıf veya okuldan sokak çetelerine kadar çok çeşitli grupları barındıran bu mozayik bütünlük, bireyin toplumsal bir varlık olabilmesini sağlamaktadır. Toplumsal yaşam, ağırlıkla gruplar aracılığı ile gerçekleşmekte ve ancak bu yolla somut olarak incelenebilme olanağı doğmuş olmaktadır.

Birey gruplara iki yoldan katılır. Birincisi, grup üyeliğini kazanma yoludur. İkincisi ise doğal olarak grup içinde bulunma ile gerçekleşir. Birincisine «kazanılmış üyelik», ikincisine ise «doğal üyelik» denmektedir. Bu tür toplumsal yaşama katılma ve belirli yükümlülükleri yerine getirme yollarını, rol ve statü başlığı altında görmüştük. İster doğal, ister kazanılmış yollarda gruplara girmiş olsunlar, bireylerin her tür grupsal ilişkide belirli yükümlülükleri ve buna karşılık da üye olmaktan doğan bazı hakları vardır. Kazanılmış üyelik, bireyin isteğinin bir sonucudur. Doğal üyelik ise, istek ötesi bir üyelik biçimidir. Dolayısıyla doğal üyelik ile kazanılmış üyelik arasında, yükümlülükler ve haklar açısından da farklılıklar bulunmaktadır.

Grupları üyelik biçimleriyle olduğu kadar, toplumsal olarak betimlenmiş olma ve işlevsellik açılarından da ikiye ayırabiliriz (Hollander, 1976). «İşlevsel gruplar», belirli bir amacı gerçekleştirmek için bilinçli olarak biraraya gelmiş bireylerden oluşmaktadır. «Betimsel gruplar» ise, toplumsal rol ve statüler bakımından bireyleri değişik özellikleriyle ayırdeden grup kategorileridir. İşlevsel gruplara dernekleri, betimsel gruplara da toplumsal sınıfları örnek ve-

rebiliriz. Birinciler, belirli amaçlar çevresinde biraraya gelmiş ve bilinçli olarak örgütlenmiş gruplardır. İkinciler ise, üretim ve tüketim sürecinde aynı rolleri paylaşan ve çoğu kez içinde bulundukları grubun bilincinde olmayan bireylerden oluşmaktadır. Kuşkusuz betimsel grupların arasında da, amaçlara yönelik işlevsel gruplara rastlanabilir.

ÇİZELGE 1

Üyelik Kaynağı	Betimsel Kategori	İşlevsel Gruplar
Kazanılmış ya da elde edilmiş üyelik (Formal Grup) (İkincil grup)	Meslek Dergi Aboneliği Okul	Dernek Sosyal Dernek Mezunlar Cemiyeti
Doğal ya da atanmış üyelik (Informal Grup) (Birincil grup)	Cinsiyet Yaş	Aile Çalışma grubu

Kaynak : Hollander, 1976, s. 379.

Grupları, toplumsallaşma süreci açısından da iki temel başlığa ayırabiliriz. Toplumsallaşma süresinin ilk dönemlerinde bireyin içinde bulunduğu gruplara «birincil grup» (doğal grup), daha sonra belirli amaçlar doğrultusunda toplumun isteğine bağlı olarak niteliklerin farklılaştığı gruplara da «ikincil grup» (kazanılmış grup) denmektedir. Yani aile, yaş ve cinsiyet grubu gibi bireyin iradesi dışında üye olduğu gruplara birincil grup, toplumsallaşma sürecinin ileri basamaklarında toplumun biçimsel yapısına uygun olarak oluşan ve girilmesi daha çok isteğe bağlı olan gruplara da ikincil grup adı verilmektedir. Bu bağlamda birçok sosyoloji kitabında birincil gruplara «informal» grup, ikincil gruplara da «formal» grup denmektedir.

Gruplar için yukarıda gördüğümüz biçimlerde birçok sınıflandırma olmasına karşın, grup tanımı üzerinde henüz bir anlaşma sağlanamamıştır. Sosyolojinin ve sosyal psikolojinin en temel kavramlarından biri olduğu halde, grup için çok değişik ve birbirinden farklı anlamlar içeren tanımlar yapılmaktadır. Bir tanıma göre grup,

«insanların fiziksel topluluğu» olarak ifade edilmektedir. Bu tanıma göre grup, fiziksel yakınlık dışında başka hiçbir şeye sahip değildir. Durakta bekleyen insanlarla bir işyerinde çalışan insanlar arasında bir fark yoktur. İkinci bir tanım, «ortak özellikleri paylaşan belirli sayıdaki insanlara» grup adını vermektedir. Bu tanıma göre de erkekler, sigara içenler, milyonerler, yaşlılar gibi kategoriler oluşturmak mümkündür. Üçüncü bir tanımda ise, «belirli bir örgütlenme örüntüsü içinde birbirini izleyen etkileşim biçimlerine sahip insanlar topluluğuna» grup denmektedir. Bu kümedeki tanımlar betimsel kategoriyi içermemekte, grupları salt örgütlenme amaçlarına göre sınıflandırmaktadır.

Dördüncü bir tanım kümesinde grup, «üyelik bilincini ve etkileşim kanallarını kullanan belirli bir sayıdaki insanın oluşturduğu topluluk» olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım da, diğer bazı özellikleri dışta bıraktığı için yeterli bir tanım olmaktan uzaktır (Horton ve Hunt, 1976).

Görülüyor ki, grup tanımları belirli biçimlerde yapıldığında, grubun oluşmasında etkili olan birçok özelliği dışarıda bırakmaktadır. Bu yüzden gruplar, daha önce sözünü ettiğimiz biçimlerde ve değişik sınıflandırmalar altında ayrı ayrı tanımlanmalıdır. Böylece grupların, değişik yönleriyle toplumsal yaşamdaki belirlenme tarzlarını tanımlayabilmek mümkün olacaktır. Bu nedenle grup deyimi birden fazla anlama sahip olmaktadır.

a. İç grup - Dış grup : Gruplararası ilişkinin ortamı

Aynı anda çok farklı gruplar içinde yaşasak da, gruplararası ilişkinin bizim için önemli yanı, hangi gruplara ait olduğumuzdur. Örneğin hem bir öğrenci derneğine, hem bir aileye, hem de bir ulusal bütüne üye olabiliriz. İçinde bulunduğumuz bütün bu gruplara «iç grup« (in-groups) denmektedir. İçinde olduğumuzu düşündüğümüz topluluklara duyusal-bilişsel bir bağlılığımız vardır. Bizi dışında bırakan, ya da dışımızda olduğunu düşündüğümüz bütün gruplar ise bizim için «dış grup»tur (out-groups). Dışgruplara bazen açık bir düşmanlık, bazen de belli belirsiz bir karşıtlık duyabiliriz. İç ve dış gruplar, toplumsal yaşamda önemli bir eylem ortamı oluştururlar. Başka birr deyişle gruplararası ilişkinin varolduğu yer, iç grupla dış grubun kesiştiği noktadır.

İç gruplara karşı sempati ile yaklaşmak, kendimizi bu gruplarla özdeş tutmak ve yaşamı algılarken bu gruplar içinde oluşmuş, normlara başvurmak gibi alışkanlıklarımız vardır. Dış gruplara karşı ise düşmanca bir tutum içinde olabilir, önyargıları ve tektipleştirmeyi içeren bir yaklaşım içine girebiliriz. Kuşkusuz güncel yaşamımızdaki bu tür davranışlarımız, içinde yaşadığımız toplumsal yapının biçimlendirdiği değeryargıları ile ideolojik düşüncelerimizden kaynaklanmaktadır. Dış gruplara yönelen önyargılı ve düşmanca tutumlarımızın kışkırtıldığı toplumsal koşullarda da yaşıyor olabiliriz. Çünkü, birçok toplumda olduğu gibi çağdaş toplumlarda da, grubun varlığını sürdürebilmesinin temel koşulu içte birlik yaratabilmektir. Bu da, grup dışında düşmanlık duyulması gereken hedefler bulmakla gerçekleşebilmektedir. Dış gruplara düşmanca davranmanın en uç örnekleri Nazi Almanya'sında verilmiştir. Ünlü Auschwitz toplama kampının komutanı olan Rudolf Hess, itiraflarında, kampa yollanan Yahudileri «ırksal ve biyolojik olarak ortadan kaldırılması gereken dış varlıklar olarak» nitelendirdiklerini belirtmektedir (Time, 28 Mart 1960). İç grup üyelerine karşı ise zaman zaman tek yanlı olarak ve hattâ neredeyse bir abartmalı biçimde bağlılık ve uyma gösteririz. Davranışlarımızı içinde bulunduğumuz grubu benimseyip benimsememize göre ayarladığımızdan, grup ilişkileri açısından iç ve dış nitelendirmesi oldukça önem taşımaktadır. İç gruplarla olan ilişkimizi, o grubun üyelerine karşı bulunduğumuz yeri gösteren ve «toplumsal uzaklık» olarak adlandırılan bir ölçütle ayarlarız. Örneğin içinde bulunduğumuz en büyük iç grup olan ulusu oluşturan bireylere, sınıf arkadaşlarımız kadar yakın değilizdir. Bu yüzden ulus büyük iç grupların diğer üyelerine karşı yalnızca duygusal bir yakınlık duymamız söz konusu olabilir. Hattâ daha başka iç grup ilişkileri nedeniyle, büyük iç grup üyelerine karşı düşmanca tavırlar almamız bile mümkündür. Örneğin diğer sınıflardaki arkadaşlarımız da büyük bir iç grubumuz olan okul içinde yer aldıkları halde, okul için bir futbol turnuvasında bu kişilere karşı duygusuzca, giderek **saldırganca tutumlara** bürünebiliriz. Toplumsal uzaklık kavramı, üyesi olduğumuz iç grupların değer verdiğimiz özelliklerine ne kadar yakın olduğumuzu da tanımlayan bir kavramdır. Bu kavram, grup içi bireyleri ne ölçüde benimsediğimizin bir göstergesi olmaktadır. Toplumsal uzaklık kavramı en çok ulusal farklılıkları ve ulusal toplumu oluşturan bireylerin birbirlerine karşı olan duygularını içeriyorsa da, birçok araştırmada dı şgrupları, yani diğer ulusların üyelerini değerlendirmek için de kullanılmıştır. 1971 yılında yapı-

lan bir toplumsal uzaklık araştırması, ABD'nin Texas eyaletinde bir üniversitedeki Meksika Kökenli Amerikalı öğrencilerin kendilerini ve diğer uluslardan olan üniversiteli arkadaşlarını nasıl gördüklerini ortaya koymuştur (Horton ve Hunt, 1976).

ÇİZELGE 2

Sıra	Ulus	Toplumsal Uzaklık Puanı (TUP)
1	Amerikalılar (Meksikalılar)	1.08
2	Meksikalılar	1.09
3	İspanyollar	1.12
4	Beyaz Amerikalılar	1.28
5	İtalyanlar	1.38
6	İngilizler	1.39
7	Kızılderililer	1.57
8	Hollandalılar	1.88
9	Zenciler	1.95
10	Yahudiler	1.95
11	Almanlar	2.41
12	Çinliler	2.44
13	Japonlar	2.54
14	Türkler	2.61
15	Ruslar	2.76
16	Koreliler	2.80
17	Hintliler	2.94

Kaynak : Brown, **Sociology and Social Research,** Nisan 1973.

İç ve dış grupların yanısıra, her zaman üye olunmasa dahi kişiler için büyük önem taşıyan gruplar vardır. Bunlar ne iç grup, ne de dış grup olarak adlandırılabilir. Kişinin özdeşleştiği, değer yargılarını benimsediği ve davranışlarına model olarak aldığı gruplara «referans grupları» adı verilmektedir. Bu grupların bir içgrup niteliği taşıdığı durumlarda, bireyin bulunduğu grupla açık olarak özdeşleşmesi söz konusudur. Bir başka deyişle, herhangi bir konuda yargıda bulunduğumuzda ya da değerlendirme yaptığımızda, içinde bulunmaktan doyum sağladığımız ve atıfta bulunduğumuz gruplara referans grupları denilmektedir. Bu tür grupların gizli ya da açık onayına her zaman gereksinme duyulur. Referans grupları ço-

ğunlukla toplumca en çok kabul gören, en onurlu toplumsal konumlara sahip olan gruplar olmaktadır. Kişinin içinde bulunduğu toplumsal koşullara göre, referans gruplarının niteliği de değişir. Belli belirsiz bir duygusal yakınlaşmayla başlayan birey-grup ilişkisi, giderek referans grubunun değer yargılarını paylaşmaya kadar varmaktadır. Referans gruplarına karşı olan duygusal yakınlık grubun üyesi olmadan önce başlamışsa, bireyin ilk amacı o gruba üye olmaktır. Eğer birey zaten grubun üyesi ise, etkin görev alma, yönetim düzeyine gelme gibi grupla aşırı bir özdeşleşmeye kadar varan süreçler başlar.

Daha çok sosyolojinin konusu olan bir başka grup ayırımı daha vardır: gemeinschaft ve gesellschaft. Alman toplumbilimci Ferdinand Tönnies tarafından geliştirilen bu sosyolojik ayırıma göre, geleneksel ve modern toplumlar belli bazı özelliklere göre farklılaşmaktadırlar. Sosyal psikolojik makro yaklaşımlarda bireysel davranışların genel bir ortamı olarak kabul edilebibilecek bu ayırıma göre gemeinschaft (cemaat), geneleksel davranış kalıplarını içeren, kişisel ilişkilerin ağır bastığı ve yüzyüze etkileşimin egemen olduğu bir toplum türüdür. Örneğin feodal bir «manor»da, derin bir eşitsizliğin bulunmasına karşın, senyör, manorun tüm üyelerince kişisel olarak tanınmaktadır. Biçimsel hiçbir ilişki biçiminin olmadığı bu tür topluluklarda bütün faaliyetler, süreklilik ve tekdüzelik içinde gelişir. Gesellschaft (toplum)'da ise geleneksel ilişkiler, toplumsal bir sözleşme ile ikame edilmiştir. Bu tür toplumlarda geleneksel haklar yer almadığı gibi, kişisel yaptırım gücü de bulunmaz. İnsanlar arasına derin ayırımlar girmiş, fakat bütün insanlar kuramsal olarak eşit sayılmıştır. Genel kabul görmüş davranış biçimleri yerine rasyonel, çıkarcı ve amaca uygun davranış biçimleri yaygınlaşmıştır. Sözcüğün yalın anlamıyla gesellschaft, «modern toplumdur».

Gemeinschaft	**Gesellschaft**
Kişisel (Şahsî)	Kişisizleştirilmiş (Gayrı şahsî)
İnformal	Biçimsel, sözleşmeli
Geleneksel	Faydacı
Duygusal	Gerçekçi
Genelci	Uzmanlığa yönelik

b. Grup yapısı ve dinamiği

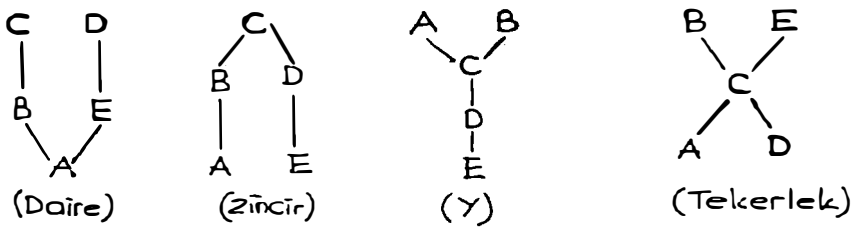
Grup yapısını, grup içindeki bireylerin statüsü, grup normları ve iletişim kanalları belirler. Grupların dışsal özelliklerini ve çeşitli ayırımlara göre sınıflandırılmalarını bir önceki bölümde görmüştük. Şimdi grubun yapısını, iç işleyişini ve bu işleyişin harekete geçirdiği diğer etkileşim türlerini göreceğiz.

Grubun formal ya da informal oluşuna göre, grup içindeki statü ve normların önemi de değişmektedir. Formal gruplarda ilişkilerin yapısı, statülerin belirlenmesi normların uygulanması açık sözleşmelere dayanmakta ve bunların yaptırımları da önceden saptanmış bulunmaktadır. Bu tür gruplarda bir normun uygulanmaması, bir statünün gözardı edilmesi ya da iletişim kanallarındaki bir yanlışlık grup yapısını da etkilemekte ve grubun verimliliğini büyük ölçüde düşürebilmektedir. Grup içi statülerin en temel simgesi, bireylerin mekânsal konumlarıdır. Örneğin bir genel müdür, toplantı masasının başına oturur. Odası diğer odalardan daha geniş ve ayrı bir yerdedir. Özellikle bürokratik formal gruplarda yer ve mevki, statüyü belirleyen en önemli etkenler arasında yer alır. Çünkü bu tür gruplarda statü, her nekadar başarı ve çalışmaya bağlı gözükse ve mekânsal konum bunların bir simgesi olarak belirse de, bürokratik işleyişte görülen bu tür simgesel göstergeler giderek statünün belirleyicisi olmaktadır. Örneğin küçük ya da büyük masada oturmak, tek ya da çift masalı ya da iyi veya kötü tefriş edilmiş odalarda çalışmak gibi biçimsel etkenler, formal grupların özelllikleri arasında yer alır. Bu tür simgelerin cazibesi dolayısıyla bürokratik örgütlerde çalışmayı seçmiş olan bireylere çok sayıda rastlanması, bir anlamda, o toplumdaki kişilerin statüyü biçimsel ve yüzeysel simgeler yoluyla algıladığını gösterir. Bu tür «büropatolojik» görünümleri, bir ölçüde «statü fetişizmi» olarak da nitelendirebiliriz. Statü fetişzmi, bir bakıma yabancılaşmanın iş yaşamındaki görüntüsü olmaktadır. Biçimsel statülerin ortaya çıkardığı işlevsel olmayan rollerin gelişmesi sonucunda, grup içindeki verimliliği büyük ölçüde zedeleyen bazı grup normları doğar. Bu normlar bürokratik örgütlenmenin kendi mantığından çıkıyor gibi görünseler de, gerçekte daha çok bireylerin bu yabancılaşmış statü özlemlerinden kaynaklanmaktadırlar.

Grup içi iletişim kanallarının iyi işlemesi de, grup yapısını belirleyen diğer bir etmendir. Harold J. Leavitt'in (1951) M.I.T.'de yü-

rüttüğü bir araştırmanın sonuçlarına göre grup merkezinde görev alan bireyler, iletişim kanallarından en fazla yararlanan kişiler olmakta ve bu nedenle grup içindeki çalışmalarından büyük ölçüde doyum sağlayabilmektedirler. Merkezden uzakta kalan üyelerin ise, grup içinde ne olup bittiğini pek fazla bilememelerinden ötürü işte doyumsuz oldukları gözlenmiştir. Leavitti'in ünlü deneyi ile grup içinde belirli iletişim kanallarının varlığı ortaya çıkmış ve bu iletişim yapıları Leavitt tarafından aşağıdaki biçimlerde şematize edilmiştir.

ŞEKİL

Kaynak : Watson ve Johnson, 1972, s. 111.

Leavitt'in araştırmaları, grup içi iletişimin, grubun yapısı ve dinamiği açısından önemini göstermektedir. Bu araştırmalara göre, grup üyelerinin en fazla verimli oldukları ve doyum sağladıkları **grup yapısı, daire biçiminde** olandır. Dairede, tekerleğin aksine, bütün üyeler birbirlerine iletişim kanallarıyla bağlıdırlar. Bu yapıda bilgi alışverişinin kesintiye uğramadığı, her üyenin birbiriyle iletişim kurabilme olanağının bulunduğu söylenebilir.

Bir başka sonuç da, düşük fakat aynı statülü üyelerin varlığının grup performansını düşürmediğinin, diğer üyelerden daha yüksek statülü bir üyenin varlığının ise verimliliği arttırdığının gözlenmiş olmasıdır. Değişik statülü üyelerin biraraya gelmesinin grup iletişiminde kesintiler oluşturduğu, gözlenen bir başka sonuçtur. Bazı araştırmalarda, değişik rütbeli subaylar arasında yapılan askerî toplantılarda genellikle yararlı kararlar alınamadığı ortaya çıkmıştır. Çoğu zaman en yüksek rütbeli subayın dediğinin diğerleri

tarafından kabul edilmesiyle sonuçlanan bu tür toplantıların, karar etkinliği açısından pek verimli olamadığı gözlenmiştir.

Grup dinamiğini oluşturan iletişim ağlarının etkisini ortaya koyan bir başka araştırma da Festinger tarafından gerçekleştirilmiştir. Küçük gruplardaki kişilerarası iletişimin grup dinamiği açısından bir irdelemesi olan bu araştırma, sayıları altı üyeden ondört üyeye kadar değişen küçük gruplar içinde gerçekleştirilmiştir. Grup üyelerinden, yedili bir ölçekte çeşitli konular hakkındaki görüşlerini işaretlemeleri istenmiştir. Bireyler, futbol taktikleri, delişmen bir çocuğun terbiye edilmesi sorunu, beslenme gibi farklı konularda kişisel tercihlerini belirtmişlerdir. Bu arada grupların içindeki bilgi alışverişini belirleyen çeşitli yönelgeler dağıtılmış, her grubun iletişim dokusu değişik biçimlerde düzenlenmiştir. Sonuçlara göre bilgi değiş tokuşu (akışı) nun en fazla olduğu grupta, birbirinden farklı görüşlere daha çok rastlanmıştır. Yönergelerle tek bir kararın istendiği durumlarda ise, belirli bir tartışma süresinden sonra sonuca ulaşılmış olsa bile, grup içi uzlaşmaya daha çok rastlanmaktadır. Grup normalarından sapma davranışlarının bilgi alışverişinin önemli olduğu gruplarda görülmesi, bireylerin bilgilenme düzeylerinin artması sonucu kendileri adına karar verebilme insiyatiflerinin de arttığını kanıtlamaktadır. Yeterli bilgi aldığına emin olan grup üyeleri, karar verebilmeyi de üstlenmektedirler.

Grup üyelerinin tümünün belirli bir grup normuna uyması kuşkusuz beklenemez. Hollander ve Willis'in gösterdikleri gibi (1967), üst düzeydeki grup üyeleri arasında, alt statülerdekilerden daha fazla normlardan sapma davranışlarına (non-conformist) rastlanmaktadır. Grup içi dinamik, referans grupları ile de ilgilidir. Referans gruplarının özellikle belirtilerek vurgulandığı grup faaliyetlerinde, grup onrmuna uyma daha fazla görülmektedir. Newcomb (1950) tarafından gerçekleştirilen bir deneyde, dinsel tutum ölçeklerinde benzer olan bir öğrenci topluluğu, iki ayrı gruba bölünerek, gruplara dinsel bir tutum anteki uygulanmıştır. İlk grupdaki öğrenciler için anket yönergesinde dinsel hiçbir ifadeye yer verilmezken ,ikinci gruba dinsel temalı bir yönerge verilmiştir. Araştırma sonuçları, dinsel fadelerde dolu yönergeleri okuyan ikinci gruptakilerin, dinsel inanç bakımından ilk gruptakilerden hiç farklı olmadıkları halde, anket sorularında belirtilen dinsel normlara daha fazla uyma gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

Grup içi dinamiğini verimliliği arttırıcı bir başka yönü de, grup çalışmasının bireysel çalışmaya oranla daha başarılı sonuçlar vermesidir. Goodwin Watson (1931) da, uyguladığı bir deneyde bu sonuca varmıştır. Watson, grup içi bir çalışma şeklinde uygulanan zekâ testinde öğrencilerin, bireysel olarak aynı testi alan öğrencilerden daha fazla puan aldıklarını gözlemiştir. Grup dinamiğinin grup verimliliğine olan katkısı, grup yapısının ve iletişim ağının önemli etkilerinden kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, grup içi iletişim ne kadar dinamik ve çok yönlü ise, grup verimliliği de o ölçüde artmaktadır.

Grup yapısının grup içindeki kişilerarası ilişkiler sonucunda oluştuğu, işletmelerdeki sosyal psikolojik deneylerden belirgin bir biçimde görülmektedir. İşletme ve iş idaresine «insan ilişkileri yaklaşımı»nı kazandıran Elton Mayo, 1920'lerde Western Electric Company'nin Hawthorne fabrikasında ünlü deneylerini gerçekleştirmiştir. Sonuçta grup dinamiği açısından, fizik veya parasal koşulların, gruptaki kişilerarası ilişkilerden daha az önemli olduğu ortaya çıkmıştır. Deneyde fizik ve parasal koşulları değiştirilerek çalıştırılan altı işçi kızın verimliliklerinin genelde değişmediği gözlenmiştir. Çalışma grubundaki bireylerin birbirleriyle olan insanî ilişkilerinin çok yakın ve sıkı olduğu durumlarda, içinde çalıştıkları fizik koşullar kötü ve ücret düzeyleri düşük olsa bile, yüksek verimlilik normlarına ulaşabildikleri saptanmıştır (Hollander, 1976).

c. Grup verimliliği ve bütünlüğü (cohesion)

Grup içi ilişkiler, hem grubun yapısından doğmakta, hem de grup dışı ilişkiler ağı ile belirlenmektedir. Sistem yaklaşımacıları, bu dış ilişkiler ağına «dış sistem» adını vermektedirler. Bu yaklaşıma göre her türlü etkileşimin sistemsel bir özelliği vardır; sistemin her bir parçasının bir bütün oluşturabilecek biçimde yapılanmış olduğu ve tek bir parçanın işlevsiz kalması durumunda bile bütün sistemin bozulacağı kabul edilmektedir. Her organizma, kendi iç sistemi ile yapılanmış olması yanında, bir de dış sistem ile çevrelenmiş durumdadır. Homans (1961), her grubun içsel ve dışsal nitelikte sistematik özellikleri olduğunu vurgulamaktadır. İç sistem olarak grup faaliyetleri (toplu eylemler, ortak duygular), etkileşim ve iletişimin can damarlarıdır. «Eylem», grup içi bireylerin, grup dışındaki varlıklara karşı gösterdikleri faaliyetlerdir. «Etkileşim» insanlar arasındaki ilişkilerin tümüdür. «Duygular» ise, grup üye-

lerine ya da nesnelere karşı duyulan tutum ve kanaatları göstermektedir. Homans'a göre bu üçlü sistemin ögeleri birbirleriyle karşılıklı olarak ilişkilidir. Duygu ve eylemlerin sonucu oluşan ilişki biçimleri değişince, etkileşimin yönü de değişir. Aynı biçimde etkileşim, duygu ve eylemlerin ortaya çıkış koşullarını oluşturmaktadır. Bütün bu iç sistem özellikleri, grubu çevreleyen dış sistemin yapısı ile bağlantılıdır. Dış sistemde meydana gelen herhangi bir değişiklik, iç sistemi de etkileyecektir.

Grup içi ilişkilerin fizik boyutu da grubun verimliliğine ve gruplararası ilişkiye katkıda bulunur. Grup içinde bu tür bir fizik mekân kullanımının özelliklerini, sözsüz iletişimin mekânsal yanlarını incelerken belirtmiştik. Grup içindeki iletişim, grubun fizik çevreyi kullanımında ortaya çıkmaktadır. Sommer (1959) yaptığı bir araştırmada, iletişime gereksinme duyan kişilerin yemek masasında oturuş biçimlerini gözlemiştir. Konuşma arzusunu en çok duyanlar birbirlerine köşeli olarak oturmakta, daha az konuşma gereksinmesi içinde bulunanlar yan yana, daha az konuşma gereği duyanlar ise karşı karşıya oturmaktadırlar.

Grup içi katılım, grup verimliliğini etkileyen en önemli etmenlerden biridir. Grup içi katılımı grubun yapısı (iç ve dış sistem), iletişim kanallarının biçimlenme şekli ve grup içi fizik ilişkiler belirlemektedir. Grup içi katılımın en önemli güdüleyicisi, yapılan işin, birlikte çalışılan insanların ve ortamın çekiciliğidir. «Görev güdülenmesi», amacın grup üyesi tarafından büyük ölçüde benimsenmesi durumunda ortaya çıkar. «Bağlılık güdülenmesi»de önemli bir rol oynıyan etmenler ise, grup üyelerinin dostluğu, onlara yönelen özdeşlik ve grup üelerini bir referans noktası olarak algılamadır. Bu gibi güdülenmelerde amaç, grup üyesi için pek fazla önemli değildir. Grubun diğer üyeleriyle birlikte birşeyler yapmış olmanın doyumu ve hazzı yetmektedir. «Ortam güdülenmesi», ortamın çekiciliği ile ilişkilidir .Çalışma yaşamının bir çok alanında, çalışılan işyerinin dekorunun, yapısının ve insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen mekânsal konumlandırmanın, iş verimliliğinde önemli etkileri olduğu gözlenmiştir.

Bütün bu etmenlerin yanısıra, grubu bir bütün olarak ele aldığımızda, grup içi «bütünlük» (cohesion) önemli bir belirleyici durumuna gelmektedir. Bütünlük, grup içi dayanışmayı, grup üyelerinin birbirlerine olan bağlılığını ve gruptaki eşgüdümün boyutları-

nı göstermektedir. Bütünlüğün arttığı gruplarda, verimliliğin ve grup performansının da arttığı görülmüştür. Kuşkusuz bütünlük gibi genel bir dayanışma olgusunu ifade eden bir özelliği, arkadaşlık gibi daha informal ilişki biçimleriyle karıştırmamak gerekmektedir. Arkadaşlık gibi bir ilişki biçimi, bütünlüğün aksine her iki yönde de işleyebilir. Arkadaşlıkta duyulan samimi duyguları, işin gerçekleştirilememesiyle veya hoşgörü sınırlarının zorlanmasıyla da sonuçlanabilir. Bu nedenle bütünlük duygusal bir ilişki biçimi olmaktan çok, akılcı ve dayanışmacı bir ilişki biçimidir. Bütünlüğün oluşumunun, grubun sürekliliği ile de ilişkisi vardır. **Ad hoc** (geçici) gruplarda bütünlük oluşamamakta ve herhangi bir başarısızlık karşısında dağılması kaçınılmaz olmaktadır. Oysa üyeleri sürekli bir biçimde bir arada olan gruplarda, başarısızlığa karşı direncin de başarısızlık ölçüsünde arttığı gözlenmektedir. Sonuç olarak, grubun sürekliliğinin bir bağlılık yarattığı söylenebilir; bu da, belirli bir verimlilik düzeyinin asgarî koşulu olmaktadır. Geçici gruplardaki kişilerin görev açısından kendilerini pek fazla sorumlu görmedikleri, buna karşılık kalıcı gruplarda geleceğe dönük ilişkilerin varlığı nedeniyle sorumluluk taşıma boyutunun giderek arttığı gözlenmektedir. Diğer yandan bütünlüğün oluşması, grup üyelerinin birbirleriyle hangi ölçüde ve ne kadar süreyle ilişkiye gireceklerini bilmeleriyle başlamaktadır. Bu nedenle, arkadaşlık gibi verimliliğe olumsuz etki yapabilen ögeleri ortadan kaldırmak amacıyla bile olsa, çalışma gruplarının sık sık değiştirilmesi, grubun genel verimliliğini düşünen bir etmen olmaktadır.

Bütünlük grup etkinliği açısından da iki yanlı işleyen bir süreçtir. Schachter, Ellertson ve diğerlerinin (Watson ve Johnson, 1972) oniki çalışma grubuna ayrılan kız öğrenciler üzerinde yürüttüklerin bir araştırmada, bütünlük ile çalışma etkinliği arasındaki bağıntı araştırılmıştır. Sonuçlara göre, bütünlüğü daha yüksek olan gruplarda grup üyelerinden birinin «yoruldum, biraz yavaşlıyabilir miyiz?» gibi bir isteğinin olumlu olarak karşılanmasına karşın, bütünlüğü daha az olan gruplarda, dayanışma ve arkadaşlık bağlarının esnek olması yüzünden bu tür isteklerin reddedildiği görülmüştür. Güçlü bir bağlılık duygusu ve bu duygunun oluşturduğu bütünlük grup normuna uymayı fazlalaştırmakta ve dolayısıyla grup normunun güçlenmesine yönelik bir işlev görmektedir. Bu yüzden bütünlüğün grubun verimliliğini ve etkinliğini tek başına oluşturamayacağını, grubun amacının, ortamın ve üyelerin çekiliği-

nin bütünlükte birlikte büyüyen bir güç kazanarak verimliliği artırabileceğini söyleyebiliriz. Örneğin gönüllü katılma ile oluşan amaç yönelimli gruplarda bütünlüğün verimliliğe katkısının fazlalaştığını, zorlama yoluyla oluşan ve rekâbet ögesini içeren koşullardaki gruplar da varolan bütünlüğün ise verimliliğe yol açmadığını gözlemleyebiliriz.

d. Gruplararası ilişkinin davranışsal boyutları

Gruplararası ilişki, birden fazla grup arasındaki işlevsel bağlantıyı göstermektedir. Gruplararası davranış ise, bir grubun üyelerinin (grup üyeliği kimliği ile) diğer gruptaki bireylerle oluşturdukları kollektif etkileşim sürecinde gösterecekleri davranışlardır. (Sherif ve Sherif, 1969). Gruplararası davranışın boyutları, bireylerin tek başlarına girişebilecekleri eylemleri aşmakta ve bireysel davranış kalıplarının ötesine ulaşmaktadır. Psikolojik indirgemecilik olarak adlandırdığı bireysel davranışın tek başına incelenmesi yaklaşımını eleştiren Muzafer Sherif, davranışın gerçek yaşamda grup içinde ve gruplararası etkileşim süresinde belirdiğini ve salt anlamda bireysel davranıştan söz edilemeyeceğini ileri sürmektedir. Sherif ve Sherif'e (1969) göre grupsal davranışı inceleyen üç ayrı kuramsal model bulunmaktadır: Biyolojik model, bireyci model, iç grup modeli..

Bu bölümde bu üç farklı modelin, gruplararası davranışın en açık biçimi olan saldırganlığı nasıl ele aldıklarını izleyeceğiz.

i. Biyolojik model

İnsanların temel davranışlarını biyolojik olarak açıklamaya çalışan kuramsal modeller, önermelerini genellikle Freud ve Lorenz gibi psikanalitik kuramcılardan almaktadırlar.

Bu modele göre saldırganlık ve şiddet gibi grupsal davranışların kökeni, insan doğasında varolan «içgüdü»lerde bulunmaktadır. Gruplararası davranışların genel biçimi, düşmanlık (saldırganlık veya şiddete başvurma) ya da dostluk (dayanışma ve işbirliği) olarak ortaya çıkmaktadır. Biyolojik model, bu iki karşıt ilişki biçiminin nedenlerini, insanın fizyolojik özelliklerinde aramaktadır. Muzafer Sherif'e göre başgösteren çelişki biçimlerini, hayvan türleri içindeki davranışları gözönüne alarak modelleştirmek olanaksızdır. Çünkü insan türü içinde bir davranış örüntüsü

niteliği taşıyan saldırganlık ve şiddet davranışı, hayvanlarda aynı tür içinde ortaya çıkmamakta, bir türün diğer bir türe karşı yok etme davranışı olarak belirmektedir. Hayvan türleri arasında saldırganlık, tür içinde yaygın ve her zaman görülen bir davranış değildir (Scott, 1958 ve 1969; Schneiria, 1946 ve 1964-aktaran Sherif ve Sherif, 1969). Sherif'e göre hayvanlar arasındaki saldırganlık davranışlarının tümü ekolojik niteliktedir ve bu durum lâboratuvar koşullarında da açık bir biçimde gözlenmiştir. Her organizmanın, saldırgan ya da şiddete başvurucu bir davranışa sahip olması normal karşılanabilir; fakat hayvanlar arasında bile kendi türüne yönelik olmayan bu tür davranışları, bütün bir hayvan topluluğu için modelleştirmek oldukça yanıltıcıdır. İnsanlar arasındaki saldırganlığa gelince, bu tür bir fizyolojik-biyolojik model hemen hemen olanaksız gibi görünmektedir.

İçgüdü dışındaki etmenlerle uğraşan diğer biyolojik modeller de, canlılardaki yaşam alanı savunması (territoriality) kavramına başvurmaktadırlar. Belirli bir yaşam alanı içinde organizmanın deneyimlerle edindiği alışkanlıklarını sürdürme isteği olarak tanımlanan alan savunması kavramı, hayvan topluluklarında saldırganlık davranışının kökenini oluşturmaktadır. Aynı alanı savunan bir tür içinde işbirliği oluşmakta, dışarıdan tehdit eden türe karşı saldırgan davranışlar geliştirilmektedir. Sherif'e göre bu varsayım yine yanıltıcıdır. Scott'un (1969) bulgularına göre hayvan türlerinin birçoğu kendilerini yaşam alanlarıyla bağımlı görmemekte ve bu alanı korumaya yönelik özel önlem almamaktadırlar. İnsan gruplarının da birçoğu, çelişki ve çatışmalarını ne yaşama alanı sınırlarına indirgemekte, ne de yaşam alanı onlar için bir çatışma kaynağı olmaktadır. Hayvan ve insan grupları arasında hem deneyimsel, hem de fizyolojik özellikler bakımından alan savunmasına ilişkin davranışlar büyük bir farklılık göstermektedir. (Schneiria, 1966). Hayvanlar, kendi türleri dışındaki diğer türleri algılamak için kimyasal veya görsel ayrımlaştırma gibi basit yöntemlere sahip bulunmaktadırlar. Hayvanlardaki bu basit ayrımlaştırma yöntemleri ile insanlarda kavramsal ve bilişsel düzeyde işleyen bir ayrımlaştırma süreci arasında benzerlikler bulunamaz. İnsanların geliştirdiği, «özel mülkiyet», «anavatan», «yurt» gibi alan kavramlarının toplumsal bir niteliği ve değer yargısı taşıyan yönleri vardır. Bu nedenle, insanlar arasındaki çatışmaların kökeninde yatan bu ideolojik ve değer yargısı taşıyan soyut alan kavramla-

rıyla, hayvanlarda kendi yaşamlarını korumaya yönelik ve hiçbir toplumsal niteliği olmayan «alan» kavramı arasında, düşünsel olarak bir benzerlik bulunmamaktadır.

Gruplararası davranışın biyolojik modeli, insanları doğuştan saldırgan varsaymaktadır. Bir anlamda bu modelin kurucusu olan Freud, iki karşıt içgüdü olarak Eros (cinsel içgüdü-yaşam içgüdüsü) ile Thanatos'u (ölüm içgüdüsü) ileri sürerken, insanların birbirlerini yok etme davranışını Thanatos ile ilgili bir davranış saymakta ve çocukluk çağlarında bastırılmış cinsel isteklerin bu davranışın kökeninde yattığını söylemekteydi. Freud, Milletler Cemiyeti'nin düzenlediği bir seminer çerçevesinde Einstein'a yazdığı mektuplarda, «insanların saldırgan eğilimlerinden kurtulmalarının yalnızca istek ile gerçekleşemiyeceğini, tek çözümün, saldırgan davranışın en aza indirilebileceği ortamların yaratılması için insanların küçük gruplar halinde örgütlenmesi» olduğunu belirtiyordu. Freud böyle bir ortamda, bazı bireyleri bağımsız düşünebilme yeteneği ile donatacak bir eğitim sisteminin uygulanmasını, bu tür seçkin kişilerin kitleyi yönetmesinin saldırganlığı en aza indirebileceğini, fakat yine de ortan kaldıramıyacağını söylüyordu (Sherif ve Sherif 1969). Saldırganlık davranışının altında Thanatos'un yattığını ileri süren Freud, bu içgüdünün ortadan kaldırılamayacağını iddia etmekteydi. Berkowitz (1962) tarafından yürütülen deneyler, Freud'un ölüm içgüdüsü ile ilgili önermelerini ancak belli bir oranda desteklemektedir. Berkowitz, organik maddenin inorganik bir duruma dönme isteği olarak tanımlanan Thanatos türü bir duygunun belirli ölçülerde her organizmada bulunabileceğini, fakat bunun egemen ve yönlendirici bir arzuya dönüşemeyeceği gibi bir iddia karşısında, bundan böyle yaşam üzerine hiçbir açıklamanın anlamlı olamayacağını söylemektedir. Ona göre «yoketme itkisi, gerçeklerle ilişki kurarak ve mantıksal yollarla yok edilebilir.» Amerikan Psikiyatri Derneği'nin 1964 yılında yayınladığı bir raporda da, «insanlar arasındaki saldırganlığın en örgütlü biçimi olan savaşın toplumsal bir kurum olduğu ve insan doğasından kaynaklanamayacağı» belirtilmektedir. Amerikan askerleri üzerinde yapılan araştırmalarda, bu sonuçları destekleyici bulgular elde edilmiştir. Stouffer (1949), yaptığı bir araştırmada, Amerikan askerlerinin % 89'unun «işi bitirmek» için savaştıklarını, dövüştükleri insanlara her hangi bir öfke duymadıklarını, intikam güdüsüyle hareket etmediklerini ve istedikleri için de savaşmadıklarını ortaya koymuştur.

Biyolojik model insan davranışlarının kökeninde yatan bazı fizyolojik dürtüleri betimlese de, bilişsel yetenekleri ile diğer canlı türlerinden farklılaşan insan topluluklarının en genel grupsal davranış örüntüsü olan saldırganlığı açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Grup içinde yaşamak, insanlar ve hayvanlar için belki ortak bir özellik olarak kabul edilebilir. Ancak insanlar, birçok gruba girip girmemede bilinçli tercihler yapma yeteneğine de sahip bulunmaktadırlar. Bu nedenle salt biyolojik düzeyde yapılan bir açıklama, gruplararası davranışları aydınlatmada yetersiz kalmaktadır.

ii. Bireyselci model

Bireyci model de genel önermelerini Freud'dan almaktadır. Gruplararası ilişkileri grupları oluşturan bireylerin toplu bir davranışı olarak gören bu modeldeki yaklaşımlara göre davranış, bunalım-saldırganlık boyutunda belirmektedir. Belirli bir amacın karşılanamamasından kaynaklanan bunalım sonunda oluşan saldırganca davranış, bir yerden sonra alışkanlığa dönüşerek bireysel bir özellik kazanmaktadır. Bu tür kişilerin bir araya geldikleri gruplarda da saldırganlık eğilimi ağır basmaktadır.

Freud'un kuramına göre, saldırganlığın dışavurumu belli bir gerilimi boşaltıcı bir etki yaptığından, insan psikolojisi için bir sübap niteliği taşımaktadır.

Bir başka bireyci model yaklaşımı da, yine Freud'a dayanarak çocukluk döneminde isteklerin daha sonraları saldırgan davranışlara dönüştüğünü ve böylece «yetkeci» bir kişilik yarattığını varsaymaktadır. «Yetkeci kişi» (otoriteryen) sapmış ve nevrotik davranışlarını toplumsal biçimler aracılığı ile kazanmakta ve yumuşak ve işbirliğine açık ilişkilere girememektedir. Bu tür bir kişilik yapısının oluşturduğu davranış kalıpları, iç gruplara karşı abartmalı bir uyma, dış gruplara karşı ise aşırı bir düşmanlık biçiminde belirmektedir.

Muzafer Sherif'in (1969) bu modeldeki iki yaklaşıma da karşı çıkarken öne sürdüğü önermeler şöyle özetlenebilir:

(1) Saldırganlık, bunalıma karşı oluşturulan tek tepki biçimi değildir. Hem hayvan hem de insan toplumlarında, bunalım farklı biçimlerde ortaya çıkmakta ve tepkiler de bunlara göre değişik ol-

maktadır. İnsan toplumlarında saldırganlığın yansıra bastırma, gerileme, uyma ve kabul etme, kayıtsızlık veya gerçeği reddetme gibi değişik savunma mekanizmaları, bunalımdan kurtulma ya da kaçınma davranışları olarak kullanılabilmektedir.

(2) Birçok saldırgan davranış bunalımdan kaynaklanmamaktadır. Berkowitz'in (1962) yaptığı araştırmalar, saldırgan davranışların hiç de bunalımlı insanlar tarafından başlatılmadıklarını ortaya koymuştur. Savaş zamanlarında kitle kıyımları ve jenosidler, bunalımlı olmayan bazı politikacılar tarafından soğukkanlılıkla örgütlenebilmektedir.

(3) Ekonomik ve toplumsal bunalımdan en fazla etkilenen insanların daha saldırgan olmaları gerekmemektedir. Buna en güzel örnek, Klineberg'in (1950) Brezilya ve Amerikan toplumunun 1920'lerdeki bunalımlı dönemlerinde yaptığı gözlemlerdir. Ekonomik koşulların bozukluğundan bunalan beyaz Amerikalılar, bu sorunlarını bir anlamda zenci Amerikalıları linç ederek dengeledikleri halde, aynı dönemde Brezilya'da benzer bozuk koşullara sahip beyaz Brezilyalılar zencilere karşı saldırganca davranmıyorlardı. Bu da, bunalım ile saldırganlık arasında kurulan bağıntının toplumdan topluma değişebileceğini ve bu konuda genel bir kuraldan söz edilemeyeceğini göstermektedir.

(4) «Günahkeçisi» (Scapegoat) kuramı, saldırgan davranışların hedeflerini tümüyle açıklamamaktadır. Belirli güçsüz dış grup lara suçlamalarda bulunarak bunları saldırganlığın hedefi durumuna getirmeyi çözümlemeye yönelen «günah keçisi» kuramının, birçok saldırganlık olayını açıklama gücü bulunmamaktadır. Berkowitz'e göre (1962) en zayıf grupların çoğu kez saldırganlığa hedef oldukları bir gerçektir; fakat saldırgan davranışların birçoğu daha güçlü gruplara da yöneltilebilmektedir.

(5) Yapılan çalışmalar, kişilerarası ilişkilerde yaşanan bunalımlar sırasında edinilen saldırganlık eğilimlerinin dış gruplara yöneltilmesinin bir kişilik özelliği olduğunu ileri süren varsayımları desteklememektedir. Yine Berkowitz'in (1962) bulgularına göre, «bazı durumlarda saldırganlık eğilimlerinin dış gruplara yöneltildiği görülse de, bu eğilim genel bir kişilik özelliği olmaktan çok, yapay ve kışkırtılmış gruplararası ilişkilerin bir sonucudur». Örneğin propaganda yoluyla dış gruplara karşı düşmanlığın önlen-

diği durumlarda, bu gruplara karşı beslenen saldırganca eğilimler zamanla terkedilebilmektedir.

(6) Gruplararası davranış, temelde bir sapma davranışı sorunu değildir. Kötü yaşam koşulları altında yaşanan bunalımların yarattığı saldırgan duyguların varlığı kuşku götürmez; ama bunu bir kişilik örüntüsü gibi ele almak için yeni kanıtlara gereksinme duyulmaktadır. Çünkü dış gruplara yönelik önyargılı ve tekyanlı tutumlar, kişilerin egemen ideolojiden ne kadar etkilendiklerine de bağlıdır. «Yetkeci Kişilik» üzerine yapılan kültürlerarası araştırmalar bu konuda yeterince inandırıcı olmuştur. «Yetkeci» eğilimler toplumdan topluma ve gruptan gruba değişmekte, toplumsal değer yargıları ve yaşama biçimi paylaşılsa bile, bilişsel yetenek, eğilim, değişik insanlarla tanışma olanakları v.b. yüzünden farklılıklar gösterebilmektedir. Hattâ kültürlerarası araştırmalarda ortaya çıkan da «yetkeci kişilik» ölçeklerinin (F Ölçekleri) denekler tarafından farklı değerlendirildiklerini göstermiştir (Kağıtçıbaşı, 1973).

iii. İç grup modeli

1900'lü yıllarda sosyolog Sumer, bir iç grubun oluşma biçiminin grubun içindeki bireylerin psikolojik bir birleşmesi olduğunu, bunun da belirli bir tür «etnosantrizm» oluşturacağını söylüyordu. Grupların oluşumundaki bu belirleyici psikolojik bağın eninde sonunda dışarıdan gelene karşı bir korunma alışkanlığı yaratacağını ve tehdit karşısında ise saldırganlık davranışına dönüşeceğini kabul eden bu yaklaşım, daha sonra sosyal psikolojide de yaygın bir biçimde kullanılır oldu. İç yapının doğrudan bir yansıması olduğu ileri sürülen bütün gruplararası davranışların böylesine basite indirgenerek açıklanması, grubu çevreleyen dış sistemleri yok saymaya kadar varmaktadır. Gruplararası ilişkinin bir süreç içinde oluşup geliştiğini gözden kaçıran bu yaklaşım karşılıklı etkinin, zaman içinde her gruba belirli bir katkı yaptığını ve her yeni tepkinin bu katkılarla zenginleşrerek değişebildiğini dikkate almamakta, bazı durumlarda bir grubun başlangıç amacını aşan yeni amaçları gruplararası etkileşim süreçlerinde oluşturduğunu görmezden gelmektedir. Hattâ birçok iç grup normunun oluşması veya grup içindeki dayanışma ve bütünlüğün artması, dış gruplarla girişilen çatışmalı etkileşim süreçleri ile mümkün olabilmektedir.

«Ulusal Karakter» araştırmaları da iç grup modelini temel almaktadır. Bu modele göre belirli bir psikolojik karakter oluşturan ulusal topluluklar, dış gruplara karşı da ulusal karakterlerini yansıtırlar (Milgram, 1961). Sherif'lere göre bu tür basitleştirmeler oldukça yanıltıcı sonuçlar doğurmaktadır. Çünkü halk dilinde yaygın olan «ulusal karakter» kavramı, bilimsel bir araştırma konusu olduğu zaman bile bu genellemelerden etkilenmekte ve çoğu kez araştırmacının yakın olduğu grup içindeki özelliklerden hareketle bütün bir ulusu kapsayan genellemeler yapılabilmektedir. Kuşkusuz ulusal özellikler, bazen mizahî bir çerçeve içerisinde gerçeklede çakışabilir; fakat bütün bir ulusun davranışını, tek bir özelliğe bağlamak yanıltıcı olacaktır.

iv. Muzafer Sherif ve gruplararası ilişkiler üzerine varsayımlar

Muzafer Sherif, gruplararası ilişkilerde psikolojik ve sosyolojik çözümlemelerinin yetersizliği karşısında, bazı değişik varsayımları sınamak amacıyla 1951-1961 yılları arasında, bir dizi alan deneyi gerçekleştirmiştir. Bu deney dizisi için birbirlerini önceden tanımayan, ailesel sorunları olmayan, iyi bir ekonomik düzeye sahip ortaokul öğrencileri seçilmiştir. Böylece deneklerin geçmişinden ve ortak sorunlardan kaynaklanmayan gruplararası ilişkilerin incelenmesi olanaklı kılınmak istenmiştir. Denekler gruplara bölünerek bir izci kampına götürülmüş ve burada, araştırmacıların yönergelerine göre oluşturulan yapay koşullardaki gruplararası davranışlar gözlenmiştir. Bu deneyde kurulan varsayımlar, gruplararası ilişkilerin nitelikleri üzerine aydınlatıcı açılımlar sunmaktadır (Sherif ve Sherif, 1969).

(1) Bireyler bir grubun oluşmasına doğrudan katıldıklarında, daha önce sahip oldukları kişisel tercihlerini, oluşturdukları grubun üyelerinin özelliklerine göre yeniden biçimlemeye başlamaktadırlar. Yeni oluşan gruplardaki kişiler, birbirleriyle daha önce hiç tanışmamış olsalar da belirli bir süre sonra, grup içi ilişkilerini ve daha önceki tercihlerini grup üyelerinin özelliklerine uygun olarak değiştirmektedirler.

(2) Daha önce hiç ilişkiye girmemiş bir küme insan, ortaklaşa bir çabayı gerektiren amaçlar çevresinde ve birbirlerine bağımlı biçimlerde bir araya gelirlerse, bir süre geçtikten sonra kendiliğinden bir grup oluştururlar. Bu grup içinde önce ilk rol

ve statülere göre ast - üst ilişkileri oluşmakta, daha sonra ise, grubun amacına ve üyelerinin bireysel özelliklerine göre grup normları ortaya çıkmaktadır.

(3) Farklı gruplardan kişiler birbirlerini ilgilendiren, fakat kendi amaçlarına ters düşen durumlarda karşı karşıya gelirlerse, bu rekabet ortamı bir süre sonra düşmanlığa dönüşmektedir.

(4) Bu tür bir düşmanca rekabet ortamının doğması sonucunda, iç grupta dış gruba karşı tektipleştirme, olumsuz tutumlar, küçük görme, aşağılama, tek yanlılık ve önyargılar gelişmektedir; bu tutumsal örüntü zamanla grup üyelerince standartlaştırılıp dış grubu belli bir toplumsal uzaklık içinde algılama eğilimi başlamaktadır.

(5) İki karşıt grup arasındaki düşmanlık, grup içi dayanışmayı güçlendirmektedir.

(6) Bu içsel dayanışma grup bütünlüğüne dönüşerek, başarılı olsun ya da olmasın grubun gerçekleştirdiği bütün eylemleri abartarak yüceltme eğilimine dönüşmektedir. Aynı zamanda, dış grupların yaptıkları her eylemi küçük görme ve aşağılama davranışları belirmektedir.

(7) Bu çelişkiden kaynaklanan gruplararası ilişki, grup içi örgütlenmeyi doğrudan etkiler. Dış gruptan gelen tehditlerin özelliklerine ve yoğunluğuna göre, grup içi (ast-üst ilişkisi) yeniden biçimlenme sürecine girer. Örneğin dış gruptan gelen tehdit kavga veya fiziksel çatışma niteliğindeyse, grubun yeni lideri büyük bir olasılıkla iyi silâh kullanan ya da savaş taktiklerini iyi bilen biri olacaktır.

(8) Belirli bir çatışma sonrasında birbirleriyle yüzyüze ilişkiye girmiş iki grup, eğer eşit statüde karşı karşıya gelirlerse (berabere kalmış iki futbol takımı örneğinde olduğu gibi), bu durum her iki grubun üyeleri için de hoşlanılan bir durum yaratmakta, fakat varolan düşmanlık ya da çelişki azalmamaktadır.

(9) Daha önce çatışma içinde bulunan iki grup, belirli bir üst amaç çevresinde her iki grubun da tek başına başedemeyeceği bir sorunla karşı karşıya gelmişlerse, bu üst amaç için işbirliğine gitmektediler.

«Üst amaç,» bir grubun salt kendi çabasıyla erişemeyeceği bir amacı ifade etmektedir; ortak amaç ile karıştırılmamalıdır.

Ortak amaç, daha çok normlarıyla birlikte her iki grubun da düşünsel olarak onayladığı bir amaçtır; belirli bir hazırlık ve olgunlaşma süresini gerektirir. Örneğin ideolojik çatışmalarda, farklı ideolojilere sahip gruplar belirli bir anda ortak bir amaç saptayabilirler. Fakat bu tür bir ortak amaç için, üyelerini, uzun zaman alacak bir ikna sürecinden geçirmeleri gerekmektedir. Üst amaçlar ise, birdenbire çıkan ve bir kez erişildikten sonra genellikle işbirliği ortamını da sona erdiren amaçlardır.

(10) Üst amaçlı işbirliği sayısı çoğaldığı oranda iki düşman grup arasında tutumsal bir yakınlaşma görülmekte ve toplumsal uzaklık değerlendirmeleri yavaş yavaş olumlu bir yöne doğru kaymaktadır.

Paragraf 2. Tutum ve Tutum Kuramları

a. Genel giriş ve tanımlar

Bireyin toplumsal bir birim olarak kabul edilmesi, birçok psikolojik etmenin daha açık ve kapsamlı olarak tanınmasından sonra mümkün olabilmiştir. Bireyin tüm yaşamını kapsayan bir toplumsal etki alanı vardır. Birçok davranış, başka bireylerle olan ilişkilerin algılanmasına, değerlendirilmesine ve onlar üzerinde edinilmiş yargılara bağlı olarak ortaya çıkar. İnsanın düşünsel dünyası, çok çeşitli ilişkilerden edindiği izlenimlerin oldukça karmaşık bir sonucudur. Birey birbiriyle çakışan veya çelişen, uyumlu ya da uyumsuz bir yığın düşüncenin tutsağıdır. İnsanların düşünce dünyası, toplumsal etkinin yaşandığı en hareketli parçayı oluşturur. Bütün bu çok çeşitli düşünce, yargı ve değerler birbirinden kopuk, ilgisiz ve dağınık gibi görünse de, her insanın düşünce yapısı, davranış kalıbı ve eylem çizgisi, kendi içinde örgütlenmiş bir bütün halindedir. Özetle, zihindeki karmaşık düşünce parçacıklarının çoğu, birbirleriyle sıkı bir ilişki içinde bulunmaktadır.

Bireyler toplumsal ilişkilerini belirli bir düşünce kalıbı çerçevesinde düzenlerler. Bireyler, otobüse binmek, çiklet çiğnemek, ayakabı bağlamak gibi gündelik ve sıradan işlerin dışındaki çoğu davranışlarını, özellikle de diğer bireylerle olan ilişkilerini, düşünsel örüntüleri doğrultusunda gerçekleştirirler. Sosyal psikolojide bu düşünsel örüntüye «tutum» denir.

Gordon Allport'un sosyal psikolojide en mutena ve kullanılabilir bir kavram olarak nitelendirdiği tutum, bu bilimsel bilgi

alanında özgün bir yere sahiptir. Bu nedenle birçok düşünür sosyal psikolojinin bir «tutumlar bilimi» olduğunu söylemektedir.

En genel anlamıyla tutum, sosyal psikolojinin sosyolojiden ve psikolojiden ayırdedilmesini sağlayan bir terimdir. Tutumlar psikolojik bir düşünsel oluşum içinde ve toplumsal değer, norm ve ilişkilerin etkisiyle oluşurlar. Bu yüzden tutum kavramı, hem psikolojik, hem de sosyolojik bir açıklayıcılığa sahiptir.

Birçok sosyal psikoloğa göre tutum, zihinsel (bilişsel) bir öge, bazılarına göre davranışı yönlendiren duyumsal bir ön düşünce, kimilerine göre de ideoloji, ya da kanaat oluşumunu etkileyen bir değerler bütünü bir vaziyet alıştır. Daniel Katz tutumu; «bireyin sahip olduğu değerler dizgesine bağlı olarak bir simgeyi, bir nesneyi, bir kişiyi veya dünyayı iyi ya da kötü, yararlı ya da zararlı yönleriyle algıladığı bir ön düşünce biçimi» olarak tanımlar. Bu yüzden tutumun içinde bir olumluluk veya olumsuzluğun yanısıra bir de değer yargısına bağlı iki farklı özellik vardır. Bu iki özelliğin birincisine çekicilik-etkileyicilik boyutu, ikincisine de değer yargısı içeren boyut denmektedir. Thurstone'a göre tutum psikolojik bir nesneye yönelen olumlu ya da olumsuz bir yoğunluk sıralaması ve derecelendirmesidir. Psikolojik nesne, birey ile ilişkili olan ve olumluluk ya da olumsuzluk derecesine göre üzerinde bir yargıda bulunduğu bir simge, bir kişi, bir slogan ya da bir düşünce biçimi olabilir. McClelland ise tutumu, bireyin şimdiki davranışını belirleyen geçmiş deneyimlerinin bir özeti olarak görür. Bireyin, düşünce dünyasına yansıyan değişik nesne ve insanlara geçmiş deneyimlerinden aktardığı anlamlarla bakması, tutumun başka bir biçimde betimlenmesidir. Genel olarak tutum kuramı, tutumun, tutum nesnesi ile ilgili geçmiş bir deneyim veya yaşantının insan beynindeki kaydı, tortusu ya da ön düşüncesi olduğunu ve şimdiki ya da gelecekteki davranış ile ilişkili olarak bireyin düşünsel oluşumuna etkide bulunduğunu varsayar.

Kabaca bir gözlem bile, birçok canlı varlık gibi insanın da, davranışını oluştururken geçmiş deneyimlerinden etkilendiğini göstermektedir. İnsan yeni davranışlar geliştirirken, geçmişinden gelen ya da toplumsal etkilenmelerle oluşmuş önyargılarının baskısı altında kalarak belirli bir düşünsel kalıp içerisinde hareket etmektedir. Muzaffer Sherif tutumu bu yönleriyle ele alarak, bireyin yaşantısındaki önemini vurgulamaktadır : «Bilişsel, güdüsel ve dav-

ranışsal bir dizge olarak tutum, bireyin dünya hakkındaki sürekli ya da geçici varsayımlarını, diğer insanlardan beklentilerini, kendine benzer insanlarla değişik olanlar arasındaki farklılıkları; değer ve bakış açılarını, neyin doğru neyin yanlış olduğuna ve neye yaklaşılması neden kaçınılması gerektiğini ilişkin duygu ve inançlarını içerir. Bireyin bazı tutumları benlik bilinci kavramı içine neleri soktuğunu, neleri dışarıda bıraktığını, bazıları ise nelerden (aile, aile dışı biçimsel gruplar, okul, politik parti, din, ideoloji gibi) etkilendiğini gösterir (Sherif, 1969, s. 471).

Bütün bu tanımlar, tutumun bireyin düşünce dünyasında çok kapsamlı bir yeri olduğunu göstermektedir. Bu kadar geniş bir açıklama alanı olan tutum kavramı, sosyal psikolojide temel bir biçimde ele alınan ve üzerinde oldukça fazla araştırma yapılan bireysel bir düşünce biçimidir. Tutum aynı zamanda diğer bireylere göreli olarak bireyin yaptığı benlik tanımının davranışlarına yansıyan bölümü olarak da değerlendirilebilir.

Tutum, geniş kapsamlı bir düşünsel süreç olması nedeniyle çok değişik tanımlara sahiptir. Bu yüzden tutumun diğer düşünsel kavramlarla olan bağlantı ve ilişkisi, konudan konuya ve yazardan yazara değişmektedir. Örneğin ideoloji, kanâat, önyargı ve tutum kavramları, birçok yazar tarafından neredeyse eş anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin bazı sosyal psikologlar, ideolojiyi tutumun bir uzantısı olarak kabul ederler; diğerleri ise tutumu, ideolojinin davranışları örgütleyen değişik bir boyutu olarak görürler.

b. Tutumun yapısı

Tutum kavramının bu kadar geniş bir alanı kapsamasına karşın, her türlü davranışın tutumsal bir içeriğe sahip olduğu söylenemez. Örneğin acıkan bebeğin annenin memesini görünce emmeye başlaması tutumsal bir davranış değildir. Tutumların temel ortak özelliği, belirli örgütlenmiş düşünce yapılarını içermesidir. Muzafer Sherif tutumları, diğer sıradan düşünce yapılarından ve bunların oluşturduğu davranışlardan ayırdetmek için altı ölçüt geliştirmiştir: (Sherif ve Sherif, 1969, s. 334-335)

(1) Tutumlar doğuştan edinilmez, sonradan kazanılırlar. Temel olarak, tüm düşünsel etkinlikler gibi tutumun oluşması da, öğrenme sürecinde ortaya çıkan bir etkinliktir. Tutum toplumsallaşma aracılığıyla kültürel olarak edinilir.

(2) Tutumlar geçici düşünsel durumlar değillerdir; bir kez ortaya çıktıktan sonra, az ya da çok belirli bir süre devam ederler. Bunun nedeni tutumların derece derece gelişerek ve biçimlenerek oluşmasıdır.

(3) Tutumlar, birey ile nesneler arasındaki ilişkilere bir kararlılık ve düzenlilik kazandırırlar. Tutumlar öğrenme süreci içerinde tedricen biçimlenip oluştuklarından insan nesne ilişkisinin yanısıra insanın çevresini algılamasına, yargılamasıa ve kullanmasına yönelik ilişkilerini de düzenlerler. Ayrıca, bu düzenlemelere belirli bir denge ve kararlılık kazandırma potansiyeline sahiptirler.

(4) İnsan-nesne ilişkisinde, özellikle tutumlar aracılığıyla belirlenen bir etkilenme-güdülenme (yanlılık) süreci ortaya çıkmaktadır. Bir insan herhangi bir tutumunu biçimlendirdiğinde artık söz konusu nesneye yansız bir gözle bakamaz; ya bu nesneye karşı, ya da ondan yana olacaktır. Bazı tutumlar, toplumsal etkileşimin en yoğun olduğu durumlarda (örneğin bunalım veya savaş koşullarında) oluşmuşlardır; bu nedenle de toplumsal değer yargıları ile yüklüdürler. Böyle tutumlarda yanlılık en yoğun biçimini alır. Tutumsal eylemlerimiz toplumsal koşullardan kaynaklandığı için, insan-çevre (özne-nesne) ilişkisi hiçbir zaman bir yansızlık ilişkisi içinde ortaya çıkmaz.

(5) Tutumların oluşması ve biçimlenmesi için birbirleriyle karşılaştırılabilir birçok ögenin bir arada olması zorunludur. Bir nesneye karşı olumsuz ya da olumlu bir eğilimin başgöstermesi, ancak o nesnenin diğer nesnelerle karşılaştırılmasından sonra mümkün olabilir. Bireyler çevrelerindeki nesnelere karşı davranırlarken göreli hareket ederler. Tek tek nesneleri karşılaştırırken dikkate alınan bu görelilik, genellemelere gidildiğinde tektipleştirmeye dönüşebilir. Örneğin «Y ulusu saldırgandır» tutumu, Y ulusunun herhangi bir bireyinin ya da grubunun da saldırgan olduğu önyargısını doğuran tutumsal bir ortam yaratır.

(6) Genel olarak kişisel tutumların oluşumu ile ilgili ilkeler, toplumsal tutumların oluşmasına da uygulanabilir. «Toplumsal tutumlar», toplumsal nesne, değer, konu, grup ya da kurumlara yönelik tutumlardır. Kişisel tutum, ağaçlar içinde her zaman yeşil kalanları sevmek örneğinde olduğu gibi çok özel ilişkilerde ortaya çıkar. Tutum oluşumundaki mekanizma, her iki tutum türü için de aynıdır. İkisi arasındaki fark, toplumsal tutumda yanlılığın top-

lumsal nitelik taşıyan bir öge ile ilgili olmasıdır. Kişisel tutum ise, nesne ile kişi arasındaki özel bir ilişkidir. Kişisel olduğu sanılan bir çok değişken (erkeksilik, saldırganlık, utangançlık gibi) gerçekte bazı toplumsal normların kişideki yansıması olduğundan, çağdaş sosyal psikoloji kişisel tutum kategorisini giderek terketmektedir.

Tutumlarla yakından ilgilenen bir diğer bilim adamı olan Daniel Katz, tutumların sınıflandırılması için farklı nitelik ve ölçütler geliştirilmiştir. Katz'a göre tutum, dünyaya karşı olumlu (iyi) ya da olumsuz (kötü) önyargılara sahip olmaktır. Tutumun yapısında iki temel nitelik göze çarpmaktadır: (1) Etkilenme (duyumsal boyut) (2) Bilişsel, boyut (inanç boyutu).. Bu iki farklı nitelikteki boyut, tutum ile psikolojik nesne arasındaki ilişkinin özelliklerinden ve söz konusu nesnenin diğer nesnelerle kıyaslanmasından ortaya çıkmaktadır. Bütün tutumlar inanç boyutuna sahiptir; fakat tüm inançlar tutum değildir. Tutumların sistemsel ve hiyerarşik bir biçimde belli tarzlarda örgütlenmiş olanlarına «değer sistemleri» denmektedir.

Tutumların duyumsal boyutu, üç ayrı düzlemde açıklanabilir. Tutumları bireyin genel davranışlarından çıkarsıyabilmek için, onların «istemsel» (yapısal) boyutlarını bilmek gereklidir. İkinci olarak, tutumların «yoğunluk» boyutu vardır. Tutumun yoğunluğu, psikolojik nesneden kişinin etkilenme derecesini belirtir. Üçüncü olarak «süreklilik» boyutu, etkilenmenin gücü ile birlikte tutumun devamlılığını gösterir. Sistemsel, yoğun ve sürekli tutumlar, bireyin yaşamı boyunca davranışını belirleyen tutumlardır.

Bilişsel ve inançsal boyut ise, «özgüllük» (genellik) ve «farklılaşma derecesi» gibi bileşkenlere ayrılır. «Özgüllük» (genellik), tutumun genel olup olmadığını anlayabilmek için gözlenmesi gereken bir bileşkendir. Örneğin, bir kişinin beyaz otomobillere, hattâ beyaz mercedes otomobillere karşı tutumu özgül bir tutum, hertürlü otomobille ilişkin tutumu ise genel bir tutumdur.

«Farklılaşma derecesi», tutumun içindeki inançsal ve bilişsel parçacıkların sayısıyla ölçülür. Bir tutumun içinde ne kadar değişik inanç ögesi bulunuyorsa, o tutum diğerlerinden o kadar farklılaşmış demektir. Liberal bir bir ekonomik tutuma sahip olan bir kimse, eğer bu tutumunu, liberalizmin doğal insan yapısının bir sonucu olduğu, insanlığın başka bir yoldan ilerleyemeyeceği

insanoğlunun yüzyıllardır bu düşünceye benzer bir yarışmacı yapıda bulunduğu, insanlığın geleceğe yönelik tek güvencesinin liberalizmde yattığı gibi değişik inanç boyutlarıyla pekiştiriyorsa, bu tutumun farklılaşmış bir tutum olduğunu söyleyebiliriz. Eğer bir başka kişi, hiçbir farklılaşmış inanç ögesini dikkate almadan liberal bir tutuma sahipse, bu tutuma «basit tutum» denmektedir. İnsanların tutumları ne kadar basit, yani az farklılaşmış ise, değişmeye karşı dirençleri de o kadar az olmaktadır.

Tutumların bilişsel-inançsal boyutlarının bir başka yönü de, bağlı bulundukları değerler sistemi ile açıklanabilir. Bir tutum eğer herhangi bir değerler sistemine güçlü bir biçimde bağlı ise, böyle bir tutumun değişebilmesi oldukça güçtür. Örneğin düşünceleri açıklama ve yayma özgürlüğünü benimseyen bir kişi, bu tutumunu demokratik değerler sistemine bağlıyorsa, böyle bir tutumu anlık ve geçici etkilerle değiştirmesi pek mümkün değildir. Bir tutumun güçlü olup olmaması, aynı zamanda bireyin kendini nasıl algılayıp değerlendirdiğine, yani benlik bilincine de bağlıdır. Eğer bir tutum kişinin benlik bilincinde merkezî bir rol oynuyorsa, bu tutumun güçlü olduğundan söz edilebilir. Bu özelliğe «tutumun merkeziliği» denmektedir.

c. Tutumun işlevleri

Tutumların bireyin düşünsel etkinliğinde önemli bir rol oynadığına değinmiş bulunuyoruz. En önemsiz bir davranışın ya da sözün bile, belirli bir tutumsal kalıbın dışavurumu olduğunu gördük. Tutumların anlatımında (dışavurumunda) sözel yol, kanaatların açıklanmasıdır. Kanaat, tutumun sözel anlatımıdır. Tutum, söz ya da davranış gibi belirgin biçimler aracılığıyla ortaya konulur; ama hiç açığa çıkamayan ve düşünce evrenimizde gizli kalan tutumlarımız da vardır. Tutumun sözel ya da davranışsal bir biçimde açıklanabilmesi, herşeyden önce içinde bulunulan grubun baskısına ve ortamın elverişliliğine bağlıdır. Çoğu kez, ortamın elverişsizliği dolayısıyla ne tutumlar düşüncelerimizle tutarlı davranışlara dönüşebilir, ne de kanaatlar içten bir biçimde açıklanabilir. Bireyin, tutum ve kanaatlarını özgürce açıklayabilme ve gerçekleştirebilme olanakları sanıldığından da azdır.

Bu olumsuz toplumsal ortama karşın, tutum, bireyin kişilik yapısı içinde bazı işlevsel özelliklere sahiptir :

1. Tutumların yararcı işlevi

Tutumlar birey için araçsal bir görev görürler; bireylere yarar sağlayan, onlara içinde yaşadıkları gerçeklik (toplumsal koşullar) ile belirli bir uyum kazandıran bilişsel özelliklere sahiptirler.

Bu önerme, bireyin yararcı bir hayvan olduğunu söyleyen, insanın doğal olarak çevresinden sağlayacağı olumlu katkıları fazlalaştırma ve uğraması olası zararları azaltma eğilimi içinde olduğunu ileri süren Benthamcı insan modelinden kaynaklanır. İnsan çocukluktan başlayarak, kendi gereksinmelerini doyurmayı birincil amaç olarak kabul eder ve bu doyumu sağlayan nesnelere karşı olumlu bir (etkilenme-sevgi) tutuma sahiptir. Bu nedenle de, istediği amaca ulaşmak için çevresiyle kurduğu ilişkilerde hep olumluyu, yararlıyı ve sevileni fazlalaştırmaya yönelik güdülerini ve uyumluluk ilişkisini temel davranış kalıbı olarak geliştirir. Birey bu amaçla uyumlu tutumlar edinmeye çalışarak, amaçlarını da daha yüksek bir düzeyde gerçekleştirmeye çaba gösterir. Örneğin bir siyasal partiye oy veren bir «ortadirek,» ağırlıkla kendi ekonomik durumunu düzelteceğine inandığından bu partiye karşı olumlu bir tutuma sahiptir. Bu amacına (ekonomik durumunun iyileştirilmesi) ulaşmak için, partinin tüm yandaşları, etkinlikleri, önerdiği çözümler ve programları ile uyumlu tutumlar edinmeye çalışacaktır.

Görüldüğü gibi, tutumun bu araçsal işlevi belirli konuları açıklamada yetersiz kalmaktadır. İlk olarak «yararcı insan» modeli tartışılabilir. Modelin öne sürdüğü gibi, insanlar gerçekten her türlü ilişkiye yararcı açıdan bakıyorlarsa, bazı grupların yararcı olmayan davranışlarını nasıl açıklayabiliriz? Örneğin Hindistan'da «Parya kastı»na mensup olanlar, hiçbir toplumsal baskı ile karşılaşmamalarına rağmen kendilerini en alt toplumsal düzeyde görürler. Daha üst kastlardaki kişilerin her istediklerini, hiçbir yarar amacı gütmeden yerine getirmeleri, yararcı insan modeli ile kuşkusuz kolayca açıklanamaz. (*) Bu yüzden yararcı tutumların, yalnızca yaşanan toplumun gereklerine ve ideolojik yapısına uygun belirli işlevlere sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bu nedenle bir tu-

(*) Paryalar, Hinduların günümüzde de varlıklarını sürdüren en aşağı kastıdır. Kendilerinden yüksek tüm kast üyelerinin en aşağılayıcı işlerini görmeyi en doğal görevleri sayarlar (Moore, 1968).

tumun yararcı işlevsel özelliklerinin her toplumda benzer olamayacağı apacıktır.

ii. Tutumların benliği koruma işlevi

Tutum, bir savunma mekanizması gibi benliği koruyucu bir işlev görür; bireyin kişiliğini koruyan ve temel değerlerine yönelik her türlü tehdidi önlemeye yarayan bir yapıya sahiptir. Birey doğal olarak, benliğini koruyan tutumlar geliştirme eğilimi içinde bulunur. Bu önerme temelde Freud'un kişilik yapısı kuramından kaynaklanmaktadır. Freud'a göre birey, kendisi ile ilgili her türlü gerçeği, inancı ve öndüşünceyi, dış dünyanın katı ve yıpratıcı gerçekleri ile karşı karşıya getirerek çatıştırmaktan kaçınır ve sürekli bir benlik koruma mekanizması geliştirir. Sonuçta bu yapıda tutumlar edinmek ister.

Benlik koruma mekanizması iki biçimde varolur. Bunlardan birincisi söz konusu sorunu yadsıma ve hiç yokmuş gibi görme eğilimidir. Bu tür bir savunma mekanizması bireyin psikolojik yapısı açısından tehlikeli sonuçlar doğurabilir. İkinci bir benlik koruma mekanizması ise, sorunu yadsıma yerine çarpıtma, yani değişik veya daha düşük bir düzeyde algılama yoluyla gerçekleşir. Bu savunma mekanizması ruhsal denge açısından genellikle bir tehlike yaratmıyorsa da, insanın davranışlarında tutarsızlıklar oluşturabilir; hattâ gereğinden çok kullanıldığında önemli bir psikolojik soruna dönüşebilir.

Birçok tutum, benliği koruma mekanizmalarının bir sonucudur. Kendisinde varolan aşağılık duygusunun bilincinde olmayan birey, diğer gruplardaki bireyleri çok aşağı gören tutumlar edinebilir. Örneğin bu tür ruhsal bir özelliğe sahip varlıklı bir kişinin işçileri küçük görme tutumu, gerçekte benliğinin bir savunması olarak ortaya çıkmaktadır.

iii. Tutumların benlik açıklayıcı işlevi

Tutumlar psikolojik kimliğe ilişkin değerleri açıklayıcı özelliklere de sahiptirler. Birey, kendisini öz değerleri açısından ifade etmesini ve görmek istediği biçimde algılamasını sağlayan tutumlar da geliştirmektedir. Bu işlevi gören tutumlar bireyin «benlik kimliğini» tamamlar ve güçlendirirler.

Birey kendisini tanımak için, tüm düşüncelerini benlik kimliği çevresinde geliştirir. Benlik kimliği, bireyin bağlı olduğu gruplardan içinde yaşadığı topluma kadar tüm belirleyici etmenler ile gerçekleştirmek istediği özlemler arasındaki bağı oluşturur. Bir kişinin, beceri ve yeteneklerini algılama biçimine bağlı olarak geliştirdiği düşünceler ve kendisini kendi görüşlerine göre tanımlaması, benlik kimliği kavramının kapsamına girer. Bireyin kendini tanımlaması bazı tutumsal yargılarla gerçekleşir. «Ben kimin?» sorusuna verilebilecek tüm yanıtlar, belirli tutumların süzgecinden geçerek oluşur. Bu nedenle tutumların kimliğe ilişkin değerleri açıklama görevi özellikle «ben»in niteliği üzerinde odaklaşır.

iv. Tutumların bilgi kazandırma işlevi

Tutumlar, bireylerin dünyayı algılamalarında bazı temel ölçütler geliştirebilmelerini sağlayan bir bilgilenme gereksinmesi yaratma işlevine de sahiptirler.

Birey, karmaşık bir nitelik taşıyan evreni, insan ilişkilerini ve dışındaki dünyayı, ancak zihninde düzenli bir biçime sokarak anlayabilir. Bu düzenlilik, kuşkusuz bireyin algılama düzeyiyle orantılı olan bir düzenliliktir. Birey toplumdaki yerini, bireysel gereksinme ve amaçlarını ancak böyle saptayabilmektedir. Karmaşık ilişkileri düzenleyebilmek bilgilenme aracılığı ile olur. Bireylerin tutumları, bilgilenme gereksinmelerini de belirler. Bazı tutumlar, kişide belirli bir gereksinme düzeyi yaratır. Bilgilenme ancak kıyaslama yoluyla yapılabileceğinden, tutumlar ve tutumların oluşturduğu bu gereksinme düzeyi, kıyaslama yapılabilecek bazı referans noktalarını oluştururlar.

Tutumların tüm bu işlevsel özelliklerinin, kişiden kişiye değişen bir yapısı vardır. Düzenli, örgütlenmiş ve kalıplaşmış bir yapıya sahip olan tutumlar, bireysel farklılıklar ne olursa olsun, yine de bazı temel psikolojik mekanizmaların oluşmasında, işleyişinde ve değişmesinde önemli bir rol oynarlar; bireyin dünyaya bakış açısını oluşturan düşünsel süreci oluştururlar. Bu yüzden tutum, belirli bir sosyal psikoloji anlayışı içerisinde, ideoloji teriminin yerine kullanılan bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır; fakat yine de ideoloji ile arasında önemli bir fark vardır. Örneğin ideoloji genellikle psikolojik süreçlerle açıklanmaz; daha çok toplumsal etmenlerin insanın düşünsel yapısını etkilediğini varsayar. Oysa tutum, temelinde psikolojik süreçleri içeren bir düşünsel oluşumdur.

d. Tutum ve kişilik

Tutumlar dış dünyaya karşı «vaziyet» alışımızı biçimlendirir. İlk planda bunların zihinsel bir etkinlik aracılığı ile oluştuklarını belirtmek gerekir. Raymond B. Cattell tutumları zihinsel yapılar olarak sınıflandırır. Yazar, tutumları zihinsel yapılar olarak sınıflandırır. Yazar, kişiliği oluşturan özellikler (personality traits) (kişilik çizgileri - faktörleri) arasında tutumları da saymaktadır. Bireysel psikolojide, herbiri bir zihinsel yapı olan bu kişilik özelliklerinin karmaşık bir bütünselliği söz konusudur. Bu özellikler yüzeysel (surface) ve temel (source) özellikler olarak ikiye ayrılmaktadır. Yüzeysel özellikler, davranışlarla ifade edilirler; açık özelliklerdir. Temel özellikler ise gizli ve zihinseldir; bunlar genellikle yüzeysel özelliklerin oluşmasına yol açarlar. Cattell'in kişilik yapısı kuramının ayırdedici yönü, bu iki özellik türünü belirli bazı araştırma teknikleri ile ortaya çıkarmasıdır. Eğer bir kişinin birçok değişik davranışı arasında ortak bir payda varsa, bu davranışların altında yatan tek bir değişken var demektir; buna «temel özellik» adı verilmektedir. Temel özellikler, bilimsel olarak «faktör analizi» adı verilen istatistiksel bir teknikle ortaya çıkarılabilir. Faktör analizi, davranışın altında yatan birçok değişkenin korelâsyon teknikleri ile çözümlenmesini içermektedir. Bireyin özgeçmişine ait psikolojik ve sosyo-ekonomik değişkenler ile tutum, kanaat, görüş ve düşüncelerine ait güncel değişkenleri belirleyen anketlerden edinilen veriler, istatistiksel olarak çözümlenir. Böylece tek tek bireylerin ya da grupların davranışlarını belirleyen temel tutumlar ortaya çıkarılır. Cattell bu teknikle birçok kişilik etmenin gün ışığına kavuşturmuştur.

Çizelge 3. TEMEL KİŞİLİK FAKTÖRLERİNDEN BAZILARI

Kişilik Faktörü (Temel Özellik)	Güncel Dildeki Davranış Boyutu (Yüzeysel Özellik)
Dokunaklı	Sulugözlü
Sert	Ağlamaz
Güçlü	Kararlı
Güçsüz	Duygusal
Zeki	Çabuk Kavrayan
Egemen	Emir veren
Boyuneğen	Dinleyen

Cattell bu faktörleri ortaya çıkartan kendi yöntemine «Nesnel Test» adını vermektedir. Nesnel testin amacı, belirli durumlardaki kişilik faktörlerini saptayabilmek ve kavramlaştırmaktır. Aşağıdaki örnek buna açıklık getirmektedir.

Çizelge 4. BELİRLİ DURUMLARLA İLGİLİ KİŞİLİK FAKTÖRLERİNİ ORTAYA ÇIKARAN FAKTÖR ANALİZİNE BİR ÖRNEK: ENDİŞE DURUMU

	Endişe Durumu (de)
Kişilik Faktörleri (T)	(1) Manevi zayıflıklarını kabul etme eğilimi
	(2) Uzlaşma eğilimi
	(3) Sinirlilik ve karşısındakini sinirlendirme
	(4) Beceri ve yeteneklerinden kuşku duyma
	(5) Eleştiri ya da özeleştiri mekanizmalarının ortaya çıkması

Örneğe göre, herhangi bir durumda endişeye kapılan bir kişi, yukarıda sıralanan kişilik faktörlerinden bir ya da birkaçına sahip olabilir. Endişe durumlarında kişinin bu faktörler ile oluşturacağı tepki (davranışsal yanıtı), kişilik özelliklerinin bir birleşimi, olacaktır. Cattell bu tepkiyi (yanıtı), faktörleri ve durumları içeren bir denklemde ifade etmenin mümkün olacağını söylemektedir.

$$Y \text{ (Tepki/Yanıt)} = d_1 T_1 + d_2 T_2 + d_3 T_3 + \cdots + d_N T_N$$

Bu denklem, bireyde belirli durumlarda varolan kişilik faktörlerini durumun bir işlevi (fonksiyonu) sayarak, tepkinin bu yolla oluştuğunu formüle etmektedir. Bireyin durumsal davranışındaki (durumdaki kişilik yapısı) tutumun açığa vurulmasını açıklayan bu model, kişilik faktörleriyle (kişilik tutumsal yapısı) durumlar arasındaki bağıntının toplam bir tepkiye yol açacağını varsaymaktadır.

Bu denklem yukarıdaki çizelgedeki duruma uygulanabilir. Örneğin endişeye yol açacak bir durumla (d_E) karşılaşan bir kişi uzlaşma eğilimine (T_2) sahipse, endişe durumundan kurtulmak amacıyla tepkisini (Y) uzlaşma yoluna giderek oluşturacaktır. Bu kişinin uzlaşma eğilimi, emin olduğu beceri ve yeteneklerinden kuşku duyduğunda oluşuyorsa (T_4), tepki denklemi şöyle yazılabilir:

$$Y_x = d \quad T_2 \; T_4$$

Çizelge 3'teki kişilik faktörleri çok sayıda soruyu kapsayan anketler yoluyla elde edilirler. Daha sonra Çizelge 4'deki özel durumlardan birine indirgenip istatistiksel tekniklerle seçilen deneklere (örneklem) uygulanırlar. Sonuçta, özel durumlarda bireylerin ya da grupların kişilik özelliklerinin hangi tutumlarla açığa vurulduğunu ve davranışların altında yatan sosyal psikolojik yapıların neler olabileceğini ortaya çıkaran bulgular elde edilir. Bu tür tekniklerin, pazar ve reklâm araştırmalarından kamuoyu yoklamalarına ve seçim tahminlerine kadar uzanan çok çeşitli uygulama alanları vardır.

Cattell'e göre tutumun, bireyin kişilik yapısını oluşturan faktörlerin arasında sayılması gerekir. Böylece Cattell'in denklemini daha açıklayıcı ve basit bir biçimde şöyle yazmak mümkündür:

Kişilik [Y (Tepki/Davranış) = Tutum × Durum]
veya
K (Y=Td)

Kuşkusuz kişilik, yalnızca durumların ve tutumların oluşturduğu tepkilerin bir fonksiyonu değildir. Çok genel olarak, özgül koşullardan bağımsız bir kişilik modeli de geliştirilebilir. Cattell'in bütün bu öncüllerden yola çıkarak geliştirdiği aşağıdaki «devingen kişilik modeli», bu tür bir modeldir.

Çizelge 5. CATTELL'İN DİNAMİK KİŞİLİK MODELİ

Tutumsal Düzey	Duygusal Düzey	Enerjik Düzey
Sinemaya Sevgi	Fotoğrafçı Ayşe	Merak
Karısının Saç Şekli	Eş	Seks
Ankara		Diğergamlık
Vergi	Vatan	Koruma
İş arkadaşları		Güvenlik
	Banka Hesabı	Açlık
Başbakan	Tanrı	Güçlülük
Din	Siyasal Parti	Boyun eğme

Bu örnekte, orta tabakadan bir memurun üç ayrı kişilik düzeyinde sahip olduğu tutumsal özellikleri görüyoruz. Kuşkusuz, yalnızca anlatım kolaylığı sağlamak amacıyla ayrılan düzeyler ve özellikler, Cattell'in de belirttiği gibi, dinamik bir yapıda karşılıklı olarak birbirlerinden etkilenen etmenler olarak anlaşılmalı-

dır. Yani çizelgedeki düzeylerin altında yazılan özellikler, belirli koşul ve durumlarda diğer düzeylerde de görülen ve diğer boyutlara da sahip olan kişilik faktör ve özellikleridir. Çizelgenin amacı, kişilik yapısını, daha çok kategorik olarak dinamik bir açıklama çerçevesine yerleştirmektir.

Görülüyor ki, bu bölümde yalnızca Cattell'in kuramından yola çıkarak izlediğimiz kadarıyla, kişilik ve tutumlar arasında karşılıklı bir etkileşim ve belirleyicilik vardır. Özetle kişilik, özel durumlardaki tutumların, duyguların ve biyolojik enerji yapısının oluşturduğu bir tepkiler bütünüdür.

e. Tutumların Ölçülmesi

Pozitivist bilimsel yaklaşımın toplumsal bilimlere etkisiyle ortaya çıkan ve üzerinde çok tartışılan «ölçme» kavramı, elle tutulup gözle görülmeyen tutumlara da uygulanmıştır. Hattâ sosyal psikolojiyi diğer toplumsal bilimlerden ayıran tek boyutun, bu alanda geliştirilen tutum ölçme teknikleri olduğu söylenebilmektedir. Sosyal psikolojide tutumlar ölçülebilmekte, örneğin bir insanın 35 derece fedâkâr, diğerinin 5 derece cimri, bir diğerinin ise 140 derece milliyetçi olduğu saptanabilmektedir. Doğal olarak yalnızca mizâhi birer örnek niteliğindeki bu satırları soyutlarsak, tutumların çok çeşitli yöntemlerle ölçüldüğü araştırma tekniklerinin, sosyal psikolojinin temel uygulama alanları arasında yer aldığı görülecektir.

Tutumların ölçülmesi genel olarak iki yolla yapılır : (1) Lâboratuvar deneyleri (2) «Survey»ler (Alan araştırmaları). Bilindiği üzere bu iki değişik yol, birçok toplumsal bilimde de genel olarak ve yaygın bir biçimde kullanılan araştırma yöntemleridir. Lâboratuvar deneyleri, araştırma modelinin denetim altında uygulanması için oldukça elverişli ve denekler üzerindeki kontrolun yüksek olduğu, dolayısıyla neden-sonuç ilişkilerinin daha kolay elde edildiği koşulları yaratır. Fakat güncel yaşamdan kopuk yapay koşullarda gerçekleştirildiğinden, elde edilen bulguların toplumun diğer katmanlarına genellenmesi her zaman söz konusu olamaz. Alan araştırmaları, ise genelleme olanaklarının yüksek, yaşam çerçevesinin doğal, denekler (ve dolayısıyla ölçülen değişkenler) üzerinde kontrolun düşük olduğu koşullarda gerçekleşir. Fakat bu tür araştırmalarda, araştırma modelinde varsayılan neden-sonuç iliş-

kileri (hipotez testleri), ancak istatistiksel kontrol adı verilen tekniklerle ve güvenilirlik derecesi tartışmaya açık olarak elde edilirler. (*)

Bu iki ayrı araştırma biçiminin ortaklaşa kullandığı tutum ölçme tenikleri vardır. Genel olaark bu tekniklere «tutum ölçekleri» denir. Herhangi bir şeyi ölçmek için, önce ölçülen şeyin tanımı yapılmalıdır. Toplumsal bilimlerde iki tür tanım vardır: (1) Kavramsal tanım (2) İşlemsel (operational) tanım.. Genel olarak kavram, ölçmek istediğimiz şeyin soyut tanımıdır. Örneğin soyut bir kavram olarak uzunluk, somut olarak ölçmek istediğimiz bir kumaşın soyut bir boyutudur. Metre ise uzunluğun işlemsel tanımıdır; yani uzunluk kavramının somut olarak büründüğü boyuttur. Metre gibi nesnel ve maddî bir ölçü geliştirilmemiş olsaydı, uzunluğu ölçmemiz olanaksızlaşırdı. Aynı biçimde tutumlar da, kavramlardan ve işlemsel tanımlardan oluşur. Örneğin vatanseverlik bir tutumdur. Bu nedenle bir kimse, az ya da çok vatansever olabilir. Vatanseverlik, insanın yurduna bağlı olmasının ve yurdu için özveride bulunabilmesinin kavramsal bir ifadesidir. Görüldüğü gibi önce vatanseverliğin kavramsal bir tanımını yaptık. İnsanların ne kadar vatansever olduklarını ölçmek istiyorsak, daha önceki örnekte ölçmek istediğimiz kumaşın uzunluğunu ölçen «metre» gibi işlemsel bir ölçü geliştirip, kişilerin vatanseverliğini bununla ölçmek zorundayız. İşte daha önce de belirtildiği üzere, tutumları ölçen bu tür ölçülere «tutum ölçekleri» denmektedir.

Muzafer Sherif'e göre, «toplumsal bir etki ortamında edinilen bilgileri değerlendirip bu ortamdaki alt ögeleri bu bilgilere göre değişen derecelerde olumlu ya da olumsuz bir biçimde yorumlamamıza tutum» denir. Görüldüğü gibi bu tür bir tanım, oldukça soyut ve kavramsal bir düzeyde kalmaktadır. Bu tanım içine somut tanımlar yerleştirsek de, istediğimiz tutumu ancak biraz daha açıklıkla belirtmiş oluruz. Tanımladığımız tutum kavramlarını işlemsel düzeyde bir daha tanımladığımızda ise ölçme aşamasına ulaşırız. Örneğin, çocuklarda saldırganlık davranışlarını yaratan tutumları ölçmek istediğimizi düşünelim. Çocuklarda saldırganlık davranışı, kavramsal düzeyde bir terimdir. Bir grup çocuğun hangi

(*) Sosyal psikolojideki araştırma yöntem ve tekniklerine bu kitapta yer verilmemiştir. Bu tür bilgilerin Türkçe kaynakları için bak.: Kağıtçıbaşı (1977) ve Keleş (1976)'nin ilgili bölümleri.

koşullarda daha saldırgan tutumlar oluşturduğunu gözlemek ve onları içinde bulundukları durumlara göre değerlendirmek, yani saldırganlık tutumlarını ölçmek istiyorsak, bu kez gözleyebileceğimiz özelliklerle saldırganlığı yeniden tanımlamamız gerekmektedir. Toplumun çeşitli kesimlerinden topladığımız bir grup çocuğa şiddet ögesinin bolca kullanıldığı bir televizyon filmi izlettiğimizi, aynı özellikleri taşıyan diğer bir gruba ise izletmediğimizi düşünelim. Hangi gruptan çocukların saldırgan davranışa daha fazla yöneleceklerini ancak gözlenebilir bir saldırganlık davranışında bulundukları zaman ölçebiliriz. Örneğin, filmi izlemiş ve izlememiş çocuk gruplarını ayrı ayrı odalarda toplayarak oyuncak bebekler verelim ve hangi grubun bu bebekleri daha fazla hırpaladığını gözlemeye başlayalım. Bu deneyde «çocuklardaki saldırgan davranış ve tutumlar» terimiyle özetlediğimiz kavramın işlemsel tanımı, çocukların oyuncak bebekleri hırpalama derecesi ile belirlenmiştir; yani bebeği hırpalama, saldırganlık kavramının ölçüsü olmuştur.

Tutumlar için de aynı biçimlerde işlemsel tanımlar uygulamak gerekmektedir. Tutumlar çoğu kez doğrudan gözlenemediğinden, onları bazı davranışlardan, kanaat açıklamalarından veya görüş bildirmelerden yararlanarak çıkarsayabiliriz. Soru teknikleri ve projektif çözümleme teknikleri ile geliştirdiğimiz ölçekler, bu amaca yönelik araçlardır. Bu tür teknikler içerisinde kullandığımız soruların ya da cümlelerin herbiri, ölçmek istediğimiz tutumun birer işlemsel tanımıdır.

f. Tutum Ölçekleri

Tutum ölçeklerinin temel işlevi, «metre» ölçüsü örneğinde olduğu gibi bireyleri, kabul ettikleri ya da karşı çıktıkları bir önerme ile ilgili olarak kabul etme ya da karşı çıkma uçları arasında bir yere yerleştirebilmektir. Başka bir deyişle amaç, bireyin bir nesneye ya da bir görüşe karşı hangi konumda olduğunun belirlenmesidir. En geniş anlamıyla, tutum, tümüyle benimseme ve kökten karşı çıkma boyutları arasındaki bir noktada yer almaktadır.

Tutum ölçekleri, daha önce de belirttiğimiz gibi sosyal psikolojinin en fazla işlenmiş alanlarından biridir. Bu nedenle şimdiye dek onlarca tutum ölçeği geliştirilmiştir. Biz burada, bunlardan, diğerlerine öncülük etmiş olan üç tanesini inceleyeceğiz.

1. Eşit görünümlü aralıklar metodu : Thurstone Ölçeği

Thurstone ve arkadaşları, değişik derecelerde benimsenen tutumlara kesin değer puanları verebilen bir tutum ölçeği geliştirmeye çalıştılar. 1920 li yıllarda yaptıkları ilk çalışmalarda, Amerikan halkının kilise kurumuna karşı ne tür bir tutum içinde bulunduğunu saptamaya çalıştılar. Bu amaçla, kiliseye karşı olumlu ya da olumsuz bütün görüşleri kapsadığını kabul ettikleri 130 cümle hazırladılar. Bu cümlerler, toplumun değişik katmanlarını temsil eden birçok kişiye sorularak derlenmişti. Araştırmacılar daha sonra bu cümleleri ayrı ayrı kartlara yazdılar ve her karttaki cümlenin altına birden onbire kadar uzanan numaralar koydular.

Çizelge 6 THURSTONE ÖLÇEĞİNİN GELİŞTİRİLMESİNDE KULLANILAN CÜMLE KARTLARINDAN BİR ÖRNEK

Cümle 121. Eğitim kurumları geliştikçe kiliseye ilginin azaldığını düşünüyorum.

(1)	2	3	4	5	(6)	7	8	9	10	(11)
olumlu					nört					olumsuz

Bu kartların herbiri, cümlelerdeki önermeler karşısındaki kişisel görüşlerden bağımsız olarak, kartın üzerindeki cümlenin kilise aleyhtarları mı, yoksa kilise yanlısı mı olduğunu saptamak amacıyla 300 kişi tarafından değerlendirmeye tâbi tutuldu. Değerlendirmeye katılan her kişi, kartın üzerindeki kilise ile ilgili cümlenin onbir dereceli bir ölçek içerisindeki yerini saptıyordu. Örneğin değerlendirmeyi yapan bir kimse örnekteki cümleyi kilise aleyhinde görüyorsa, bunun ne kadar aleyhte bir cümle olduğunu ölçeğin 7'den 11'e kadar olan kısmında değerlendiriyordu. Böylece herbir cümle 300 yargıcının elinden geçerek ortalama bir puan aldı. Aşağıdaki çizelgede Thurstone ölçeğinin tamamlanmış bir bölümünü görüyoruz.

Çizelge 7 KİLİSE VE KARŞI TUTUMLARI ÖLÇEN CÜMLELERİN EN OLUMSUZDAN (11.0) EN OLUMLUYA (0.2) DOĞRU SIRALANIŞI

	DEĞER PUANI	
1)	0.2	Kilisenin bugünkü Amerikan toplumunun en yüce kurumu olduğuna inanıyorum.

2) 1.5 Bir kilise mensubu olmak, hayatı yaşamanın en iyi biçimidir.

3) 2.3 Kilisedeki ayinleri hem yararlı, hem de vazgeçilmez buluyorum.

4) 3.3 Arkadaşlık bağlarının varlığını hissettiğimden gittiğim kiliseyi çok seviyorum.

5) 4.5 Kilisenin öğretilerine inanıyorum; fakat mantıksal olarak belirli kuşkularım var.

6) 5.6 Din ve kilisenin gerekliliğine bazen inanıyorum; bazen de kuşkuya düşüyorum.

7) 6.7 Kilise ayinlerine gitmeden de samimiyete ve iyiliğe erişilebileceğine inanıyorum.

8) 7.4 Eğitim kurumları geliştikçe kiliseye ilginin azaldığını düşünüyorum.

9) 8.3 Toplumsal anlamı bakımından kilise öğretilerinin çok yüzeysel olduğunu düşünüyorum.

10) 9.6 Kilise halâ mitoslara, büyüye ve batıl inançlara dayandığından, dinsel düşünceyi zaafa uğratıyor.

11) 11.0 Kilisenin toplumda bir parazit olduğuna inanıyorum.

Diyelim ki bu kısmî ölçek bir araştırmada deneklerden birine uygulandı. Denek 2, 4, 5 ve 6'ncı cümlelerin, kendisinin kiliseye karşı olan tutumunu ifade ettiğini söyledi. Bu kişinin, Thurstone ölçeğine göre kilise konusunda 3.7 puanı var demektir (1.5 + 3,3 + 4.5 + 5.6 : 4 = 3.7). Yani bu kişinin kiliseye karşı olan tutumu olumlu biçimdedir.

Thurstone ölçeğinin altında yatan mantık, «metre»nin uzunluğu ölçmesi gibi, onbir eşit aralığa bölünmüş bir tutumlar dizisinin de kişilerin görüşlerini matematik değerler olarak yansıttığı (ölçtüğü) varsayımıdır.

ii. Tutum yoğunluğu metodu : Likert Ölçeği

Likert 1932 yılında, Thurstone'dan biraz farklı bir tutum ölçeği geliştirdi. Tüm tutum ölçeklerinde olduğu gibi Likert'in amacı da, bireylerin belirli tutumlar karşısındaki konumlarını derecelendirmekti. Fakat Likert'in Thurstone'dan ayrılan yönü, bireylerin yalnızca bir tutum cümlesine karşı olup olmadıklarını değil,

tutumlarının yoğunluğunu da ölçmek istemesiydi. Böylece her tutum cümlesi, «fikrime çok uygun» (ÇU), «fikrime uygun» (U), tarafsızım» (T), «Karşıyım» (K) ve «Çok karşıyım» (ÇK) gibi tutumun yoğunluğu ile ilgili değerler almaktaydı.

Çizelge 8 LİKERT ÖLÇEĞİ ÖRNEĞİ

ÇU	U	T	K	ÇK	Eğer aynı eğitimi ve fedakârlıkları içeriyorsa, zenci öğretmenle beyaz öğrenmen aynı maaşı almalıdır.
1	2	3	4	5	
ÇU	U	T	K	ÇK	Zengilerin evleri, beyazların oturduğu mahallelerden ayrı olmalıdır.
ÇU	U	T	K	ÇK	Çocuğumun karşı ırktan biri tarafından eğitilmesine karşıyım.

Yukarıdaki çizelgede gösterildiği biçimde hazırlanan tutum cümleleri, denekler tarafından fikirlerine uygunluk derecesi açısından değerlendirilirler. Böylece bireylerin belirli bir tutuma karşı ne kadar yoğun bir tavır takındıkları ölçülmüş olur.

iii. Birikimli dereclendirme metodu : Guttman Ölçeği

Eğer bir kişinin boyu 1.50 metreden fazla ise, o kişinin boyu 1.40 metreden de fazladır. Birikimli derecelendirme tekniği, bu tür bir ölçmeyi varsayar. Guttman tarafından 1950'lerde geliştirilen bu tutum ölçme tekniği, tutumun bir tek boyutunu ölçmek için kullanılır. Bir örnek vermek için köpek sevgisini ölçmeyi amaçlayan bir tutum ölçeğini düşünelim. Guttman ölçeğinde bu tür bir tutum, aşağıdaki örneklere benzer cümleler ile ölçülür:

1. Köpekleri severim.
2. Köpeklerin evde bakılmalarından yanayım.
3. Köpeklerin her türlü rahatı sağlanmalı ve onlara hergün 250 gr. biftek verilmelidir.

Bu cümlelerden üçüncüsünü işaretleyen bir kimse, doğal olarak ilk ikisini de işaretlemiş demektir. Çünkü bir köpeğe her gün 250 gr. biftek yedirmeyi önermek, ancak köpek sevgisi ile açıklanabilir. Bu tür ölçekler, örneğin köpeklerle ilgili tutumların tek boyutunu, yani köpek sevgisinin derecesini ölçmektedir. Bu ölçek-

ler, özellikle Bogardus'un «Sosyal Uzaklık» deneylerinde olduğu gibi kişiler arasındaki yakınlık, düşmanlık ve ayırımı gibi tutumların tek bir boyutunu ölçmeye elverişli ölçeklerdir.

Demek ki tutumlar, fizik bilimlerdeki ölçme tekniklerinin kesinliğinde ve doğruluğunda olmasa da ölçülebilmektedirler. Kuşkusuz tutum ölçümlerinde kullanılan ölçeklerin araştırma çözümlemelerinde kullanılması, oldukça yüksek bir istatistik bilgisini gerektirmektedir. Günümüzde istatistiksel tekniklerin bilgisayar paket programlarıyla geliştirilmesi sonucu, siyasal davranış tahminlerinden pazar araştırmalarına, reklâmların gücünün ölçülmesinden kitle iletişiminin uzun ve kısa dönemli etkilerine kadar birçok toplumsal bilim alanında tutumların ölçülmesine başvurulmaktadır.

g. Tutumların değişimi ve tutum kuramları

Tutumlar, insan düşüncesinin psikolojik nesnelerden olumlu ya da olumsuz etkilenme biçimleridir. Bireyler gündelik yaşamda çoğu kez tutumlarının karşıtı davranışlarda bulunurlar. Çoğu zaman bir şeye inanırız; ama grubun baskısı, ortamın koşulları veya yararcı ya da diğergâm eğilimler yüzünden inandığımızı sandığımız bu şeyin tam karşıtını yaparız. Bazen çevremizdeki kişilerin karşısında gülünç düşmekten korkmuşuzdur. Arasıra uzman olarak gördüğümüz bir kişinin etkisinde kalmış ve ona inanmışızdır. Bazı durumlarda, bir çıkarımız söz konusu olduğundan düşündüğümüz şeyleri açıklamaktan kaçınmışızdır. Arasıra başkalarına, sevdiklerimize veya arkadaşlarımıza yarar sağlaması için tutumlarımıza uygun biçimde davranmamışızdır. Bazen de bencilce bir tutumumuz baskın çıkar. Kısacası, tutumlarımız ne kadar güçlü ve ne kadar yoğun olurlarsa olsunlar, çevresel ve kişisel zorlamalarla onları kolayca unutabilir ve değiştirebiliriz. Doğal olarak hiç değiştirmediğimiz, bir yaşam boyu davranışlarımızla uyarlı hattâ özdeş kıldığımız güçlü ve yoğun tutumlarımız da vardır.

Tutum ve davranış arasındaki tutarsızlıklar üzerine yapılan deneyler ve genel olarak tutumların değişimi konusu, sosyal psikoloji çalışmaları içinde oldukça önemli bir yer kaplamaktadır. Tutum değişimi ikna-uyum süreçlerini içerir. Birey bazen ikna olur; bazen kendi kendini ikna eder; çoğu kez de grup baskısına boyun eğer. Bu süreçte tutum değişimi, genellikle uyum durumuna gelerek sonuçlanır. Tutumun değişebilmesi için tutum ile dav-

ranış arasında bir çelişkinin olması, ya da önceki tutumla sonraki koşullar arasında bilgisel bakımdan farklılık bulunması gerekir. Aynı nesne konusunda farklı iki bilgi ya da davranış sahibi olmak, bireylerde bilişsel dengesizlik yaratır. Bu dengesizlik, aykırı davranışın terkedilmesine ve ya davranış ile uyarlı yeni bir tutumun benimsenmesine kadar sürer.

Tutum değişimi kuramı için önerilen başlıca üç model vardır. Benzeşme (congnity) modeli, denge (balance) modeli ve bilişsel uyumsuzluk (cognitive dissonance) modeli (Secord ve Backman, 1974; Brown, 1965, s. 550). Bu modellerden «benzeşme modeli», insan psikolojisinin bir makinaya benzeterek, herhangi bir bilginin insan beynine verilmesiyle insanın psikolojik yapısında hemen bir tutum değişimi gözlendiğini belirtir. Bu model, psikoloji ve sosyolojide davranışçılığın ilk yıllarında doğrudan bir etki-tepki modeli olarak geliştirilmiştir. İkinci model, insan zihninde dengeye doğru giden bir eğilim olduğunu varsayar; insanı etkileyen bir çok ögenin karmaşık bir bütün oluşturarak psikolojik bir «denge» durumuna geleceğini; dengenin mümkün olmadığı anlarda ise dengesizliğin baş göstereceğini belirtir. Üçüncü model ise denge ve dengesizliğin, insan psikolojisinde birbirini içeren bir biçimde varolduğunu ileri sürer. İnsanlar birçok durumda ya tutumsal olarak sahip olmadıkları davranışları yapmakta, ya da inançları doğrultusunda hareket etmemektedirler. Bu yüzden insan psikolojisi çoğu kez uyumsuz tutumların karşılıklı etkileşiminden ibarettir. Bilişsel uyumsuzluk modeli bu karmaşık süreci göstermekte başarılı olmakta, fakat nedenlerini açıklayabilmekte başarısız kalmaktadır (Brown 1965, s. 550). Şimdi bu üç modeli daha ayrıntılı olarak göreceğiz.

i. Benzeşme Modeli

Benzeşme modeli, tutumların belirli psikolojik nesnelere göre edinilmiş olumlu ya da olumsuz ön düşüncelerden oluştuğunu kabul eder. Belirli psikolojik nesnelere karşı takınılan tavırlar, çeşitli durumlarda birbirleriyle benşezme ya da çelişme bağı ile ilişkilidirler.

Çizelge 9 BENZEŞME MODELİ

+3 Profesör Zahit	+3 Kopya Çekmeye Karşı Olmak
+2 Paşabahçe Klubü Başkanı	+2 At Yarışları

+1 Mahalle Muhtarı	+Mahallenin Temiz Olması

NİYAZİ

−1 Futbolcu Hasan	−1 Okul Sevgisi
−2 Gazeteci Oktay	−2 Virgül Dergisi
−3 Belediye Başkanı	−3 Sosyal Bilimler Öğrenimi

Yukarıdaki çizelgede, Niyazi adlı bir vatandaşın zihinsel yapısının çeşitli psikolojik nesnelere karşı aldığı tavırlar, eski ve artı puanlarla şematize edilmiştir. Görüldüğü gibi Niyazi'nin zihnindeki tutumsal ögeler, herbir psikolojik nesne için değişik değerler taşımaktadır. Örneğin Niyazi sosyal bilimleri hiç sevmediğinden, matematik profesörü olan Zahit Bey.e özel bir yakınlık duymaktadır. Ayni şekilde Niyazi'nin at yarışlarına olan düşkünlüğü, gazete köşesinde durmadan kumarı ve özellikle at yarışlarını eleştiren gazeteci Oktay'ı sevmemesine yol açmaktadır. Paşabahçe Klülü'ne çok emeği geçen klüp başkanını saygıdeğer bulmakta, fakat maçlardaki şımarık davranışları yüzünden futbolcu Hasan'ı fazla tutmaktadır.

Benzeşme modeli, bu psikolojik ögelerden bazılarının bireyin değer ve beklentilerine aykırı düşmesi halinde, zihinsel dengesizliklerin başgöstereceğini varsaymaktadır. Örneğin matematik profesörü Zahit Bey'in sosyal bilimler öğrenimini övdüğünü duyarsa, Niyazi'nin zihinsel yapısında bazı karışılıklar belirebilir. Fakat Profesör Zahit kopya çekmeye karşı çıkarsa, Niyazi'nin zihninde her iki psikolojik nesnenin aynı değerde olması yüzünden tutumsal bir benzeşme ortaya çıkacaktır. Başka bir deyişle bu model, dost bildiğimiz bir kişinin olumsuz olarak gördüğümüz bir şey için olumlu tavır takındığını farkettiğimizde, bilişsel dengemizin bozulacağını ileri sürmektedir. Böyle bir durumda tutumun yoğunluğu, tutumun değişme sürecini belirleyen önemli bir etmendir. Bu modele göre tutum değişiminin miktarı, başlangıç değerlerinin yoğunluğu ile ters orantılıdır. Örneğin Niyazi, Profesör Zahit'e karşı yoğun bir (+3) olumlu tutum içerisinde bulunmaktadır (+3). Aynı biçimde, biraz daha az da olsa, Paşabahçe Klübü başkanına karşı da olumlu bir tavır içindedir (+2). Futbolcu Hasan (−1) ise Belediye Başkanı'ndan (−3) daha az olumsuz. Böyle bir konumda Profesör Zahit'in futbolcu Hasan'ı beğendiğini duyarsa, Hasan'a karşı olan olumsuz tutumunu kolaylıkla değiştirebilir. Fa-

kat Profesörün Belediye Başkanını desteklediğini öğrenirse, her iki psikolojik nesnenin zıt uçlarda olması nedeniyle Niyazi'nin zihninde tutum değişimi zorlaşacak, bazı durumlarda ise olanaksızlaşacaktır.

Model, çizelgede gösterilemeyen nötr nesneleri de hesaba katmaktadır. Nötr psikolojik nesnelere (0) karşı Niyazi'nin tutumu, kendisi için olumlu ya da olumsuz bir değere sahip olan belirli bir başka tutum ögesinin değerine konumuna doğru değişim gösterecektir. Örneğin kendisi için hiçbir değeri olmayan klasik müziğin Profesör Zahit tarafından beğenilmesi durumunda, Niyazi de klâsik müzik dinlemeye yönelebilecektir. Basitliği ve açıklayacılığı ile benzeşme modeli, tutum değişimi kuramına önemli bir katkı niteliğindedir.

ii. Denge modeli

Denge modeli, genel hatlarıyla benzeşme modeline benzer. Benzeşme modelinde «nesneler» olarak adlandırılan tutumun psikolojik ögelerine, bu modelde «bilişsel öge» adı verilmektedir. Bilişsel ögeler kişileri, kurumları, davranışları ve durumları kapsamaktadır. Teröre karşı olmak, doktora öğrencileri, Ahmet, demokrasi, üniversite özerkliği gibi ögelerin tümü bilişsel ögelerdir.

Benzeşme modelinin «nesneler aarsındaki bağlar»ına, denge modelinde «ögeler arasındaki ilişki» denmektedir. Bu modelde olumlu ilişki (u) ile, olumsuz ilişki ise (z) ile gösterilir. Bu modelin temel varsayımı, «benzerler sevilir» cümlesi ile tanımlanabilir. Bu modelde denge, ögeler arasındaki ilişkilerin niteliği ile belirlenmektedir. Ögeler arasında üç türlü ilişki bulunmaktadır: Olumsuz (−), nötr (0) ve olumlu (+).. Benzeşme modelinin tersine, bu modelde ilişkilerin yoğunluğu sayısal olarak gösterilmez. Denge durumu, olumlu ögelerle (u) ilişkilerin işaretleri uyuşunca ortaya çıkar (+u+ / −u− / +0+ / −0− / gibi). Eğer ilişki işaretleri ögenin değeri ile ters ise dengesizlik vardır ((−z/+0− gibi).

iii. Bilişsel uyumsuzluk modeli

Bu modele göre bilişsel uyumsuzluk, aynı anda varolan, fakat birbirleriyle çelişen bilgilerin varlığı hâlinde ortaya çıkar. Bu model psikolojik dengeye varmayı, bilgi ögelerinin uyumlu olup olmaması ile açıklamaktadır. Bilişsel uyumsuzluk modeli, bilginin

aynı zamanda nesneler arasındaki ilişkileri de içermesi nedeniyle, benzeşme ve denge modellerinin sayısal boyutlarını da kapsamaktadır. Bu nedenle daha çok ilişkinin niteliği vurgulanmaktadır.

— Sigara içiyorum

— Sigara sağlığa zarar verir

Bu iki bilgi ögesi birbirleriyle çelişik olduğundan, sigara içen bir kişide bilişsel uyumsuzluk baş gösterir. Eğer iki bilgi birbirleriyle ilişkisiz ise nört bir durum var demektir (Secord ve Backman, 1974, s. 70-80). Bu model uyumsuzluğu şu formül ile göstermektedir:

$$\text{Bilişsel Uyumsuzluk} = \frac{\text{Uyumsuz bilişsel ögelerin miktarı}}{\text{Uyumlu bilişsel ögelerin miktarı}}$$

Bu formül, sayısal bir sonuç vermese de anlamsal olarak kullanılabilir bir formüldür. Bilişsel uyumsuzluk kuramı uyumsuzluğu rahatsız edici bir durum olarak değerlendirdiğinden, bu uyumsuzluğun giderek uyuma dönüşeceğini, en azından böyle bir eğilimin varolduğunu kabul eder ve bunu tutum değişimi olarak adlandırır. Değişme ya tutumun tümüyle değiştirilmesi ile, ya da yeni bilişsel ögelerin bilgi dağarcığına katılmasıyla elde edilir:

— Sigara sağlığa zararlıdır / fakat insanı öldürmez

— Sigara içiyorum

Bu kuramın, diğer iki modelden üstünlüğü, tutum değişiminde etkinin yönünü açıklayabilmesidir. Tutumumuza ters düşen eylemi gerçekleştirmemiz yönündeki dış baskı (etki) ne kadar fazla ise, bu eylemi yaptığımız andaki bilişsel uyumsuzluğumuz o kadar az olur. Yani kısacası fazla dış baskı az uyumsuzluk yaratır.

A partisine mensup bir kişiye	**A partisine mensup bir kişiye**
B partisine oy vermesi için 1000 TL verilmesi	B partisine oy vermesi için 50 000 verilmesi
Uyumsuzluk çok	Uyumsuzluk az

Bu formül, ödül (etki) ile tutum değişimi arasında ters orantılı bir bağıntı bulunduğunu varsaymaktadır. Bu varsayım, «bahane düzeyinin yüksek olması halinde» bu etkinin oranının tutum değişimine ters olarak yansımış olacağı düşüncesine dayanmaktadır. Fazla ödül alan kişi,i tutumu ile bu tutumuna ters düşen davranışını ödülün fazlalığı (dış etkinin büyüklüğü) ile denkleştirmekte ve davranışını bu yolla mazur göstermektedir.

Kişilerin tutumlarının değişmesinin bir başka bilişsel boyutu da, eskileriyle değiştirilmek istenilen tutumların gerektirdiği eylemlere etkin bir katılım gösterilmesidir. Böylece kişi, katıldığı eylemi inkâr edememekte ve bu eylemini ussallaştırıcı yeni tutumsal ögelere doğru davranışını değiştirmektedir. Bu önerme bilişsel uyumsuzluk kuramının formülâsyonunu yadsımamaktadır. Ancak katılmanın zorlanarak yapıldığı ortamlarda, bu kuramın formülü yine geçerli olmaktadır.

Tutum değişimi kuramları en fazla siyasal süreçlerin çözümlenmesinde kullanılmaktadır. Siyasal süreç bireyin temel gereksinmelerini karşılayacak toplumsal düzenlemelerle yakından ilişkili olduğundan, siyasal tutumların değişimi toplumsal düzlemde büyük önem taşıyan bir konudur. Dolayısıyla siyasal tutumların değişimine ilişkin araştırmalar, hem daha sosyal psikolojinin başlangıcında ağırlık kazanmış, hem de günümüz gerçekleri içinde yaşamsal bir zorunluluk olmuştur.

Amerikan sosyal psikolojisi, tutum değişiminin en çok siyasal süreçlerde gözlendiğini ileri sürmektedir. Kuşkusuz bunda, Amerika'daki politik yaşamın örgütlenme biçiminin rolü vardır. Amerikan politikası, Kıta Avrupası'nın siyasal yapısından farklı olarak parti bağımlılığı gerektirmeyen bir özellik taşır. Bu nedenle seçmenler, toplumsal konuların ve ekonomik sorunların oluşturduğu eğilimlerle, seçimden seçime, hattâ adaydan adaya kolayca tutum değiştirebilmektedirler. Bunun temel nedenleri, Amerikan politik sisteminin iki partili bir sistem olması ve özellikle ekonomik sistem açısından her iki partinin farklı görüşlere sahip bulunmamalarıdır. Oysa Türkiye'de ve Kıta Avrupası ülkelerinde, çoğu kez politik lidere ve partiye karşı körükörüne bir bağlılık gözlenmektedir; bu da siyasal tutumların ve seçim tercihlerinin kolaylıkla değişmemesinin bir nedeni olmaktadır.

Siyasal tutum, siyasal toplumsallaşma ile siyasal ilgi ve bilgiye bağlı bir değişkendir. Özellikle siyasal bilgi ve ilgi düzeyi,

siyasal tutumun ne ölçüde kolay değişebileceğini gösterir. Siyasal tutumların yoğun bir ilgi (örneğin bir parti örgütünde çalışma) ve derin bir bilgi (örneğin, partinin siyasal programının bilimsel verilerle ne kadar tutarlı olduğunun araştırılması) ile beslendiği kişilerde, siyasal tutum değişimi de o oranda az olacaktır.

Özetle tutum değişimi kuramları, siyasal sürecin açıklanmasından pazar ve kamuonu araştırmalarına, reklâm metinlerinin hazırlanmasından reklâmın etkilerinin ölçülmesine kadar çok geniş bir yelpazeyi içeren uygulama alanlarına sahiptir. Bu tür teknik uygulamalar daha ayrıntılı çözümlemeler gerektirdiğinden, biz bu kitapta bu konulara yer vermedik.

Paragraf 3. Toplumsal bütünlük ve yetkenin psikolojik boyutu

a. Toplumsal bir paradoks : Uyına davranışı

Toplumsal yaşam içerisinde bireysel özelliklerin farklılığı kısmen yok olur. Bir yandan kişinin davranışı özgürlüğünü vurgulayan toplumsal değer yargıları (özgürlük, eşitlik, girişimcilik, yaratıcılık vb.) diğer yandan toplumsal ilişkileri sürdürebilme çabası (ahlâk, din, görgü, hukuk kuralları vb.), uyum (adaptation) ve uyma (conformity) davranışındaki paradoksu yaratır. Tek başına olduğumuzda başkalarıyla birlikte olduğumuzdan farklı davranıyorsak, bu durum kişiliğimize yönelmiş bir tehdit olarak değerlendirilebileceği gibi, aynı zamanda toplumca benimsenebilmemizi kolaylaştıran çıkarcı bir davranış biçimi olarak da algılanabilir. Genel bir toplumsal kurala uyum gösterme toplumsal ilişkilerin temel taşı olduğundan kişiler, hangi toplulukta olurlarsa olsunlar, mutlaka bu topluluğun normuna uyum gösterirler. Toplumsal olarak yaşamanın ilk koşulu, bireyin mümkün olduğunca topluluğun gösterdiği yolda yürümesine bağlıdır. Fakat toplumsallık aynı zamanda bireysel özelliklerin bir bileşkesi olduğuna göre, gerek uyumun gerekse uyma davranışının tek tek egemen toplumsal davranış kalıbı haline gelmesi, toplumsal yaşamı olumsuz yönde etkileyecektir. (*) Çıkarcı olsun veya olmasın, herkesin

(*) Daha önce de belirtildiği gibi, uyma ve uyum kelimeleri farklı anlamlamlara sahiptir. Uyum, İngiltere'de «adaptation» karşılığı olarak toplumsal yaşam için gerekli olan kuralların yerine getirilmesinde gösterilen esneklik ve uyumluluk anlamına sahiptir. Uyma ise İngilizce'de «conformity» karşılığı olarak, toplumsal etki ve baskıya boyuneğme anlamında kullanılmaktadır.

topluluk normuna kayıtsız şartsız uyma göstermesi, toplumun gelişebilmesinde bireylerin farklı yaşam tarzlarının zenginliği içinde değişik ve daha yaratıcı biçimlerde dünyayı algılayabilmelerine olanak bırakmaz. Yani bir yandan bireysel özelliklerin farklılığından kaynaklanan bir toplumsal dinamiğin varlığı, öte yandan da toplumsal kurallara uyma gerekmektedir. Bu çelişkili durum toplumsal yaşamla bireysel yaşamın birbiri içinde erimesi gibi insanlık tarihi içinde bugüne kadar çözülmeyen bir sorunu ortaya çıkartmıştır. Bireyler toplumsal kurallara ne ölçüde uymalıdırlar? Bireysel özgürlük ile toplumsal uyumun kısıtlamaları nerelerde keşişmektedir? Birey ile toplum arasındaki seçimimiz hangi ölçütlere uymalıdır? Sınırsız özgürlük isteği ile kayıtsız şartsız uyum göstermek arasında sıkışıp kalmak, insanlığın evrensel yazgısı mıdır?

Bu tür sorunların yanaıtları, bugünkü toplumsal yaşam içinde verilemez gibi görünmektedir. Toplumun dengesi için birey mi feda edilmeli, yoksa toplum mu vurgulanmalıdır? Bireysel özgürlüklerin sınırsız kullanılması toplumda kargaşa dönemleri yaratırken, uyum gereğinin abartıldığı zamanlarda insanlık toplumsal felâketlere sürüklenebilmiştir.

Sokakta yürürken dikkatle bir yere bakan bir kişiyi gördüğümüzde, bakışlarımızı farkında olmadan bu kişinin baktığı noktaya yöneltiriz. Eğer bakan kişilerin sayısı birden fazla ise, ne olup ne bittiğini anlamak amacıyla duraklamamız ve dikkatimizi daha da yoğunlaştırmamız, başkalarının davranışlarının bizi etkilemesine basit bir örnek oluşturmaktadır. Gündelik yaşamda zararsız gibi görünen bu davranış özelliğimiz, bireysel seçimlerimizi etkilemeye başladığı zaman, özgürlüğümüzü ve birey olarak varlık nedenimizi ortadan kaldıracak tehlikeleri de beraberinde getirir.

Toplumsal uyumun sosyal psikolojideki belirli bir biçimine «uyma davranışı» diyoruz. Toplumsal kurallara uyum göstermek ile uyma davranışı arasında temelde pek bir fark yok gibi görünüyorsa da bunlar, davranışlarımızın oluşum dinamikleri açısından değişik biçimlerde incelenmektedir. Uyma davranışı göstermek, toplumsal kurallara uyumun da ötesinde, kişiliksiz bir birey olmak anlamına gelebilmektedir. Gerçekte, içinde yaşadığımız kitle toplumuna özgü toplumsal düzenlemeler aracılığı ile belirle-

nen pek çok uyma davranışı göstermekteyiz. (*)

Uyma davranışı bir kişinin, davranış ve görüşlerini gerçek (somut) ya da farazî bir baskı aracılığı ile değiştirmesi ve baskı yönüne doğru uyum göstermesi demektir. Uyma davranışının derecesi, baskının şiddetine bağlı olarak artar, ya da azalır. Bir toplumdaki davranışların tümüne yakın bir bölümü şu ya da bu şekilde bir dış etki altında biçimleneceğine göre, uyma ve toplumsal uyum sağlama davranışları arasında belirgin bir farklılık yoktur. Genellikle, toplumdaki kural ve kurumlara uyum göstermeyen kişilere «uymazcı» kişi, uyumu uyma davranışı boyutlarına kadar götürenlere de «uymacı» kişi demekteyiz.

ABD Başkanlarından John F. Kennedy, «Cesaret Portreleri» adlı kitabında bir toplumun toplum olabilmesi için, uymacı kişilere olduğu kadar uymazcı kişilere de sahip olması gerektiğini belirtmektedir. Kenndy bir toplumun ilerleyebilmesi için, uymazcı kişilerin uymacı kişilere oranla daha büyük bir rol oynadıklarını ve toplumsal ilişkilerine kendi özgünlüklerinin damgasını vurabilen kişilerin topluma yeni perspektifler kazandırdıklarını söylemektedir. Uymazcı kişiler, girişimci, yenililikci ve yeni düşünceleri yayıcı rolleriyle, toplumun aksak yönelerini ortaya ilk çıkaranlar ve bu aksaklıklara cesaretle ilk çözüm getirenler olarak tanımlanmaktadır. Uyma davranışı ile uymazca davranışın, bazı dönemlerde ve bazı alanlarda tercih edilebilen davranış biçimleri olduğunu görüyoruz. Fakat yine de uymazcı davranışta bulunan kişilerin, bu davranışları nedeniyle hiçbir zaman toplumsal olarak onaylanmadıkları ve hattâ kınandıkları bir gerçektir. Bu yüzden uyma toplumda yaygın olarak beklenilen bir davranış biçimi olmaktadır. Uymazcı davranışa, bireyci davranış veya sapma (deviant) davranışı da diyebiliriz. Böyle bir tanım, kendi koyduğu kuralları uymayanlara toplumun atfettiği olumsuz değeri de vurgulamaktadır. Uyumcu davranış ise, genellikle toplumsal işbölümünü ve dayanışmayı vurgulayan bir anlama sahiptir. Bu da, uymacı davranışa toplumca atfedilen olumluluk derecesini göstermektedir. Toplum yaşamında varolan düzenlemelerden yana olanlar uymacı davranışları benimseyip onaylarken, toplumsal düzenleme-

(*) Kitabın girişinde de belirttiğimiz gibi bu konularla ilgili ayrıntılı kısımlar, ayrı bir kitap olarak hazırlanmakta olan, üçüncü bölümde yer almaktadır.

lerden yakınanların uymazcı davranışı ön plâna çıkardıkları görülmektedir.

Demek ki her toplumda uymacı ve uymazcı davranışların hem yararlı, hem de tehlikeli işlevleri bulunmaktadır. Toplumsal yararlılıkları açısından bakıldığında, bu iki davranış türünün işlevini ayrı ayrı değerlendirmek mümkündür. Ne uymacı, ne de uymazcı davranış tek başına bir anlam taşır; ne de bir toplumda bu davranış biçimlerinden yalnız biri özlenir bir davranış olmalıdır. Bir toplum hangi toplumsal düzenlemelere sahip olursa olsun, insanlığın geleceğini bu iki işlev belirleyecektir.

Uymacı davranışın tarihte rastlanan en uç biçimlerinden biri, bir insanlık felâketine yol açan Hitler döneminde görülmüştür. Hitler'in danışmanlarından Albert Speer, daha sonra yayınladığı anılarında (1970), Hitler çevresinde toplananların katı bir uyma davranışı içinde bulunduğunu, hiçbir sapma davranışına izin verilmeyen bir örgütlenme biçimiyle bu insanların her kararın tek doğru olduğuna inanan bir sürüye dönüştürüldüğünü ve böylece her yanlışın yeni yanlışlar doğurduğunu söylemektedir. Speer'e göre, «normal koşullarda gerçeğe sırtlarını dönenler, sonunda eleştiriciler veya olaya istihza ile bakanlar tarafından gerçekle yüz yüze getirilirler. Üçüncü Reich'da ne böylesine yol göstericiler bulunmaktaydı, ne de yanlışını görebilecek kadar kişilikli insanlar... Tam tersine Hitler'in yakın çevresini oluşturanlar, tam ve katı bir uyma davranışı içindeydiler; yanılgılarını bir topluluk normu olarak benimsetmekte ve dolayısıyla kendi yanlışlarına kendilerinin de inanmalarını oluşturan koşulları hazırlamaktaydılar. Bunlar, gerçek dünya ile yakından uzaktan ilişkili olmayan yanıltıcı bir dünya içinde birbirlerine uyarlardı. Herkes birbirinin birer aynasıydı. Bu çarpık aynalarda kendi yüzümün yansımalarını görürdüm.»

Yoğun uymacı davranışların insanlığı nasıl felâketlere sürüklediğini görmek için yakın tarihe şöyle bir bakmak yeterlidir. Ancak uymacı davranışın bazen toplumları yeni ve zengin yaşam biçimlerine, daha özgür ve yaşanılır düzenlemelere götürdüğüne de tarihte rastlanabilmiştir. Eski Roma'da köleler arasında yaygınlaşan Hıristiyanlığın, eşitlikçi, insancıl ve dayanışmacı bir dünya için örgütlenmesinde varolan uymacı davranışlar, buna örnek gösterilebilir. Bu tür bir uymacı davranış, topluluğun dayanış-

masını sağlamakta ve hedefe varabilmeyi kolaylaştırmaktadır. Fakat yine Hristiyanlıkta görüldüğü gibi, daha sonra yaygınlaşan ve insanları körleştirmeye başlayan bir başka tür uymacılık, eleştiriyi ortadan kaldırarak topluluğun başlangıçtaki atılımcı ve eleştirici ögelerinin yok olmasına neden olmuştur. Bunun sonunda topluluğun bu dinamiği kaybolurken, bireylerin özgürlükleri de silinip gitmiş ve tekdüzeliğe toplumsal düzenlemelere kesin uyum göstermeye ve tutucu ögelerin yaygınlaşmasına izin veren bir yapı oluşmuştur.

b. Uymacı davranışın boyutları

İngiliz düşünürü ve politikacısı Harold Laski, uymacı davranışın boyutlarını sorguladığı. «İtaatin Tehlikeleri» adlı eserinde söyle demektedir: «... Uygarlık, herşeyden önce, gereksiz acı çektirmemeyi bilmektir. Bu tanıma göre, yetkenin buyruklarına kayıtsız şartsız boyun eğenler uygar insan olduklarını savlayamazlar... Eğer tümüyle anlam ve öneminden soyutlanmış bir yaşa sürdürmek istemiyorsak görevimiz, temel yaşantılarımıza aykırı düşen hiçbir şeyi, bunlar gelenek, veya yetkeden kaynaklansa bile kabul etmemektedir. Belki de yanılgılara düşeceğiz. Ama eğer kabul etmemizi istedikleri gerçekler yaşantımızdaki gerçeklere uymuyorsa, kendi kendimizi tanımlamamız(our self-expression) kökünden yıkılmış demektir. Bunun içinde özgürlüğün koşulu, güçlüğünün ve yetkenin üzerinde ısrarla durduğu düzenleme ve yasaları her zaman kuşkuyla karşılamaktır.»

Laski'nin çok köktenci bir biçimde yaklaştığı yetkete boyuneğme süreci ile uymacı davranış arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Grup baskısına insanlar neden boyun eğerler? Grup baskısının doğası nedir? Grup baskısının niteliği ile uymacı davranışın boyutları arasında ne tür bir ilişki vardır? Bu sorulara yanıt bulmaya çalışan araştırmacılar, değişik yaklaşımlarla konuya eğilmektedirler. Uymacı davranışın boyutlarını, biz burada iki temel yaklaşım içerisinde ele almaya çalışacağız. Birinci yaklaşım da, uymacı davranışın, grup baskısının oluştuğu koşullara göre değişik boyutlar göstereceğini ileri sürenler ve koşullara ağırlık tanıyanlar bulunmaktadır. Bunlara genel olarak «durumsalcılar» adı verilmektedir. İkincisi ise, daha çok kişiliğin yapısından kaynaklanan bir uyum isteği ile uymacı davranışı açıklayan «psikanalitik» yaklaşım olacak. Bu ikinci yaklaşım ayrıca, otoriteryen

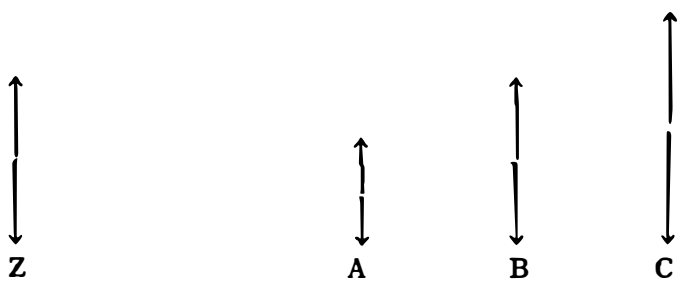
(yetkeci) kişilik kuramına temel olacak açıklamalara da yer vermektedir.

i. Durumsalcılar açısından uymacı davranış

Bu görüş, kişilerin içinde bulundukları durumları soyutlamamakta, bu durumları belirleyen koşulları gözönüne alarak davranışlarını gerçekleştirdiklerini varsayınaktadır. Bu görüşe göre uyan kişi kendi dışındaki baskıların oluşturduğu zorunluluklar yüzünden toplumsal ve grupsal düzenlemelere boyun eğer. Yani birey ancak durumlarla ilişkili olarak uymacı davranışta bulunabilir. Bu doğrultuda Solomon Asch, Stanley Milgram ve Muzafer Sherif'in klâsikleşmiş deneyleri, durumsalcı yaklaşımın en iyi örnekleri olarak belirmektedir. Bunlara göre birey toplumsal yapıdan etkilenmekte ve topluluk içinde yaşama zorunluluğu kişiyi grup normlarına uymaya itebilmektedir. Hattâ bireylerin, topluluktan aforoz edilme korkusuyla kişisel özgünlüklerini fedâ edebildikleri gözlenmektedir.

1) Asch'in Çizgi Deneyi :

Asch, «durum»dan etkilenen bireylerin grup içindeki oran ve niteliklerini bulabilmek için bir dizi basit deney gerçekleştirdi. Deneylerin sonuçlarına göre bireyler, grup içine girmeden önce sahip oldukları yargılarını grup içinde değiştiriyorlar ve grup normuna uyma gösteriyorlardı. Hattâ bireyler grup içinde bulundukları zaman tek başlarına vardıkları yargılardan çok büyük bir sapma gösteriyorlardı. Asch'in deneyi çok basit bir biçimde hazırlanmıştı. Deneyci, bir odaya aldığı deneğe önce düz bir çizgi gösteriyor, daha sonra bu çizgiyi diğer üç değişik uzunluktaki çizgi ile karşılaştırmasını istiyor ve bu üç çizgiden hangisinin ilk çizgiye eşit olduğunu soruyordu.

Eğer denek doğru yanıt olan B çizgisini göstermişse, odaya deneycinin asistanları olan, fakat deneğe başka denekler olarak

tanıtılan bir grup insan alınıyordu. (*). Bu kez soru, gruptaki kişilere yineleniyor ve sonunda yeniden gerçek deneğe yöneltiliyordu. Gruptaki kişiler olası değişik yanıtları aralarında yalancıktan tartışıyorlar, sonunda da doğru yanıt olduğuna karar verdikleri yanlış yanıtın üzerinde söz birliği ediyorlardı. Bunu gören gerçek denek, daha önceki doğru yargısını değiştirerek grubun oluşturduğu bu yeni yargıya katılıyordu. Deney büyük sayıları kapsayan örneklerle uygulandığında, ilk yargının grubun oluşturduğu yeni yargı doğrultusunda değiştirilmesi davranışının, yani grup normuna uyma eyleminin geniş boyutlara vardığı gözlenmekteydi.

2) Sherif'in Otokinetik Deneyi :

Muzafer Sherif, biz göz yanılsamasının (illusion) uyandırdığı etkiden yararlanarak benzer bir deney geliştirmiştir. Karanlık bir odaya alınan deneğe, büyükçene bir madenî para boyutlarında bir ışık gösterilir. Otokinetik kurallara göre ışık üzerinde dikkatini yoğunlaştıran kişi, bu ışığın belirli uzaklıklarda hareket ettiğini görecektir. Deneğe ışığın ne kadar sola veya sağa doğru kaydığı sorulur. Denek, görme yetisinin elverdiği ölçüde yaklaşık bir uzaklık söyler. Deneyin ikinci aşamasında gerçek denek, bu kez odaya bir grup yalancı denek ile birlikte alınır ve soru yinelenir. Gerçek denekten önce yalancı denekler değişik tahminlerde bulunurlar; sonunda da gerçek deneğin tek başınayken verdiği uzaklıkla ilişkisi olmayan bir başka uzaklığı belirtirler. Belirli bir süre sonra gerçek deneğin de ilk yargısını değiştirip, grubun oluşturduğu tahmini kabul ettiği görülmüştür. Asch'in deneyinde olduğu gibi Sherif'in deneyi de, bireyin, tek başına olduğu durumlarda nesne ve olayları farklı bir biçimde algıladığını, grup içinde olduğu zamanlarda ise grup eğilimlerine uymaya yöneldiğini göstermektedir. Bu yönelme bazen çok yoğun bir uyma davranışına dönüşmekte, bazen de yalnızca kişinin o andaki çıkarları doğrultusunda gruptan dışlanmamak, ya da grupla bulunmanın verdiği bazı yararlardan yoksun olmamak amacını taşımaktadır.

Asch ile Sherif'in deneyleri, grubun büyüdüğü oranda, uyma davranışının boyutlarının da o ölçüde arttığını ortaya koymuştur.

(*) Psikoloji deneylerinde araştırmacının yardımcıları çoğu kez davranışları gözlenen denekleri araştırma koşullarına göre yönlendirmek için kullanılırlar. Görgül (ampirik) araştırma literatüründe bu tür deneklere «yalancı denek», ya da «sahte denek» denmektedir. Biz, «yalancı denek» terimini yeğledik.

Bu deneylerin bir başka önemli sonucu da, bütün deneklerin tek başlarına oluşturdukları yargıları grup içinde bir yere kadar savunduklarının, bu noktaya erişildikten sonra ise ilk yargılarından vazgeçme eğiliminde olduklarının anlaşılmasıdır. Demek ki gündelik toplumsal yaşamımızda kişisel yargılarımız ne olursa olsun bu yargılarımızı grup içinde kolaylıkla değiştirme eğilimine sahibiz. Vardığımız yargıların doğruluğuna ne kadar güvenirsek güvenelim, bunlar ne kadar güçlü kanıtlarla desteklenirse desteklensin, grup normu bizi yargılarımızda ısrarlı davranmaya yöneltmemekte, tam tersine bizden daha iyi bilenlerin varlığını kabul etmemize yardımcı olmaktadır. Uyma davranışının kuşkusuz birçok nedeni vardır; bunlar diğer bölümlerde ele alınmış bulunmaktadır.

3) Milgram'ın şok deneyi :

Uyma davranışının boyutlarının değişkenliğini ve doğasını inceleyen bir başka klâsik deney dizisi de, Stanley Milgram'ın gerçekleştirdiği «şok» deneyleridir. Uyma davranışının çok değişik durumlarda nasıl oluştuğunu açıklaması nedeniyle, bu deneylere burada biraz daha geniş bir yer vereceğiz. Milgram, «bir kişinin diğer bir kişiye, üçüncü bir kişiyi yok etmesi ya da ona acı vermesini emretmesi»ni olabildiğince derin ve güçlü bir psikolojik ortamla birlikte gözlemekle işe başlamaktadır. Milgram'ın amacı, ortamla birlikte gözlemekle işe başlamaktadır. Milgram'ın amacı, savaş gibi örgütlenmiş düşmanlıklarda yetke (authority), yürütücü (executant) ve kurban (victim) üçlüsü arasındaki ilişkiyi, gerçek yaşamda rastlanabilecek nitelikteki lâboratuvar koşullarında ölçmekti. Bu deney aynı zamanda, uyma davranışının değişik durumlardaki boyutlarını da gözler önüne sermiştir.

Deneyin konusu, deneğin diğer bir kişiye bir başkasının buyruğu altında ne kadar elektrik şoku verebileceği ya da vermeye razı olabileceğiydi. Bu deneyde gerçek deneğe, öğrenme sürecindeki bellek gücü üzerinde araştırma yapıldığı yalanı söylenir. Gerçek denek yalancı deneğe kelime çiftleri öğretecek ve daha sonra bu çiftlerin ne kadarını anımsadığını ölçecektir. Eğer yalancı denek bu çiftlerden birini anımsayamazsa, denek giderek artan bir oranda elektrik şoku verecektir. Yalancı denek (öğrenci) bir jeneratörle gerçek deneğe (öğretmene) bağlanmıştır. Bu arada gerçek deneğe emir verecek bir de uzman kişi bulunmaktadır (yetke). Bu üçlü ilişki, elektrik şoku gibi bir hayli ağır bir yaptırımla bütünleştirilerek ger-

çek yaşamdaki psikolojik gerilim oluşturulmaya çalışılmıştır. Gerçekte jeneratör elektrik üretmemektedir; ayrıca yalancı deneğin acılar içinde bağırması daha önce doldurulmuş bir ses bantı aracılığı ile sağlanmaktadır. Ancak gerçek denek bütün bunları bilmememektedir. Gerçek deneğe (öğretmene), öğrencinin yapacağı yanlışta verilen elektriğin şiddetini bir derece arttırması gerektiği söylenir. Eğer denek bir noktadan itibaren şok vermeyi reddederse, yanındaki uzman devam etmesi gerektiği konusunda onu uyarmaktadır. Bu arada yalancı deneğin acıları banttan giderek daha şiddetli bir biçimde ve gerçek deneğin dayanamayacağı bir düzeyde yansıtılmakta, bu yolla deneğin direncinin kırılmasına çalışılmaktadır. Denek bir yandan kurbanın acı içinde kıvranması, diğer yandan uzmanın emirleri ve kendi vicdanı arasında bocalayıp kalmaktadır. Böylece, sıradan insanların yetkeye boğuneğme derecelerinin boyutları ve uyma davranışlarında görülebilecek çeşitli özellikler açığa çıkarılmış olacaktır.

Sahte jeneratör 15 volttan 450 volta kadar değişen 30 ayrı voltaj düzeyine sahip olup, panel üzerine yerleştirilmiş düğmelerle çalışmaktadır. Şok düzeyleri aygıt üzerinde hem sayısal olarak, hem de «hafif şok»tan «şiddetli» ve «tehlikeli» şoka kadar sözcüklerle belirtilmiş bulunmaktadır. Bundan amaç, deneği olabildiğince sayısal, sözel ve görsel baskı altında tutabilmek ve direncinin tüm boyutlarını gözleyebilmektir. Bu direnci daha da güçlü bir biçimde sınamak için, yalancı deneğin (öğrencinin) tepkileri standart bir biçimde banda alınmıştır. Öğrenci 75 voltta homurdanmaya başlamakta, 150 voltta deneyi bırakmak istemekte, 180 voltta artık acılara dayanamayacağını haykırmaktadır. 300 volta gelince ağlayarak serbest bırakılmasını isteyen yalancı denek, artık sorulara yanıt vermeyeceğini söylemektedir. Böylece baskının psikolojik ortamı da güçlü bir biçimde hazırlanmış olmaktadır. Deney dizisi dört değişik durumu (koşulu) kapsayıcı bir biçimde düzenlenmiştir. İlk koşulda öğrenci denekten ayrı bir odada bulunmakta ve denek, yapılan düzenlemeler nedeniyle yalnızca onun sorulara verdiği yanıtları duyabilmektedir. Bunun dışında, cereyan 300 volta çıkarıldığında öğrenci duvarı yumruklayarak deneğe ıstırabını iletmektedir. Uzman ise doğal olarak denekle aynı odada bulunmakta ve ona komut vermektedir. İkinci koşulda, bu verilerin yanısıra denek bu kez öğrencinin tüm haykırmalarını da duyabilmektedir. Üçüncü durumda öğrenci deneğin bulunduğu odaya alınmış olup

her ikisi de birbirlerini görebilmektedirler. Dördüncü koşul ise, biraz farklıdır. Öğrenci ancak elini madenî bir plâkanın üzerine koyduğunda şok verilmektedir. 150 voltluk düzeyde öğrenci serbest bırakılmasını ister ve uzmanın emri ile denek öğrencinin elini şok plâkasına bastırmaya zorlanır. Bu koşul, denek ile öğrencinin fiziksel yakınlık içinde ne kadar uyma göstereceğini ölçmek için hazırlanmıştır.

Bulgular, «öğrenci- kurbanın» deneğe yaklaştırıldığı oranda uyma davranışının belirgin olarak azaldığını göstermiştir. İlk koşulda karşı gelme eğilimi % 34 iken, ikincisinde % 60 ve dördüncü fiziksel yakınlık koşulunda ise % 70'e çıkmıştır. Milgram bu sonuçları, kurbanın yakınlaşması oranında ıstırabının daha güçlü bir biçimde duyulmasının verdiği azap yüzünden, deneğin yetkeye karşı gelmesi şeklinde yorumlamıştır. Böyle bir davranış için daha ayrıntılı açıklamalar da getirilebilir. Milgram'a göre birinci ve ikinci koşullarda öğrencinin çektiği acı, denek için uzak ve oldukça soyuttur. Denek, acı verdiğini uzaktan ve soyut olarak algılamakta, gerçeği hissetmemektedir. Üçüncü ve dördüncü koşulda ise, acıyı öğrenci ile birlikte yaşamakta, dolayısıyla da duyarlılığı artmaktadır.

İlk deneyde kurbanın uzaklığı ve görünmezliği gibi etmenler, acı çekenin yeterince düşünülmemesine yol açmaktadır. Denek, yaptığı işin «ahlâksal» bir iş olmadığının farkında değildir ve işi salt «bilimsel» bir işlem olarak görmektedir. Böylece ussallaştırma yoluyla bahaneler bulabilmekte ve kendini, bir insana acı veren biri olmaktan çok, insanlık için yararlı bir deneyde çalışan bir kimse olarak algılamaktadır. Bu da denek için, acı vermesinin ve uyma davranışında bulunmasının gerçeklerini sunmaktadır. Yüzyüze olma koşulunda artık bu ortam söz konusu olmadığından, denek yaptığı işin insanî açıdan bilincine varmakta ve «gerekli» de olsa acı çektirmeyi kabul etmemektedir. Mekânsal olarak ayrı olma koşulu ise, yapılan eylemi parçalamakta, denek acı çektirmenin yaratacağı ikilemi yaşamamakta, basit bir bilimsel faaliyete katılıyormuş düşüncesine kapılmaktadır. Bu da otoriteye uymayı fazlalaştıran bir durum yaratmaktadır.Ayrıca öğrencinin mekânsal olarak ayrı bir yerde olması denekle uzmanı birbirine yaklaştırmakta, acı çektirilen bir varlık ile ilişki yerine, buyrukları dinlenecek bir insanın varlığı önem kazanmaktadır. Bu da sonuçta emirlere boyun eğmeyi kolaylaştırmaktadır.

Uzman ya da bir başkası tarafından içeriği tam olarak anlaşılmayan bir buyrukla yönlendirilebilen insanlar, öğrenilmiş doğal davranışsal eğilimleri nedeniyle de bu tür uyma davranışları gösterebilirler. Örneğin hayvanlar üzerinde yapılan deneyler, hayvanlara hiçbir şey yaptırmama yoluyla hiçbir şey yapmamayı öğretmenin mümkün olduğunu ortaya koymuştur (Scott, 1958). Scott'a göre bu kural, bireye barışçı olmayı öğretmekte de başarı ile kullanılabilir. Barışçı olma davranışı, bireylere, kavga etmemeleri yoluyla, yani kavga etmemeyi öğretmek aracılığıyla kazandırılabilir. Milgram, yetkeye boyuneğme (uyma) davranışını bu kurala uygun olarak açıklamaktadır. Gündelik yaşamlarında saldırgan ve uymacı olarak yetiştirilen bireyler, «öğrenilmiş davranışsal eğilimleri» nedeniyle bu koşullara benzer her türlü yeni duruma kolaylıkla uyum göstermektedirler. Deneydeki kurbanın uzaklığı veya yakınlığı koşullarını bu açıdan gözden geçirdiğimizde bir takım sonuçlara varabiliriz. Bireyin, kendi geçmişinde yakın olduğu kişilere verdiği acıların karşılığında yine acı verici bir tepki ile karşılaşmış olması, acı vermenin bedelini ona öğretmiş olabilir. Böylece yakınımızdaki kişilere saldırganlık eğilimi göstermemeye koşullandırılmış bulunabiliriz. Organizmamız, daha uzaktaki kişilere saldırgan davranışlarda bulunmayı tehlikesiz sayabiliri. Uzman kişinin (yetkenin) buyruklarına uyma davranışı sürecinde kurbanın uzaklığı, işte bu yüzden önemli bir rol oynamaktadır.

Kuşkusuz, deneğin uzman ile olan mekânsal yakınlığının rolü de burada önem taşımaktadır. Denek ile uzman arasındaki fiziksel uzaklık ölçüsü değiştirilerek araştırma yinelendiğinde başka önemli bulgular elde edilmiştir. Uzman lâboratuvardan uzaklaştırıldığı ölçüde uyma davranışında belirli bir düşüş gözlenmiştir. Ayrıca uzman odada yokken birçok deneğin ilginç bir davranışta bulunduğu görülür. Denekler gerekenin altında şok vermekle birlikte aynı zamanda bunu gizlemek isterler. Bu durum, yetkeye açıktan karşı gelme cesareti olmayan deneklerin hileli davranışlara başvurdukları halde bunu açığa vurmaya cesaret edemediklerini göstermektedir. Bu ya yetkenin güçlülüğü ile ilgili olarak toplumda oluşmuş değer yargıları hakkında bir fikir vermektedir. Bunun yanısıra, araştırmanın yapıldığı mekâna ilişkin olarak da uyma davranışında bazı değişmeler gözlenmiştir. Milgram, buna «kurumsal yetke» adını verir. Eğer araştırmanın yapıldığı kurum saygın olarak bilinen ve yetkesinden kuşku duyulmayan bir yer ise,

uzmanın emirlerine boyuneğme düzeyinin gözle görülür bir biçimde yükseldiği saptanmıştır. Eğer bu kurum sıradan bir yer ise, uzmanın (yetke) buyrukları bu kez aynı etkiyi göstermemiştir. Milgram, buradan şu sonucu çıkarmaktadır : yetke kendi başına bir anlam taşımaz; denek sahip olduğu değer yargılarıyla yetkeye bazı özellikler atfetmekte ve buna göre yetkeye boyun eğip eğmeyeceğine karar vermektedir.

Milgram'ın deneyleri, uyma davranışının çeşitli boyutlardaki oluşumunu gözler önüne sererek açıklayıcı bulgular getirmiştir. Buradan çıkartılabilecek sonuçlar, durumun insan davranışlarındaki etkisini ve belirleyiciliğini ortaya koyması bakımından ilginçtir. Bu sonuçlar günümüz insanı açısından uyma davranışının ürküntü verici boyutlara vardığını göstermektedir. İçinde yaşanılan kitle toplumu, baskıcı ve tek boyutluluğa indirleyici tüm düzenlemeleriyle insanı edilginleştirmekte ve boyuneğici bir varlık durumuna sokmaktadır. Bu da, bu konunun başında değindiğimiz Laski'nin kuşkuculuğunu haklı çıkarmaktadır. Sonuçta yetkenin otoritenin içeriği ve anlamı, uyma ve boyuneğme davranışında belirleyici etken olarak ortaya çıkmaktadır.

Durumsalcı yaklaşımın bu üç klâsikleşmiş deneyi, bireylerin gösterdikleri uyma davranışının boyutlarını sergilemektedir. Durumsalcı yaklaşıma göre bireyin belirli bir durumda uyum davranışı içinde olması, toplum içinde yaşama zorunluluğundan söz konusu durumun önemine kadar değişen birçok etkene bağlıdır. Toplumsal etki söz konusu olduğu zamanlarda uyma davranışı temel olarak iki biçimde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi «değersel etki»dir. Herhangi bir etki bireyi uyma davranışına yöneltiyorsa, bu etki kişinin doğru olduğunu düşündüğü normlarla çelişen bir etki olamaz. Buna değersel etki denir. İkinci etki türü «bilgisel etki»dir. Bu durumda da birey, dışarıdan gelen bilginin toplumsal gerçeklik için doğru bilgi olduğunu düşünmekte ve dolayısıyla bu etkiye uyma göstermektedir. (Deutch, 1955).

Deutch'a göre etkiye direnebilmenin de bazı koşulları vardır. Bunlardan birincisi «karşı norm oluşturmak»tır. Birey herhangi bir baskı ya da etkiye karşı direnebiliyorsa, ya o anda, ya da önceden bu etkiye karşı normlar oluşturabilmiş demektir. Etkiye direnebilmenin bir başka koşulu da «öz-bağlanım» (self-commitment) dır. Bu tür koşullarda baskı da ya etkiye karşı gelen kişi, daha önce bir başka baskı ya da etkiye kendini bağlamış demektir. Birey bir

kez karar verdikten sonra ister istemez bu kararıyla tutarlı kalmak istemektedir. Festinger'in bilişsel çelişki denkleminde formüle edilen bu tür bağlanımlar, gündelik yaşamımız içinde de değişik şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Örneğin birey, satın aldığı buzdolabının markasının genellikle en iyisi olduğunu düşünür. Bu da, belirli bir biçimde bir yargıya varmış olmanın, karar değiştirmesı çok güç olduğu için kişiyi artık bağladığını gösterir (Secord ve Backman, 1975, s. 307).

Bireylerin dış etkiye (ister baskı, isterse norm olsun) karşı gösterdikleri uyma davranışının, dört temel etkene bağlı olduğu gözlenmektedir : (1) Grup içindeki bireyin, grubun diğer üyelerinin tutum ve davranışlarını ne ölçüde zararlı ya da yararlı bulduğu, (2) Grubun güç yapısı ve bireyin bu yapıdaki yeri, (3) Davranışın ödüllendirilme koşulunun gerçekleşme derecesi ve (4) Davranışın yaptırıma açık olup olmadığı.

Uymacı ve uymazcı davranışların yanısıra, toplumda görülen diğer bir yaygın davranış biçimi de kayıtsızlık davranışıdır. Kayıtsızlık davranışı birçok sosyal psikolog tarafından uymacı bir davranış biçimi olarak değerlendirilir. Çünkü kayıtsızlık, bir olaya karışmama isteğini kapsar. Bu da, kişinin edilgenlik içine girip kendine yararı ya da zararı dokunmayan olaylara katılmaması demektir. Kayıtsızlık davranışı toplumda genel ve yaygın eğilim olmaya başladığı zaman, tıpkı uymazcı davranış gibi tehlikeli boyutlara ulaşabilir. Kayıtsızlık davranışının toplumu tehdit eden yönü, New York'ta yaşanan tipik bir olayla örneklendirilebilir. Kırkbeş daireli bir apartmanda oturan insanların gözü önünde işlenen bir cinayeti polise bildiren çıkmadığı gibi, hiç kimse bu olaya müdahale etme isteğini bile duymamıştır. Kayıtsızlık davranışı, genel olarak uymacı davranışın edilginleştirilmiş bir uç biçimi olarak yorumlanabilir. Bu tür davranışların yaygınlaşması, toplumsal düzenlemelerin, bireyin toplumsal ilişkilere katılma isteği doğrultusunda olup olmadığına da bağlıdır. Bir toplum katılmacı biçimlere açıksa, uyma ve kayıtsızlık davranışlarına pek gereksinme duyulmamaktadır. Buna karşılık katılmanın faturasının çok yüksek olduğu toplumlarda, uymacı davranış giderek kayıtsızlık davranışına dönüşmektedir.

Durumsal yaklaşımın uymacı davranışın çeşitli boyutları ile ilgili açıklamalarını kısaca gördükten sonra, şimdi bu davranışı psikanalitik açıdan inceleyenlere değineceğiz.

ii. Psikanalitik yaklaşım açısından uyma davranışı

Uyma davranışının psikanalitik açıdan incelenmesi, 1930'lu yıllarda Almanya'da Hitler'in işbaşına gelmesinden sonra başlar. O günlerde birçok bilim adamı, kitleler halinde uymacı davranış gösteren insanları gördükçe, insan doğasında bir uyma isteğinin varolabileceğinden kuşkulanmışlar ve ve kişilik yapılarındaki yetke (authority) isteğinin nedenlerini araştırmaya başlamışlardı. Daha sonra inceleyeceğimiz bu kişilik örüntüsüne, özellikle Alman kökenli araştırmacılar «yetkeci (otoriteryen) kişilik» adını verdiler.

Daha sonraları Adorno ve arkadaşlarıyla (1950) birlikte yayınlanan «Yetkeci Kişilik» adlı kitabın yazarlarından biri olan Nevitt Sanford, o sıralarda yaygın bir kabûl gören kanının aksine Hitler'in iktidara gelişinde hiçbir önemli tepki ile karşılaşmayacağını, çünkü tarihsel ve toplumsal koşullanmalar sonucunda insanlarda yetkeyi kabul etme eğilimini barındıran bir kişilik yapısının oluştuğunu belirtiyordu.

Sanford'un anlattığına göre, «Hitler'in Almanya'da iktidarı ele geçirişinden bir gün sonra, Franfkurt'daki Sosyal Araştırma Kurumu'nun (sonradan «Frankfurt Okulu» olarak tanınmıştır) yöneticiso olan Max Horkheimer, Kurum'un diğer üyeleriyle (Adorno, Frömm, Marcuse, Lowenthal, Withfögel ve Neuman) birlikte İsviçre'ye göç eder». Bu ünlü bilim adamlarının yurtlarından kaçışlarının altında yatan neden, Nazilere karşı önemli bir toplumsal karşı gelme olanağının bulunmadığı düşüncesidir. Çünkü Horkheimer ve arkadaşları birkaç yıl önce «Almanya'da Politik Görüş (1930) konusunda yaptıkları ampirik bir araştırmada, sosyal,demokrat olduklarını ileri süren Alman işçilerinin dahi yaygın bir yetkeye boyuneğme davranışı içinde bulunduklarını görmüşlerdi. Kendilerini demokrat olarak niteledikleri halde, anket sorularına verdikleri yanıtlarda bu kişilerin oldukça «yetkeci» bir kişiliğe sahip bulundukları görülüyordu. Araştırmayı yöneten Horkheimer ve arkadaşlarının bu verilerden çıkardıkları sonuca göre Hitler büyük bir olasılıkla iktidara gelecek ve kitlelerden hiçbir önemli karşı tepki görmeyecekti. Bu araştırmanın bir başka önemi de, sonraları Adorno ve arkadaşları tarafından ABD'nde gerçekleştirilecek «yetkeci kişilik» araştırmasına bir temel oluşturmasıydı.

Uymacı davranışın psikanalitik boyutları, daha sonra «Frankfurt Okulu»nu terketmiş olan Erich Fromm tarafından 1940'larda

ortaya koyulmuştu. Fromm kuramının temeline, Freud'un kişilik çözümlemesi için başvurduğu yönetimi (psikanalizi) yerleştiriyor ve uymacı davranışın boyutlarını bu açıdan değerlendiriyordu. Fromm'a göre Orta Çağ'da egemen olan ilâhi yetkenin bozuluşundan bu yana Batılı insan özgür ve onurlu olmanın yükümlülüklerinden kaçıyor ve karmaşık bir kararsızlık duyuyordu. Oldukça hiyerarşik bir yetke sisteminin bozulması insanlarda bilinçdışı bir korku yaratmış ve bu korku aynı zamanda yine bilinçdışı bir yetke isteği doğurmuştu. Böylece kişiler bütüncül (totaliter) baskıya karşı bir istek duyar olmuşlar, özgürlükten kaçmaya başlamışlardı. Fromm'a göre özgürlükten kaçan bireyler sonunda yetkeye sığınmaktaydılar. Yetkeye başeğmek için bilinçdışı bir duygusal gereksinme içinde olan bireyler, bu gereksinmelerini ilk olarak anne-babaya yöneltirler. Bu tür kişiler, aynı zamanda yetkeye karşı bilinçdışı bir isyan ve saldırganlık da duyarlar. Bu saldırganlık çoğu kez yer (hedef) değiştirerek dış gruplara, örneğin azınlık ve etnik gruplara yönelir. Fromm bu psikodinamik yapıyı önce «sado-mazoist karakter» olarak nitelendirdi. Bu sözcüğün genellikle sapıklık ve nevrozla ilgili olarak kullanılmasının doğurabileceği yanılgıyı ortadan kaldırmak için, toplumsal olarak sağlıklı kabul edilenlerde de görülebilen bu yapıya «yetkeci kişilik» adını verdi.

Bu tür araştırmalar daha sonra yine Avrupa kökenli psikologlarca antisemitizm (yahudi düşmanlığı) alanında yoğunlaştırıldı. Çünkü o sıralarda bu kişilik örüntüsünün somut yaşamda belirlediği hedeflerden biri Yahudiler ve onlara karşı duyulan toplu nefretti. Bu arada Reich ve Erikson gibi düşünürler de benzer konulara eğilmeye başladılar. Stagner de, (1936) aşırı sağcı tutumların, yetkeci kişiliğin bir dışavurumu niteliğini taşıdığını ve birbirine bağlı bir inanç, tutum ve görüşler sistemi olarak bir kişilik örüntüsü oluşturduğunu ileri sürmüştü. Bu konuda Avrupalı meslektaşları ile ilk görüş birliğine varan Abraham Maslow(*) oldu. Maslow, Fromm ile görüş birliği içerisinde, toplumun örgütlenmesi ile yetkeci tutumlar arasındaki bağıntıya dikkat çekti.

Yetkeci kişilik araştırmaları kişilik yapısını bilinç dışında gizlenmiş birtakım dürtülerin ve bastırılmış isteklerin örüntüsü ola-

(*) «Yetkeci Kişilik» konusuyla doğrudan ilişkili olmasa da Maslow'u, kişilerin kendilerini gerçekleştirme koşullarını incelerken Birinci Bölüm' de görmüştük.

rak kabul ettiği için, anket tekniklerine ve ölçek düzenlemelerine ağırlık tanımıştır. Bu yaklaşım, bireylerin tutum sorularına verdikleri yanıtları bir ölçek üzerinde göstermektedir. Böylece hem ampirik olarak ortaya konabilen verileri ölçmek, hem de kuramsal olarak ileri sürülen varsayımları sınamak mümkün olabilmiştir.

c. Yetkeye boyun eğme eğilimleri

Yetkeye boyuneğme, güçlü bir önder arzulama ve devlet gücüne sorgusuz itaat, tarihte her toplumda görülebilen kişilik eğilimlerini yansıtır. Bu nedenle yetke isteği, evrensel nitelikleri olan bir eğilim niteliğinde görülmektedir. Bu durumda, bu tür bir eğilimi içeren bir kişilik yapısının varlığından söz edilebilir. Yetkeye boyuneğme eğilimlerinin temelinde «önyargı» yatmaktadır. Kişinin kendi dışındaki kişilere karşı bir tür düşmanlık duygusu beslemesi anlamında kullanılan önyargı, ulusal veya uluslararası düzeyde kültürel ve etnik özellikleri içeriyorsa «etnosantrizm» adını almaktadır. Bu tür bir örüntü içinde yetkeye başeğme, yetkeyi saygı ile benimseme biçiminde değil, abartılmış ve duygusal bir başeğme olarak gözükür. Gerek etnosantrizmde, gerekse yetkecilikte kişinin öz yargısı, kendi bilincindeki düşünsel etkinliklerden ziyade, dıştan gelen baskılara karşı duyarlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Sanford'a göre yetkeci boyuneğme, kavramsal olarak «yetkeci saldırganlık»la yakından ilişkilidir. Psikanalitik kurama göre her iki eğilim de başlangıçta anne-babaya yönelmiştir. Bu ilişki doyurulamayan isteklerin tatminini, düşmanlık duygusunun gizli biçimleri olarak iç grup yetkelerine karşı (ulusal önderlere, bağlı olunan parti liderlerine, kapalı veya yasa dışı gruplar içindeki sivrilmiş kişilere) abartmalı bir saygı ve uyma kılıfı içerisinde dışa vurmaktadır. Düşmanlığın çoğu kez dış gruplara yönelmesi nedeniyle yetkeci saldırganlığın etnosantrizm ile yakın bir ilişkisi vardır. Anne-babasına ve güçlü görünen diğer kişilere karşı duyduğu düşmanlık hissini bastırmış ve sürekli bir başeğme durumunda olduğu için kendine saygısını yitirmiş olan kişi, doğal olarak bilinç alanını sınırlı tutmak ve dışa açılmamak gereksinmesi içindedir. Bu kişi kendini tanımak istemeyecek, alışageldiği uyum biçimleriyle yetinecek ve gerçek duygularının açığa çıkmasından sakınacaktır. Coşkularını her zaman baskı altında tutamayacağından insanla ilgili sorunları düşünmekten kaçınacaktır; çünkü «yan-

lış» şeyler düşünmekten korkmaktadır. İlk kez Murray (1938) bu tür kişilere «çevresine açılamayan kişi» adını vermiştir. Bu yapı genellikle duyguları, düşleme gücünü ve tüm kişisel istekleri engelleyici bir kişilik yapısıdır.

Bu tür bir bilinç alanı darlığı, önyargılı kişilerde yoğun olarak görülen batıl inanç ve tektipçilik eğilimlerinin gelişmesi için de verimli bir ortam yaratır. Batıl inançlar, kişinin her türlü sorumluluğu kendinden uzaklaştırıp, denetleyemediği dış güçlere atfetme eğilimidir. Sanford'a göre tektipçilik ise, katı ve çok yalın kategoriler içinde herşeyi ak ya da kara olarak ayırıp düşünme eğilimidir

Bu tür kişilik yapılarında her türlü bastırılmış içtepinin su üstüne çıkması kaygı ve duygu yüklü olacağından, bilinçli bir biçimde düşünülmesi kendiliğinden engellenir. Kişi bu tür duygu yüklü tepilerini engellerken, aynı zamanda yakınlık duymadığı, hattâ düşmanlık beslediği güçlere de boyun eğmek zorundadır. Çünkü kurallar içinde olması, aynı zamanda kısıtlamalar içinde olması demektir. Kısıtlamalar da bilinçdışı tepilerini engellemektedir. Kişi bu ikilemli durumu bir yetkeye sığınarak gidermeye çalışır; bu da eninde sonunda bir güçsüzlük duygusu yaratacaktır. Böyle bir duyguyu kendi kendine itiraf etmek bile benliğe saygıyı zedeleyeceği için, kişi bu duygusunu yadsır. Bunu bazen aşırı bir düşmanlık duygusu ile dış gruplara yansıtarak (etnosantrizm), bazen de denkleştirme mekanizmaları yoluyla çevresine güçlülük ve dayanıklılık gösterisinde bulunarak yapabilir. Her iki durumda da hem yetkeyi özleyen, hem de yetkeyi ele geçirdiğinde kendi buyruğu altındakilere insafsızca davranan bir kişilik yapısı ortaya çıkar.

Yetkeci kişilik örüntüsünün bir başka yönü de, güncel yaşamda güçlü kişilere duyulan yakınlaşma çabalarında açığa vurur. Tek başına kalması yüzünden güçsüz olduğu kanısına kapılan kişi, hem güçlü olmayı arzular, hem de gücü ele geçirip kullanabilme yeteneğinden yoksundur. Başkalarında gördüğü güce hayrandır; fakat bu güce boyun eğme eğiliminden doğacak zayıflıktan da utanç duymaktadır. Kişi sorunu en zararsız biçimde çözümlemek amacıyla güçlü kimselerle dostluk kurmaya, böylece hem kudretli olma isteğini, hem de yetkeye boyun etme gereksinmesini doyurmaya çalışabilir.

Görüldüğü gibi, yetkeci kişilik yapısının kullandığı birçok psikolojik mekanizma vardır. Bunlardan en yaygın olanı, daha önce incelediğimiz yansıtma mekanizmalarıdır. Yetkeci kişilik genellikle, güç ve güçsüzlük, doyum ve doyumsuzluk, gereksinme duymak ve duymamak, elde etmek ve elde edilmek gibi ikilemli psikolojik durumları, istenmeyen özellikleri başkalarına yansıtarak çözümlemeye çalışır. Kendinde bulunan, fakat bulunması çevre tarafından hoş karşılanmayacak birçok özelliği başkalarına atfeder; diğer özellikleri de bu istenmeyen özellikler içinde geneller. Bu nedenle, yetkeci kişiliği sahip biri için dış dünya çoğu kez kötü güçlerle, suikastlerle, gizli plânlarla ve komplolarla yönetilmektedir. Kısacası dış dünya, gerçekte kendisinin isteyip de doyuramadığı tüm zavallılıkları ve kötülükleri barındırmaktadır.

Psikanalitik kuramın ve yetkeci kişilik örüntüsünü içeren betimlemelerin çoğu ,yetişkinlik dönemlerinde gözlenen bütün bu davranışları, çocukluk çağlarında doyurulamayan libidinal isteklerin bir dışavurumu olarak görür. Adorno ve arkadaşlarının gerçekleştirdiği yetkecilik konusundaki çalışmalarda, bu varsayımlar görgül olarak da doğrulanmış bulunmaktadır. Örneğin yüksek düzeyde yetkeci kişilik özelliklerine sahip oldukları saptanan erkek denekler, babalarını kendilerine uzak ve katı olarak betimlemişler, düşük puan alan denekler ise babalarıyla olan ilişkilerini rahat ve anlayışlı olarak nitelendirmişlerdir. Yüksek bir yetkeci kişilik puanı toplayan kadınlar babalarını çalışkan ve ciddi olarak görürlerken, düşük puan alan kadın denekler babalarını daha çok neşeli ve «entellektüel» bulduklarını açıklamışlardır. Kişilik yapısının genellikle toplumsallaşma süreci ve aile yapısıyla iintii olduğu bilinen bir gerçektir. Nitekim yetkecilik araştırmalarında da görüldüğü gibi, anne-baba ile ilişkiler ve çocuklukta edinilen önyargılar daha sonraki yaşlarda belirleyici etkilere sahip bulunmaktadır.

Yine Sanford'un belirttiğine göre, yetkeci kişilikle annenin özellikleri arasında da bağıntı vardır. Yüksek derecede yetkeci olan kadın ve erkekler, annelerini şefkatli, özverili, genellikle dc boyuneğici olarak betimlerlerken, düşük puan alanlar sıcak, anlayışlı ve sokulgan olarak nitelendirmişlerdir. Bu da, aile içinde annenin konunumu (rol ve statüsünü) ve pek demokratik bir yapıya sahip olmayan ataerkil aile bağlarının nasıl algılandığını göstermektedir. Yetkeci kişiler babalarına «güçlülük imgesi» atfettiklerinden, annelerini de kendileri gibi «zavallı» olarak görmektedir.

ler. Oysa daha az yetkeci bir kişilik örüntüsüne sahip olanlar, annelerini de babaları gibi görece yardımsever olarak nitelendirebilmektedirler. Yetkeci kişilik ölçeğinde görece düşük puan alan erkekler, annelerini genellikle entellektüel ve estetik görüşlü insanlar olarak tanımlarlarken, yüksek puan alan erkeklerin, annelerini «ahlâk simgesi», «kaygı verici» ve «kısıtlayıcı» bulmaları da bu varsayımı güçlendirmektedir.

Aile yapısını ve ilişkilerini, kişiliği oluşturan ve belirleyici etken olarak ele alan yetkeci kişilik kuramı, anne-babaların, içinde bulundukları toplumsal konum yüzünden çocuklarına bu doğrultuda bir eğitim verdiklerini vurgulamayı da ihmâl etmemektedir. Çünkü yetkeci bir kişiliğe sahip anne-babanın çocukları da bu yönde yetiştirdiğini söylemek, yetkeciliğin başlangıcını tarihin bilinmez bir geçmişine götürmek olur. Sanford'un bulgularına göre bazı sosyo-ekonomik özellikleri taşıyan aile türleri, yetkeci kişilik örüntüsünü kazandırmaya daha yatkın gözükmektedir. Örneğin hızlı bir toplumsal mobilite ile tabakaları tırmanmış ve yeni sosyo-ekonomik statüleri içinde kendilerine güvenlik arayan orta tabakadan anne-babalar, çocuklarını yetkeci eğilimler geliştirmeye elverişli bir tarzda yetiştirmektedirler. Benzer bir görünüm de etnosantrik deneklerde ortaya çıkmıştır. Deneğin gelir grubu ve babasının toplumsal statüsü yükseldikçe, etnosantrik özelliklerde bir düşme eğilimi gözlenmektedir. Bir toplumsal gösterge olan zekâ ve eğitim düzeyi ile yetkeci ve etnosantrik özellikler arasında da bağıntılar bulunmuştur.

d. Yetkeci kişiliğin ölçülmesi : F Ölçeği

Yetkecilik üzerindeki araştırmalar çoğaldıkça, bu konuda yeni ölçekler geliştirilmeye başlandı. Yine Adorno ve arkadaşları (1950) tarafından geliştirilen F. Ölçeği, yetkeci davranışların güncel ve siyasal yaşamdaki boyutlarını ölçmektedir. F ölçeği, yetkeci ve etnosantrik özelliklerin daha genel anlamlarda ortaya çıkabileceğini ve kişilik yapısının derinliklerinden güncel yaşama yansıyabileceğini gösteren olgular dikkate alınarak ortaya konmuştu. Denek ölçekte yer alan olumlu yapıdaki cümlelerle uyum gösterirse, kendisinde anti-demokratik nitelikler bulunuyor demekti.

Ölçekte otoriter bir siyasal tutumu belirten dokuz temel özellik bulunmaktadır. Bu özelliklerin birarada ve yüksek bağıntılarla aynı kişide saptanması, onun anti-demokratik tutumları benimseme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Tutuculuk : Gelenekçilik ve orta sınıf değerlerine bağlılık olarak tanımlanmaktadır. (Örnek cümleler : 1. «Boyuneğme ve saygı çocukların öğrenmesi gereken temel niteliklerdir.» 2. «İşadamı ve fabrika sahibi, bir toplum için sanatçı ve profesörden daha değerlidir».)

Yetkeci boyuneğme : İç grupların ahlâksal ve idealize edilmiş yetkelerine karşı eleştirel olmayan bir boyun eğişi göstermektedir. (Örnek cümleler : 1. «Gençler bazen isyancı bir tutuma sahip olabilirler; fakat yaşlandıkça bu delişmen davranışlarını törpülemeleri gerekir». 2. «Bilimin önemli bir yeri vardır; fakat insan aklının hiçbir zaman bilemeyeceği daha birçok şey de bulunmaktadır».)

Yetkeci saldırganlık : Geleneksel değerleri tanımayan ve uygulamayanları dışlama, suçlama ve cezalandırma eğilimini belirtmektedir. (Örnek cümleler : 1. «Ağır bir cinsel suç işleyenler, hapis cezasından daha fazlasını hakederler. Bu tür bir suç işleyenleri toplum önünde kamçılamak ve idam etmek gerekir». 2. «Eğer insanlar daha az konuşur ve daha çok çalışırlarsa, toplum daha iyiye gider».)

Karşı-yaratıcılık : Öznel olana, yaratıcı düşünceye, nezaket ve anlayışlılığa karşı duyulan düşmanlığı tanımlar. (Örnek cümlerler . 1. «Eğer bir kişinin bir sorunu veya derdi varsa, en iyisi bu sorununu hiç düşünmemesi ve daha neşeli işlerle oyalanmasıdır». 2. «Bugünlerde insanlar, özel ve karışılmaması gereken işlere giderek daha fazla burnunu sokuyor».)

Batıl inanç ve tektipçilik : Kişinin yazgısının mitik güçlere bağlı olduğunu düşünme ve insanları katı kategoriler içinde değerlendirme eğilimini göstermektedir. (Örnek cümleler : 1. «Bir gün gelecek, müneccimliğin evreni açıklamadaki gücü anlaşılacak». 2. «Bazı insanlar yüksk mevkilere çıkmak için yaratılmışlardır».)

Güçlülük ve sertlik : İnsan ilişkilerini egemen-boyuneğen, güçlü-zayıf, lider-kitle boyutlarıyla ele alma, güç figürleriyle özdeşleşme, insanları geleneksel değerlerle yargıama, güce ve sertiğe abartmalı bir önem atfetme eğilimlerini tanımlamaktadır. (Örnek cümleler : 1. «İnsanlar iki sınıfa ayrılırlar: zayıflar ve güçlüler». 2. «Birçoğumuz insanların kapalı kapılar ardında oluşturulan gizli plânlarla yönetildiğini bilmiyor».)

Yokedicilik ve küçük görme : İnsana karşı genel bir yıkıcı düşmanlık ve istihza eğilimini göstermektedir. (Örnek cümleler : 1. «İnsan doğası böyle olduğu sürece savaş ve yıkım olacaktır». 2. «Yakınlaşma, küçük görmeyi doğurur».)

Yansıtma : Dünyada vahşi ve tehlikeli bir ortamın sürüp gittiğini ve benlikte bastırılmış tepilerin gerçekte dış grupların bir ürünü olduğunu sanma eğilimini tanımlamaktadır. (Örnek cümleler : 1. «Savaşları ve sorunları, belki bir gün tüm dünyayı yok edecek bir deprem ortadan kaldırabilir». 2. «İnsanların birbirleriyle böylesine sarmaş dolaş oldukları ve gezip tozdukları bir çağda, çeşitli hastalıklardan korunmak için önlem almak gerekir».)

Cinsellik : Cinsel eylemle abartmalı olarak ilgilenme eğilimini yansıtmaktadır. (Örnek cümleler : 1. Eski Yunan ve Romalıların o vahşi cinsel yaşamları bile, bugünlerde duyduğum cinsellik kepazelikleri yanında hafif kalır». 2. «Eşcinseller katillerden daha beter yaratıklardır; bu nedenle ağır bir biçimde cezalandırılmaları gerekir».) (Brown, 1965, s. 488).

F Ölçeği, yetkeci kişilik örüntüsünün genel boyutlarını ortaya koymaktadır. Bu ölçeğin varsayımlarına göre yetkeci kişilik özelliği, öyle «kendinden menkul» reddetmelerle dışlanacak bir kişilik özelliği değildir. Kişiliğin derinliklerinde yatan bu özellik, gerekli koşullar oluştuğunda belirli bir baskı altında olan tüm bireylerde açığa vurabilecek bir örüntü biçimidir.

Uymacı davranışın sorumlusu, genel olarak işte bu yetkeci kişilik yapısıdır. Günümüzde yetkecilik o kadar yaygın bir biçimde varlığını sürdürmektedir ki, kitleler bir yandan gelişmiş bir baskıcı teknolojinin tutsağı olmaya pek ses çıkarmamakta, öte yandan da akıllıca düzenlenmiş toplumsal ve siyasal baskı sistemleri arasında sıkışıp kalmaktadırlar. Son tahlilde insanların ne buna karşı koyacak güçleri, ne de istekleri vardır. Güçsüzlük, eleştiriye gereksinme duymamak, hiçbir şeyden kuşkulanmamak ve uyma davranışını neredeyse insanlığın en büyük erdemi gibi uygulamak ,günümüzün kitle toplumlarında giderek yaygınlaşan ve insanlığın geleceğini tehdit eden boyutlara varan özellikler olarak belirtilmektedir. Bazen güncel, bazen de tarihsel bağlamda uymacı davranışı açıklamaya çalışan bu psikanalist yaklaşımın, yaşanan dramların içinden dünyaya oldukça kötümser bir gözle baktığına hiç kuşku yoktur.

Bu kısımda gördüğümüz gibi, kişilerin boğuneğme ve uyma davranışlarını sosyal psikoloji açısından açıklayabilmek, ancak durumsalcı ve psikanalitik yaklaşımların kültürel yapılar ve biçimlerle birlikte çözümlenmesiyle mümkün olabilecektir. İnsanların yetkeci bir biçimde boyun eğmeleri, kitle toplumuna dönüştürülen toplumlarda yaşamaları ve baskıcı bir teknolojinin egemenliği altına girmeleri, çağımıza özgü olaylardır. Bu konular, ayrı bir kitap olarak hazırlanmakta olan üçüncü bölümde ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır.

KAYNAKÇA

Allport, G. W. **Personality**, N.Y. Holt, 1937.

Alkan, T. «Siyasal Toplumsallaşma», T. Alkan ve D. Ergil, **Siyaset Psikolojisi**, Ankara, Turhan, 1980 içinde.

Aranson, E. **The Social Animal**, San Fransisco, Freeman, 1965.

Aranson, E. Hemrick, R. **Social Psychology**, N.Y. VanNostrand, 1973.

Atkinson, J. W. **An Introduction to Motoivation**, Princton, Van Nostrand, 1964.

Baker, R.R. «Why we have an inner compass that points us toward home», **Psychology Today**, December, 1980.

Bandura, A. **Principles of Behavior Modification**, N.Y. Holt, Rinehart and Winston, 1969.

Bandura, A. **Aggression: A Social Learning Analysis**, N.J. Prentice-Hall, 1971.

Barash, D. **Sociobiology and Behavior** N.Y. Elsevier, 1977.

Bartlett, F.C. **Remembering**, Cambridge, The Univ. Press, 1932.

Barthes, R. **Göstergebilim İlkeleri**, Çev. Berke Vardar, Mehmet Rifat, Ankara, Kültür Bak. Yay., 1969.

Bellak, L. «Psychoanalytic Theorty of Personality», J.L. McCary, **Psychology of Personality**, N.Y. Evergreen, 1956.

Benedict, R. «Continiuties and Discontinuities in Cultural Conditioning», **Psychiatry**, 1, May 1938.

Berger, S. M. Lambert W.W., «Stimulus-Response Theory in Contemprory Social Psychology», **Handbook of Social Psychology**, V.1, 1974.

Berkowitz, L. **Social Psychology**, 111., Scott and Foreman, 1980.

Berkowitz, L. **Aggression**, N.Y. McGraw-Hill, 1962.

Brown, R. **Social Psychology**, London, Collier-McMillan, 1965.

Brown, W. Gilhousen H.C., «Sensation and Perception», Grow and Crow (eds) **Readings in General Psychology**, N.Y., Barnes and Noble, 1953.

Bruner, J.C. Goodman, C.C., «Value and Need as Organizing Fastors in Perception», **J. Abnor. Social Psychology**, 42, 1947.

Bruner, J.C. **Going Beyond the Information Given**, Cambridge Mass., Harvard, 1957b.

Cattell, R.B. **The Scientific Analysis of Personality**, Baltimore, Penguin, 1965.

Connon, Walter, Vodoo Death, **American Anthropology**, Cilt 44, No: 2, 1932.

Coffer N.C. Appley M.H. **Motivation: Theory and Research**, N.Y. Wiley, 1959.

Cooper, L.N. «Source and Limits of Human Intellect», **Dedaulus**, Summer, 1980.

Coursey, R.D. «Clathing Doth Make the Man in the Eye of Beholder», **Perceptual and Motor Skills**, 36, June 1973.

Childe, G. **Kendini Yaratan İnsan**, Çev. Filiz Karabey Ofluoğlu, İstanbul, Varlık, 1978.

Childe, G. **What Happened in History**, London, Penguin, 1978.

Crow, L.D. Crow, A. «Some Explanations of Personality», **Readings in General Psychology**, L.D. Crow, A. Crow (eds), N.Y. Evanston, 1954.

Dadoun, R. «Faşizmin Kitle Ruhu Anlayışı», Maria Machiochi (der.) **Faşizimn Analizi**, Çev. Cemal Süreya, İstanbul, Payel, 1978.

DeFleur, M.L. **Theories of Mass Communication**, N.Y., David McCay, 1970.

Deutsch, M. Krauss, R.M. **The Effects of Thrrat of an Interppersonal Bargainiğ**, 1965.

Dobrenkov, V.I. **Erich Fromm'un ve Yeni Freudçuluğun Eleştirisi**, Çev. Oya Tangör, Levent Küey, İstanbul, Sorun, 1979.

Dollard, J.D. Miller, N.E. **Frustration and Aggression**, New Haven, Yale, 1939.

Drever, J. **A Dictionary of Psychology**, Middlesex, Penguin, 1952.

Evrim, Selmin, **Psikoloji Açısından Şahsiyette Bir Buud Olarak İçedönüklük, Dışadönüklük Sorunu Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul, İstanbulMatb., 1967.

Fast, J. **Body Language**, London, Pan, 1979.

Festinger, L. Thibaut, J. «Interpersonal Communication in Small Groups», **J. Abnormal Psychology**, XLVI, 1954.

Festinger, L. **Changing Attitudes through Social Contact**, Inst, for Social Research, Michigan, 1957.

Flavell, J.H. **The Developmental Psychology of Piaget**, N.Y. Van Nostrand, 1963.

Firestone, S. **Cinselliğin Dialektiği**, Çev. Yurdanur Salman, İstanbul, Payel, 1979.

Frankel, C. «Sociobiology and Its Critics», **Dialogue**, 50, 1980.

Freedman, J.L. Sears, D.O. Carlsmith, M.J. **Social Psychology**, N.J. Prentice-Hall, 1978.

Freud, S. **Civilization and Its Discontents**, N.Y. W Norton (1932) 1962.

Freud, S. **Totem and Taboo**, N.Y. Bandom, (1913) 1938.

Freud, S. **Three Contributions to the Theory of Sex**, N.Y., Random, (1905) 1938.

Freud, S. **On Sexaulity**, London, Penguin, 1979.

Freud, S. **New Introductory Lectures on Psychoanalysis**, P.F.L., Middlesex, 1979b.

Freud, S. «Libidinal Types», **On Sexuality**, 1979c.

Freud, S. «Three Essays on Sexuality (Infantile Sexuality)», **On Sexuality**, 1979d.

Freud, S. «Charester and Anal Erotism», **On Sexuality**, 1979e.

Freud, S. «Instincts and Their Vicissitudes», **Theoretical Readings in Motivation: Perspectives on Human Behavior**, Levine, F.M. (ed), Chicago, McNally, 1973.

Freud, S. **Introductory Lectures on Psychoanalysis,** Penguin Freud Library (PFL), Middlesex, 1979a.
Freud, S. **An Outline of Psychoanalysis,** Standard Edition, Vol. 23, London, Hogarth, 1922. (1964)
Freud, S. **Beyond the Pleasure Principle,** ST, Vol. 18, 1932. (1955)
Freud, S. **Inhibitions, Symptoms and Anxiety,** ST, Vol. 22, (1901), 1959.
Fromm, E. **Sigmund Freud's Mission,** N.Y., Harper, 1959.
Fromm, E. **The Crisis of Pyschoanalysis,** N.Y. Holt Rinehart Winston, 1979.
Fromm, E. **Escape from Freedom,** N.Y. Discourse, 1969 (1974).
Fromm, E. **The Fear from Freedom,** London, Routledge, Keagan Paul, 1942.
Fromm, E. **The Sane Sdciety,** N.Y., Rinehart, 1955.
Fromm, E. **Sevgi ve Şiddetin Kaynağı,** Çev. Yurdanur Salman - Nalan İçten, İstanbul, Payel, 1979.
Gibson, J.J. **The Perception of the Visual World,** Boston, Houghtern-Mifflin, 1951.
Gibson, J.J. and Gibson, E. «The İmplications of Learning Theory for Social Psychology», Miller, J.G. (ed), N.Y. **Experimental in Social Process,** 1955.
Goffman, E. **Where the Action Is: Three Essays,** N.Y., Doubleday, 1967.
Greenstein, F.I. «The Study of Personality and Politics», **A Source Book for the Study of Personality and Politics,** Chicago, Markham, 1971.
Hall, C.S. Lindzey, G. **Theories of Personality,** N.Y. John Wiley and Sons, 1978.
Heider, F. **The Psychology of Interpersonal Relations,** N.Y., John Wiley and Sons, 1958.
Hilgard, E. R. Atkinson, R.S. **Introduction to Psychology,** N.Y. Harcourt Brace and World, 1967.
Hollender, E.P. **Principles and Methods of Social Psychology,** N.Y., Oxford, 1976.
Hollender, E.P. Willis, R.H. «Some Current Issues in the Psychology of Confirmity and Nonconformity», **Psychological Bullctin,** Vol 68, No 1, 1969.
Homans, G. **The Human Group,** N.Y. Harcourt and Brace, 1950.
Homans, G. **Social Behavior: Its Elementary Forms,** N.Y. Harcourt and Brace, 1961.
Horton, P.B. Hunt, C.L. **Sociology,** N.Y. McGraw Hill, 1976. (1965).
Hull, C.L. **Principles of Behavior,** N.Y. Appleton, 1943.
Inkeles, A. «Society, Social Structure and Socialization», **Socialization and Society,** Clausen J.A., Boston, Little and Brown, 1968.
İsen, G. «Algılamanın Psiko-Homeostatik İşlevi», Yayınlanmamış Doktoro Semineri, A.İ.T.İ.A./YBF, Ankara, 1981.
Jung, C.G. **Psychological Types,** Tenessee, Viking, 1971. (1927).
Jung, C.G. **The Basic Writings,** V. de Laszlo (ed) N.Y. Randoın, 1980.
Kağıtçıbaşı, Ç. **Gençlerin Tutumları: Kültürlerarası bir Karşılaştırma,** Ankara, ODTÜ, 1973.
Kağıtçıbaşı, Ç. **İnsan ve İnsanlar,** İstanbul, Duran Matb., 1977.
Kimble, D.P. **Psiological Psychology,** Reading Mass., Addison, 1961.

Klein, G.S. **Perception, Motives and Personality,** 1959.

Klineberg, O. **Tensions Affecting International Understanding,** N.Y., SSRC Bull. 62, 1950.

deKoenigsberg, V.C. «Between Man and Beast: The Genetic-Behavior Connection», **Sciance Digest,** July 75 (1977).

Krech, D. Crutcfield, R.S. Livson, N. «**Elements of Psychology,** N.Y., Knopf, 1974 (1975).

Krech, D. Crutchfield, R.S. **Sosyal Psikoloji Teori ve Sorunları, Ankara,** TSID, 1967.

Kurt Bach, W. **Beyond Words,** N.Y., Russel Sage, 1977.

Kurt, G. **The Organism,** N.Y., American Books, 1939.

Lazarus, R.S. **Personality and Adjustment,** N.J. Prentice Hall, 1964 (1961).

Leyine, Frederic N. **Theoretical Readings in Notivation: Perspectives on Human Bchavior,** Chicago, Rand McNally, 1975.

Levy, Marion Joseph, **The Structure of Society,** Princeton, Princeton University Press, 1952.

Lewin, K. Field **Theory in Social Science; Theoretical Papers,** Cartwright, D. (ed), Y.N. Harper, 1951.

Lewin, K. **Principles of Topological Psychology,** Translated by Fritz Heider, Grace M. Heider, N.Y. London, Mc-Graw Hill Book Company, 1936.

Lindgren, Henry C. **An Introduction to Social Psychology,** N.Y. John Willey and sons 1973.

Lumsden, Charles J. Wilson, Edward O. **Genes, Mind and Culture, the Coevolutionary Process,** Cambridge, Harvard University Press, 1981.

Lyons, John, **Chomsky,** Fontona Modern Masters, 1981.

Magee, Bryan, **Yeni Düşün Adamları,** Der. Mete Tuncay, Ankara, MEGSB Yayınları, 1979.

Marcuse, Herbert, **Tek Boyutlu İnsan,** Çev. Afşar Timuçin ve Teoman Tunçdoğan, İstanbul, May Yayınları, 1975.

Margolis, Joseph, **Persons and Minds: The Prospects of Nonreductice Materialism, Dordrecht,** D. Reidel Publishing Company, 1978.

Maslow, A.H. **Motivation and Personality,** N.Y. Harper, 1954 (1970).

McKeachie, Wilbert J. Doyle, Charlette L. Moffett, M.M. **Psychology,** N.Y. Addison-Wesley, Reading Mass, 1976.

Mead, Margaret, «The Cross Cultural Approach to the Study of Personality», **Mc.Cary,** 1956.

Mc Clelland, David C. «Personality, an Integrative», **Mc Cary,** 1956.

Mc Hugh, Paul R. «Psychological Ilness in Medical Practice», **Textbook of Medicine,** Beeson, Paul B. McDermott, W. (eds), Philadelphia, W.B. Saunders Co. 1971.

Milgram, Stanley, «Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority», 1965.

Milgram, Stanley, «Nationality and Conformity», **Scientific American,** 205, 1961.

Miller, Neal E. Dollard, J. **Social Learning and Imitation,** Westport, Greenwood, 1979.

Moreno, J.L. «Psychodramatik Treatment of Mariage Problems», **Sociometry,** 3, 1940.

Morris, Desmond, **Intimate Behavior,** London, Panther Books, 1979(a).

Morris, Desmond, **The Human Zoo, London, Panther Book,** 1979(a).

Murpy, Gardner, **Experimental Social Psychology; an Interpretation of Research Upon the Socialization of the Individual,** Westport, Conn. Greenword Press, 1954.

Neisser, Ulric, **Cognitice Psychology,** N.Y. Appleton-Century-Crofts, 1967.

Newcomb, T.M. **Social Psychology,** N.Y. Rinehart and Winston, 1950.

Oskay, Ünal, **XIX. Yüzyıldan günümüze Kitle İletişiminin Kültürel İşlevi-Kuramsal Bir Yaklaşım,** Ankara, SBF Yayınları, 1982.

Oskay, Ünsal, (der) **Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş,** Ankara, SBF Yayınları,

Pavlov, Ivan P. **Conditioned Reflexes, an Investigation of the Psychological Activity of the Cerebral Cortex,** Anrep, G.C. (ed), N.Y. Dover Publications, 1960 (c1917).

Perls, Frederick S. Hefferline, Ralph F. Coodman, Paul, **Gestalt Therapy,** London Penguin Books, 1976.

Peters, Richard S. **The Concept of Motivation,** London, Routledge and K. Paul, Humanities Press, 1958.

Piaget, J. **Judgement and Reasining in the Child,** Translated by Marjorie Warden, 1972.

Piaget, J. **The Child and Reality-Problems of Genetic Psychology,** Wisconsin, Penguin Books, 1973.

Piaget, J. **Epistemoloji ve Psikoloji,** İstanbul, 1980.

Pribram, Karl H. «The Role of Analogy in Transcending Limits in the Brain Sciences,» **Dedalus,** Summer, 1980.

Rank. Otto, **The Myth of the Birth of the Hero,** Nerv. and Ment. Dis. Mono., Ser. 18, 1914.

Reich, Wilhelm, **The Mass Psychology of Facism,** Newly translated from the German by Vincent R. Carfagni, N.Y. Farrar; Strous and Giroux, 1970.

Reich, Wilhelm, **Cinsel Ahlâkın Boygösterımesi,** Çev. Bertan Onaran, İstanbul, Payel Yayınevi, 1975.

Reich. Wilhelm, **Reich Speaks of Freud,** Higgings, Mary ve Raphael, Chester, M. (eds), London, Penguin, 1975.

Reich Wilhelm, **Bedensel Boşalmanın İşlevi,** Çev. Bertan Onaran, İstanbul, Payel Yayınları, 1978.

Ruch, Floyd L. **Psychology and Life,** Chicago, Scott Foresman, 1954.

Sagan, Karl, **The Dragons of Eden, Speculations on the Evolution of Human Intelligence,** N.Y. Coronet Books, Random House, 1977.

Schneiders, Alexander, A. «The Nature of Perception», **Readings on General Psychology,** 1954.

Secord, Paul F. **Social Psychology**, by Paul F. Secord and Carl W. Cackman, N.Y. McGraw Hill, 1974.

Shaw, Marwin E. Costanzo, Philip R. **Theories of Social Psychology**, N.Y. McGraw Hill, 1970.

Sherif Muzafer, Sherif, Carolyn N. **Social Psyhology**, N.Y., Harper and Row Publishers, 1969.

Simon, William Gognon, John «Psychosexual Development», **Social Psychology**, Aronson, Eliot and Helmrich, R. (ed), N.Y., Mostrand Company, 1973.

Skinner, B.F. **Science and Human Behavior**, N.Y. McMillan, 1953.

Skinner, B.F. **Verbal Behavior**, N.Y. Appleton-Century-Crofts, 1957.

Skinner, B.F. **Beyond Freedom and Dignity**, N.Y. Vintage Books, 1975.

Slavitt. D. Secord, P. Backman, C.W. **Understanding Social Life; and Introduction to Social Psychology**, N.Y. Mc Graw Hill Co., 1976.

Sommer, R. «Studies in Personel Space», **Sociomerty**, 22, 1959.

Sommer, R. **Personel Space**, New Jersey, Prentice-Hall, 1969.

Spence K N. Behavior **Theory and Conditioning**, New Herven, Yale University Press, 1956.

Stea, D. **Maps in Minds**, N.Y., Harper and Row, 1976.

Storr, Anthony, **Human Agression**, N.Y. Atheneum, 1973.

Stouffer, S.A. elt.al., **The American Soldier**, New Jersey, Princeton University Press, 1949.

Stryker. Sheldon, Social Psychology, **American Behavioral Scientist**, V. 24, no. 3, Jan./Feb., 1981.

Symons, D. The **Evolution of Human Sexuality**, N.Y. Oxford University Press, 1979.

Synder, Maik, Self Fulfilling Stereotypes, **To day**, July, 1982.

Tajfel, Henry, «The Structure of Our Views About Society», **Introducing Social Psychology**, Tajfel, H. and Fraser, C. (eds), Aylesbury, Penguin Education, 1978.

Tolan, Barlas, **Toplum Bilimlerine Giriş; Sosyoloji ve Sosyal Psikoloji** (4. Basım), Ankara, Gazi Üniversitesi Yayınları, 1985.

Thorndike, E.L. **Human Nature and the Social Order**, N.Y. Mc Millan, 1940.

Trudgill, Peter, **Sociolonguistics**, London, Penguin Books, 1978.

Vernon, M.L. **The Psychology of Perception**, Aylesbury, Pelikan Books, 1971.

Vygotsky, Semenovich, L. **Thought and Language**, Massachusetts, 1970.

Watson, Goodwin, B. **Behaviorizm Notthorn**, N.Y. 1925.

Watson, Goodwin, B. and Johnson, David, **Social Psyvchology: Issues and Cusihts**, Philadephia, J.B. Lippincott Co., 1972.

Wilson, Edward, O. **Sociobiology: The New Synthesis**, Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 1975.

Wilson, Edvard, O. **Life: Cells, Organisms, Populations**, Sunderland, Mass: Sinauer Associates, c1977.

Wilson, Edward, O. **On Human Nature,** Harvard University, Press Cambridge, Mass. 1978.

Wollheim, Richard, **Freud,** Glasgow, Fontena Collins, 1971.

Wrench, David, F. and Wrench, Chris, **Psiychology: A Social Approachl,** N.Y. Mc Graw Hill, 1973.

Yinger, John Milton, **Toward a Field Theory of Behavior: Personality and Social Structure,** N.Y. Mc Graw Hill, 1965.

Yinger, J.M. and Simpson, G.E. **Racial and Cultural Minorities,** N.Y. Harper and Row, 1965.

Zaporozhets, Alexander V. **The Psychology of Preschool Children,** Translated by John Shybiut and Seymore Simon, Cambridge, Mass MIT Press, 1961.

BARLAS TOLAN 1943'de Denizli'de doğdu. Orta örenimini Galatasaray Lisesinde tamamladı. 1965'de Fransa'da Bordeaux Üniversitesine bağlı Institut d'Etudes Politiques'i bitirdi. 1968-1971 döneminde bir UNESCO bursundan yararlanarak gittiği Paris Üniversitesinde (Nanterre), Henri Lefebvre'in yönetiminde hazırladığı "Türkiye'de Kentleşme Sorunsalı" konulu teziyle "sosyoloji doktoru" ünvanını aldı. 1966-1973 yılları arasında Devlet Plânlama Teşkilâtı, Sosyal Plânlama Dairesinde araştırma uzmanı olarak çalışan yazar, 1974 yılında Gazi Üniversitesi'ne (eski A.İ.T.İ.A.) girdi. Halen bu üniversitenin İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalında öğretim üyesi olan Tolan, "anomi ve yabancılaşma" konusundaki çalışması ile 1979 yılı başlarında doçent oldu.

Sosyolojiye Giriş, Sosyal Psikoloji, Davranış Bilimleri, Kent Sosyolojisi ve Kültürel Antropoloji dersleri veren Barlas Tolan'ın çeviri ve makalelerinin yanısıra, "Türkiye'de İller itibariyle Sosyo—Ekonomik Gelişmişlik Endeksi" (1968 ve 1972), "Toplum Bilimlerine Giriş: "Sosyoloji ve Sosyal Psikoloji" (1975, 1978, 1983 ve 1985), "Büyük Kent Sorunlarına Toplu Bir Bakış" (1977), "Çağdaş Toplumun Bunalımı: Anomi ve Yabancılaşma" (1980 ve 1981), "Eskişehir'de Sanayi İşçileri" (yön) (1984) başlıklı yapıtları bulunmaktadır. Ayrıca Türk gençliğinin sorunlarını inceleyen büyük bir alan araştırması, şu günlerde ortak bir çalışma olarak yayınlanmak üzeredir.

Fransızca ve İngilizce bilen Barlas Tolan, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Association Internationale des Sociologues de Langue Française, Galatasaray Eğitim Vakfı Mütevelli Heyeti ve Türk Eğitim Derneği Bilim Kurulu üyesidir.

GALİP İSEN 1950'de Ankara'da doğdu. T.E.D. Ankara Koleji'ni bitirdikten sonra 1973'te A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümünden mezun oldu. Yankı Dergisi ile Turkish Daily News ve Milliyet gazetelerinde siyasi muhabir olarak çalıştıktan sonra, 1979 şubatında A.İ.T.İ.A. (şimdiki Gazi Üniversitesi), Yönetim Bilimleri Fakültesi, Davranış ve Toplum Bilimleri Bölümüne Sosyal Psikoloji asistanı olarak girdi. 1985 yılında bu görevinden ayrıldı. Bodrum'da yat kaptanlığı ve balıkçılık yapmaktadır.

VEYSEL BATMAZ 1953 yılında Bursa'da doğdu. 1973 yılında Kadıköy Maarif Koleji'ni, 1979 yılında da ODTÜ İdari İlimler Fakültesi'ni bitirdi. Daha sonra A.İ.T.İ.A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu'nda sosyal psikoloji asistanlığına ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doktora çalışmalarına başladı. 1981 yılında siyaset bilimi alanında Master derecesi aldı. Aynı yıl SBF Basın-Yayın Yüksek Okulu'na asistan olarak girdi. 1982 yılında, Fulbright bursu ile A.B.D.'ne giderek, University of Pennsylvania, Annenberg School of Communications'da öğrenimine devam etti. 1985 yılında bu okuldan iletişim ve televizyon dalında Master derecesi alarak yurda döndü. Halen Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu'ndaki görevini sürdürüyor. Popüler kültür, reklâmların toplumsal etkisi, kukla tiyatrosu ve Türkiye'de psikolojinin tarihi ile ilgili araştırma ve makaleleri yayınlandı, "Fas'ta televizyonun ilkokul çocuklarının başarıları üzerindeki etkisi" konulu bir çalışması var.

VERSO
ANONİM ŞİRKETİ